

"SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

14. CİLT

"Osmanlı Devleti ve Medeniyeti"

Prof. Dr. Ziya KAZICI

Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Anabilimdalı Başkanı

İ S T A N B U L 2 0 0 8

KAYIHAN YAYINLARI

106

Kaynak Eserler

10/14

ISBN

978-975-7574-02-6 (Takım)

978-605-5996-09-3 (14. Cilt)

kayihan
yayınları

Ticarethane Sokak Tevfik Kuşoğlu İşhanı No:41/33
Sultanahmet / İstanbul

Tel. 0212 513 51 90 – 527 23 84

Fax. 0212 511 82 17

www.kayihanyayinlari.com

info@kayihanyayinlari.com

"SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

14. CİLT

"Osmanlı Devleti ve Medeniyeti"

Prof. Dr. Ziya KAZICI

Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Anabilimdalı Başkanı

İ S T A N B U L 2 0 0 8

"Siyasi – Dini – Kültürel – Sosyal"
İSLÂM TARİHİ
14. CİLT
"Osmanlı Devleti ve Medeniyeti"

Genel Yayın Yönetmeni : Adem KUŞKULU
Yazar : Prof. Dr. Ziya KAZICI
Copyright : Kayıhan Yayınevi
İç Tasarım : İrfan GÜNGÖRÜR
Kapak Tasarım : Sercan ARSLAN
Baskı / Cilt : Karmat/Özgün
Birinci Baskı : MAYIS 2008

Bu eserin tüm yayın hakları "**KAYIHAN YAYINEVİ**"ne aittir.

İÇİNDEKİLER

SULTAN ABDÜLMECİD	10
TANZİMAT FERMANI.....	17
1- Tanzimat Fermanının Tahlili:.....	21
2- Tanzimat'ın Sebepleri:.....	25
3- Tanzimat Fermanı'nın Akisleri:	34
4. Tanzimat Fermanının Uygulanması:.....	36
TANZİMAT DÖNEMİ OLAYLARI	50
a. Mısır Meselesi	50
b. Mehmet Ali Paşa'ya Karşı Savaş Açılması	54
c. Boğazlar Meselesinin Ortaya Çıkışı.....	58
d. 1841 Londra Boğazlar Antlaşması.....	61
e. Lübnan Bunalımı	64
f. Macar Mültecileri Meselesi	68
g. 1848 İhtilallerinin Osmanlı Devleti'ndeki Etkileri	72
h. Kırım Savaşı'na Doğru	75
Rusya'nın Osmanlı Devleti Hakkındaki Düşünceleri	76
Kutsal Yerler (Makamat-ı Mübâreke) Meselesi.....	80
Prens Mençikof İstanbul'da.....	84
Viyana Görüşmeleri	87
Savaşın Başlaması.....	88
Sinop Faciası	90
İngiltere ile Fransa'nın Savaşa Katılmaları	91
KIRIM SAVAŞI.....	94
PARİS BARIŞ KONGRESİ VE ANTLAŞMASI	97
Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmasının Sonuçları	98
ISLAHAT FERMANI	100
SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİNDEKİ DİĞER GELİŞMELER.....	110
SULTAN ABDÜLMECİD'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ	117

SULTAN ABDÜLAZİZ	123
KARADAĞ İSYANI	129
EFLÂK VE BUĞDAN OLAYLARI (Romanya Prenslığının Kurulması)	132
SİRBİSTAN OLAYLARI	135
GİRİT İSYANI VE TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ	139
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN MİSİR SEYAHATI	147
MİSİR VERASET USÛLÜNÜN DEĞİŞTİRİLMESİ	150
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI	154
ŞÛRÂ-Yİ DEVLET'İN İHDASI	161
KEÇECİZÂDE MEHMED FUAD PAŞA'NIN VEFATI	164
SÛVEYŞ KANALI'NIN AÇILMASI	168
MÛSTAKİL BULGAR KİLİSESİNİN KURULMASI	171
BULGAR İSYANI	179
LONDRA MUAHEDESİ	183
SADRAZAM MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ	185
MAHMUD NEDİM PAŞA'NIN SADÂRETİ	188
İÇ HUZURSUZLUKLAR	193
YEMEN İSYANI	195
BOSNA-HERSEK İSYANI (1875-1876)	198
SELANİK VAK'ASI	205
TALEBE AYAKLANMASI	207
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ	210
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜ	222
 SULTAN V. MURAD	 231
SULTAN BEŞİNCİ MURAD'IN CÛLÛSU	234
SULTAN MURAD VE VÜKELÂ	237
ÇERKES HASAN OLAYI	241
SULTAN MURAD'DA DENGESİZLİK BELİRTİLERİ	246
SULTAN V. MURAD'IN TAHTTAN İNDİRİLMESİ	248
 SULTAN II. ABDÜLHAMİD	 257
ABDÜLHAMİD'İN TAHTA GEÇİŞİ (CÛLÛS)	264
SALTANATIN İLK GÜNLERİ	267
MÛTERCİM MEHMET RÛŞTÛ PAŞA'NIN İSTİFASI	273
MİTHAT PAŞA'NIN SADÂRETE GETİRİLİŞİ	274
TERSÂNE KONFERANSI	276
KANUN-İ ESÂSİ VE MEŞRÛTİYET'İN İLANI	279
MİTHAT PAŞA'NIN SÛRGÛNE GÖNDERİLMESİ	286
MECLİS-İ MEB'ÛSÂN'IN AÇILIŞI	290
LONDRA PROTOKOLÜ	293
1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ)	298

a - Savaşın Başlaması.....	300
b - Rumeli Cephesi.....	303
c - Anadolu (Kafkas) Cephesi	314
1. Ardahan'ın Düşmesi	316
2. Doğu Beyazıt'ın Düşman Eline Geçmesi.....	319
3. Kars'ın Ruslar Tarafından Kuşatılması.....	320
4. Zivin, Halyaz ve Gedikler Muharebeleri	321
5. Yahniler Muharebesi.....	324
d - Edirne Mütarekesi	327
e - Meclis-i Mebûsân'ın Kapatılması.....	328
f - Ayastcfanos (Yeşilköy) Antlaşması	331
Ali Suavi Olayı	335
Kıbrıs'ın İngiltere'ye Bırakılması.....	339
Berlin Kongresi	341
Fransa'nın Tunus'u İşgali (1881).....	346
İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (1882)	348
Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la Birleşmesi (1885).....	354
Osmanlı-Yunan Harbi (1897).....	356
Girit Meselesi (1897)	361
Ermeni Meselesi (1895).....	363
BOMBA OLAYI	375
MAKEDONYA MESELESİ	381
Yeni Osmanlılar (Jön Türkler)	386
İttihad ve Terakki Cemiyeti	389
İkinci Meşrutiyet.....	393
31 MART VAK'ASI	402
ERMENİLER'İN ADANA İSYANI	408
SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HALİ	409
SULTAN MEHMED REŞÂD.....	421
İTALYA NOTASI VE SAVAŞ.....	428
BALKAN HARBİ.....	432
Alman Askerî Heyeti İstanbul'da	441
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI	443
OSMANLI DEVLETİ'İNİN SAVAŞA GİRMESİ.....	445
SULTAN MEHMED REŞÂD'IN VEFATI.....	457
SULTAN MEHMED VAHİDÜDDİN.....	461
MONDROS MÜTAREKESİ	465
İTTİHATÇILAR ÜLKEYİ TERK EDİYOR	469
DÜŞMAN ASKERLERİ İSTANBUL'DA.....	470
VATAN TOPRAKLARI İŞGALE UĞRUYOR	473
MUSTAFA KEMAL ANADOLU YOLUNDA	475

SULTAN VAHİDÜDDİN VE ANADOLU HAREKÂTI.....	477
SALTANATIN KALDIRILMASI.....	480
GURBET VE VEFAT	481
BİBLİYOGRAFYA.....	485
İNDEKS.....	491

**SULTAN
ABDÜLMECİD**

SULTAN ABDÜLMECİD

Halk arasında, "Sultan Mecid" diye bilinen Sultan Abdülmecid, İslâm dünyasının son halifesi olan Abdülmecid (1922-1924) Efendi ile karıştırılmaması için de Sultan I. Abdülmecid diye isimlendirilmektedir. II. Mahmud'un, Bezm-i âlem Vâlide Sultan'dan doğma büyük oğludur. 13 Şaban 1238 (25 Nisan 1823) Cuma günü İstanbul'da dünyaya geldi.¹

Şehzâde Abdülmecid'in, tahsil ve terbiyesine büyük bir itina gösterildi. Zamanın icaplarına göre tıpkı Avrupalı bir prens gibi yetiştirildi. Değerli hocalardan aldığı dersler sayesinde konuşacak ve okuduğunu anlayacak kadar iyi Fransızca öğrendi. Bu bilgi sayesinde Avrupa neşriyatını yakından takip eden Abdülmecid, temasa geçtiği yabancılarla çeşitli konuları rahatlıkla tartıştı. Yetişme tarzı onun Batı musikisini tercih etmesine sebep olmuştu. Gelişen dünya şartları, onun Batı teknik ve medeniyetinin üstünlüğünü görüp kabul etmesini sağlamışlardı. Bununla beraber o, babası ve ataları derecesinde olmasa da Doğu kültürüne de vâkıf idi. Nitekim

1. İsmail Hamî Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1955, IV, 121; M. Süreyya, Abdülmecid'in doğum gününü 14 Şaban olarak vermektedir. Bk. **Sicill-i Osmanî**, İstanbul 1313, I, 54; A. Cevdet Paşa ise bu doğumun 11 Şaban'da gerçekleştiğini kaydeder. Bk. **Tarih**, İstanbul 1309, XII, 76;

İslâm bilgi ve kültürünün yayılmasında önemli iki dil olan Arapça ve Farsça'yı da biliyordu.²

Şehzâde Abdülmecid, babası II. Mahmud'un vefatı üzerine 18 Rebiülâhîr 1255 (1 Temmuz 1839) günü, Osmanlı saltanat tahtına geçti. O dönemde, tahta geçme geleneğine göre "*ekberiyet ve ersediyet*" prensibine uygun olarak "*bi'l-ırs ve'l-istihkak taht-ı âli-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye cülûs etti*."³

Babasının ölümü üzerine 1 Temmuz 1839 tarihinde Osmanlı tahtına geçen ve henüz 17 yaşının içinde bulunan genç Pâdişahı, pürüzlü iki büyük problem bekliyordu. Bunlardan biri Mısır, diğeri de Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen vermek için ilanı kararlaştırılmış bulunan "Tanzimat" idi.

Yeni Pâdişah, hem gençti, hem de tecrübesizdi. Devlet yönetmedeki bu tecrübesizliği, devletin o sırada içinde bulunduğu meseleleri halletmesini güçleştiriyordu. Bu yüzden olsa gerek ki, herkes, onun tek başına devleti idare edebilecek bir kabiliyette olmadığını sanıyordu. Bununla beraber herkes ona yardım etmeye de hazırdı. Sinn-i rüşd (reşid olma yaşı)'e henüz girmiş bulunan genç Pâdişah, zaaf ve aczini biliyordu. Bu yüzden, devletin ileri gelen büyüklerinin nasihatlerini dinleyeceğine ve kendilerine güvенеceğine dair söz verdi. Bu arada, yine onların yardım ve destekleri ile çalışma ve mesaisinin tamamını, ister Müslüman, ister Hristiyan, başka bir ifade ile din farkı gözetmeden bütün vatandaşlarının huzur ve saadetine hasr edeceğini söyledi. Pâdişahın, ileride izleyeceği politikanın ip uçlarını veren bu konuşması üzerine, kendisini tebrik için saraya gelen yabancı ülkelerin elçilerine hitaben de Reis Efendi: "Zât-ı şevket simat-ı hazret-i Pâdişahî, pederlerinden ulvi bir miras olarak kendilerine intikal eden emr-i ıslâhata devam etmek emelindedirler" dedi. Böylece Pâdişahın vekillere hitaben vaki olan beya-

2. M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, 54; Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999, s. 245.

*. "Şehzâdelerin en büyüğü ve en reşidi" demektir.

3. Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1302, VI, 31.

natını te'yid etti.⁴ Bu ifadeler, devletin geleceği için çok muhataralı ve kritik bir zamanda tahta geçen genç hükümdarın, bir taraftan yenilikçi, öbür taraftan muhafazakâr diye ikiye bölünmüş olan devlet adamlarına güven vermek, hem de Osmanlı siyasî bütünlüğünü temin için kendi menfaatlerine göre birtakım şartlar ileri süren ve ıslâhat adıyla bizden bir şeyler koparmak isteyen yabancı devletlere teminat vermek arzusunda olduğunu göstermektedir. Bütün bu gelişmeler, genç hükümdarın, babası Sultan II. Mahmud'un başlattığı ıslâhata devam edeceğini gösteriyordu.

Genç yaşta Osmanlı tahtına geçen ve batılı hayat tarzına göre yetiştirilen Sultan Abdülmecid, nahif bünyeli, âlim, hattat, edip, merhametli, müşfik, hassas ve siyaseti iyi bilen bir hükümdardı.⁵ Çocukluğu ve gençliği bu dönemde geçmiş bulunan Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey (1842-1928) de onun hilyesini bize şöyle nakleder: "Hakan-ı müşârün ileyh, uzun çehreli, uçuk benizli, burunları irice, çiçek bozukları sık ve inceydi. Orta boylu, narin yapılı idiler. Sedaları kalın ve gürdü. Ağzı geniş, rengi koyu fesi ve paçası bol, yazın beyaz, kışın siyah pantolon ve önü düz alaturka setri giyip sivil setri üzerine kılıç takarlardı. Kış yaz setri üstüne yakası düz, etekleri uzun sako giymek âdetleri idi. Ale'l-ekser akşamları Tophane Kasrını teşrif ederler, kayık veya arabadan indiklerinde kendilerini istikbal eden (karşılaman) Tophane Müşiri ile talimhâne meydanında ayakta durup musahabet buyururlar. Esna-yı musahebette bir elle-riyle kılıçlarını, diğeriyle de eteklerini tutarlardı."⁶

Genç hükümdar, dünya siyasetinin son derece nâzik olduğu bir dönemde ve aynı derecede nazik şartlar altında tahta çıkmıştı. Nitekim Pâdişahlığının ertesi günü (2 Temmuz) Tanzimat hareketine karşı soğuk olan İhtiyar Husrev Paşa, II. Mahmud'un cenaze me-

4. Bilgi için bk. Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 38; Yorga, *Osmanlı Tarihi*, trc. B. Sıtkı Baykal, Ankara 1948, V, 394; Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA*, I, 259.

5. M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, I, 54.

6. Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, nşr. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 303.

rasimi esnasındaki şiddetli yağmurdan dolayı Köprülü Kütüphanesi'ne sığınıp orada beklemekte olan Başvekil Mehmed Emin Rauf Paşa'dan zorla denebilecek bir şekilde sadâret mührünü almıştı. Uzun süreli Osmanlı yönetim tecrübesi olan Hüsrev Paşa, kendisine sadâret makamını uygun görürken, diğer makamları da kendine yakın bildiği kimselere vermişti. Nitekim Seraskerlik Damad Halil Paşa'ya, Ahkâm-ı Adliye Başkanlığı Rauf Paşa'ya, Ticaret Nezâreti Said Paşa'ya, Mâbeyn-i Hümâyûn Müşirliği Rıza Bey'e, Vâlide Sultan Kethûdalığı Ali Necip Bey gibi kimselere verilmişti. Sultan Abdülmecid ise emr-i vaki şeklindeki bu gelişmeye boyun eğmek zorunda kalmıştı. Bu yüzden Pâdişah, cülûsunun üçüncü günü bir "Hatt-ı Hümâyûn"la Hüsrev Paşa'nın sadâretini tasdik etmişti. Pâdişahın, bütün tebeaya (vatandaş) karşı uygulayacağı siyaseti ve toplumun haklarını nasıl koruyacağına dair bilgi de veren bu Hatt-ı Hümâyûn'un bir kısmını o günün dili ile buraya almak istiyoruz:

"Benim vezir-i hamiyetsemirim ve müşir-i sadakatmasirim Hüsrev Muhammed Paşa

Vâlid-i mâcid-i kesiru'l-mahamidim Sultan Mahmud Han Hazretlerinin bi takdirihî Teala irtihalleri vukuuyla serir-i şevket mâsir-i hilâfet bi'l-urs ve'l-istihkak zat-ı hümâyûnumuza intikal ile bi'l-cümle memâlik ve ibâd min kıbeli'r-Rahman uhde-i şâhânemize tefviz ve tevdi' buyrulmuş olduğundan bu inâyet-i Celile'ye teşekküren ve avn ve inâyet-i Hazret-i bâri ve imdâd-ı ruhaniyet-i Cenab-ı Peygamberîye istinaden zimmet-i himmet-i mülkdârânemize müretteb olan bi'l-cümle hususatın Şer'-i Şerife tatbikan nühver-i layıkında idaresiyle kâffe-i ahali ve fukara ve aceze ve berâyânın istihsal-ı asayiş ve huzurları emrinin icrasını huzuz-i nafs-i hümâyûnuma tercih ve belki bais-i mahzuziyet ve mübahat addetmiş olduğumdan... Sen, devlet-i aliyyemizde sinin-i vâfireden beri isbat-ı sadakat ve himmet ile kesb-i şöhrat ve imtiyaz etmiş seyhül-vüzera nâmını ihraz eylemiş asdika-i saltanat-ı seniyyemden bulunduğundan... Seni sadaret-i uzma ve vekâlet-i mutlaka-i kübrâ makam-ı celiline bi'l-istiklal intihab ve tayin eyledim..."⁷

7. Geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 38 – 40.

Sultan Abdülmecid, hükümdarlığının ilk günlerinde Mısır kuvvetlerinin Nizip'te Osmanlı ordusunu yendiğini öğrenmişti. Bu duruma üzülen genç Pâdişah'ı daha çok üzecek olan hâdise ise ihtiyar Hüsrev Paşa'nın zorla sadâreti kaptığını öğrenen ve yeni sadrâzâmın düşmanı olan Kaptan-ı derya Giritli Ahmed Fevzi Paşa'nın 3 Temmuz'da Çanakkale'de bulunan Osmanlı donanmasını kaldırıp İskenderiye'ye götürmesi ve Mehmed Ali Paşa'ya teslim etmesi olmuştu. Bu hareketinden dolayı Ahmed Fevzi Paşa "*Hain*" ve "*Firarî*" diye isimlendirilmişti. Bu gelişmelerle genç ve tecrübesiz pâdişahın işi daha da zorlaşmış görünüyordu. Artık Akdeniz'de donanması olmadığı gibi, Anadolu'da Mısır ordusuna karşı duracak sağlam bir ordusu da yoktu. Üstelik hazine de para bulma umidi yoktu. Zira büyük problemleri bulunan devletin hazine bölümü müzminleşmiş açıklarla da boğuşuyordu. Bütün bunlara rağmen Abdülmecid tahta geçtiğinde iki büyük avantaja sahipti. Bunlardan biri annesi Bezmiâlem Sultandan, diğeri de babasının en becerikli reformcusu Mustafa Reşit'ten gelen sadakat vaadiydi. Aslen Gürcü olan Bezmiâlem Sultan, oğluna Hüsrev Paşa'nın, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile anlaşma imkânları aramasına izin vermesini, ama devletin önemli görevlerine kendi adamlarını yerleştirmesine asla fırsat bırakmamasını tavsiye ediyordu. Sultan Abdülmecid de bu tavsiyeye uyarak zaman kazanmaya çalıştı. O, önemli siyasi kararlar vermeden önce Mustafa Reşit Paşa'nın Londra'dan dönmesini beklemeye başladı. Bu, annesinin kendisine verdiği iyi bir öğüt idi.⁸

Sultan Abdülmecid tahta geçer geçmez, Mehmed Ali Paşa'yı affedererek Mısır meselesinin barış yolu ile halledilmesini istiyordu. Bunun için de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile ilgili olarak Sadrâzam Koca Hüsrev Paşa'ya bir irâde tebliğ etmişti. Bu irâdede, daha önce meydana gelen olayların tamamen unutulduğu ve sanki hiç olmamış gibi mütalaa edildiği beyan ediliyordu. Sultan Abdülmecid, babasından sonra kendisinin tahta geçtiğini ifade ile şöyle diyordu:

8. Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, trc. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1995, s. 170.

“Zât-ı şâhanem vedia-ı Cenâb-ı Kibriyâ olan ibâd ve bilâdın asayışı- ni halelden vikaye ve mücerred sefk-i dimâ-ı müslimini sıyâneten levazım-ı tabiiyet ve feraiz-i ubûdiyet kâmilten icra olunmak üzere vukuat-ı mezkûre “*ke-en lem yekûn, nesyen mensiyya ve meda mâ-meda*” hükmüne konularak Mehmed Ali Paşa hakkında aff-ı cemil-i Şâhane ve safh-ı bî-adil-i Pâdişahanem erzân buyrulmağın bu ih-san ve inayet-i mülûkânemin vali-i müşarûn ileyhe tebliğ ve tebşirine musaraat olunsun.”⁹ Görüldüğü gibi Sultan Abdülmecid, gereksiz yere Müslüman kanının akması için, daha önce meydana gelen olayların hiç olmamış gibi kabul edildiğini ve Mehmed Ali Paşa’yı affettiğini bildirmişti. Afla ilgili bu emir daha Mısır’a ulaşmadan Kaptan-ı derya Ahmed Fevzi Paşa, Hüsrev Paşa ile aralarında olan çekişme ve rekabetten dolayı kendisini tehlikede hissetmişti. Bunun için, daha Pâdişahın fermanı Mısır’a ulaşmadan kendisi bütün donanma ile Mehmed Ali Paşa’ya iltica etmişti. Böylece Osmanlı Devleti, hem ordusuz, hem de donanmasız kalmış oluyordu. Donanmayı Mısır’a götüren Kaptan-ı derya Ahmed Fevzi Paşa, Nizip’te Osmanlı ordusunu dağıtmış olan âsi Mehmed Ali Paşa ile birlikte İstanbul’a gelmek ve rakibi olan ihtiyar Hüsrev Paşa’yı düşürüp iktidarı Mehmed Ali ile paylaşmak istiyordu. Bu feci olaydan sonra “Fırarî” ve “Hain” diye tarihe geçen Ahmed Fevzi Paşa, Mehmed Ali’yi, İngiltere’den sonra dünyanın en güçlü donanmasına sahip kılmuş oluyordu. 12 sene önce Navarin’de yakılan donanmanın yerine Sultan II. Mahmud’un bin bir fedakârlıkla inşa edip meydana getirdiği yeni donanma da elden çıkmış bulunuyordu. Bu yüzden Osmanlı sahilleri, her türlü taarruza açık bulunur hâle gelmişlerdi.

Yaşanılan bu nazik durum, devlet adamları arasındaki geçimsizlik ve çekişmelerin koca devleti ne hâle getirdiğinin en güzel ve ibret alınması gereken örneklerinden biridir. İhanet derecesine varan benzer çekişmeler, devletin içte ve dışta itibarının zedelenmesine, halkın maddî-manevî birçok sıkıntıya düşmesine sebep olmuşlardı.

Sultan Abdülmecid de daha önceki pâdişahlar gibi kendi üstünde tanıdığı tek ve yegane kuvvet şeriattı. Bütün icraatını ve irade-

9. Bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 40 – 42.

siyle yapacağı yeni düzenlemeleri İslâm hukukuna uygun yapmak zorunda olduğu inancıyla hareket ediyordu. Öbür taraftan o, yeni-dünya nizamının gerektirdiği şartlara göre devletine bir düzen vermek gerektiğine de inanıyordu. Islâhatçı düşünceye sahip devlet adamlarını desteklemesi de bundan dolayı idi. Genç Pâdişah, devletin içinde bulunduğu sıkıntıları biliyor ve bunları gidermek için tayinler yapıyordu. Fakat o, mevcut duruma karşı koymak için bu adamlardan çok Londra elçiliğinde bulunan Dışişleri Bakanı Mustafa Reşid Paşa'ya güveniyordu. Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki anlaşmazlığın çözülmesi için çalışmış olan heyetlerde görev almış bir kimse idi. Aynı zamanda Paris ve Londra elçiliklerinde de bulunmuştu. Bu sebeple Mısır probleminin karakterini ve bu problem hakkında yabancı devletlerin düşüncelerini de biliyordu. Bundan başka Paşa, Paris ve Londra elçiliklerinde bulunduğu sıralarda Fransa ile İngiltere'nin hükümet şekillerini incelemeye ve devrin siyaset adamları ile Osmanlı Devleti'nin yapısı hakkında görüşmeler yapma fırsatını bulmuştu. O, Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'ni nasıl bir gözle gördüğünün farkındaydı. Onun, Batı ülkelerinde üstlendiği elçilik görevleri ve kurduğu dostluklar, kendisine iç politika cambazlıklarının gizli sırlarını da öğretmişti. Paşanın bu dostlukları ile şahsî müşahedeleri yan yana gelince, onu esaslî bir iç islâhat fikrine sınıksız tutundurmuş bulunuyordu.

TANZİMAT FERMANI

Osmanlı Devleti'nde, köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olan Tanzimat dönemi, "*Tanzimat-ı Hayriye Fermanı*"nın okunması ile başlamıştı. Günün Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa, Sultan II. Mahmud döneminin reformlarından geliştirdiği ve kendi deney ile gözlemlerine dayanarak değiştirdiği bu Osmanlı reform programını bizzat kendisi hazırlamıştı. Genç Padişah'ın fermanı haline getirilmiş bulunan belge, 3 Kasım 1839 Pazar günü*,

*. İsmail Hami Danişmend, Tanzimat fermanının 25 Şaban 1255'te okunduğunu belirtmektedir. O, fermanın metninde bulunan 26 Şaban tarihi ile ilgili olarak

Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştu. Gülhâne Köşkü önünde okunduğu için bu fermana “*Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*” adı da verilmektedir.

Bâb-ı âlide, Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan Tanzimat Fermanı, büyük bir merasimle ilan edildi. Topkapı Sarayı müstemilatından olan Gülhâne köşkü önünde merasim için büyük hazırlıklar yapıldı. Bu merasime Sadrazam, Şeyhülislâm, saray erkânı, devlet ricali, ulemâ, esnaf cemiyetleri, Rum ve Ermeni Patrikleri ile Hahambaşı’dan başka İstanbul’da bulunan yabancı elçi ve konsoloslar iştirak ettiler. Mustafa Reşit Paşa, Sadrazam Hüseyin Paşa’nın gözleri önünde, genç pâdişahın ilk “Hatt-ı Hümayûn”unu okurken, Pâdişah da Gülhâne köşkünün penceresinden aşağıdaki topluluğa bakarak merasimi izliyordu. Osmanlı tarihinde yeni bir devir açan fermana, okunduğu yere nisbetle “*Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*” adı verildiği gibi, bu fermanla başlatılan sürece de tarihimizde “*Tanzimat Dönemi*” denilmektedir. Ferman metninin üzerinde Pâdişahın, el yazısı ile gereği yapılsın ve uygundur anlamına gelen onayı bulunduğu için belge, hem okunduğu yer, hem de metin üzerindeki onayı göz önünde tutularak “*Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*” diye adlandırılmıştır.¹⁰

Osmanlı Devleti’nde, Tanzimat-ı Hayriye Fermanı’nın ilan edilmesi ile başlayan yeni ıslâhat dönemi, XIX. asırda yapılan en kapsamlı ıslâhat hareketi idi. İç ıslâhat denince gene ön planda gelen, askerî, idarî, ve sosyal müesseselerin yanında, hukukî, malî ve kültürel prensiplerin, günün şartlarına uygun bir şekilde yeniden ortaya konması demek olacaktı. Bu fermana göre Müslüman olsun veya olmasın bütün vatandaşlara kanun karşısında eşit haklar tanımak, bunların can, mal, ırz ve namus güvenliğini devletin garantisi altın-

şunları söylemektedir: “Fermanın metninde geçen “26 Şaban” tarihinin bir “Rüyet-i hilâl” (ayın görülmesi) den mütevellid olduğu hem gün ismiyle, hem de miladi tarihle sabit olduğu için burada hakiki takvime göre tashih edilmiştir.”

Kronoloji, IV, 122.

10. Geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 59 – 60; A. Cevad Eren, “Tanzimat”, *İA*, XI, 719.

da bulundurmak, askerlik hizmetini belli bir süreye bağlamak suretiyle silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınmasını sağlamak, mahkeme kararı olmaksızın ceza ve idam kararları vermemek. Böylece suçla itham edilenlerin âdil ve açık bir şekilde muhakeme edilmesini temin etmek. Bu arada kanunların uygulanmasında da hangi dine mensub olursa olsun insanların eşitliğini kabul etmek, mal müşaderesini kaldırmak, vergi sisteminin ıslâhı ile mükellefin malî durumunu dikkate alan adâletli bir ölçü koymak ve milli eğitim politikasında Batı standartlarını yakalamaya çalışmak gibi devlet bünyesine şâmil bir ıslâhat ve hukuk devletine doğru yönelmiş cesur bir adım atmak demektir.

“Tanzimat” kelimesi, Arapça “dizme ve sıralama” mânâsına gelen “tanzim” kelimesinin çoğuludur. Kelimenin lafzı ve ruhu, nizam, tanzim, teşis ve teşkil anlamlarını kapsar. Bütün bu anlamları ifade etmekle birlikte, özellikle XIX. asırda, Osmanlı Devleti’nde yapılan ıslâhat için kullanılan bir tabirdir. Müessese ve teşkilâtların o günkü ihtiyaçlara uygun bir şekilde yeniden tanzimi ve reorganizasyonunu hedeflemiştir. Bu sebeple, Osmanlı tarihi için “Tanzimat” kelimesi daha ziyade reform ve ıslâhatların yapıldığı dönemi ifade eder. Bu anlamda Sultan II. Mahmud döneminin son yıllarında sık sık kullanılmaya başlanmıştır. Bununla beraber bu dönem, 3 Kasım 1839’da Tanzimat-ı Hayriye Fermanı’nın ilan edilmesiyle başlar. Tanzimat hareketi, Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ile başlayan bir reformlar serisi olduğu kadar, Osmanlı müesseseleri ile teşkilâtını yakından ilgilendiren, etkileri, şu veya bu şekilde müessese ve teşkilat üzerinde görülen siyasî ve sosyal bir hâdisedir. Bu fermanın, Topkapı Sarayı’nın müştemilatından olan Gülhâne bahçesinde okunup ilan edilmesinden dolayı bir adı da “Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu”dur. Bazı müelliflere göre Tanzimat dönemi, hukuk bakımından 31 Aralık 1876’daki Birinci Meşrutiyet’in ilanına, bazılarına göre de 10 Temmuz 1908’de ilan edilen İkinci Meşrutiyet dönemine kadar devam etmektedir.¹¹ Her ne olursa olsun, Tanzimat, Osmanlı

11. Daha geniş bilgi için bk. Cemil Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti, **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s. 693.

Devleti'nde, gerileme ve çöküşten kurtulma gayesiyle Sultan Abdülmecid döneminden çok daha önceleri başlayan ve Sultan III. Selim ile Sultan II. Mahmud dönemlerinde ciddi bir şekilde uygulanmaya başlayan şuurlu reform hareketlerinin bir devamı olup devletin sonuna kadar devam eden bir harekettir.

Rönesans ve coğrafi keşiflerin getirdiği ilmi ve teknolojik gelişmeler, Avrupa'nın hemen her alanda üstünlük sağlamasına sebep olmuştu. Bu üstünlüğün bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren toprak kaybetmeye başladı. Bu kayıpların bir sonucu olarak XVIII. yüzyılda Avrupa'nın üstünlüğü kabul edilmeye başlandı. Devlet, gerek toprak bütünlüğünü korumak, gerekse yeni ilmi ve teknik gelişmelerden yararlanmak için girişimlerde bulunmaya başladı. Bu gelişmeleri takip edebilmek ve Avrupa'ya yakından tanıyabilmek için çeşitli yolları deneyen devlet, bu maksatla elçiler de göndermeye başladı. XVIII. asırdan itibaren bir türlü durdurulamayan mağlubiyet ve gerileme safhalarında, yeni problemleri düzeltme sürecinde devlete güç kazandırmayı hedefleyen Tanzimat Fermanı, ıslâhat zincirinin yeni bir halkası ve devleti ıslâh ve tekâmül yolu ile gençleştirip yenileştirmek için atılan ciddi bir adımdır. Bu yeni ıslâhat hamlesini, daha önceki teşebbüslerden ayıran önemli farklardan biri, evvelkilerin eski nizam ve kanunlara dönülerek devletin yeniden kuvvet kazanacağı düşüncesine karşılık bu yeni hareketin, devlete, yeni bir ideolojiden mülhem gibi görünen bir istikamet göstermesi idi. Bu ıslâhatın, siyasi, mülki, idari, adli, mali ve askerî gibi geniş bir alanı ihtiva etmesi, bunun eskiye nazaran daha geniş kapsamlı olmasıdır.¹²

Tanzimat hareketi, farklı şekillerde tarif ve tavsif edilmiştir. Buna göre Tanzimat, Avrupa'dan mülhem programlı bir ıslâhat ve reform hareketidir¹³ diyenlerin yanında, onun "*Mecburî Kültür Değişimi*" suretiyle Osmanlı Devleti'ne Avrupai bir idare şekli verme gay-

12. A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 7.

13. Geniş bilgi için bk. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 32 - 39.

reti olarak görenler de vardır. Buna karşılık Tanzimat'ı hukukî de-ğil, siyasî bir oluşum olarak kabul edenler de olmuştur.¹⁴

Fermanın ilanı, İstanbul'da bazı kesimlerin memnuniyetsizliğine sebep oldu. Engelhardt'a göre bu, Hatt-ı Hümayûn'un, şeriata aykırı birtakım hükümleri ihtiva etmesinden dolayı idi.¹⁵ Buna rağmen Tanzimat'ın ilanı, başkentte geçici de olsa birkaç gün bayram havası estirdi. Bu fermanın estirdiği uygun hava, Avrupa'da daha müsbet bir şekilde karşılandı. Dönemin matbuatı da bu yeni reform hareketinin başarılı olacağını belirtmeye başladı. Tanzimat Fermanı, ilan edildikten hemen sonra devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'nin 15 Ramazan 1255 tarihli nüshasında yayınlandı. Ayrıca ferman, Fransızca'ya tercüme edilerek yabancı devletlerin İstanbul'daki elçilerine de resmen gönderildi.

1- Tanzimat Fermanının Tahlili:

Tanzimat-ı Hayriye fermanının yazılış tarzında, hukuk tekniği bakımından bir systemsizlik görülmektedir. Bununla beraber bu fermanın hükümleri arasında tebea ve devlet münasebetlerine dair esaslar ile amme gücünün kullanım tarzına ait kayıt ve prensipler bulunmaktadır. Fermana, devlet teşkilâtında yeniliklerin yapılmasının zarurî olduğuna işaret edilmektedir. Hukukî bakımdan hükümdarın yetkilerine de sınır getirilmiştir. Bu sebeptendir ki bu ferman, meşrutî idarelerin teşekkülüne yol açan, yarı bir hükümdar tarafından verilen "*Muharrer imtiyaz*" (Yazılı imtiyaz) mahiyetini haiz hukukî vesikalar arasında yer almaktadır.¹⁶ Bununla beraber bu ferman, pek fazla bir şey söylememektedir. Gayet dağınık ve acele hazırlanmış intibacıdır. Zira içinde, geçmiş düşünülmenden birbirine zıt görüşler de yer almaktadır.

Sultan Abdülmecid'e gelinceye kadar yenilikler ile modernleşmenin öncülüğünü bizzat pâdişahlar yapmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa

14. Bilgi için bk. Eren, "Tanzimat" İA. XI, 710.

15. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 39 – 40.

16. Geniş bilgi için bk. Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili" *Tanzimat I*, 39 – 42.

ile birlikte bu işi daha çok devlet adamları üstlenmiş görünmektedirler. Osmanlı toplumunda Tanzimat'a kadar "geleneksel yapı" içinde kalarak problemleri çözme anlayışı hâkimdi. Bilindiği gibi bu dönem, bir reformlar paketi dönemidir. Bu dönemde hız kazanan reformlar, içinde pâdişahın da bulunduğu yüksek devlet yöneticileri öncülüğünde gerçekleşmekteydi. Bu sebeple Tanzimat'la girilen hukuk, idarî sistem ve eğitim gibi soysa alandaki yenileşme hareketlerine tabandan, başka bir ifade ile halk kesiminden gelen talepler olarak bakılamaz. O, devlet adamları öncülüğünde yürütülen ve devleti onarma çabası olarak değerlendirilmek gerekir.

Hazırlıkları Sultan II. Mahmud döneminin son yıllarında Mustafa Reşit Paşa tarafından başlatılan yeniden yapılandırma ve çağdaşlaştırma programının ilanı, Abdülmecid'in önemli ilk icraatı olmuştur. İlanından itibaren tartışmalara yol açan Tanzimat Fermanı'nın, bir anayasa niteliği taşıdığını savunanlar olduğu gibi, bunun bir anayasa olmadığı kanaatinde olanlar da bulunmaktadır. Hazırlanışı, kapsamı ve uygulanışı göz önünde tutulduğunda, hükümet programı özelliğinin ağır bastığı görülmektedir. Her ne kadar anayasalarda yer verilen bazı kavramlara benzer kavramlar belgede bulunuyorlarsa da bu, onun anayasa niteliği taşıdığı anlamına gelmemektedir.¹⁷ Tanzimat döneminde çağın gereklerine göre devlet yapısının temel taşları olan kurum ve kuruluşlarında önemli değişikliklerin yapıldığına burada işaret etmemiz gerekir. Başta merkez yönetimi olmak üzere taşra teşkilâtı, güvenlik, ordu, eğitim-öğretim, sağlık, dış ilişkiler, maliye, ekonomi ve basın yayın gibi alanlarda önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan Tanzimat'ı, Mustafa Reşit Paşa ve taraftarlarının hazırlayıp Sultan Abdülmecid'e onaylatarak yayınladıkları bir ferman veya bir haklar bildirgesi olarak görmek, olayın boyutlarını kavramakta yetersiz kalmak demektir.

Tanzimat döneminin en tanınmış devlet adamları Mustafa Reşit Paşa, Âli ve Fuat Paşa'lardır. Bunlar, sadrazamlık görevi ifa eder-

17. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Musa Çadırcı, "Tanzimat" **Osmanlı**, Ankara 1999, VI, 183.

lerken reformların gerçekleştirilmesi yönünde aktif adımlar atmışlardı. Bununla beraber Tanzimat'ın mimarları ve uygulayıcıları sadece anılan bu isimler değildir. Bu bağlamda, Mustafa Reşit Paşa'nın yakın arkadaş ve meslektaşlarından biri olarak Sadık Rifat Paşa'nın burada anılması gerekir. Burada şuna da işaret etmek gerekir ki, Tanzimat Fermanı'nın temelinde yatan görüşlerin sadece Mustafa Reşit Paşa'nın fikirleriyle sınırlı olmadığı dikkat çekmektedir. M. Reşit Paşa'nın, 1839'dan önceki yazılarında batılılaşma konusundaki görüşler ağırlıklı bir yer işgal etmez. Ancak onun yakın mesai arkadaşı olan Sadık Rifat Paşa'nın 1837-1839 yılları arası Viyana elçiliği sırasında yazdığı ve "*Müntehabât-ı Âsâr*" adlı kitabında yer verdiği bir risalede ortaya konulan görüşlerin bir nevi Gülhâne Hattı'na hazırlık niteliği taşıdığı ifade edilmiştir. Bu risalede muhteva olarak Avrupa'da hükümdarlar ile devlet adamlarının yasalara uydukları, memuriyet görevlerinin liyakate göre verildiği ve ortada ciddi bir gerekçe yoksa kolay kolay görevden uzaklaştırılmadıkları, ölümü halinde devletçe kimsenin malına el konulmadığı ve vergi toplama işleminin yasalar çerçevesinde yürütüldüğü ifade edilmektedir.

Sadık Rifat Paşa, söz konusu risalede Fransa ve İngiltere'de basın özgürlüğünün geniş bir şekilde korunduğuna temas ettikten sonra Avrupa'da hemen her şeyin aklın gereklerine göre düzenlendiğinin üzerinde durur. Keza risalede, Avrupa'da ölüm cezalarına nadiren rastlandığı ve bunun da ancak açık yargılama sonunda suçun mahkemece sabit görülmesi halinde mümkün olduğunun altını çizmektedir. Gülhane Hattı'nda yer verilen gerçekleştirilmesi va'd olunan mal, can ve ırz emniyeti ile müsaderenin kaldırılması, askerlik ve vergi mükellefiyetlerinin düzene konmasına ilişkin prensiplere bu risalede açıkça yer verilmiştir. Bütün bunlara bakıldığı zaman, Mustafa Reşit Paşa ile Sadık Rifat Paşa arasında fikir düzeyinde bir alışverişin bulunduğu söylenebilir.¹⁸

18. Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. İlyas Doğan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar" *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s. 489-490.

Kapsadığı fikir ve düşünceler bakımından Gülhâne Hatt-ı Hümayûnunun ana temasını şu şekilde tahlil etmek mümkündür:

Fermanda, Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren "*Ahkâm-ı Kur'aniyye*" ve "*Kavanin-i Şer'iyye*" ye bağlı olmasından dolayı devletin güçlü olduğuna ve halkın büyük bir refah içinde yaşadığına işaret edilmektedir. Halbuki "*150 sene vardır ki, gavail-i müteakibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne Şer'-i Şerife ve ne Kavanin-i Münifeye inkıyâd - u - imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet-u-ma'mûriyyet bi'l-aks za'f-u-fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavanin-i şer'iyye tahtında idare olunmayan memâlikin pâyidar olamayacağı vâzihattan bulunmuş olup*" denilmek suretiyle 150 seneden beri çeşitli gaile ve sebeplerden dolayı şeriat ve kanunlara aykırı hareket edilmesi üzerine ülke harabe hâline geldiği gibi halk da fakirliğe sürüklenmiştir. Yeni kanunların tedvin edildiği takdirde coğrafi mevkii, toprağının verimliliği ve halkının kabiliyeti sebebiyle devletin 5-10 yılda ümit edilen seviyeye ulaşacağı belirtilmektedir. Öyle anlaşıyor ki bu ifade, "*İlmiye Sınıfı*"ndan gelecek muhalefeti karşılamak için konmuştu. Bununla beraber, devletin 150 seneden beri "*Şer'-i Şerife imtisâlen*" idare edilmediğini iddia etmek, büyük bir bühtandır. Zira "*Şer'iyye Sicilleri*" (mahkeme kayıtları) ile "*Bâb-ı Meşihat*"ta bulunan sayısız hüküm ve fetva, yukarıdaki ifadelerin aksini söylemektedirler. Osmanlı hukuk adamları ve özellikle kadılar ile müftüleri, sözü edilen 150 sene içerisinde pek çok hukukî eser ve fetva mecmuaları meydana getirmişlerdir.

Fermanda, Allah'ın inayeti ve Peygamberin yardımı ile devletin iyi bir şekilde idare edilebilmesi için bazı yeni kanunlara ihtiyaç olduğu belirtildiği gibi bu kanunların dayandırılacağı genel prensipler de verilmektedir. Buna göre:

- a) Müslüman olsun olmasın bütün tebeanın can, mal, ırz ve namus güvenliğinin sağlanması.
- b) Verginin düzenli bir sisteme bağlanması ve âdil bir şekilde toplanması.
- c) Askerlik vazifesinin sınırlı ve düzenli bir hâle getirilmesi.

d) Mahkemelerin açık ve alenî olması. Kimsenin hakkına tecavüz edilmemesi.

e) Adli ve malî mevzuatın "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de, askerî mevzuatın "Dâr-ı Şûra-yı Askerî"de görülməsi,

f) Geçim sıkıntısı çeken memurların maaş durumlarının gözden geçirilip düzeltilmesi, rüşvet alma ve verme gibi zararı açık olan şeylerin önüne geçilmesi gibi hususların düzeltilmesi,

g) Pâdişah'ın kanunlara uyacağına dair yemin etmesi.

Fermandaki madde ve anlayışa bakıldığı zaman bunun bir anlamda klasik "Adâletnâme" geleneğinin bir devamı olduğu görülmektedir. Daha önceleri de buna benzer ve tebeasına adâletli bir yönetim vaad eden Hatt-ı Hümayûnlar ilan edilmişti. 1839 Tanzimat Fermanı mal ve can güvenliği ile ırz ve namusun korunmasına ilişkin hükümler ihtiva etmektedir. Böylece temel hakların korunması ilan edilmiş oluyordu. Fermanda, adâlet ve refah vaad edilen "millet" devletin bütün tebeası idi.

2- Tanzimat'ın Sebepleri:

Tanzimat'ı hazırlayan sebeplerin kaynaklarını Osmanlı Devleti'nin ıslâhat tarihinde aramak lazımdır. Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslâhat hareketleri, başlıca iki devreye ayrılır:

Birinci Devre: Bu devrede ıslâhat hareketleri üzerinde hâkim olan fikir ve düşünceler, Osmanlı Devleti'nin kendi tarih ve kültüründen mülhem olduğu devredir:

İkinci Devre: Bu devredeki ıslâhat hareketlerinin başlamasında daha ziyade Avrupa kültür ve medeniyetinin tesirleri görülür. Tanzimat, bu ikinci devrede yapılmış bulunan ıslâhatın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.¹⁹

Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren kendine has bir kültür ve medeniyet mey-

19. Eren, "Tanzimat" İA. XI, 710.

dana getirmişti. Yerli-yabancı birçok müellifin işaret ettiği gibi kanun ve nizamların bozulmadığı dönemlerde Osmanlı Devleti, kültür ve medeniyet seviyesi bakımından Avrupa'dan daha üstün bir durumda idi. Bu sebeple bu devirlerde bir ıslâhat teşebbüsüne ihtiyaç duymamıştı. Özellikle XVII. asrın başlarına kadar en kudretli dönemini yaşayan Osmanlılar, devlet hayatında Orta Çağın mutaassıp zihniyetine saplanıp kalmadılar. Fethettikleri geniş ülkelerde derebeylik devir ve hegemonyasına son verdikleri gibi sınıf imtiyazlarını da kaldırdılar. Din, mezheb ve ırk farkı gözetmeden toplumun her kesine karşı müsamahakâr bir siyaset takip ettiler. İdarî, iktisadî, askerî, sosyal ve amme hukuku ile tabii haklar bakımından Yeni Çağın başlarında Avrupa devletlerine nazaran daha câzip bir devlet teşkilâtı kurmaya muvaffak oldular. Fakat XVI. asrın sonu ile XVII. asrın başlarından itibaren devletin kanun ve nizamlarına olan bağlılıkta gevşemeler meydana geldi. Bu da kanun ve nizamların bozulmasına sebep oldu. Kanun ve nizamların bozulması yüzünden ülke bazı sıkıntılarla karşılaşmaya başladı. Bu sebeple XVII. asrın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin ıslâhata muhtaç olduğu fikri yaygınlık kazanmaya başladı. Sultan II. Osman (1618-1622) ile Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanlarında ve özellikle Köprülüler devrindeki ıslâhat teşebbüsü, Osmanlı Devleti'ni meşgul eden başlıca problemler arasında yer aldı. İlk ıslâhat hareketi de bu dönemde başladı. Bununla beraber ıslâhat ve reform hareketinin dayandığı fikirler, -*Koçi Bey Risâlesi*'nde görüldüğü gibi- Avrupa'dan ziyade bizzat Osmanlı Devleti'nin kendi tarih ve kültüründen ilham almakta idiler. Buna göre bozulmaya başlayan Osmanlı müesseselerinde eski kanun ve nizamların uygulanması ile devletin yeniden eski güç ve kudretine kavuşacağı düşüncesi müdafaa edilmekte idi.²⁰

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, büyük karışıklıklar içinde XVIII. yüzyıla girmişti. Devlet, Rönesans'tan itibaren her alanda yeni ilerlemeler kaydeden Avrupa medeniyeti karşısında kendi siyasî birliğini muhafaza etmek ve geleceğini teminat altına alabilmek için bu

20. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Eren, "Tanzimat" İA. XI, 710.

medeniyetten faydalanmak zorunda olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Böylece III. Ahmed (1703-1730) zamanında bir ıslâhat hareketi başladı. Tanzimat'tan önce Avrupa'dan mülhem olarak teşebbüs edilen bu ilk ıslâhat hareketi, Osmanlı tarihinde "*Lâle Devri*" diye anılır.²¹ Lâle devri, Osmanlı Devleti'ne taze bir kuvvet kazandıracak ve Osmanlı toplumunu bir mefkûre etrafında toplayacak esaslı fikirlere dayanmamakla beraber, Batı kültür ve medeniyetinin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesine bir başlangıç teşkil etti. Gerçekten XVIII. yüzyıla kadar komşu olmalarına rağmen birbirlerine düşman gözü ile bakan Osmanlı Devleti ile Avrupa, bu asrın ilk yarısında birbirlerini tanımak için bir çabanın içine girdiler. Bu yeni hareket, başta Pâdişah ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile bunların etrafında toplanan küçük bir zümrenin eseri oldu. Bu dönemde Avrupa'yı tanımak için Paris ve Viyana'ya elçiler gönderildi. 1720 tarihinde Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi, yazdığı "*Sefâretnâmesi*"nde Fransa'yı ekonomik, sosyal, kültürel ve askerî yönleri ile tanıtıyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ülkelerini temsil eden elçiler de bu ilişkilerin gelişmesine yardım ediyorlardı. Bu devirde İstanbul'a gelen elçilerin, beraberlerinde âlimler, edipler ve ressamlar gibi çeşitli ilim dallarında şöhret olmuş kimseleri getirdikleri bilinmektedir.²²

Batı ile başlayan temaslar, Avrupa yaşantısına karşı ilgi ve taklid temayülünü artırdığından merkezde, yeni bir hayat tarzının benimsenmesine sebep oldu. Pâdişah, devlet ricali ve zengin kesim, zarif köşkler inşasına ve süslü bahçeler tanzimine başladılar. Zarif köşk ve konaklarda ziynet eşyası kullanmak, mücevher ve kıymetli taşlarla süslü elbiseler giyme alışkanlıkları, başkentte sarrafların zenginleşmesine ve ticaretin Hristiyanlar ile Yahudilerin eline geçmesine sebep oldu.²³ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey (1842-1928), o dö-

21. Geniş bilgi için bk. Ahmed Refik, *Lâle Devri*, İstanbul 1331.

22. Bilgi için bk. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaştırma Hareketleri" *Tanzimat* 1, İstanbul 1940, s. 19-20.

23. Bu dönemdeki İstanbul yaşantısı ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmed Refik, *Lâle Devri*, s. 31-62.

namlerin öncesi ve sonrası ile ilgili anlayış ve buna bağlı uygulamayı şu ifadelerle dile getirir: “ *Kırım muharebesi esnasında Avrupalılarla daha yakından ihtilatlar ve temaslarda bulunulmasından dolayı Garb medeniyetine bir temayül hâsıl olarak asırlarca Türk usûlünde yaşamış olan halkımızın tarz-ı taayyüşlerinde (hayat tarzı), me’kûlât (yiyecek) ve melbûsat (giyecek) ve evlerimizin tefrişi misillü ihtiyacatımızda defaten büyük bir tahavvül (değişiklik) husule geldi. Asrın pâdişahından efrad-ı millete kadar herkes bir ziynet ve ihtişama düştü. Her nevi tecemmülat (güzellik, ziynet) ve tezyinata müteallik emtia hariçten oluk gibi akmaya ve hele 1273-1274 (1857-1858) tarihlerde icrâ olunan sûr-i hümayûnlardan dolayı lazım olan akmişe-i haririyye (ipek kumaşlar) ve mamûlât-ı ecnebiyye için Avrupa fabrikalarına doğrudan doğruya siparişler vaki olmaya başladı.*”²⁴ Bu arada ilim ve sanata da önem verilmişti. Genel manâda İslâm Türk kültürüne büyük hizmetleri dokunan ilk Türk matbaası da bu dönemde kurulmuştu. Bununla beraber devlet idaresinde önemli bir reform yapılamadı. Devlet erkânından bazılarının nüfuzlarını kötüye kullanması ve yeni konan ağır bazı vergilerden dolayı halkta yönetime karşı genel bir hoşnudsuzluk meydana geldi. Nihayet 1730 yılında, Patrona Halil isyanı çıktı. Bu isyan, mahiyet itibarıyla, öteden beri Osmanlı başkentinde ulûfe veya istenmeyen devlet adamlarına karşı sık sık görülen isyanlardan farklı idi. Zira bu isyan, muhafazakâr görünen bir zümrenin, Avrupa’dan mülhem reform fikir ve hareketlerine karşı bir tepkisi şeklinde tezahür eden bir halk hareketi idi. Bundan sonra muhafazakâr zümre ile yenîçeriler, dış tahriklerin de etkisiyle Avrupa’dan mülhem olarak yapılan her harekete muhalefet etmeye devam ettiler.

Gerçi Osmanlı Devleti, daha XVII. yüzyılda siyasî bütünlüğü ile askerî gücünü nasıl koruyabileceğini tartışır olmuştu. Tartışmanın bir tarafında, Kanunî Sultan Süleyman döneminin kanunlarına dönmek isteyenler vardı. Bunlar, Hristiyan Avrupa’nın kavram ve tekniklerinin benimsenmesi tarzındaki her hangi bir değişikliğe karşı

24. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, nşr. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 241.

çıkiyorlardı. Öbür tarafta da kendilerini modernist olarak tanıtan bir grup vardı. Bunlar, modern bir devlet için gerekli olan askerî ve idarî yapı ile medenî, ekonomik ve eğitim konularında Avrupalî metodların benimsenmesini istiyorlardı. Bütün bir XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın büyük bir kısmında bu iki görüş büyük bir rekabet içinde idi. Bu iki görüşten, modernizasyonu savunan tez, başarılı oldu.²⁵

İslâhat hareketinin karşılaştığı diğer bir muhalefet ise, bir taraftan mal ve can güvenliği, öbür taraftan din ve mezhep hürriyetleri ile güvence altına alınmış olan gayr-i müslim vatandaşların Osmanlı toplumunda işgal ettiği özel durumdan ileri geliyordu. Avrupa devletleri, siyasî ve iktisadî menfaatleri için bu durumdan istifade ettiler. Nitekim daha XVII. asrın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ülkesinde geniş ölçüde özellikle Ermeni tebea arasında bir Katolik propagandası başlattılar. Katolik misyonerleri, reâyâyâ bu arada özellikle Ermenilere nüfuz ederek bunları, Osmanlı Devleti'nden çok Hristiyanlara hizmet etmeye teşvik ettiler. Böylece onları Osmanlı tebeası olmaktan çıkarmaya özendirdiler. İş, bu tahrik ve teşvikle de bitmiyordu. Bu konuda propaganda kitaplarının da basılmasına hız verdiler. Onların bu faaliyetlerinin durdurulması ve bu neviden faaliyetlerin durdurulması için gereken çarelere başvuruldu. Nitekim bu konuda yetkililere pek çok emrin yazıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²⁶ Nihayet Fransa, 1740 kapitülasyon antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden, Katoliklerin himaye hakkını resmen aldı. Böyle bir hakkın Fransa'ya verilmesi ile diğer devletlerin de daha sonra aynı hakları elde etmeleri için siyasî bir yol açılmış oldu. Nitekim bundan sonra Rusya, Ortodoksların himaye hakkını elde etme sevdasına düştü. Bütün XVIII. yüzyıl boyunca Avusturya ile birlikte Osmanlı Devleti alâyhine bir siyaset takip eden Rusya, her fırsatta bu emelini gerçekleştirmeye

25. İra M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, trc. İ. Sefa Üstün, İstanbul 1996, s. 64-65.

26. Ahmed Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası" *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, (1340) sene 14, cüz 82, s. 257-266.

çalıştı. Nihayet 17 Temmuz 1774 (8 Cemaziyelevvel 1188) Küçük Kaynarca antlaşması ile Osmanlı Devleti, Rusya'ya da Ortodoksları himaye hakkı verdi. Buna karşılık, Osmanlı murahhası da antlaşma metnine "Halife unvanına istinaden Sultan'ın vatandaşlığından çıkmış bulunan Türk ve Müslümanlar üzerindeki dinî hüküm ve nüfuzlarına dair bir madde koydurdu.²⁷

Yabancı devletlerin, bu teşvik, tahrik ve himayeleri, gayr-i müslim Osmanlı tebeası arasında devlete karşı din, mezhep ve milli bir mücadelenin gelişmesine sebep oldu. Böylece gayr-i müslim tebea, devletin siyasî birliğinin bozulmasında yeni ve mühim bir unsur olarak ortaya çıktı.²⁸

Devlet ricali, XVIII. yüzyılda Osmanlı toplumunda görülen dinî, siyasî, kültürel ve milliyetçilik hareketlerinin meydana getirdiği kargaşanın sebeplerini inceden inceye araştıramadılar. Yönetim kademesinde bulunanların düşüncesine göre devletin karşılaştığı felaketler, daha ziyade uğranılan askerî mağlubiyetlerden kaynaklanıyordu. Bunlara göre, Osmanlı ordusuna yeni bir disiplin ve düzen verildiği takdirde devlet eski güç ve kuvvetine tekrar kavuşacaktı. Bu düşünce ve anlayış, genel bir kanaat haline gelmişti. Bu düşünceden hareketle Sultan III. Selim devrine kadar Avrupa'dan mülhem olarak yapılan ıslâhatın ağırlık noktasını askerî saha teşkil ediyordu. Zaman zaman Avrupa'dan mütehassıslar getirtilip harp sanayinin geliştirilmesi, Osmanlı ordusuna Avrupalı harp usûllerinin öğretilmesi maksadıyla yeni müesseseler kuruldu. Bilhassa Halil Hamid Paşa'nın sadâreti esnasında daha geniş bir ıslâhat programı hazırlandı. Bütün bunlara rağmen, 1768-1774 Osmanlı-Rus, yine 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya harplerinin getirdiği kötü sonuçlar ile iç siyasette görülen karışıklıklar, ıslâhatın uygulanmasına fırsat ve imkân vermedi. Osmanlı Devleti'nin, bütün temel müesseseleri XVIII. asrın sonlarına doğru tamamen bozuldu. Eyâ-

27. Antlaşmanın diğer maddeleri için bk. Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuât**, İstanbul 1294, III, 63-78.

28. Eren, "Tanzimat" **İA**, XI, 711 - 712.

letlerle merkezin birbirleri ile olan bağları koptu. Bir kısım âyân ve mütegalibe takımı eyâletlerde idareyi ellerine geçirdi. Bu durum, merkezin otorite ve nüfuzunun sarsılmasına sebep oldu.

Sultan III. Selim tahta geçtikten sonra, kendisinden önce gelen pâdişahların yapmış oldukları ıslâhatı kâfi görmeyerek, devletin bütün müesseselerinin yeniden ıslâh edilmelerinin bir mecburiyet olduğunu gördü. Bu sebeple ilk olarak geniş ve etraflı bir ıslâhat programı hazırlattı. “Nizâm-ı Cedid” adını taşıyan bu ıslâhat programında Avrupa’nın ilim, fen ve teknik tecrübelerinden mümkün olduğu kadar faydalanılmasına yer verilmişti. Bu programla Osmanlı Devleti’ne idarî, malî, iktisadî, askerî, ictimai ve hemen hemen her sahaya bir yenilik getiriliyordu. Fakat Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu yeni fikirlerin yayılmaya, Avrupa’da milliyetçilik akımının iyice yerleşmesi ve mutlakîyet ile idare olunan devletlerin temellerinin kökünden sarsılmaya başladığı bir devirde Sultan III. Selim’in büyük bir cesaretle teşebbüs ettiği böyle bir ıslâhat programının uygulanmasına devletin bünyesi ile kanunları pek müsait değildi.*

Avrupa’da, Fransa’ya karşı koalisyon harplerinin başlaması üzerine, Osmanlı Devleti, büyük dış tehlikelerden bir müddet uzak kaldığından, düşünülen ıslâhatın uygulanmasına fırsat buldu. Bu arada eyâletlerde türeyen mütegalibenin keyfi yönetimlerine son verilmesine, rüşvet ve benzeri kayırmalara mani olunmasına, tımar ile zeâmet sisteminin yeni bir düzene sokulmasına, valilerin tayinlerine, ordunun teknik sınıflarının geliştirilmesine, ayrıca Nizâm-ı Cedid adı altında yeni bir askerî teşkilâtın kurulmasına, Müslim ve Gayr-i Müslim halkın hukukunun korunmasına, iktisadî, malî işler gibi devlet teşkilâtının hemen her kademesini içine alacak şekilde düzenlenmesine dair kanun ve nizamnâmeler çıkartıldı. Bütün bu reform hareketlerinin eyâletlerde de uygulanması isteniyordu.²⁹ Fakat bu sıra-

*. Bu konu, Sultan III. Selim dönemi anlatılırken detaylı bir şekilde verildi.

29. Bütün bu konularda daha geniş bilgi için bk. Cevdet Paşa, **Tarih**, VI, 53, 65- 66; Şerif Mehmed “ Sultan Selim Han-ı Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında” **TOEM**. Sene 8, sayı 43, s. 15; Eren, “Tanzimat” **İA**. XI, 712.

larda Fransa tarafından başlatılan Mısır seferi ve arkasından gelen işgali, reform hareketlerinin bir müddet duraklamasına sebep oldu. Bu işgal üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya'nın yardımını istemek zorunda kalmıştı. Mısır'ın işgali hadisesi, Batı'da, Osmanlı Devleti'nin kendi gücüyle düşmanı bertaraf edemeyeceği ve hatta varlığını dahi uzun süre koruyamayacağı kanaatinin uyanmasına sebep oldu. Bütün bunların yanında Osmanlı coğrafyası, sömürgeci devletlerin menfaatlerinin çarpıştığı bir saha haline geldi.

Gerçekten XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, ne Avrupa'nın askerî gücü karşısında kendisini koruyabilmekte, ne de onun ticarî alanda kendi sınırlarını zorlamasına engel olabilmekte idi. Kırım'ı yutan Rusya, Karadeniz'de hâkimiyetini kurmuştu. İngiltere ise 1798 senesinde Napolyon'un Mısır'da mağlup edilmesine yardımcı olduktan sonra, Akdeniz'in askerî ve ticarî hâkimi haline geldi. Akdeniz'e inmek isteyen Rusya'nın, Osmanlıların Balkanlar'daki topraklarında gözü vardı. Buna karşılık İngiltere, Osmanlı Devleti'ni, genişlemekte olan Rusya'ya karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı istiyordu. Böylece, Akdeniz, Ortadoğu ile Hindistan'daki ticarî ve sömürgeci menfaatlerini korumayı istiyordu. Bunun sonucunda da Osmanlı Devleti, kendi inisiyatifinin dışında Avrupa'daki güç dengeleri sayesinde ayakta durur hale geldi.

III. Selim'in giriştiği reform hareketi, hayatına mal olmuştu. On dan sonra tahta geçen IV. Mustafa, kısa süre sonra hal' edilerek (tahttan indirilerek) yerine II. Mahmud geçmişti. Sultan II. Mahmud, amcası Sultan III. Selim'in yarım bıraktığı ıslâhat programını iç ve dış gailelerden fırsat buldukça devam ettirmeye çalıştı. Kendi döneminde belirtildiği gibi şehzâdeliği, evladı olmayan III. Selim'in himâyesi altında geçmişti. O, III. Selim'in yapmak istediği reformları yakinen bilen biri olarak yetişmişti. Fakat 1806'da başlayan ve altı sene devam eden Osmanlı-Rus harbi yüzünden devlet merkezinde tam bir sükûnet sağlanamadığı gibi reform meselesi daha sıkıntılı bir hal almıştı. 1812 Bükreş Muâhedesi ile Sırlara imtiyazların verilmesi, Eflâk-Boğdan, Karadağ ve Mora gibi yerlerde bulunan Hıristiyan tebea arasında bağımsızlık arzusunun devletlerarası ant-

laşmalar ile hukukî yoldan gerçekleşeceği ümidini güçlendirmişti. Bu yüzden Balkanlarda din ve ırk bağımsızlığına dayalı mücadeleler daha da şiddetlendiler. Bu mücadeleler sonucunda Osmanlı yönetiminden ayrılan yerlerdeki yüz binlerce Müslüman, Rumeli'den Anadolu eyâletlerine göç etmek zorunda kaldı. Bu arada, eyâletlerde bulunan âyânlar, merkezi dinlemeyip diledikleri gibi hareket etmeye başladılar. 1821'de patlak veren Rum ihtilali, devleti, on seneye yakın bir zaman meşgul edecekti. Çeşme faciasından sonra Navarin'de de donanması yok olan Osmanlı Devleti, 1828'de başlayan ve bir buçuk sene kadar devam eden Osmanlı-Rus savaşı esnasında büyük bir mücadele örneği verecekti.

İçte ve dışta bu gelişmeler olurken Sultan II. Mahmud, ıslahat hareketleri için çaba sarf etmekten geri kalmıyordu. Nitekim Vak'a-i hayriye (yeniçeriliğin kaldırılması olayı)'den bir gün sonra, devlet ileri gelenleri, ümerâ ve ulemânın iştiraki ile yapılan toplantıda hükümdar, devletin en yüksek meclisi olan "Divan-ı Hümâyûn"a geniş yetkiler verdiğini, adli, idarî ve malî hususlarda alınacak kararların kendisi tarafından kabul edileceğini beyan etmişti. Babıali'nin, sadrazamın ikametgahı olarak kullanılmasına son verildi. Burası tamamen resmî bir daire haline getirildi. 1242 (1826) yılında yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra şehir yönetiminde daha geniş yetkilerle kontrolü sağlayacak yeni bir idarî sistemin kurulması gerekiyordu. Başlangıçta muhtesib, ihtisâb ağası veya ihtisâb emini unvanı ile ihtisâb işine bakan kimse, 1242 tarihli "*İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi*" ile "*İhtisâb Nâzırı*" unvanını almıştı. Bu gelişmenin tabii bir sonucu olarak "*İhtisâb Nezâreti*" kurulmuştu.³⁰

Eserimizin gerek bu, gerekse bir önceki cildinde temas edildiği üzere Tanzimat, sadece ilan edildiği zaman başlayan bir hareket değildir. Fermanın ihtiva ettiği hükümlerin bir çoğu, daha çok önceleri üzerinde durulmuş konulardır. Bilhassa Sultan III. Selim'in ıslahat yolundaki çabaları bilerek ve şuurlu bir reform faaliyeti olarak Tanzimat'ın başlangıcı kabul edilebilir. Sultan II. Mahmud ise III. Se-

30. İhtisâb Nezâreti ile ilgili geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlıda Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)**, İstanbul 2006, s. 35-38.

lim'in reform programını uygulamaya gayret eden ve bu arada bazı noktalarda onu aşan reformcu bir Padişah olarak göze çarpmaktadır. Bununla beraber Sultan II. Mahmud Han'ın hazırlatıp bir anlamda malî yönünü de hallettiği "Tanzimat-ı Hayriye"yi ilan etmeye ömrü vefa etmedi. Osmanlı Devlet ve toplumunun idarî, siyasî, dinî, adlî gibi müesseselerinde büyük yankılar uyandıran bu önemli fermanın ilanı, büyük oğlu Sultan Abdülmecid'e nasip olacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Tanzimat ve yeni bir düzenlemeye gitmeyi gerektiren pek çok sebep vardı. Nitekim devlet teşkilâtındaki bozulmaları giderme çabalarının sonuç vermemesi, Lâle Devri'nin ifrata varmasıyla Patrona Halil isyanının neticesinde bütün yeniliklerin sonuçları ile birlikte ortadan kaldırılması, Sultan I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid'in gayret, çalışma ve ıslâhat teşebbüslerinin umulanı vermemiş olmasından başka Rusya karşısında Küçük Kaynarca (1774) ile Kırım'ın kaybına sebep olan mağlubiyetlerin birbirlerini kovalamaları da böyle bir hareketi zorunlu hale getirmişti. Böyle bir dönemde devletin başına geçen, Avrupa'nın ulaştığı teknik ve medeniyeti görüp takip eden Sultan III. Selim'in kurduğu "Nizâm-ı Cedid" programı ile ordusu da Kabakçı Mustafa isyanı yok edilmişti. Bu olayları yaşayan Sultan II. Mahmud'un salatanatı da mağlubiyetlerin birbirlerini takip ettiği bir devir olmuştur. Ayrıca, klasik Osmanlı düzeni XVI. yüzyılın ikinci yarısından beri geçerliliğini yitirmiş, devletin direği niteliğindeki tımar sistemi, merkez ordusu konumundaki Yeniçeri ocağı ve bunlara bağlı olarak taşra teşkilâtı, ülke yönetiminin ihtiyaçlarına cevap veremez olmuştu. Tanzimat öncesindeki bütün bu durumlar, devleti yeni bazı düzenlemelere gitmeye sebep olmuştur. Bunun için de zaman zaman dar anlamda bazı düzenlemeler yapıyordu.

3- Tanzimat Fermanı'nın Akisleri:

Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'un metnindeki açıklık ve sadelik ile prensiplerindeki doğruluk çekici görünüyordu. Herkes hayatına, malına, parasına ve evindeki çoluk çocuğuna tamamen sahip olacaktı. Bunlar, kanun korunması altına alınmıştı. Mahkemelerde küçük ve büyük, zengin veya fakir eşit tutulacak, rüşvet hakkın

açıklanmasında tesirli olmayacaktı. Böyle bir durum, Müslüman olan veya olmayan vatandaşa huzur ve güven sağlıyordu. Bu sebeptendir ki, Gülhâne Hattı'nın okunması, ilk anlarda ülkenin içinde ve dışında bir sevince sebep olmuştu. Tanzimat-ı Hayriye fermanının ilanından kısa bir müddet sonra, fermanın metni (sureti, kopyası) bütün eyaletlere gönderildi. Ferman, Avrupa kamuoyunda iyi karşılanmasına rağmen Müslüman tebea ile gayr-i Müslim tebea, cemaat ve ruhanî reisler arasında hoşnutsuzluklara sebep oldu. Ferman, ıslâhat taraftarı olan zümre ile muhafazakârlar arasında yeni bir mücadelenin doğmasına sebep olmuştu. Nitekim İstanbul'da devlet ricali ikiye ayrılmış, başta sadrazam Koca Hüsrev Paşa ve taraftarları, Tanzimat-ı Hayriye fermanının Müslüman bir devlet olan Osmanlı an'anesine aykırı bulmuşlardır. Bu durum, eyaletlerdeki geniş halk kitleleri üzerinde de etkisini göstermekte gecikmemişti. Öbür taraftan din farkı gözetmeksizin bütün tebeayı (vatandaşı) eşit gören ferman, Hristiyan tebea tarafından kendi milli gayelerinin gerçekleşmesine yarayacak bir belge telakki edilmesine karşılık cemaat reisleri ve ruhban sınıfı, eski imtiyazlarının elden gideceği endişesiyle benimsemediler. Bu arada patrikler ve diğer ruhanî liderler, eski statülerinin kendilerine sağladığı ayrıcalıkları kaybedecekleri endişesiyle fermana karşı soğuk tavır takınmışlardı. Üstelik yapılacak reformlar bu kesimin cemaatleri üzerindeki nüfuzlarını sadece sarsmakla kalmayacak, malî kaynaklarını da önemli ölçüde kurutacaktı. Keza Osmanlı Devleti'nde eskiden beri "milletler" itibar sırasına göre sıralanırlar ve az çok imtiyazları da farklılık gösterirdi. Rumlar, kendilerini Ermeniler ve Yahudilere göre daha üstün görüyorlardı. Devletin, herkesi eşit görmesi, bazı Rumların "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz, İslâm'ın tefevvukatına râzı idik" diyorlardı.³¹ İçerde bu yankıları uyandıran Tanzimat Fermanı, yabancı devletlerce de değerlendiriliyordu. Nitekim Gülhane bahçesinde yapılan Hariciye Nâzırı'nın, Halife-Sultan önünde iki kere eğilmesini

31. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 68; Eren, "Tanzimat", İA. XI, 720; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara 1989, s. 54.

de kapsayan merasim, Mustafa Reşit Paşa'nın tahmin ettiği gibi, yabancı gözlemcileri çok etkilemişti. Rus elçisinin vardığı yargı, "tiyatrovvari, ama başarılı" şeklindeydi. İngiliz sefiri Lord Ponsonby, Palmerston'a iki gün sonra gönderdiği bir yazıda, "Bu imparatorluğun eski model yönetimle asla kurtulamayacağını söyleyenlere zafer dolu bir cevap" diyordu. Dışişleri bakanı da Aralık ayı başlarında ona verdiği cevapta, "sayısız avantajlarla yüklü bir olay ve büyük bir siyasi başarı. Hem burada, hem de Fransa'da kamuoyu üzerinde çok büyük etkileri oluyor" diye yazmıştı.³²

Böylece Tanzimat fermanı, bakış açılarına göre farklı şekillerde algılanmak suretiyle yayınlanmıştı. Bundan dolayı, reformların uygulanmasından kaynaklanan direnişler ortaya çıktı. Bu direnişler, çok geniş bir alanda ve oldukça kapsamlı hareketler olarak ortaya çıkmışlardı.

4. Tanzimat Fermanının Uygulanması:

Gülhâne Hatt-ı Hümayûn hükümlerinin tatbikat sahasına konması ile başlayan yeni ıslâhat hareketinin iki safhada ele alınması gerekmektedir. Bunlardan biri, Tanzimat fermanının ilanından 1856 "*İslâhat Fermanı*"nın ilanına kadar geçen dönem, ikincisi de 1856'dan 1876 "*Meşrutiyet*"in ilanına kadar olan dönem olarak belirlenebilir. İlk safhada Mustafa Reşit Paşa, ikinci safhada da Âli, Fuad ve Ahmet Mithat Paşa'lar ile bunların etrafında yer alan erkânın değerlendirilmesi gerekir.

İlk safha (1839-1856), Gülhane Hatt-ı Hümayûn'unun getirmiş olduğu yeni hükümlerin Osmanlı Devleti'nde uygulanması önemli bir mesele teşkil ediyordu. Devletin, ferman hükümlerinin ne şekilde uygulanacağına dair henüz bir hazırlığı yoktu. İlk tedbir olarak vükelâ heyeti tarafından fermanın esaslarının eyaletlerde halka daha iyi anlatılması ve fermanın yeni hükümler muvacehesinde çıkması kuvvetle muhtemel kargaşanın önüne geçilebilmesi için, bura-

32. Palmer, age. S. 172.

lara fermanı açıklayan ve hangi esaslara dayandığını belirten yeni bir fermanın tanzim edilerek gönderilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Zilkade 1255 (Ocak 1840) tarihini taşıyan bu yeni fermana pâdişah, tatbiki istenen yeni kanun ve nizamların hilafına hareket etmeyeceğini belirtiyordu. Müslim ve gayr-i müslim bütün tebeanın mal, can, ırz ve namusunun kanunların teminatı altında bulunduğunu, vezirden çobana kadar herkesin kanun karşısında eşit olduğunu belirtiyor, kanunî bir hüküm verilmedikçe ve pâdişahın fermanı olmadıkça hiç kimsenin idam cezasına çarptırılmayacağı, bunun hilafına hareket edenlerin hangi mevkide olurlarsa olsunlar cezalandırılacakları belirtiliyordu. Zulmün de ancak bu şekilde ortadan kaldırılacağına işaret ediliyordu. Yine aynı fermana, vergi tahsilinin âdil ve hakkaniyet ölçülerinde olması, askerlik hizmetinin belli bir zamanda yerine getirilmesi, halkın korunması, valilerin Tanzimat-ı Hayriye'nin esaslarını halka daha iyi anlatmaları, eyaletlerde olduğu gibi sancak ve daha küçük mahallerde de fermanın ilan olunup uygulanması, halkın da bu yeni kanunlara uyması isteniyordu. Tanzimat-ı Hayriye'nin, bütün bir Osmanlı ülkesinde uygulanması ilan edilmekle birlikte, yeni sistemin her tarafta aynı anda uygulama alanına konması mümkün değildi. Bunun için zamana ihtiyaç vardı. Bundan dolayı uzak bazı eyaletlerde şimdilik kaydıyla Tanzimat kanunlarının yürürlüğe girmesi geri bırakıldı. 1256 (1840) senesi başlarından itibaren başkent ve başkente yakın olan eyaletlerde Tanzimat fermanının uygulanmasına geçildi. Bir müddet sonra da Hariciye Müsteşarlığı'nda kaleme alınarak eyaletlere gönderilen talimata göre malî, idarî ve diğer sahalarda lüzumlu görülen ıslâhatın ne şekilde yapılıp uygulanacağı bildirilmişti.³³

Başlangıçta iyi çalışan ve fakat sonradan dejenere olup halkın fakirleşmesine sebep olan iltizâm usûlü 1840 yılından itibaren kaldırıldı. Her yerin toprak mahsûlüne, ticarî durumuna, herkesin gelir ve malî gücüne göre âdil bir vergi alınması kabul edildi. Malî işlerin tertip ve tanzimi için eyalet ve sancaklara "*Muhassıl-ı Emvâl*"

33. Bilgi için bk. Ahmed Lütfî, *Tarih*, VI, 153 – 158; Eren, "Tanzimat" *İA*, XI, 720.

adı altında memurlar gönderildi. Bu memurların maiyetine de yeterince katipler verildi.

Mustafa Reşit Paşa'nın hariciye nâzırlığı devrine rastlayan Tanzimat'ın ilk yıllarında yeni kanunlar yapılmak suretiyle bir çok yenilik yapıldı. Özellikle Tanzimat kanun ve nizamlarının hazırlanması ile görevlendirilmiş bulunan "*Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*" yeni baştan düzenlendi. Meclisin ihtiyaçlarının karşılanması cihetine gidilerek geniş yetkiler verildiği gibi, üye sayısı da artırıldı. Bâbîâli'de bu meclis için inşa edilen dairenin açılış merasiminde (4 Muharrem 1256=8 Mart 1840) bizzat pâdişah da hazır bulunmuştu. Açılış merasiminde vekiller, bilginler ve meclis azaların da hazır bulunmuşlardı. Açılış merasiminde, Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan fermanla, meclisin hiçbir etki altında kalmadan kararlar alacağına işaret edilmişti. Geniş yetkilerle donatılan meclisin vereceği kararlardan pâdişahın da memnun kalacağı belirtilmişti.³⁴

Tanzimat devrinde yayınlanan ilk kanunlardan biri de ceza kanunu idi. Tanzimat'ın bu ilk ceza kanunu bir mukaddime ve bir hâtime (sonuç) ile 13 fasılda 41 maddeden ibaretti. 1256 (1840) senesinde çıkarılan yeni ceza kanunun ruhu, irtikâp ve rüşvete mani olmak, can ve mala karşı işlenecek suçları önlemek ve memurların keyfî muamelelerinin önüne geçmek gibi önemli temel hakları korumaya yönelik bir değer taşıyordu.³⁵

Devletin karşılaştığı problemlerden biri de maliyenin ıslâhı meselesiydi. Tanzimat Fermanı'nın hükümleri, herkesin malî gücü ve servetine göre adâlete uygun bir sistemle vergi vermesini gerektiriyordu. Gerçi 1838'de Mâliye Nezâreti kurulmuştu. Fakat Tanzimat'ın 1255 (1839)'te "*Hazine-i Âmire*" ve "*Hazine Mukataat Defterdarı*" adları altında Mâliye Nezâreti yeniden ikiye ayrıldı. Fakat malî işlerin bu iki makam tarafından yürütülmesinde mahzurlar ortaya

34. Fermanın metni için bk. Ahmed Lütüfî, *Tarih*, VI, 92 - 94.

35. Geniş bilgi için bk. Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza hukuku" *Tanzimat* İstanbul 1999, I, 226

çıktı. Bunun üzerine 1257 (1841)'de Mâliye Nezâreti adeta yeniden ihdas olundu. Vergilerin tahsili için yeni yönetmelikler çıkarıldı. Özellikle iltizâm usûlünün Tanzimat Fermanı sayesinde kaldırılması ile İstanbul'daki muhtekir sarrafların vergi mükelleflerini istismar etmeleri önlenmek istenmişti.³⁶

Devletin mali işlerine yeni ve esaslı bir düzen verebilmek için her şeyden önce emlâk ve vergi mükelleflerinin tesbiti gerekiyordu. Fakat uzun ve yorucu bir çalışma gerektiren bu husus, hemen gerçekleştirilemedi. Nitekim eyaletlerde vergilerin tertibi için teşkil edilen meclisler ve hükümet merkezinden gönderilen "*Muhassıl-ı emval*"ler uygulamada büyük zorluklarla karşılaştılar. Tanzimat'ın ikinci senesinde devlet, nizâmî vergileri bile toplamaya muvaffak olamadı. Maliye, büyük bir darlıkla karşılaştı. Vergilerin normal ve zamanında toplanamaması, iltizam usûlünün yeniden yürürlüğe konmasına sebep oldu. Bu arada dış ticaretin gelişmesi ile ilgili yabancı devletlerle bir dizi ticaret antlaşmaları yapıldı. Bu antlaşmalardan sonra devletle ticarî alakası olan yabancı tüccarların sayısı hızlı bir şekilde arttığı gibi yerli tüccar ile olan ihtilafları da çoğalmıştı. Bu ihtilafların bir sonuca bağlanıp ortadan kalkması için 1840 senesi Eylül ayında yeni bir "*Ticaret mahkemesi*" kurulmuştu. Bu mahkeme için de "*Nizam-ı Mahkeme-i Ticaret*" adı altında bir nizamnâme çıkarılmıştı.³⁷

Mustafa Reşit Paşa'nın, dış siyaset ve ticarete önem vermesinin başlıca sebeplerinden biri de, Mısır meselesinin çözülmesi hususunda Avrupa devletlerinin yardımını temin mecburiyeti idi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Nizip olayından sonra kendisinin çok güçlü olduğuna inanıyordu. Bu yüzden, Mısır'ın kendisine bırakılması şartı ile Anadolu ve Suriye'deki kuvvetlerini çekmeyi kabul etmiyordu. Mehmet Ali Paşa'nın bu tavrı, İngiltere, Avusturya,

36. Geniş bilgi için bk. Refii Şükrü Suvla "Tanzimat Devrinde İstikrazlar" *Tanzimat* I, 267-268.

37. Bu nizamnâme için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 102; Eren, "Tanzimat" *İA*. XI, 722.

Prusya ve Rusya gibi, Avrupa'nın büyük devletlerinin telaşlanmalarına sebep oldu. Bunun üzerine bu devletlere Osmanlı murahhasının da katılmasıyla Londra'da bir antlaşma yapıldı. Buna göre Mehmet Ali Paşa, Anadolu ve Suriye'de bulunan kuvvetlerini geri çekecekti. Fakat Fransa'ya güvenen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, önce Londra mukavelesinin şartlarını kabul etmeye yanaşmak istemedi. Ancak müttefik Osmanlı-İngiliz kuvvetlerinin Ekim 1840'ta Mısır ordusunu Suriye'de mağlup edip Mısır'a çekilmek zorunda bırakması üzerine Londra antlaşmasını kabul etmek zorunda kalmıştı. Sultan Abdülmecid'in: *"Bu defa ibraz ve izhar ettiğin itaat ve gerek zât-ı hümâyûn-ı şahaneme ve gerek menâfi-i devlet-i aliyem hakkın-da arz eylediğin sadakat ve ubûdiyet ve niyat-ı hulûs..."* diye devam eden bir fermanı ile Mısır valiliği Mehmet Ali Paşa'ya bırakıldı. Bu arada Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'u esaslarının Mısır'da uygulanması da emr olundu. Böylece, on seneden daha fazla bir süre devam eden Mısır meselesi de çözülmüş oluyordu.³⁸

Tanzimat'ın ilanından sonra dış siyasetle ilgili önemli bir diğer hâdise de 13 Temmuz 1841 tarihinde Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında Londra'da İstanbul ve Çanakkale Boğazları ilgili yapılan anlaşmadır. Bu anlaşma ile Boğazlarda Rus himayesinin yerleşmesini temin eden 1833 *"Hünkâr İskeleyi Muâhede"* şartları ortadan kaldırılmıştı. Buna karşılık Boğazlar, milletlerarası bir statüye bağlanmıştı.³⁹

Tanzimat, dış siyasette kısmen başarılı görünmesine rağmen iç siyasette aynı başarıya gösterememişti. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat kanun ve nizamlarının sür'atle uygulanmasını istiyordu. Fakat bunun için yeterli ve etraflı bir program hazırlanmamıştı. Özellikle programı uygulayacak olan memurlar da henüz yetiştirilememişti. Dinî, millî ve örfî gelenekler yanında bilhassa idarî ve malî sahada alınan yeni tedbirler, Tanzimat'ın gelişmesinde en büyük engeli teş-

38. Fermanın metni için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 140-143.

39. Bilgi için bk. Eren, "Tanzimat" *İA*. XI, 722; Mahmud Şakir, *et-Tarihü'l-İslâmî*, Beyrut 1987, VIII, 176.

kil ediyordu. Zira devletin Müslüman tebeası (vatandaş) arasında, Tanzimat'ın bir Frenk icadı olduğu telakki ediliyordu. O zamana kadar belirli bazı yerler dışında şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasaktı. Tanzimat ile dinî âyinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade edilmesi ve bunun sonucu olarak gayr-i müslim tebeanın bulunduğu her yerde çan çalınması, Müslüman halk arasında büyük bir nefretin uyanmasına sebep oldu.

Mustafa Reşit Paşa, mali buhranın önüne geçebilmek için bir devlet bankası kurma yoluna gitmişse de bu, bizzat kendi arkadaşları tarafından tenkid konusu olmuştu. Onlara göre pek karışık olan ecnebi sistemlerinin tedrici kaidesine riayet edilmeden zorla halka kabul ettirilmesi, devletin çökmesi anlamına gelirdi.⁴⁰ Bununla beraber Mustafa Reşit Paşa, kâğıt paraların sahtelerini kaldırmaya, "*Kaime-i mutebere-i nakdiye*" adı altında yeni kâğıt paralar çıkararak mali buhranı karşılamaya çalışmıştı. Bu yeni paralar sekiz senede ödenmek üzere senelik % 8 faizli olarak yalnız otuz iki bin keseden ibaretti. En çoğu 500 kuruş olan her varaka-i nekdiye el yazısı ile ve sergi şeklinde olup, İstanbul ve vilayetlerde tedavül edilmekte idi.⁴¹ Fakat mali sahada alınan bu ve benzeri tedbirler, sadece Müslümanlar arasında değil, Hristiyanlar ve özellikle ruhban sınıfı tarafından da hoşnutsuzlukla karşılandı. Kiliselerin vakıflarını idare eden nüfuz sahibi yüksek ruhban sınıfı, vergilerin yeni sisteme bağlanması ile eski kazançlarını elde edemediklerinden Tanzimat'tan memnun olmadılar. Başşehirde, vilayetlerde, Bosna Hersek, Niş, Lübnan, Girit, Irak ve daha bazı yerlerde Tanzimat'ın ilk senelerinde görülen ayaklanmalar hep ıslâhat meselesi ile ilgili idi.⁴²

Mısır meselesinin halli üzerine ıslâhatların uygulanmasına hız verilmekle birlikte, hem İstanbul'da hem de eyaletlerde Tanzimat'a

40. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 45.

41. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 79.

42. Niş'teki isyanlarla ilgili bilgi için bk. Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler (Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme 1841)*, İstanbul 2002.

karşı muhalefet bir hayli kuvvetlenmişti. Gözden düşen Mustafa Reşit Paşa, Temmuz 1841'de yeniden Paris elçiliğine tayin edilmişti.⁴³ Mustafa Reşit Paşa'dan sonra Hariciye Nezâreti'ne getirilen Mehmed Sadık Rıfat Paşa, Tanzimat-ı Hayriyeye inanmış olmakla birlikte yeni nizamın sür'atle değil, tedricen ve ihtiyatla uygulanmasına taraftardı.

Birçok müşkül ve engellere rağmen Tanzimat hareketi devam etti. Sultan Abdülmecid, ıslâhatın devamı için büyük gayretler gösterdi. Kendi huzuru ile "*Vükelâ Heyeti*"nde okunan 4 Muharrem 1261 (13 Ocak 1845) tarihli fermanında, askerin tensikı, ilim ve fennin gelişmesi, yeni okulların açılması ve memleketin imarı için gerekli tedbirlerin alınması, garip ve fakirler için İstanbul'da bir hastanenin inşası emr olunmuştu. Hayır işlerine örnek olmak üzere Vâlide Sultan garip ve fakirler için Yenibahçe'de bir hastane (Gura-bâ) yaptırdı.

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'a gelinceye kadar damga pulu yoktu. Gelirlerin arttırılması için damgalı kâğıtlar çıkarıldı. Daha sonra da bunların yerine damga pulu ihdas edildi.

Tanzimat'la birlikte ordu ve donanmada köklü ıslâhat ve değişikliklere gidildi. Özellikle tersane ve donanma Avrupa'daki modele göre yeniden teşkilatlandırıldı. 1259 (1843) yılında ordunun yeniden tanzimi için bazı kararlar alındı. Buna göre, eski askerlerin (neferlerin) büyük bir kısmı terhis edildi. Yeni sisteme göre, askerlik müddeti beş sene olarak tesbit edildi. Bundan sonra ordu, *Hassa*, *Dersaadet*, *Rumeli*, *Anadolu* ve *Arabistan* olmak üzere beş kısma ayrıldı. Ordunun eğitim ve öğretimini daha iyi bir hale getirmek için daha önce açılmış bulunan *Harbiye Mektebi*'ne öğrenci yetiştirmek üzere ordu merkezlerinde 11 Mayıs 1845'te "*İdadî Mektepleri*" kurulması için irade çıktı.

Tanzimat, maarif hayatına da mühim denebilecek yenilikler getirdi. 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839)'te "*Meclis-i Umur-ı Nafia*" tara-

43. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1986, I, 8-9; Eren, "Tanzimat" **İA**, XI, 723.

fından hazırlanan layihada mekteplerin ıslâhı için ilk defa geniş ölçüde kararlar alındı. Aynı yıl “*Rüştiye Mektepleri*” kurulurken “*Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti*” ihdas olundu.⁴⁴

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nun getirdiği haklardan faydalanmak isteyen gayr-i müslim tebea, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için her zaman ve zeminde şikayette bulunmaya başladı. Zira kendilerine göre onlar birçok haktan mahrum bırakılmışlardı. Bunun için de kendileri ile din ve mezhep hususunda aynı olan yabancı devletlere o derecede meylettiler ki, Katolikler kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus, Protestanlar ise İngiliz saymaya başladılar.⁴⁵ Bundan dolayı Avrupa devletleri ve zaman zaman da Papalık Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etmeye başladılar. Bu durum, siyasî bakımdan âdetâ Osmanlı Devleti’ni bir ve ayet altına sokuyordu. Zira asırlarca Osmanlı’ya karşı kin ve düşmanlık hisleri besleyen Batılı beş büyük devletin, yerli yersiz Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etme kapısı aralanmış bulunuyordu. Tanzimat’ta, Müslüman olmayan vatandaşın yönetimini güçleştiren sadece yabancı devletlerin müdahaleleri değildi. Maruniler, Rumlar, Ermeniler, Ulahlar ve Hristiyanlığın diğer mezheplerine mensup cemaatlerin kendi aralarındaki milliyet ve mezhep farklılıkları yüzünden çeşitli mücadele ve ihtilaflar vardı. Devlet, bu ihtilafların yatıştırılmasında bir tarafı diğer tarafa tercih etmek suretiyle bir tedbir almaktan ziyade, genellikle bir hakem rolü oynamak mecburiyetinde kalıyordu. Dış müdahaleler, gayr-i müslim tebeanın devlet nizamlarına karşı itaatsızlığını artırıyordu. Kapitülasyonlardan faydalanmak isteyen Hristiyanlar arasında yabancı devletlerin vatandaşlığına geçme arzusu, devletin hükümrânlığı ile ilgili önemli problemlerin çıkmasına sebep oldu. Devlet, kapitülasyonlar dolayısıyla tabiiyet değiştirenlere herhangi bir şekilde müdahalede bulunamıyordu. Böylece Müslüman olmayanlarla ilgili meseleler içinden çı-

44. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul 1338, s. 6, 27; Eren, “Tanzimat” *İA*, XI, 724;

45. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 53 – 54.

kılması zor bir dava haline geldi. Bu durum, Tanzimat boyunca devam etti. Mezheplerle ilgili ilk önemli ayaklanma 1840'ta Maruniler ve Dürziler arasında Lübnan'da ortaya çıktı. Ortodoksları Rusya'nın, Katolikleri Fransa'nın, 1840'tan beri de Protestanları İngiltere'nin himaye etmesi, Lübnan'daki olayları daha karmaşık ve içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Artık Bâbiâli tek başına bu meselenin üstesinden gelemeyebildi. Bu yüzden Lübnan meselesi, 1845'te Avrupa devletlerinin de iştiraki ile yapılan bir konferans sonucunda cemaatlerin arzularına uygun bir şekilde idarî bir teşkilatın kurulması ile çözüme bağlandı. Böylece din ve mezhep ihtilafları, Bâbiâli'nin gerek içeride, gerekse dışarıda istikrarlı bir siyaset takip etmesini güçleştirdi. Bir taraftan Lübnan meselesinin yatıştırılmasına çalışılırken, beri tarafta Ermenilerin durumu ile Katolik ve Yunanistan meseleleri boy göstermeye başladı. Osmanlı ülkesinde, Tanzimat'a gelinceye kadar Protestan meselesi diye bir problem yoktu. Tanzimat fermanının ilanını müteakip Amerikan misyoner cemiyetleri Ortadoğu'da Protestanlığın yayılması için var güçleri ile çalışmaya başladılar. Bu faaliyetler sonucunda Ermeniler arasında Protestanlığı kabul edenlerin sayılarının çoğalması, Ortodoks ve Protestan Ermeniler arasında yeni hâdiselerin meydana gelmesine sebep oldu.⁴⁶

Yeni bazı okulların açılması ve maarif sistemine yeni bir yön verilmesi, Batı modeli modern belediye teşkilatının kurulması gibi bazı gelişmeler olmakla birlikte Tanzimat, Osmanlı Devletinin yabancı müdahalelere açık hale gelmesine de sebebiyet vermiştir.

46. Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Eren, "Tanzimat" İA. XI, 725.

موجبه عمل اوله يك ۵۱۰

[illegible]

1856 da nşredilen ıslâhat fermanının dağıtılan sureti

“Benim vezirim! Cümleye malûm olduğu üzre Devlet-i Aliyyemizin bi-dâyet-i zuhurundan berû ahkâm-ı celile-i Kur’aniyye ve kavanin-i Şer’iyyeye kemâliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet -ü- miknet ve bi’l-cümle tebeasının refah ve mamûriyeti rût-be-i gâyet vâsıl olmuş iken yüzeli sene vardır ki, gavâil-i mûteâkıbe ve esbâb-ı mûtenevviaya mebni ne Şer’i Şerife ve ne kavanin-i münifeye inkıyâd-u-ımtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet-ü-ma’muriyet bi’laks za’f u fakra mübeddel olmuş ve habuki kavanin-i şer’iyye tahtında idare olunmayan memâlikin pâydâr olamayacağı vâzihattan bulunmuş olup cülûs-i hümâyûnumuz rûz-i firûzundan berû efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i’mar-ı memleket ü enhâ ve terfih-i ahâli ve fukara kazıye-i nâfiasına mûnhasır ve memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i mûnbitesine ve halkın kabiliyet ve isti’dadlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbûs olunduğu halde beş on sene zarfında bi- tevfi-kihî Teâlâ suver-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmağla avn-ü-inâyet-i Hazret-i Bâri’ye itimad ve imdâd-ı ruhaniyet-i Cenâb-ı Peygamberî’ye tevessül ve istinad birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrusemizin hûsn-i idaresi zmnında bazı kavanin-i cedide vaz-u-tesisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavanin-i mukteziyenin mevadd-ı esâsiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz-u-namus ve mal ve ta’yin-i virgü ve asakir-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdamı kaziyelerinden ibâret olup şöyle ki, dünyada candan ve ırz-u-namustan eazz bir şey olmadığından bir âdem onları tehlikede gördükçe hilkat-ı zâtiye ve cibbilet-i fitriyesinde hiyânete meyl olmasa bile muhafaza-i can-u namusu için elbette ba’zı suretlere teşebbûs edeceği ve bu dahi devlet-u-memlekete muzırr olageldiği mûsellem olduğu misillû bi’l-aks can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk ve istikametten ayrılamayacağı ve işi gücü hemen devlet ve milletine hûsn-i hidmetten ibaret olacağı dahi bedihî ve zahirdir. Ve emniyet-i mal kazıyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakmayup daima endişe ve ızdıraptan hâli olamadığı misillû aksi takdirinde yani emval ve emlakinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi heman kendi işiyle ve

tevsî-i daire-i tayyûşîyle uğraşp ve kendisinde gün be gün devlet-u millet gayreti ve vatan muhabbeti artup ona göre hüsn-ı harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir. Ve ta'yin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memâlik için elbette asker ve leşkere ve sair masarîf-ı mukteziyeye muhtac olarak bu ise akça ile idare olunacağına ve akça dahi tebeanın vergisiyle hâsıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsn-ı suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde vâridat zan olunmuş olan yed-i vâhid beliiyesinden lehu'l-hamd memâlik-i mahrusemiz ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahribiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyasiye ve umûr-ı mâliyesini bir âdemin yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ve kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zaten bir eyüce âdem değil ise heman kendi çıkarına bakup cermi-i harekât ve sekenatı gadr-u zulûmden olmasıyla ba'd-ez-in ahali-i memalikten her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi-i münasib ta'yin olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin beren ve bahren masarîf- askeriye ve sairesi dahi kavanin-i icabiyeye ile tahdid ve tabyin olunup ona göre icra olunması lâzimedendir. Asker maddesi dahi ber minval-ı muharrer mevadd-ı muhimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin fariza-i zimmeti ise de şimdiye kadar câri olduğu vecihle bir memleketin aded-i nüfus-i mevcûdesine bakılmayarak kiminden rûtbe-i tahammûlünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ nihâyeti'l-ömr istihdamları dahi futûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakta olmasıyla her memlekettten lüzûmu takdirinde taleb olunacak neferat-ı askeriye için bazı usûl-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet-i istihdam zmnında dahi bir tarik-i münavebe vaz' ve te'sis olunması icab-ı haldendir. Ve'lhâsıl bu kavanin-ı nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve ma'mûriyet ve âsâiş ve istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevadd-ı meşruhadan ibaret olduğundan fîmâ-ba'd ashab-ı cünhanın davaları kavanin-i şer'iyye iktizasınca alenen ber vechi tedkik görölüp

hüküm olunmadıkça hiç kimse hakkında hafi ve celi idam ve temsim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emval u emlakine kemal-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet-ü-kabahati vukuunda onun veresesı ol töhmet u kabahattan beriyü'z-zimme olacaklarından onun malını müsadere ile veresesı hukuk-ı irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebea-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i säire bu müsaadat-ı şâhânemize bila istisna mahzar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hükmi şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusemiz ahalisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lazım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâmî'l-Adliye daha lüzûm-ı mertebe teksir olunarak ve vükela ve ricâl-ı devlet-i aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada ictima ederek ve cümlesi efkâr u mütalaatını hiç çekinmeyup serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can-u-mal ve ta'yin-i vergi hususlarına dair kavanin-i mukteziye bir taraftan kararlaştırılıp ve Tanzimat-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı se-râşkerî Dâr-ı Şûrâsında söyleşilip her bir kanun kârargir oldukça ilâma-şal'-Allahu Teâlâ düsturu'l-amel tutulmak üzre bâlâsı Hatt-ı Hümâyûnumuz ile tasdik ve tavşih olunmak için taraf-ı hümâyûnuza arz olunsun.

Ve işbu kavanin-i şer'iyye mücerred din-ü devlet ve mülk-ü-milleti ihya için vaz' olunacak olduğundan cânib-i hümâyûnumuzdan hilafına hareket vuku' bulmayacağına ahd -ü- misak olunup Hırka-i Şerife odasında cemi-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem billah dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlif olunacağından ona göre ulemâ ve vüzeradan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavanin-i şer'iyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-ı sâbi-telerine göre te'dibat-ı layıklarının hiç rütbeye ve hatıra ve gönüle bakılmayarak icrası zımnında mahsusan Ceza Kanunnâmesi dahi tanzim ettirilsin. Ve cümle me'murinin el-hâletü hazihi miktar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfûr olup harabiyet-i mülkûn sebeb-i

a'zamı olan rüşvet madde-i kerihisinin fi mâ-ba'd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanun-i kavi ile te'kidine bakılsın ve keyfiyat-ı meşrûha usûl-i atıkayı bütûn bütûn tağyir ve tecdid demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersaâdet ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemiz ahalisine ilân ve işae olunacağı misillü düvel-i mütehabbe dahi bu usûlün inşa-Allah'ı teâlâ ile'l-ebed bekasına şâhid olmak üzere Dersaâdetimizde mukim bi'l-cümle süferâya dahi resmen bildirilsin. Heman Rabbimiz Teâlâ Hazretleri cümlemizi muvafak buyursun ve kavanin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah'ı Teâlâ Hazretlerinin la'netine mahzar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar, Âmin."⁴⁷

TANZİMAT DÖNEMİ OLAYLARI

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi, dinî ve ekonomik alanlarda birçok gaile ve sıkıntı ile karşı karşıya geldiği bir dönemdir. Biz, detaya girmeden bu olayları ana hatlarıyla gözler önüne sermeye çalışacağız. Bu dönemin en önemli olayı ve dönemin hemen başında, hatta biraz öncesinde ortaya çıkan Mısır meselesi gelmektedir. Devletin başı, Lübnan, Boğazlar Meselesi, Kırım vs. gibi birçok olayla ağırmaya devam edecektir.

a. Mısır Meselesi

Dünya siyasetinin son derece nazık olduğu bir dönemde Osmanlı saltanat tahtına geçen genç Abdülmecid, hükümdarlığının ilk günlerinde Mısır kuvvetlerinin Nizip'te Osmanlı ordusunu yendiğini öğrenmişti. Daha önce de temas edildiği gibi onu daha çok üzecek olan hâdise, yaşlı Hüsrev Paşa'nın zorla sadâreti kaptığını öğrenen ve yeni sadrâzamla aralarında kin, nefret ve düşmanlık olan Kapitan-ı derya Giritli Ahmet Fevzi Paşa'nın, 3 Temmuz 1839 günü Çanakkale'de bulunan Osmanlı donanmasını kaldırıp İskenderiye'ye götürmesi ve Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmesi olmuştu. Bu hare-

47. Ahmed Lütfi Tarih. VI, 61 – 64; Danişmend, Kronoloji, IV, 124–126.

ketinden dolayı Ahmet Fevzi Paşa, “Hain” ve “Firarî” diye isimlendirilmişti. Halbuki Abdülmecid, tahta geçer geçmez Mehmet Ali Paşa’yı affederek Mısır meselesinin barış yolu ile halledilmesini istiyordu. Ahmet Fevzi Paşa, Osmanlı donanmasını Mehmet Ali Paşa’ya teslim etmek suretiyle onu İngiltere’den sonra dünyanın en büyük ve güçlü donanmasına sahip kılmış oluyordu. Bu da önemli ölçüde Mehmet Ali Paşa’nın siyasî ve askerî durumunu güçlendirmiş oluyordu. Lehine gelişen bu duruma güvenen Mehmet Ali Paşa, Pâdişah’ın, Mısır valiliğinin babadan oğula geçmek şartıyla kendisine verilmesi teklifini kabul etmemişti. Zira o, bir taraftan Mısır’a ilave olarak Suriye, Adana ve Maraş’ın da kendisine verilmesini isterken, öbür taraftan da Hüsrev Paşa’nın sadâretten azledilmesini istiyordu. Ancak bu şartlarla barışı kabul edebileceğini söylüyordu.

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor durumu göz önünde tutarak, yarı bir savaşa kalkışmaktansa, Mehmet Ali Paşa’ya Mısır’dan başka Suriye’nin de bırakılmasını kararlaştırdı. Suriye’nin, Mehmet Ali Paşa’ya bırakılması ihtimalinin belirmesi üzerine Avrupa’nın o dönemdeki büyük devletleri telaşlanarak bir defa daha Mısır meselesine müdahaleye karar verdiler. Zira Nizip mağlubiyetinin arkasından donanmanın da mısır valisine teslim edilmesiyle tamamen savunmasız kalan Osmanlı Devleti’ne 8 Temmuz 1833 “*Hünkâr İskeleyi Muahedesi*” ile Rusya’nın yardım etme ihtimali ortaya çıkmıştı. Bu ise, Rusların, yeniden İstanbul Boğazı’na asker ve donanma yerleştirmesi demekti. Böyle bir gelişmenin, kendi menfaatlerine getireceği tehlikelerden endişelenen İngiltere ve Fransa, Mısır meselesini Avrupa konusu haline getirmeye karar verdiler. Bu sıralarda Rusya, İngiltere ile bir çatışmayı göze alamadığından o da bu düşünceye uymak zorunda kaldı. Bu devletlere Avusturya ve Prusya da katıldı. Bunun üzerine Avusturya Başbakanı Metternich tarafından kaleme alınan bir nota, Avrupalı beş devletin müşterek notası olarak 28 Temmuz 1839’da Osmanlı Devleti’ne verildi. Notada, Osmanlı Devleti’nin, tek başına Mehmet Ali Paşa ile bir antlaşma yapmaması isteniyordu. Zira beş Avrupa devletinin bu konuda kendi aralarında bir görüşme gerçekleştireceklerini, Osmanlı Devleti’nin bu görüşmelerin sonucunu beklemesi isteniyordu. Avrupa

devletleri, Mehmet Ali Paşa'nın Ortadoğu'da güçlü bir devlet kurmasından endişe ediyorlardı. Bunun için de Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye başladılar. Asıl amaçları, büyük bir zafiyet yaşayan Osmanlı Devleti'ni baskı altına alıp onu ele geçirmektir.⁴⁸

Osmanlı Devleti, beş Avrupa devletinin bu hareketini memnurlukla karşıladı. Sadrâzam, Mehmet Ali Paşa ile doğrudan bir görüşme yapmayacağını bildirdi. Bu, devletin Mısır meselesinin çözümünü Avrupalı devletlere bıraktığı anlamına geliyordu. Bâbı âli bu şekilde hareket etmekle, aynı zamanda 1833 "Hünkâr İskeleyi Muahedesi" ile girdiği Rus himayesinden kurtulmuş oluyordu. Ancak bu defa da beş Avrupa devletinin himayesi altına girmiş oluyordu.

Fransa ve Rusya'nın başlangıçtaki muhalefetlerine rağmen Avrupa devletleri kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde Suriye'nin yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını kararlaştırdılar. Bu karardan sonra verilen kararın yürürlüğünü sağlamak için harekete geçmek gerekiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Mehmet Ali Paşa'ya bir ultiimat vermesini ve kabul etmediği takdirde kuvvet kullanılması teklifinde bulundu. Diğer devletler bu kararı kabul ettikleri halde Fransa karşı çıktı. Zira Fransız kamuoyu Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir sempati besliyordu. Paris'e göre hiçbir kuvvet onu kılıçla kazandığı yerlerden çıkaramazdı. Dönemin Fransız hükümeti, Mehmet Ali Paşa'ya karşı kuvvete başvurulduğu zaman onun yanında yer alacağını bildirmekle yetinmedi savaşı hazırlıklarına da başladı. Fransa'nın bu tutumu karşısında Palmerston, Fransa olmadan da Mısır meselesini çözmek istiyordu. Bunun sonucunda İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya arasında Londra'da bir konferans tertiplendi. Bu dört devlet arasında 15 Temmuz 1840 (15 Cemaziyelevvel 1256) tarihinde Londra Antlaşması imzalandı. Daha sonra Osmanlı Devleti tarafından da kabul edilen bu antlaşma, Osmanlı Devletini korumak ve Mehmet Ali Paşa'yı uzlaşmaya zorlamak amacıyla yapılmıştı. Bu antlaşmanın temel maddeleri şöyle idi:

48. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983 V, 197 - 198; Yusuf Sami Yusuf, **Tarihu Filistin**, Dimaşk 1989, s. 154 - 155.

1. Pâdişah, Mısır valiliğini babadan oğula geçmek üzere ve Güney Suriye ile Akka da hayatı boyunca Mehmet Ali Paşa'ya bırakacaktı.

11. Mehmet Ali Paşa, yapılan teklifi on gün içinde kabul etmediği takdirde Akka, yirmi gün içinde kabul etmediği takdirde de Mısır valiliği elinden zorla alınacaktı.

III. Mehmet Ali Paşa, en geç yirmi gün içinde Mısır'da bulunan Osmanlı donanmasını geri verecekti.⁴⁹

Bu antlaşmaya göre dört devlet, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya, bunun için gerekirse silaha sarılmaya karar vermiş oluyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti, bu dört devletin himayesine girmiş oluyordu. Bu dörtlü antlaşmanın ilanı, Fransa'da büyük bir heyecan uyandırdı. Hükümet ve umumî efkâr, Fransa'nın şerefine sürülen lekeyi temizlemek ve Mehmet Ali Paşa'yı yalnız bırakmamak için harbi bile göze aldı. Bununla beraber dönemin Fransa Kralı Lui Philip, hükümet ile halkı kadar bu antlaşmaya kızmakla birlikte savaşa girme niyetinde değildi. Mehmet Ali Paşa'ya diplomatik yolla yardım etmeyi daha akıllıca bir hareket sayıyordu. Başından beri Fransa'ya güvenen Mehmet Ali Paşa ise Londra antlaşmasında alınan kararların hiç birini kabul etmedi. Nitekim antlaşmanın Mısır ile ilgili hükümlerini kendisine bildiren Dışişleri Bakanı kâatibi Sadık Rifat Bey'e şu sözlerle itirazda bulundu:

"Vallah, billâh, tallah malik olduğum araziden bir karış yer terk etmem. Eğer bana ilan-ı harb ederlerse, pâdişahın memleketlerini altüst ederek imparatorluğunun harabeleri altında kendini gömdürürüm"

Mehmet Ali Paşa, Londra Antlaşması'na göre kendisine yapılan teklifi kabul etmesi için tanınan on günlük süre sonunda da, dört devletin konsolosları ile Sadık Rifat Bey'e bundan sonra yapılacak en küçük bir düşmanlık hareketine karşı İstanbul üzerine yürüyeceğini bildirdi. Fransa'ya güvenen Mehmet Ali Paşa, yeniden devlete kafa tuttuğunu ve antlaşma hükümlerine uymayacağını ortaya

49. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 115 - 116; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 128; Karal, *Tarih*, V, 197 - 199.

koydu. Asi Mısır valisinin bu tutumu üzerine dört büyük devletin konsolos ve memurları Mısır'ı terk ettiler.⁵⁰

b. Mehmet Ali Paşa'ya Karşı Savaş Açılması

Osmanlı Devleti ile Londra Antlaşması'nı imzalayan İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya, Mehmet Ali Paşa'nın, yukarıda belirtildiği gibi antlaşma hükümlerini reddetmesi üzerine Mısır valisine savaş açarak antlaşmayı silah zoru ile kabul ettirmeye karar verdiler. Bu karara göre yapılacak harekâta Rusya, Mısır kuvvetleri Anadolu içlerine yürüdükleri takdirde İstanbul'u korumak için müdahale edecekti. Donanması bulunmayan Prusya fiilen savaşa girmemekle birlikte diplomatik destek sağlayacaktı. İngiltere ise kara ve deniz kuvvetleriyle savaşa katılacaktı. Avusturya da üç dört savaş gemisiyle Osmanlı ve İngiliz donanmasına yardım edecekti. Görüldüğü gibi İngiltere, hukuken Osmanlı Devleti'nin Mısır valisine karşı yapacağı bu savaşta Rusya ile Prusya'yı pasif bir hale getirmişti. Böylece, Rusya'nın, Osmanlı Devleti ve Boğazlar üzerinde bir üstünlük kurmasını baştan önlemiş oluyordu. Avusturya da sembolik bir kuvvetle katıldığından savaş harekâtının ağırlığı Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin üstüne kalmış oluyordu.

Müttefik devletlerin, savunmada kalmayı uygun gören Mehmet Ali Paşa'ya karşı bu şekilde harekete geçme kararı almasından sonra Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa üzerinde bulunan bütün görevleri geri alarak onu âsi ilan etti. Arkasından 11 Ağustos 1840'ta İzzet Mehmet Paşa komutasında bir kuvvet deniz yoluyla Beyrut yakınlarında karaya çıkarıldı. Osmanlı, İngiliz ve Avusturya savaş gemilerinden kurulan bir donanma, Beyrut önlerine gelerek oradaki Mısır gemilerini yaktı. Bu arada, Osmanlı ve İngiliz propagandalarıyla, zaten İbrahim Paşa yönetiminden yüz çevirmiş bulunan Lübnan'da ayaklanmalar başladı. Ahmed Lütü, bu propagandalar hakkında şu bilgileri vermektedir: “İzzet Paşa tarafından Suriye eyâletinde vaki kasabat ve urban meşayihine ve sair lâzım gelenlere gön-

50. Karal, *Tarih*, V, 199.

derilen buyrulduklar tesiriyle meşayih ve rüesâ-yı memleket takım takım ordu-yu hümâyûna dehâlet eyledi. İşbu dehâlet edip te hidemât-ı meşkûreleri görülenlere taltifat-ı icâbiye icra kılındı." Aslında mesele sadece propaganda meselesi değildi. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın bölgedeki bazı hareketleri halkın kendisinden soğumasına sebep olmuştu. Bölge halkı, Osmanlı döneminde iç işlerine fazla karışmayan bir yönetime alışmıştı. Sathî bir yönetim tarzı benimseyen Osmanlı hâkimiyetinin aksına hemen her konuya müdahale eden Mısır yönetimi, bir müddet sonra halkın tepkisini çekmişti. Askerliğin mecburî hale getirilmesi, 12 yaşından itibaren her erkeğin durumuna göre 15-500 kuruş vergi verme zorunda bırakılması, çiftçilerin belli ürünleri ekme mecburiyetinde bırakılması ve silah taşımaya alışmış halkın silahlarına el konulması gibi hareketler, bölge halkının Mısır yönetimiyle çatışmasına sebep olmuştu. Bütün bunlar, daha işin başında İbrahim Paşa'yı zor durumda bıraktı. Nitekim 10 Ekim 1840 Beyrut, arkasından Trablusşam, Lazkiye, Sayda ve Sur şehirleri müttefik birliklere teslim oldular. Kasım ayında da Akka kurtarıldı. İbrahim Paşa'nın en büyük ve önemli ikmal üssü olan bu müstahkem yerin elinden çıkmasıyla Mısır ordusu Suriye'yi tamamen boşaltmak zorunda kaldı. Böylece Mehmet Ali Paşa'nın Suriye hâkimiyeti sona ermiş oldu.

Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin kısa bir sürede mağlup edilerek hızla Suriye'den çıkarılması, Fransa'yı da etkiledi. Fransa, Mehmet Ali Paşa'nın müttefik devletlere karşı koyabileceğini ve kendisine savaş hazırlıkları için zaman kazandıracağını ümit etmişti. Ancak olaylar Fransa'nın tahmininin aksine gelişti. Bu gelişmelerden sonra Mehmet Ali Paşa da Fransa'ya güvenmenin bir işe yaramadığını anlamıştı. Bir taraftan Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin Suriye'de elde ettikleri başarılar, öbür taraftan Fransa'nın desteğini kaybetmesi kendisini zor durumda bırakmıştı. Hele 25 Kasım 1840'ta Amiral Charles Napier komutasında bir İngiliz savaş filosunun İskenderiye önlerine gelmesi, kendisini daha da zor durumda bırakmıştı.

Amiral Napier, Mehmet Ali Paşa'ya bir anlaşma teklifinde bulundu. Buna göre hem Suriye'den vazgeçecek, hem de Osmanlı do-

nanmasını iade edecekti. Buna karşılık babadan oğula geçmek kaydıyla Mısır kendisine bırakılacaktı. Şayet Mehmet Ali Paşa bu şartları kabul etmezse İskenderiye bombardımana tabi tutulacaktı.

Mehmet Ali Paşa, Suriye'yi zaten kaybetmişti. Oğlu İbrahim Paşa'dan da hiçbir haber alamadığı gibi çok kötü bir duruma da düşmüştü. Fransa veya başka bir yerden de yardım alamıyordu. Bu sebepler ve artan İngiliz baskısı karşısında daha fazla direnemeyerek Amiral Napier'in şartlarını kabul etti. Bunun üzerine 27 Kasım 1840 günü İskenderiye sözleşmesi imzalanmış oldu.

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'dan atmak ve yerine bir başkasını vali tayin etmek düşüncesinde idi. Bu düşüncenin gerçekleşmesi için de savaşın sonuna kadar gidilmesini istiyordu. Bu yüzden de İskenderiye sözleşmesini hoş karşılamadı. Ancak İngiltere'nin ısrarı üzerine Amiral Napier ile Mehmet Ali Paşa arasında Londra Antlaşması esaslarına göre yapılan sözleşmeyi kabul etti.⁵¹ Böylece Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı kesin olarak sona erdi.

Mısır probleminin kesin olarak ortadan kalkması üzerine Osmanlı devleti, yine kendi toprağı olan Mısır'ın Londra Antlaşması'na göre hukukî statüsünü belirlemek üzere 24 Mayıs 1841 (2 Rebiül-ahir 1257)'de "*Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı*"nı yayınladı.

Mehmet Ali Paşa'ya hitaben yazılmış olan ferman, onun Pâdişah'a olan bağlılığı, Osmanlı Devleti için beslediği iyi niyet ve duygulara işaretlerle başlamaktadır. Fermana göre Mısır, babadan evlada geçmek üzere Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Ancak bu, bazı şartlara bağlanmıştır. Bu şartlardan bir kısmı şöyledir:

1. Mısır eyâletinin sınırları, sadrâzam tarafından mühürlenен haritada gösterilmiştir.

51. Bilgi için bk. Lütfi, *Tarih*, VI, 118 – 120; Ahmed Râsim, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1330, IV, 1930 – 1935; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 129; Karal, *Tarih*, V, 200 – 201; Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Paletsine (1840 – 1861)*, Oxford 1969, s. 36.

2. Mısır valiliği boşaldıkça Mehmet Ali Paşa'nın soyundan büyükten küçüğe geçecek ve tayinleri bizzat Pâdişah tarafından yapılacaktır. Vali olarak tayin edilme sadece erkek çocukların hakkıdır. Erkek varislerin yokluğu halinde kızların ve çocuklarının valiliğe geçme hususunda hiçbir hakları yoktur.

3. Mısır valileri her ne kadar bu ferman ile verâset imtiyazına kavuşmuş bulunuyorlar ise de rütbe ve kıdem hususunda Osmanlı Devleti'nin diğer vezirleri ile eşit haklara sahip olacaklardır. Yazışmalarda diğer vezirler için kullanılan elkab ve unvanlar, Mısır valileri için de kullanılacaklardır.

4. Gülhâne Hatt-ı Hümayûnun prensip ve ilkeleri Mısır'da da uygulanacaktır. Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle (Duvel-i Mutehabbe) imzalamış olduğu antlaşmalar, Mısır için de geçerli olacaktır.

5. Vergiler, Pâdişah adına belli bir sistem ve usûlüne göre toplanıp bir kısmı her yıl İstanbul'a gönderilecektir.

6. Mısır'da basılacak paralar Pâdişah adına olacak ve arada ayar farkı bulunmayacaktır.

7. Bütün Osmanlı kanunları Mısır'da da mer'i (yürürlük) olacaktır.

8. Barış zamanında Mısır ordusu 18 bin askerden oluşacaktır. Harp zamanlarında ise bu miktarın ne kadar artacağı daha sonra belirtilecektir. Albaya (Miralay) kadar kara ve deniz subaylarını Mısır valisi, daha yukarı rütbelerdeki subayları Pâdişah tayin edecektir.

9. Her sene İstanbul'a 400 asker gönderilecektir.

10. Üniforma, bayrak ve nişan farkı olmayacaktır.

11. İstanbul'dan izin alınmadıkça savaş gemileri yapılamayacaktır.

12. Bu şartlardan herhangi birine uyulmaması halinde verilen verâset imtiyazının derhal kaldırılmasına (fesh -û- nez') sebep olacaktır.⁵²

Görüldüğü gibi İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya ile Osmanlı Devleti'nin Londra'daki elçileri tarafından esasları hazırlanan ve Osmanlı hükümdarı tarafından çıkarılan bu fermanla, belli şartlarla Mısır valiliği, Mehmet Ali Paşa ve soyuna bırakılmıştır. Özel bir statüye bağlanmakla birlikte Mısır yine Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmış ve hukuken onun bir parçası kabul edilmiştir. Böylece Mısır, belli bir soydan gelen valilerce yönetilen ve iç işlerinde oldukça geniş muhtariyete sahip bir eyâlet haline gelmiş oldu.

Mısır'da bu yeni yönetim şeklinin gerek Pâdişah, gerekse Mehmet Ali Paşa tarafından kabul edilmesiyle 1831 yılından beri devam etmekte olan ve Osmanlı Devleti'ni on yıl boyunca çeşitli zorluklarla karşılaştıran büyük bir problem sona ermiş oldu.

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve Mısır meselesi boyunca, kuvvetten ne kadar düştüğünün farkına vardı. İsyân eden bir valisi karşısında toprak bütünlüğünü korumak ve devamlılığını sağlamak için yabancı devletlerin yardımına başvurmak zorunda kaldı. Bu da devletin iç ve dış siyasetindeki itibarını zedeledi. İsyân sonucunda Avrupa devletlerinin yardımıyla da olsa, hukuken Mısır'ı kendisine yeniden bağlamaya muvaffak oldu. Bununla beraber zengin ve stratejik önemi haiz olan büyük bir eyâleti fiilen kaybetti. Eyâlet üzerindeki hâkimiyeti bir görüntüden ibaret kaldı. Mısır meselesinin halledilmesinden sonra ortaya çıkan Boğazlar meselesi gibi önemli bir konu ile karşı karşıya kaldı.

c. Boğazlar Meselesinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti, daha işin başında Boğazların, dünyanın iktisadî, siyasî ve stratejik hayatında önemli bir role sahip olduklarını biliyordu. Nitekim tarihî olayların seyri de bunu açıkça ortaya koy-

52. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, **Tarih**, VI, 140-143; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 130; Karal, **Tarih**, V, 201-202.

maktadır. Bu bakımdan, 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesinden itibaren Boğazlar (İstanbul ve Çanakkale Boğazları) üzerinde mutlak Türk hâkimiyeti kurulmuş ve bundan sonra özellikle İstanbul Boğazı, bütün yabancı gemilerin geçişine kapatılmıştı. Yine bu tarihlerden itibaren, Osmanlı hâkimiyetindeki Boğazlar ile Karadeniz'in yabancı ticaret ve savaş gemilerine kapalılığı sürekli bir kural haline getirilmiş ve bu kuralın uygulanması, Osmanlı Devleti'nin üzerinde titizlikle durduğu bir konu olmuştur. "*Boğazların Kapılığı*" kuralı, 1537 yılında Fransa, 1579'da İngiltere ve 1598'de Hollanda gibi devletlere verilen kapitülasyonlar sebebiyle yumuşamıştı. Buna göre, adı geçen devletlerin sadece ticaret gemilerine Boğazlara girme izni verilmişti. Bununla beraber Boğazlardan yabancı savaş gemilerinin geçişinin yasak olma kuralı ile Karadeniz'in bir Türk iç denizi olma kuralı XVI. yüzyıl ve sonrasında da devam etmişti.

Ancak Rusya'nın 1699 tarihinde yapılan Karlofça Antlaşmasıyla Azak kalesini ele geçirerek Azak denizinde bir filo kurmaya başlaması, Karadeniz'deki statüyü değiştirmeye başladı. Fakat Osmanlı Devleti'nin buna karşı çıkması üzerine Ruslar, Karadeniz'de Türk gemileriyle ticaret yapmak zorunda kaldılar. 1711 Prut Savaşı sonucunda Azak yeniden Osmanlı Devletine geçti. Bunun üzerine Karadeniz tekrar bir Türk iç denizi haline getirildi. Bu durum, 1774 yılında imzalanan KüçükKaynarca Antlaşmasına kadar sürdü. Bu antlaşma ile Rusya, Karadeniz'de kendi ticaret gemileriyle ticaret yapmak ve ticaret gemilerini Boğazlardan geçirme hakkını elde etti. 1784'te Kırım'ı resmen topraklarına katan Rusya, Karadeniz kıyılarına resmen yerleşmiş oldu. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Rusya'nın Karadeniz'deki varlığını Napolyon Bonapart tehlikesine karşı bu devletle yaptığı 23 Aralık 1798 tarihli İstanbul Antlaşmasıyla kabul etti.

Rusya, Boğazların kendi savaş gemilerine açılması için bu şekilde çalışırken, onun bu yolda katettiği mesafeden gocunan ve bunu kendi çıkarları için bir tehlike olarak gören İngiltere, 5 Ocak 1809'da Osmanlı Devleti ile Kal'a-i Sultanî (Çanakkale) Antlaşması'nı yaptı. Bu antlaşma ile Boğazlar bütün savaş gemilerine kapalıydı. Osmanlı Devleti, eskiden olduğu gibi barış zamanında da

hiçbir yabancı devletin savaş gemisini Boğazlar'dan geçirmeyeceğine garanti verdi. Böylece, Rusya'nın Boğazların açılmasını istemesine karşılık Osmanlı Devleti'nin yanında başka bir Avrupa devleti yani İngiltere, Boğazların kapalılığı kuralının uygulanmasını esas kabul edip desteklemeye başladı. Bu da bu tarihe kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir mesele olan Boğazlar konusuna ilk defa Boğazlarla coğrafi olarak doğrudan ilgisi bulunmayan üçüncü bir devletin karışmasına yol açtı. Bu suretle, Boğazlar meselesi devletlerarası bir boyut almaya aştı. Daha sonra diğer Avrupa devletlerinin de konuya girmesiyle Boğazlar meselesi tam anlamıyla Avrupa'nın başta gelen konularından biri oldu. Nitekim XIX. Yüzyılın başlarından itibaren artık Boğazlardan serbestçe geçiş ve Boğazların kapalılığı kuralının sürmesi, devletlerarası diplomasi ile sürüşmelerin kaynağı haline geldi.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine yapılan 1829 Edirne Antlaşması ile Boğazların savaş gemilerine kapalılığı kuralı yürürlükte kalmakla birlikte ticaret gemilerine de kapalılığı yönündeki "*Eski Kural*" değişerek "Boğazların, bütün devletlerin ticaret gemilerine açıklığı" kuralı getirildi.

Rusya'nın, 1829 Edirne Antlaşması ile sağladığı üstün durum, yine bu devletin Osmanlı devleti ile yaptığı 1833 (hicri 1249) "*Hünkâr İskeleyi Antlaşması*"yla daha da kuvvetlendi. Bu antlaşmaya göre Rusya kendisine yapılacak bir tehlikeyi gördüğü zaman Osmanlılar tarafından Çanakkale boğazı'nın yabancı savaş gemilerine kapatılması şartını koydurdu. Bu şarta karşılık yardım bahanesiyle kendi savaş gemilerini Boğazlardan geçirme hakkını aldı. Böylece Rusya, Karadeniz ile Boğazlarda büyük bir nüfuz elde etmiş oluyordu. Bu da başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın diğer devletlerini endişeye sevketti.

Karadeniz'i, bir Rus gölü haline getirme emeli, bu devletin siyasi, askerî ve ekonomi politikasının temelini teşkil eder olmuştu. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, bu amaç istikametinde atılmış en kuvvetli adım idi. Böylece XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren önce Rusya, daha sonra da Avrupa'nın diğer devletleri tarafından

Boğazlarda Osmanlı hâkimiyeti ikili anlaşmalarla sınırlanmak için zorlanmıştı. Bu zorlamalar, bazı sonuçlar da doğurmuştu.⁵³

d. 1841 Londra Boğazlar Antlaşması

Boğazlar meselesinin bu duruma geldiği sıralarda çeşitli sebeplere bağlı olarak zaaf alametleri görülen Osmanlı Devleti, âsi valisini bile yola getirmez olmuştu. Bu zafiyet onu Mısır bunalımı sırasında en büyük düşmanı olan Rusya'nın himâyesine muhtaç duruma sokmuştu. Boğazlar üzerinde Rusya'ya siyasî nüfuz tanınması, başta İngiltere olmak üzere bu durumu çıkarları açısından tehlikeli gören diğer Avrupa devletlerinin de telaşlanmasına sebep olmuştu. Bu gelişmeler, onları, Boğazlarda yeni bir statünün kurulması için çalışmaya zorladı.

İngiltere, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Doğuda kurmuş olduğu imparatorluğun büyük bir önemi haiz olduğunu kavramaya başladı. Bu imparatorluğa giden yolların güvenliğini sağlamak, bu devletin en önemli politikası haline geldi. Hindistan ile Avrupa arasında en kısa yol Akdeniz'den geçtiği için bu deniz, İngiltere için yalnız ekonomi bakımından değil, siyasî bakımdan da önem kazanmaya başladı. İngiltere, 1713'te Cebelitarık'a yerleşmişti. Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istila sebeplerinden birisi de İngiltere'yi sömürge yollarında vurmak olduğundan İngiltere, Rusya ve Osmanlı'nın yardımı ile işbirliği yaptı. Bu olay, kendisine Akdeniz'de stratejik önemi bulunan Malta'yı kazandırdı. İngilizler, geçici olarak bulundukları Mısır'ı bile işgal etmeyi düşündüler. Zira Hindistan'a giden yolların en önemlisi buradan geçiyordu. Hindistan'a giden yollardan bir başkası da Dicle ve Fırat üzerinden Basra körfezine uzanan yoldu. Bu yol da Osmanlı hâkimiyetinde idi. İngiltere'nin, Osmanlı topraklarının bütünlüğü prensibine taraftar olması bu yollar sebe-

53. Boğazlar konusunda daha geniş bilgi için bk. Cemal Tükin, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul 1947; Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti" **Tanzimat**, II, 676-678; Karal, **Tarih**, V, 204-206; Rifat Uçarol, "Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI, 423-426.

biyledir. Bundan dolayı İngiltere, belirtilen yolların, Fransa veya Rusya'nın eline geçmesini istemiyordu.⁵⁴

Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa tehlikesine karşı bir güvence olmak üzere 1833 yılında Rusya ile "*Hünkâr İskelesi Antlaşması*"nı imzalamıştı. 8 yıl yürürlükte kalacak olan bu antlaşmanın süresi 1841 yılında sona eriyordu. Bu antlaşmayı menfaatlerine uygun bulmayan büyük devletler, süresi 1841 yılında dolacak olan bu antlaşmanın yenilenme ihtimali karşısında harekete geçtiler.

Fransa ve özellikle İngiltere, siyasî, askerî, ekonomik ve ticarî çıkarlarından dolayı Osmanlı Devleti ile âsi vali Mehmet Ali Paşa arasındaki anlaşmazlığa karışmışlardı. Bunun önemli bir sebebi de bu anlaşmazlık sırasında İstanbul ile boğazların karşılaştığı tehlike idi. Mısır meselesinin 1840 yılında Londra'da imzalanan antlaşma ile çözüme bağlanması, Boğazlar meselesini halletmiyordu. Öyle anlaşıyordu ki Osmanlı Devleti, artık kendi güç ve kudretiyle "Boğazların Kapalılığı" kuralını savunacak durumda değildi. Bu yüzden de büyük devletler arasında bir anlaşmaya varılması icap ediyordu. Özellikle İngiltere ve Fransa, Rusya'nın, bir daha tek başına Boğazlarda söz sahibi olup hâkim duruma gelmesini engellemek için "Boğazların Kapalılığı" prensibinin devletlerarası bir statüye bağlanmasını istiyorlardı. Denizle yakın ilgisi olmamakla birlikte Rusya'nın Balkanlar'da yayılmasına karşı olan ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin komşusu olan Avusturya da böyle bir statünün sağlanması için İngiltere ile Fransa'nın yanında yer almıştı. Bunlara, doğrudan denizle ilgisi bulunmayan, ancak dönemin büyük devleti sayıldığından Prusya da katılmıştı. Bu durumda Rusya da, tek başına bu devletlere karşı bir hareketi göze alamadığından onlara katılmak zorunda kalmıştı. Sonuçta, İngiltere'nin isteği doğrultusunda Avrupa büyük devletleri, Boğazlar meselesinin Londra'da toplanacak bir konferansta çözümlenmesini kararlaştırdılar. Kararlaştırılan konferans, 1841 yılında Londra'da, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya,

54. Karal, *Tarih*, V, 207 – 208.

Prusya ve Osmanlı Devleti'nin katılmasıyla toplandı. Yapılan görüşmeler sonucunda bu devletlerarasında 13 Temmuz 1841 (H. 23 Cemaziyevvel 1257)'da Londra'da Boğazlar Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın giriş bölümünde bu devlet sanki Osmanlı Pâdişahı'nın davetine icabet ederek konuyu görüşmüş oluyorlardı. Antlaşma, dört maddeden ibaret idi. Buna göre:

1. Osmanlı Devleti, sulh zamanlarında eskiden beri uyguladığı gibi hiçbir yabancı savaş gemisini Boğazlardan geçirmemeyi kabul ediyordu. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya da bu kurala uyacaklarını taahhüt ediyorlardı.

2. Osmanlı Devleti, eskiden olduğu gibi dost devlet elçilerinin hizmetinde bulunan hafif savaş gemilerine Boğazlardan geçmeleri için izin verebilecekti.

3. Pâdişah, bu muahedeye uyabilmeleri için Osmanlı Devleti ile dostluk içinde bulunan diğer devletleri de bu anlaşmaya uymaya çağıracaktı. Nitekim ertesi sene Toskana, Danimarka, Belçika, İsveç ve Norveç hükümetleri ayrı ayrı bu anlaşmaya iltihak etmişlerdi.

4. Antlaşma, en geç iki ay içinde onaylanacaktı. Antlaşmada imzası bulunan devletler, tesbit edilen şartların uygulanmasını taahhüt ediyorlardı.⁵⁵

Görüldüğü gibi Londra Antlaşması ile Boğazların yabancı savaş gemilerine kapalılığı prensibi kesin olarak kabul edilmiştir. Rusya, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması"nda sağladığı Boğazların Kapalılığı prensibini devam ettirmek suretiyle Karadeniz'deki emniyet ve güvenini sağlamış gibi görünse de Boğazlar ile Doğu Akdeniz'deki egemenlik ve nüfuz kazanma emelinden vazgeçmiş oluyordu. Avrupa'nın diğer devletlerine gelince onlar da Rusya'nın genişleyici emellerine mani olduğu için bu antlaşmayı çıkarlarına uygun görmüşlerdi.

Londra Boğazlar Antlaşması, zaaf ve çaresizlik içinde bulunan Osmanlı Devleti için de kârlı idi. Osmanlı devlet adamları Rus-

55. Geniş bilgi için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 131; Karal, **Tarih**, V, 208-209.

ya'nın, İstanbul ve Boğazlar üzerindeki himayesini tanımaktansa, aynı yerler hakkında Avrupa büyük devletlerinin toplu garantisini kabul etmeyi daha çok faydalı buluyorlardı. Bununla beraber bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar üzerindeki hükümlerlik haklarına kısıntı getirmiş oluyordu. Zira İstanbul hükümeti, istediği devlete Boğazları açıp kapayamayacaktı. Böylece Boğazları istediği gibi kullanamayacaktı.

Sonuç olarak Londra Boğazlar Antlaşması ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları, bütün yabancı ticaret gemilerine açık, ama savaş gemilerine kapalı olan bir statüye getirilmiş oldular. Boğazlarda kurulan bu yeni statü, devletlerarası siyaset, çatışma ve antlaşmaların başlıca konularından biri haline gelmiş oldu. Bu da Osmanlı Devleti'nin, devletlerarası dengedeki yerini daha da önemli hale getirmişti. Bununla beraber 1853 yılına kadar yürürlükte kalan bu antlaşma, fazla uzun ömürlü olamadı.

e. Lübnan Bunalımı

Tanzimat'ın ilanından sonra bazı isyanların çıktığına daha önce kısaca temas edilmişti. Bu isyanlar, Arnavutluk, Girit, Bulgaristan, Suriye ile Lübnan gibi eyalet ve bölgelerde patlak vermişti. Bunlar, yönetimin iyi olmaması, Tanzimat'a karşı duyulan tepki, milliyetçilik fikirlerinin yayılması ve yabancı devletlerin tahrikleri sonucu ortaya çıkmışlardı. Arnavutluk, Bulgaristan ve Girit isyanları, başka devletlerin müdahalelerine meydan verilmeden bastırıldı. Fakat Suriye ve Lübnan isyanları, Fransa ile İngiltere'nin işe karışmaları yüzünden büyük bir siyasî problem haline geldi.

Cebel-i Lübnan, öteden beri, muhtelif din, mezhep ve ırklara mensup bir kavimler mozayiki halindeydi. Asırlarca da mahallî şartlarına uydurulmuş özel bir sistemle Osmanlı yönetimi altında oldukça rahat ve huzurlu bir hayat sürmekte idi. O tarihlerde yarım milyon tahmin edilen nüfusunun büyük bir kısmını Marûniler teşkil ediyordu. Lübnan'ın ortasında kuzeyden güneye uzanan Lübnan Dağları, yerli Dürzî ve Marûnî kabilelerin ikamet ettikleri yerlerdi.

Nüfusun büyük bir kesimi Marûni olmakla birlikte burada Nusayrî, İsmailî, Rum Melkit ve Rum Katolik cemaatleri gibi farklı din, mezhep ve ırklara mensup insanlar bulunuyordu. Bu kabileler, Osmanlı Devleti'nin hükümrانlığını tanımakla birlikte yerli Şihab ailesi tarafından yönetilmekte idiler. Mehmet Ali Paşa ordularının Suriye ve Lübnan'da bulundukları sıralarda bu kabileler, bazen Mehmet Ali Paşa'dan, bazen de Osmanlı Devleti'nden yana tavır takınıyorlardı. Lübnanlılar, Mısır harbinin son safhasında Osmanlı-İngiliz birlikleri ile birleşerek Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya karşı silaha sarıldılar. O dönemde Lübnanlıların reisi durumunda bulunan Emîr Beşir, İngilizleri Osmanlı'ya tercih ederek İngilizlere sığındı. Onlar da kendisini Malta'da oturmaya mecbur ettiler. Emîr Beşir'in mensubu bulunduğu Şihabî ailesi, burada bulunan kabileler arasında zor da olsa bir denge sağlıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın, Marûnîleri, Osmanlı taraftarı olan Müslümanlara karşı kullanması, bu dengeyi bozmuştu. Bölgede kurulan Hristiyan okulları, Marûnîlerin yetişmesinde büyük bir rol oynuyordu. Bu da onları Müslümanlara göre daha üstün bir duruma getiriyordu. Marûnîlerin bu üstünlüğü, gittikçe Müslümanlarla aralarının açılmasına sebep oluyordu. Emîr Beşir'in İngilizlere sığınması üzerine Bâb-ı âli, onun yerine, oğlu Emîr Kasım'ı Lübnan hâkimi olarak tayin etti. Osmanlı Devleti, Mısır meselesinin halledilmesinden sonra Lübnan'ın durumunu dikkate aldı. Emîr Kasım'ın göreve getirilmesini fırsat bilerek burada da Tanzimat-ı Hayriye prensiplerini uygulamaya karar verdi. Tanzimat'ın uygulama alanına konması, Lübnanlıların isyanına sebep oldu. Bunun üzerine devlet, Emîr Kasım'ı azlederek yerine Macar Ömer Paşa'yı tayin etti. Böylece idare, yerli kabilelerden alınarak Lübnanlıların muhtariyeti sona ermiş oluyordu.

Haçlı seferlerinden beri Lübnan ve Suriye ile ilgilenen ve kendisini, koyu Katolik olan Marûnîlerin hamisi saydığından bu duruma itiraz etti. Mehmet Ali Paşa meselesinin Londra'da İngilizlerin düşüncesine uygun bir şekilde çözülmüş olmasından pek hoşnut değildi. Lübnan isyanında Marûnîlerin himayesini üzerine almakla hem İngiltere'den intikam almak, hem de Lübnan'da Fransız nüfu-

zını kuvvetlendirmeyi düşünüyordu. Bu arada İngiltere de Mehmet Ali Paşa isyanından beri Suriye ve Lübnan ile ilgilenmeye başladı. İngiltere'nin bu ilgisi, siyasî olduğu kadar ticarî sebeplere de dayanıyordu. Bu yerler, Hindistan'a giden ticaret yolları üzerinde oldukları gibi, Doğu Akdeniz ticaretinin de kilidi sayılıyorlardı. İngiltere, bu düşünce ile Mehmet Ali Paşa meselesinde Osmanlı'nın yanında yer almıştı. Dinin, Doğuda oynadığı rolün önemini kavrayan İngilizler, misyonerlik faaliyetlerinden de geri kalmadılar. Bölgede Protestanlığı yaymak için 1842'de Kudüs Protestan Kilisesi'ni kurdular. Bu gelişmelerin sonucunda İngiltere, Almanya ve Amerikalı Protestan misyonerler bölgede faaliyetlerine hız verdiler. Bunun sonucunda da Protestanlığı kabul eden Dürziler, İngiltere'nin himayesine girdiler.

Fransa, Macar Ömer Paşa'nın Lübnan emirliğine getirilmesini protesto ederek Şihab ailesinin haklarını müdafaa etmeye koyuldu. İngiltere de Dürzilerin hâmisî sıfatıyla işe karıştı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Macar Ömer Paşa'yı azlederek Lübnan için yeni bir yönetim sistemi benimsedi. Buna göre Lübnan, Sayda valisine bağlı olmak üzere güneyde Dürzî, kuzeydeki Marûnî bölgesinde de Marûnî bir kaymakam tarafından idare edilecekti. Böylece emirlik sistemi sona ererek "Çifte Kaymakamlık" adı verilen yeni bir dönem başlamış oldu (1843-1860). 1843'te yapılan *ayin*lerle Haydar Ebû'l-Lam, Marûnî bölgesinin, Ahmed Arslan da Dürzî bölgesinin kaymakamlıklarına getirildiler. Emirlik sistemi döneminin geleneksel yerel idare yapısını ortadan kaldıran bu yeni sistemin karşılaştığı en önemli sıkıntılardan biri, Marûnî, Dürzî ve Müslümanların karışık bulundukları mahallerde yaşandı. Böylece "*Harekât*" adı verilen kanlı bir iç savaşın yaşandığı bir devir başlamış oldu. Sisteme her taraftan itirazlar geliyordu. Küçük çaplı kavgalar ve gerginlikler 1845'te silahlı çatışmaya dönüştü. Bunun üzerine Osmanlı Hariciye Nâzırı Şekib Efendi, olağanüstü yetkilerle Lübnan'a gönderildi. Mahallî gruplar ve Avrupa devletlerinin temsilcileriyle gerçekleştirilen müzakereler sonunda "*çifte kaymakamlık*" sisteminin etkinliğini artıracak kararlar alındı. 1850'de gözden geçirilen kararlar, Lüb-

nan'da bürokratik hükümet yapısının meydana gelmesinde bir dönüm noktası olmuştu. Bunların en önemlisi, her kaymakamlığa Müslüman, Dürzî, Marûnî, Grek Ortodoksları ve Grek Katolikleri temsil eden birer üyenin yanı sıra altı hâkimin yer alacağı birer meclisin kurulmasıdır. Hâkimlerden oluşan üyeler hukukî meselelerin halledilmesinde, cemaat temsilcileri de malî ve idarî meselelerde kaymakamlara yardımcı olacaklardı. Böylece çeşitli dinî gruplar –Şiîler hariç olmak üzere- ilk defa idarede resmen yer almakta idi. Anlaşmazlık konularının başında gelen vergi meselelerinin bu kurumlar tarafından düzenlenmesi, mukataacı ve mukataa sisteminin ilgasına giden yolu açmıştı. Fakat bu düzenleme ve yönetim şekli de şikâyetlerin dinmesine yetmedi. Devamlı olarak Fransa'nın desteğini alan Marûnîler, Lübnan'a Marûnî bir emîrin tayin edilmesini isterken İngilizler, Fransız nüfuzunu frenleyebilmek için Dürzîleri desteklemeye devam ettiler. Bu gerginlikler, özellikle nüfusun karışık olduğu yerleşim merkezlerinde kavgaların sürüp gitmesine yol açıyordu.

Olağanüstü yetkilerle Lübnan'a gönderilmiş bulunan Şekip Efendi, uzun araştırmalardan sonra şu tedbirlere baş vurdu:

"Halkın elindeki mevcut silahlar toplanacak. 1844'te patlak veren isyana karışanlar affedilecek, vergi, genel bir değer üzerinden toplanacak, isyanda malları yağma edilenlere tazminat ödenecekti." Silahların toplanması esnasında halkın mukavemeti ile karşılaşıldı. Marûnî ve Dürzî başkanlar, halkın mukavemetine destek vermek suretiyle onları güçlendiriyorlardı. Bu mukavemetin sebep olduğu karışıklıklar yüzünden pek çok kişi yakalandı.

Lübnan'daki olaylar, Avrupa'da Osmanlıların aleyhine kullanıldı. Bu gelişmeler karşısında Fransa, Suriye sahillerini abluka altına alarak karaya asker çıkaracağını bildirdi. Fransız konsolosunun tevkif edildiği şayiaları da umumî efkârın Osmanlılar aleyhine dönmesine sebep oldu. Bu durumdan ürken Osmanlı hükümeti, Şekip Efendi'yi Dış İşleri Bakan (Hariciye Nâzırı)lığı'ndan azletti. Daha önce tevkif edilenler de serbest bırakıldı. Biraz önce sözünü

ettiğimiz yeni yönetim 1846'da kuruldu. Bu sistem, Müslümanlarla Marûnileri tam anlamıyla barıştıramadıysa da 1860 yılına kadar nisbî bir sükûnet sağladı.⁵⁶

f. Macar Mültecileri Meselesi

1815 Viyana Kongresinin hatalı tertip ve tanzimi yüzünden vaad edilen isteklerini elde edemeyen Avrupa milletleri, alınan bütün tedbirlere rağmen 1830'da ilk hareketlerini yapmışlardı. Bununla beraber yine de istenilen bütün maksatlarına ulaşamamışlardı. 18 senelik bir aradan sonra başlayan yeni hareketin öncülüğünü Fransa yapmıştı. 1830 ihtilalinden sonra Fransa ve diğer Avrupa devletlerinde siyasi, iktisadi, ticarî ve endüstri sahalarında yeni bir gelişmeler kaydedilmişti. Avrupa'da restorasyon devri yavaş yavaş sona ermiş, meşrutiyet fikirleri yeniden kuvvetlenmeye başlamıştı. 1830 ihtilalinden sonra Fransa İmparatorluğu'na Louis Philip seçilmişti. Bu dönemde Fransa, bütün vatandaşlarına seçim hakkı tanımıştı. Böylece Fransa'da meşrutî idare resmen yerleşmiş gibi görünüyordu. Bununla beraber yönetim, belli bir zümrenin elinde idi. Nitekim Fransız mebuslar meclisine seçilenler, belirli bir vergi veren veya vergi vermeye muktedir kimselerdi. Hükümet yüksek rütbeli memurlar ve zenginlerin elinde idi. Bunlar, halkın gerçek ihtiyaçlarını bilmiyorlardı. Sanayi alanındaki gelişmelere rağmen siyasi hayatın belli bir sınıfın elinde olması, devlet ile halk arasında anlaşmazlıklara sebep oluyordu. Cezayir'i istila etmek suretiyle "Fransa Müstemlekeler İmparatorluğu"nu kurmak isteyen Louis Philip'i tahtından eden ve Fransa'da başlayan 1848 ihtilalleri, Avrupa'nın diğer devletlerine de şirayet etti. İhtilal hareketleri bilhassa İtalya, İspanya, İrlanda, Hollanda ve Avusturya-Macaristan'da görüldü. Ve Osmanlı Devleti içinde de Bosna-Hersek, Eflak ve Bugdan'da görülen ihtilalin ucu bize de dokundu. İhtilalden sonra

56. Geniş bilgi için bk. Lütfi, **Tarih**, İstanbul 1328, VIII, 31 – 68; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 132 – 135; Karal, **Tarih**, V, 210 – 213; Şit Tufan Buzpınar, "Lübnan" **DİA**, XXVII, 250.

Fransa'da Cumhuriyet kuruldu. Avrupa'daki bu ihtilaller sırasında meydana gelen olaylar yüzünden birçok mülteci Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştı. Özellikle Macar ihtilali sırasında birçok Macar, Lehli ve hatta İngilizler Osmanlı topraklarına sığınmaya başladılar. Bu hâdise tarihe "*Macar Mültecileri Meselesi*" diye geçmiştir. Mülteciler meselesi, Kırım Savaşı'nın çıkmasından önce devletlerarası önemli bir konu halini almıştı.

Çeşitli ırk, din, mezhep ve topluluklardan meydana gelmiş olan Osmanlı Devleti, yapı olarak İngiltere ile Fransa'dan çok Rusya ile Avusturya'ya benziyordu. Bu imparatorluklarda da farklı din, ırk ve illiyetlere mensup topluluklar vardı. Milliyetçilik isyanları XIX. yüzyılın başından beri Osmanlı topraklarında kendilerini göstermeye başlamışlardı. Hatta zaman zaman bu isyanların meyveleri de toplanmaya başlamıştı. Durum böyle olmakla birlikte Osmanlı Devleti, genel siyaseti gereği kendini İngiltere ile Fransa'ya daha yakın hissediyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, yapı olarak Osmanlı Devleti'ne benziyordu. Bu topluluklar içinde en büyük ve önemlisi Macarlardı. Macarlar, menşe' itibarıyla Türk ırkına mensup idiler. Uzun tarihi bir seyri olan Osmanlı-Macar münasebetleri, Osmanlıların Rumeli'ye adım atmalarıyla başlamıştı denebilir. Hristiyan olmakla birlikte Türk ırkına mensup olmaları, onları Osmanlılarla akraba yaptığı gibi, arada bir yakınlık ve alakanın doğmasına da sebep oluyordu.

Kanunî dönemindeki Mohaç zaferi (1526)'nden sonra Budin başta olmak üzere Macar topraklarının bir kısmı Osmanlı Devleti'nin eline geçmişti. Bundan sonra merkezi Budin olan vilayetin kurulmasından II. Viyana muhasarasına kadar geçen devre içinde bölge halkı tam bir huzur ve sükûn içinde yaşamış, devlet, halkın ve bölgenin her türlü ihtiyacını karşılamak için sıkı tedbirler almıştı. Bu durum, Orta Macar Kralı Thököly İmre'nin, Avusturyalılara karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemesine kadar devam etmişti. Yardım için yapılan sefer ve II. Viyana muhasarasının başarıya ulaş-

maması, bölge halkının Avusturya boyunduruğuna girmesine sebep olmuştu. Bununla beraber Macarlar, Osmanlı ülkesini kendileri için sığınılacak ve gerektiğinde yardım istenebilecek bir yer olarak kabul ediyorlardı. Bu anlayışın bir sonucu olacak ki, zaman zaman Avusturya'nın boyunduruğundan kurtulmak için baş kaldıran Macarlar, Osmanlı Devleti'nin himayesine girmişlerdi. Nitekim Thököly İmre'nin, Karlofça Muahedesi hükümlerine göre İzmit'te ikamete mecbur tutulmasından sonra XVIII. yüzyılın başında II. Rakoçzi Ferenc, XIX. yüzyılın ikinci yarısında diğer Macar beyleri ile mültecileri, aynı himayeye mahzar olacaklarını düşünerek Osmanlı ülkesine sığındılar. Bunlardan Erdel prenslerinin vârislerinden ve Kuzey Macaristan'ın büyük toprak sahiplerinden II. Rakoçzi Ferenc, Osmanlı saflarında Avusturya'ya karşı savaştı. Pasarofça Muahedesi'nden sonra mülteciler Tekirdağ'a yerleştirildiler. İbrahim Müteferrika, tercüman olarak Rakoçzi'nin emrine verildi.

Avrupa'da patlak veren 1848 ihtilalleri ve bu ihtilallerin ana prensiplerinden biri olan milliyetçilik hareketinin Macaristan'da sür'atle gelişmesi, Mart 1848 tarihinde Macaristan'da bir ihtilalin patlak vermesine sebep olmuştu.

Avusturya, Viyana'da başlayan Macar isyanını bastırmak için teşebbüse geçti. 4 Mart 1848'teki ayaklanmada Avusturya başvekilli Metternich, canını kurtarmak için ülkesini terk etmek zorunda kaldı. İmparator Ferdinand, isyanı bastırmak maksadıyla Viyana'yı topa tuttu. İmparator, aslen Hırvat olan ve Macar düşmanlığı ile tanınan Vellacic'i, Macar ihtilalini bastırmakla görevlendirdi. Zira onlar, Öteden beri Sırp-Hırvat yöneticilerinin müdahalesi altında yaşamaktan bıkmış olan Macarlar, bu tayinden hoşlanmadılar. Macarlar, gazeteci ve fikir adamı olan Louis (Layoş) Kossuth başkanlığında toplanarak Avusturya'ya karşı bağımsızlıklarını savunmaya karar verdiler. Bu mücadelede, imparatorluk dışında bulunan Macarlar ile diğer gönüllüler, Macarların safında yer aldılar. Sür'atle gelişen ihtilal karşısında Avusturya İmparatoru Ferdinand, tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Yerine yeğeni François Joseph geçti. Macarlar bu yeni imparatoru da tanımadılar. Buna karşılık

François Joseph, 1849 yılında daha önce Macarlar'a verilmiş olan bütün imtiyazları kaldırdı. Hatta Macaristan'ın doğrudan doğruya Avusturya'ya ilhak edildiğini ilan etti. Bu ilhakı tanımayan Macarlar, kendi aralarında toplanarak 14 Nisan 1849'da Kossuth'u cumhurbaşkanı ilan edip Avusturya'ya karşı düzenli bir savaşa girdiler. Bu isyanı bastıramayan Avusturya, Rus Çarı I. Nicolas (Nikola)'dan yardım istedi. Bunu fırsat bilen Rus Çarlığı, General Paskiewitch komutasında 200 bin kişilik bir ordu ile Macaristan'a girdi. Bu ordu, Macarlar ile onlara yardım eden Lehliler'i mağlup etti. Bu olaylara katılan ve Ruslar tarafından takibata uğrayan milliyetçi Leh, Macar ve İtalyanlardan müteşekkil gruplar, Osmanlı ülkesine sığınmaya başladılar. Durumu araştırmak ve topladığı bilgileri İstanbul'a göndermek üzere Bükreş'e gönderilen Fuad Efendi (Paşa)'nın 23 Temmuz 1849 tarihli bir arzından Eflâk'ın Kili mevkiine gelen ilk mültecilerin 36'sı subay, gerisi çavuş, onbaşı ve er olmak üzere 1120 kişi oldukları anlaşılmaktadır. Mültecilerin sayısı gün geçtikçe artmaya başladı. Hatta Macar cumhurbaşkanı Layoş Kassuth ve beraberindekiler de Eflâk'a sığındılar. Bunlar, Vidin'de bir konağa yerleştirildiler. Aradan 3 gün geçtikten sonra 2000 kişilik başka bir kafile geldi. Daha sonra Macar ihtilalinde yardımcı olan Polonyalı general iltica etti.

Avusturya, Macarların, hükümdarlarına baş kaldırmış âsiler olduğunu ileri sürerek Belgrat Muahedesi'nin 18. maddesi gereğince iade edilmelerini istedi. Bundan sonra da Rusya, kendi tebeası (vatan-daşı) olduğunu ileri sürdüğü Leh mültecilerinin geri verilmesi ısrarında bulundu.

Osmanlı Devleti, mültecilerin eşkıya ve çapulcu oldukları yolundaki Rus ve Avusturya açıklamalarını kabul etmediği için onları iade etmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Rusya ile Avusturya, mültecilerin geri verilmemesi halinde bütün münasebetleri keseceklerine dair tehdidvari ultimatolar gönderdiler. Osmanlı Devleti, bu istekler karşısında haklı bir duruma gelmek gayesiyle Macar mültecilerine Müslüman olmaları teklifinde bulundu. Bunların birçoğu İslâm'ı kabul ettikleri için antlaşma hükümlerinin dışında kaldılar.

Böylece Rusya ile Avusturya'nın söyleyecekleri fazla bir şeyleri kalmıyordu. Bununla beraber devletin bu yeni Müslümanları, yüksek rütbeli subay olarak görevlendirmesi, Avusturya'nın pek hoşuna gitmedi. Avusturya'nın bu tutumuna karşılık İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin mülteciler hakkında takip ettiği politikayı haklı gördüler. Aslında mültecileri geri vermek, bağımsız ve egemen bir devletin şeref ve haysiyeti ile de bağdaşmazdı. Bu sebeptendir ki Osmanlı Devleti, mültecileri geri vermemeye ve gerekirse Avusturya ile Rusya'ya karşı koymaya karar verdi. Bunun üzerine Rusya ile Avusturya, İstanbul'daki elçilerini geri çektiler. Böylece mültecileri meselesi, devletler arasında yeni bir çatışma için zemin hazırlamış oluyordu.

Bâb-ı âlî'nin kararlı tutumu, Fuad Efendi (Paşa)'nın Petersburg'a gönderilmesi ve Rus Çarı ile görüşmesi, İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye karar vermeleri ve Avrupa umumi efkârının Rusya ile Avusturya aleyhine dönmesi, bu iki devleti Osmanlı Devleti ile yeniden münasebet kurmaya zorlamıştı. Böylece mülteciler meselesi de çözüme kavuşmuş oluyordu. Mültecilerden, isteyenlerin, hayatlarına dokunulmayacağına dair ilgili devletlerden alınan güvenceden sonra ülkelerine dönmelerine müsaade edildi. Bu arada İslâmiyet'i kabul eden mülteciler Osmanlı ülkesinde kaldılar.

g. 1848 İhtilallerinin Osmanlı Devleti'ndeki Etkileri

Osmanlı Devleti yönetimi altında özel bir statüye sahip olan Eflak ve Buğdan beylikleri öteden beri yarı bağımsız bir halde bulunuyorlardı. XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu beylikler ile Osmanlı hükümeti arasında önemli denebilecek bir sürtüşme olmamıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin sınır boylarında tampon bir bölge olarak bulunan bu yöreler, zaman zaman Osmanlı-Rusya arasında savaş alanı haline geliyorlardı.

1848'de Fransa'da başlayan ihtilalin sebep olduğu isyanlar, birçok Avrupa devletinin iç yapısında önemli değişikliklere yol açtı. Bu gelişmelerin etkileri Eflak ve Buğdan'da görülmeye başlandı. Bu iki

beyliği tek bir devlet halinde birleştirmek isteyenler ayaklandılar. Ayaklanma, Gospodar Mihail Sturza tarafından kısa sürede bastırıldı. Bununla beraber Eflak'ta bağımsızlık taraftarları 23 Haziran 1848'de yeni bir anayasa yayınlamaya muvaffak oldular. Bu hareketi önleyemeyen Eflak voyvodası ülkeyi terk zorunda kaldı. Bundan sonra da geçici bir hükümet kuruldu. Bu hareket Buğdan'a da sıçradı. Buradaki ayaklanma Buğdan voyvodası tarafından bastırılmakla birlikte Eflak'taki gelişmeler önlenemedi. Sınırlarında gelişen bu durumdan rahatsız olan Rusya, Eflak'taki konsolosunu geri çekti. Böylece geçici hükümete karşı savaş ilan etmiş oldu. Geçici hükümet ise Rusya'nın hâkimiyeti altına girmektense bazı şartlarla Osmanlı Devleti'ne bağlı kalınmasını daha uygun buluyordu. Zaten Bâbüâlî de bunları tanımaya taraftardı. Ancak Rusya, Eflak ve Buğdan'a asker sokmak suretiyle Osmanlılardaki bu temayülü ortadan kaldırıp baskı kurmak istiyordu. Nitekim 28 Haziran 1848'de Rus ordusu Buğdan'a girdi. Bunun üzerine durumu protesto eden Osmanlı Devleti de askerini Eflak ve Buğdan'ın güneyine soktu. Böylece "*Memleketeyn*" olayları yüzünden Osmanlı Devleti ile Rusya bir defa daha karşı karşıya gelmiş oldular.

Daha sonra görüşmeler yapıldı. Osmanlı Devleti, geçici olacağı hususunda teminat verilen Rus istilasının hangi sınırlara kadar uzanacağını görüşmek için Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn Fuad Efendi'yi Sen Petersburg'a gönderdi. Görüşmeler sonunda 1 Mayıs 1849 (8 Cemaziyelahir 1265)'da Balta limanında bir muâhede akdedildi. Yedi süreli olan bu muâhedeye göre:

- 1) Eflak ve Buğdan beyleri eskiden olduğu gibi pâdişah tarafından tayin edilecek ve görev süreleri 7 yıl olacaktı.
- 2) Meclisler dağıtılacak, yerine ülkenin ileri gelenlerinden ve yetkileri sınırlı bir divan kurulacaktı.
- 3) Ülkenin yönetimi ile ilgili yeni kurallar düzenlenecektir. Bu değişiklikler Osmanlı ve Rusya devletlerinin onaylama hakkı bulunacaktı.

4) Eflak ve Buğdan'da asayiş temin edilinceye kadar Osmanlı Devleti ile Rusya aynı miktarda olmak üzere (25-35 bin) asker bulunduracaklardı. Asayiş temin edilip durum sükûnete kavuştuktan sonra bu miktar 10 bin askere indirilecekti.

5) Sözleşmedeki şartların yerine getirilmesi ve beylere tavsiyelerde bulunmaları için Osmanlı Devleti ile Rusya birer komiser göndereceklerdi.

Görüldüğü gibi bu sözleşme ile Osmanlı Devleti büyük bir krizi atlattmış görünmekle birlikte Memleketeyn'de Türk ve Rus müşterek yönetimini, yani Condominium'u da kabul etmiş oluyordu. Bu muâhede, Rusya'nın, Karadeniz'in batısındaki bu bölgede nüfuzunu artırırken, Osmanlı Devleti'nin bu iki beylik üzerindeki egemenlik haklarının zayıflamasına sebep oluyordu. Gerçekten de Rus menfaatlerini gözetken bu antlaşma ile Moskova hükûmeti, Boğaziçi'ne inmekten ibaret olan gâyesinde, önemli bir adım daha atmış oluyordu. Yine bu muâhede ile Rusya, bu Romen prensliklerini ilhak için daimî bir müdahale hakkını kazanmış oluyordu. Bu antlaşma, mahiyeti itibarıyla son derece ağırdı. Rusya'nın, Memleketeyn'e, dolayısıyla Osmanlı topraklarına tek taraflı müdahalesine kapı aralamış oluyordu.

Gerek Macar mültecileri meselesi, gerekse Eflak-Buğdan hâdiseleri bir çözüme bağlanmakla birlikte 1833'te kurulmuş olan Osmanlı-Rus yakın ilişkileri bundan böyle bozulmaya yüz tutmuştu. Bu antlaşma, Rusya'nın sıcak denizlere inme bahaneleri aramasına yol açmıştır. Nitekim bunun sonucu olarak bir süre sonra Kırım Savaşı patlak verecektir.⁵⁷

57. Geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 138; Karal, *Tarih*, V, 214 - 215; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XI, 456 - 457.

h. Kırım Savaşı'na Doğru

Osmanlı Devleti 1840'ta Mısır ve 1841'de Boğazlar Meselesi gibi önemli iki problemi hallettikten sonra geçici de olsa bir barış ve huzur dönemi geçirdi. Her ne kadar Rumeli, Suriye ve Lübnan'da bazı isyanlar çıkmış olsa da devlet, Kırım Savaşı'nın arifesine kadar sükûnet içinde geçirilen 12 yıllık bu barış dönemi yaşadı. Avrupa'nın 1848 ihtilalleri ile çalkalandığı bir sırada Osmanlı Devleti, daha ziyade içişleriyle ilgili problemler ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bir taraftan 1839'da ilan ettiği Tanzimat Fermanı'na uygun girişimlerle Suriye ve Lübnan'da çıkan isyanları bastırmaya çalışırken, öbür taraftan Eflak ve Buğdan isyanlarının sonucu olarak Rusya ve Avusturya ile aralarında doğan siyasi çatışmalarla uğraştı. Bu arada mülteciler meselesi de kendisini bir hayli meşgul etti. Bu son gelişmeler, Osmanlı-Rus ilişkilerinin yeniden sertleşmesine sebep oldu.

Osmanlı Devleti'nin, kendisini toparlayabilmesi için harcadığı gayret, İngiltere ile Fransa'nın sempatisini kazanmasına sebep olmuştu. Osmanlı diplomatları bundan yararlanmaya çalıştılar. Bâb-ı âlî'nin eskiden beri takip ettiği kendi kendine yeterlilik prensibi bırakıldı. Osmanlı'ya karşı tahripkâr bir siyaset takip eden Rusya ile Avusturya'ya karşı, bu iki devlete düşman olan İngiltere ile Fransa'nın dostluk ve yardımı sağlandı. Böylece devletlerarası münasebetlerde pasif bir Osmanlı politikası yerine dinamik bir politika izlenmeye başlandı.

1848 Fransa devrimi, birçok Avrupa devletinin iç yapısında sarsılmalara sebep olmuştu. Başkentlerde birbiri ardı sıra devam eden talebe, işçi ve asker hareketlerinin sonucunda sokaklar ihtilal nara-larıyla çınlamaya başlamıştı. Krallığın kaldırılıp yerine cumhuriyet idaresinin getirilmesi ve işçi hukukuna ait görüşlerin yeni bir fikir cereyanı halinde ortaya atılmaları, Avrupa'nın her tarafında akisler meydana getirmişti. Böylece 1848 ihtilali, milletlerarası bir hâdise haline gelmişti. Bu inkılâbın ortaya koyduğu demokrasi ve milliyet fikirleri, Balkanlar'a da sirayet etmiş ve özellikle mutlakiyetçi Rusya'nın bütün hudutlarını sarmıştı Almanya ve Macaristan'da çıkan

isyanlar, Avusturya hâkimiyetini isteyen Macarların gazeteci ve fikir adamı olan meşhur Layoş Kossuth'u başlarına geçirerek bağımsız bir cumhuriyet kurmalarıyla sonuçlanmıştı. İmparator Ferdinand, Viyana'dan kovularak yerine François Joseph geçmişti. Fakat Macarlar yeni imparatoru da tanımadılar. François Joseph, 1849'da daha önce Macarlara verilen bütün imtiyazları kaldırdı. Hatta Macaristan'ın doğrudan doğruya Avusturya'ya ilhak edildiğini ilan etti. Bunun üzerine Macarlar kendi aralarında toplanarak 14 Nisan 1848'da Kossuth'u cumhurbaşkanı ilan ettiler. Bunun üzerine François Joseph, Rus Çarı I. Nicolas ile anlaşarak onun yardımını sağladı. General Paskiewitch komutasında 200 bin kişilik bir Rus ordusu Macaristan'a girdi. Bu ordu, Macar ve onlara yardım eden Lehlileri mağlup etti. Böylece ihtilal bastırılmış oldu. Fakat bu olaya katılan ve Ruslar tarafından takibata uğrayan Leh, Macar ve İtalyanlardan müteşekkil ihtilalci gruplar Osmanlı ülkesine sığınmaya başladılar. Bu durum, Bâbîâli için fevkalade önemi haiz iki problemin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bunlardan biri Mülteciler meselesi, diğeri de Memleketeyn buhranı idi.⁵⁸

Rusya'nın Osmanlı Devleti Hakkındaki Düşünceleri

Rusya, eskiden beri ve özellikle II. Katerina döneminden itibaren (1762-1796) Boğazları ele geçirmek, Balkanlar ile Kafkaslara sahip olmak ve Ege denizi yoluyla Akdeniz'e, Doğu Anadolu yoluyla da İskenderun ve Basra körfezlerine inmek suretiyle büyük bir dünya imparatorluğu kurma emelinde idi. Rusya, bu emellerini gerçekleştirmek için önce Müslümanlara karşı Hristiyanları korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz hakimiyeti kurmak istiyordu. Bu da Osmanlı Devleti'ni yavaş yavaş parçalama tehdidi altında bulundurmak demektir. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması gereği Osmanlı vatandaşı olan Ortodoksların himayesini üstlenmekle

58. Geniş bilgi için bk. Lütü, *Tarih*, VIII, 275-300; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 138; Karal, *Tarih*, V, 218-220; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XI, 451.

bu yolda oldukça önemli kazançlar elde etmişti. Dinî duyguları son derece kuvvetli olan Çar I. Nicolas (1825 – 1855), döneminin en müstebid hükümdarlarından biri idi. Halkına bile soluk aldırmayan Çar I. Nicolas, Osmanlılara karşı bir Haçlı hükümdarının taşıdığı hislerle dolu idi. Çar, kendisinden önceki Rus çarlarının emellerini gerçekleştirmek niyetiyle kendisini Ortodoks Kilisesi'nin lideri sayıyordu. Bu sebeple Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Rusya'ya verdiği haktan her zaman yararlanma yoluna gitmek istiyordu.⁵⁹

Yunan isyanları yüzünden 1828-1829'da çıkan Osmanlı-Rus harbinde Rus ordularının Edirne'ye kadar gelmeleri, Çar'ın ihtiraslarını körükleyerek onda yeni bir hobinin doğmasına sebep olmuştu. Bu yüzden o, kendisini sadece Ortodoksların hâmisî değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâmisî olmayı da düşünmeye başladı. Bu dönemdeki Rus politikası, Osmanlı Devleti'ni doğrudan doğruya Rus imparatorluk topraklarına katmak veya onun yerine kendisiyle rekabet edecek birtakım devletler kurmaktansa Osmanlı Devleti'ni himayesi altına almayı hedefliyordu. Nitekim Rus Başvekili Nesselrod'un şu mektubu Çar'ın bu konudaki düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır:

"Bu muharebede (1828-1829), Osmanlı başkentine kadar ilerleyip, Osmanlı Devleti'ni ezmek elimizde idi. Avrupa kıtasında Osmanlı Devleti'ni büsbütün bitirmek isteseydik hiçbir devlet mani olamayacak, hiçbir tehlike bizi korkutmayacaktı. Lakin imparatorun düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin bizim himayemiz altında yaşayabilecek bir hale konulmasıdır. Bu, memleketimizi yeni fetihlerle genişletmek veya onun yerine sonraları bizimle rekabet edebilecek birtakım hükümetler kurmaktan daha hayırlıdır. Biz, Osmanlı Devleti'ni yok etmek istemedikten başka, onu bugünkü durumda tutma sebeplerini araştırmaktayız. Mademki bu devlet ancak bize tabi olmak suretiyle bize faydalı olabilir, biz de ondan taahhütlerini tam olarak yerine getirmesini ve bütün emellerimizin hemen gerçekleştirilmesini talep edebi-

59. Lütü, **Tarih**, VIII, 319; Karal, **Tarih**, V, 219.

liriz."⁶⁰ Görüldüğü gibi Rusya, her fırsattan istifade ile Osmanlı Devleti'ni himayesi altına almak istiyordu. Kendisine çok güvenen Rusya'nın politikacıları da "bundan böyle Avrupa yok, bundan böyle Osmanlı Devleti, Rus boyunduruğu altında ezilip duracak" gibi sözler sarf etmekten geri durmadılar. Mehmet Ali Paşa isyanı ve ordularının Anadolu'ya girişi üzerine Rusya'dan yardım istenmesi sonucunda imzalanan 1833 "*Hünkâr İskeleyi Antlaşması*" bu politik görüşün doğrultusunda atılmış bir adım idi. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu yaklaşımındaki tehlikeyi görünce Rusya'dan uzaklaşmaya başlayarak İngiltere ile Fransa'ya yaklaşmaya başladı. Daha önce de temas edildiği gibi 1841 Londra Boğazlar Antlaşması ile Rusya, Bâbîâli üzerindeki nüfuzunu kaybettiğini anladı. Bu anlamanın bir sonucu olacak ki Rusya Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine tekrar döndü.

Osmanlıyı parçalama siyasetini gütmeye başlayan Çar I. Nicolas, İngiliz Başvekilinin telkini ile 1844'te İngiltere'yi ziyareti esnasında Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı ülkesindeki Hristiyan tebea çıkarları için elbirliği ile çalışmaları gerektiğini öne süren Çar, İngiltere hükûmetine Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşma teklifinde de bulundu. Ancak bu teklif kabul edilmemişti. Bunun üzerine Rusya, tek başına Osmanlı Devleti'ne cephe almaya başladı. Bu sıralarda gerek Osmanlı Devleti'nin ve gerekse Avrupa'nın iç durumları Rusya'nın başlayacağı girişimlere uygun görünüyordu. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti'nin iç yapısı oldukça karışık bir hal almıştı. Bazı bölgelerde (Eflak-Buğdan-Karadağ) bağımsızlık hareketleri için fırsat kollandığı gibi Balkanlar gibi bazı yerlerde de Rusya'nın etkisiyle sürekli bir kaynaşma hüküm sürüyordu. Suriye ve Lübnan'daki ayaklanmalar ise devamlı olarak devleti meşgul ediyordu. 1848 ihtilallerinin Avrupa devletlerinde meydana getirdiği sarsıntı ve problemler, bu devletleri Rusya'nın işine karışamayacak bir hale getirmişti. Sadece İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için

60. Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, (Tercüman 1001 Temel Eser), nşr. Şemsettin Kutlu, s. 39; Karal, *Tarih*, V, 219-220.

Rusya'ya karşı çıkabilirdi. Bununla beraber Çar I. Nicolas, İngiltere ile anlaşarak Osmanlı topraklarını paylaşma ümidini besliyordu. Gerek Osmanlı Devleti'nin iç bünyesindeki zorluklar, gerekse Avrupa'nın içinde bulunduğu durum, Rusya'ya harekete geçme zamanının geldiği izlenimini veriyordu. Bunun için de Rusya, ilk iş olarak İngiltere ile anlaşma çarelerini aramaya başladı. İngiltere ile Osmanlı toprakları üzerinde görüşmeye karar veren Çar I. Nicolas, nihayet 9 Ocak 1853'te Sen Petersburg'un kış sarayında Elena Pavlovna tarafından verilen bir baloda, İngiliz elçisi Sir George Hamilton Seymour'a, İngilizlerle Rusların dostluk içinde birlikte olmalarının gerekliliğinden bahsettikten sonra sözü Osmanlı topraklarını paylaşma konusuna getirerek şöyle dedi:

"İngiltere için beslediğim duyguları bilirsiniz. Bence iki hükümetin, yani İngiliz hükümeti ile hükümetimin anlaşması esastır. Böyle bir anlaşmayı gerektiren şartlar hiçbir vakit bugünkü kadar önemli olmamıştı. Biz anlaştıktan sonra Batı Avrupa devletleri umurumda değil, ne düşünürlerse düşünsünler bence hiçbir değeri yok. Türkiye buhranlı ve tehlikeli bir durumda bulunuyor. Bize birçok iş ve zorluk çıkarabilir. İşte kollarımız arasında hasta, hem fazlasıyla hasta bir adam bulunuyor. Gerekli tedbirler alınmadan önce bu hasta adam ölecek olursa bizim için büyük bir felaket olur. Türkiye ansızın ölebilir. Bu takdirde üzerimizde kalacaktır. Ölülerini diriltemeyiz. Türkiye ölünce bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun içindir ki size soruyorum. Böyle bir olay karşısında kargaşalık, anarşi ve hatta bir Avrupa harbi karşısında kalmaktansa, önceden tedbir almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı?"

İngiliz elçisi, Çar'ın bu sözlerini olumlu karşılamadığını belirterek şöyle dedi: "Hasta adam diyorsunuz, onun ölümünü beklemektense ona yardım ederek iyileşmesini sağlayacak koruma ve yardımı yapmak daha iyi olmaz mı?" Elçinin bu sözlerinden ümitsizliğe düşmeyen Çar, Osmanlı topraklarının paylaşılması yolundaki planını açığa vurarak şöyle dedi:

“İstanbul’un, Ruslar tarafından devamlı bir işgalini isteyecek değilim. Fakat bu şehrin Fransızlar, İngilizler veya başkaları tarafından işgal edilmesine de razı olamam. Eflak ve Buğdan bugün fiilen himayem altında bulunuyorlar. Bu durum devam edebilir. Sırbistan ve Bulgaristan da himayem altına girebilirler. Mısır’ın, İngiltere için önemlidir. Şakdir ediyorum. Bu yerle Girit adası da pekâlâ İngiliz hâkimiyetine girebilir.”⁶¹

Çar I. Nicolas’ın yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı gibi o, Osmanlı Devleti’nin bir an önce paylaşılmasını istiyordu. Bu planın gerçekleşmesi için de Rusya, Türkiye’ye karşı 1852 yılından itibaren harp hazırlıklarına başlamıştı. Ani bir baskınla İstanbul üzerine yürüyüp oraya yardım ulaşmadan ele geçirmek niyetinde idi. Bu niyet ve hazırlıklarını 1853 yılında da sürdüren Rusya, bir taraftan İngiliz politikasına meylenmiş, öbür taraftan da Tanzimat-ı Hayriye Fermanı’nı ilan etmiş olan Osmanlı Devleti’nin toparlanma ihtimalini ortadan kaldırmak istiyordu. Bunun için de bir bahane ile savaş açıp tekrar her an istila edilmeye hazır, zayıf ve iç karışıklık içinde bir Osmanlı istiyordu.⁶²

Biraz önce temas edildiği gibi İngiltere hükümeti, Çar’ın, elçi vâsıtasıyla bildirilen bu tekliflerini açık bir dil ile reddetti. Bunun üzerine Çar I. Nicolas, bazı bahanelerle hasta adamın (Osmanlı Devleti) mirası hakkında tek başına tedbirler almaya kalkıştı. Bunun için de ilk adım olarak “Mukaddes Yerler” meselesini ortaya attı.

Kutsal Yerler (Makamat-ı Mübâreke) Meselesi

Kudüs ve civarında Hristiyanlarca kutsal sayılan bazı mekânlar (makamat-ı mübâreke) meselesi, Kırım harbinin önemli sebepleri arasında yer alır. Bu mesele ile hemen hemen bütün Avrupa devlet-

61. Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, s. 169–172; Ahmed Râsim, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1329, IV, 1960–1961; Karal, *Tarih*, V, 221–222; Gencer, age. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XI, 459–460.

62. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1994, III, 68–69.

leri ilgilenmişlerdir. Bu devletler içinde Fransa konuya daha fazla alaka göstermişti. Öyle ki Ortadoğu'daki Mukaddes Yerler Meselesi, III. Napolyon tarafından bir ideoloji haline getirilmişti.

Bilindiği gibi Kudüs, Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü ve dinini yaydığı bir yerdi. Hristiyanlığın merkezi olmasından dolayı burada pek çok kilise yapılmıştı. Keza burada pek ziyaret ve tören yerleri de vardı. Ayrıca, Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak amacıyla yapılan Haçlı Seferleri sonucunda kurulan Hristiyan devletlerinin başında bulunmuş olan kralların mezarları da burada idi. Bütün bu yerler Hristiyanlarca kutsal sayılıyordu. Osmanlı Devleti, Ortodoks Kilisesi'nin reisi olan Rum Patriğinin ikamet ettiği yer olan İstanbul'u fethettiği günden başlayarak Kutsal yerler problemini devralmış oldu. Kudüs'teki kutsal yerler, eskiden beri Katoliklerle Ortodokslar arasında ihtilaf konusu oldukları gibi, iki mezhep mensubu arasında kin, nefret ve düşmanlıklara da sebep olmuştu. Ancak geçen süre içinde mesele dinî olmaktan çıkıp devletlerarası politik bir konu haline gelmişti.

Fâtih'ten sonra Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, Rum ve Ermenilere verdikleri yeni fermanlarla onların Kutsal Yerlerdeki imtiyaz ve haklarını tanıdılar. Rum ve Ermenilere gösterilen bu teveccüh, Katoliklere ağır geldi. Bundan dolayı zaman zaman Ortodokslarla çatışmalar oldu. Sultan IV. Murat döneminde yer alan bir anlaşmazlık, Kudüs mahkemesi tarafından çözülemediğinden İstanbul'da Şeyhülislâm Yahya Efendi, vezirler ve kadiaskerler tarafından kurulan özel divân inceleyerek, Ortodoksların lehine olabilecek şu hükmü verdi:

"Kamame (Kıyame) içinde vâki' muğtesil ve mevlid-i İsa aleyhis-selâm ki Beytül-Lahm denmekle meşhurdur. Bahçeleri ve kemerleri ve patrikliğine tabi gülgüleleri ve şamdan ve kanadili ve şimal ve kıble taraflarında iki kapının miftahları dahi yedlerinde bulunan temessükât mucibince tasarruflarında iken mukaddema bir tarik ile Frenk rahipleri dahl eylediklerinden keyfiyet Âsitâne-i Saâdet'te bi'l-fiil Şeyhülislâm Yahya Efendi ve vüzera-i izâm ve kadiaskerler

hazerâtı taraflarından tedkik olunarak ol babta verilen ilâm mucibince Sultan Ahmed Han tâbe serâhu câmi-i şerifine kadimî vechiyle be her sene bin kuruş riyal verilmek üzere zikrolunan Beytül-Lahim kilisesi ve tevabii kemerleri ve bahçe ve Kamame vesair teva-bi' ve levahikıyla Rum taifesi ruhbanlarına zabt ve kadimül-eyyamdan beri Rum ruhbanlarında olan anahtarları Frenk ruhbanlarının ellerinden alıp geru Rum ruhbanlarına ve Kudüs-i Şerifte vaki Rum patriklerine teslim ettürölüp min ba'd vaz'-ı kadime muğayir ve emr-i şerife muhalif Frenk rahiplerine dahl ve taarruz ettirilmeyüp ve ziyaret murad eylediklerinde Rum patriği izin ve rızasıyla ziyaret ettirilmek."⁶³

10 Aralık 1848 yılında Cumhurbaşkanı seçilip Fransa'nın başına geçen Louis Napolyon, seçildiği günden beri imparator olmayı kafasında kurmuştu. Louis Napolyon, içeride, iktidara gelmesinde büyük yardımlarını gördüğü Katolik partisini memnun etmek, dışarıda da Fransa'ya karşı kurulmuş olan siyasî cepheyi parçalamak ve ülkesine eski gücünü kazandırmak için Kutsal yerler meselesini ele aldı. Louis Napolyon, III. Napolyon adıyla imparator olduktan sonra Ruhban sınıfının sevgisini kazanmak için bu sınıfa önem vermiş ve Ortodoks Kilisesi karşısında Katolik Kilisesi'nin müdafaasını üzerine almıştı. Kudüs ve civarındaki bazı yerler, öteden beri dinî açıdan önemi haiz olan yerlerdi. Bu yerler, itikad ve inançları bakımından hem Yahudi, hem Hristiyan, hem de Müslümanlar açısından büyük bir önem taşıyorlardı. İşte bu yüzden halk, bu kutsal yerleri ziyaret ediyordu. Burada, önce Yahudiler, arkasından da Hristiyanlar mabed yapmışlardı. Kudüs'ün, Müslümanların eline geçmesinden sonra da Hristiyanlar, inançlarına göre burada serbestçe âyinlerini yapmaya devam ettiler. Bilhassa Haçlı seferleri'nde kutsal kabul edilen yerlerin rolü büyük olmuştur. Buraları Müslümanların ellerinden kurtarmak için yapılan Haçlı Seferleri'nde rahipler ve hatta krallar ölmüştü. Bunlar için de burada ayrı mezar ve mabedler yapılmıştır ki, bunlar da sonradan kutsal kabul edilmiş-

63. Karal, *Tarih*, V, 224.

lerdi. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra "etraf u eknaftan" pek çok elçi gelip bu fethi tebrik edip kutlamışlardı. Her ne kadar bu dönemde Kudüs, Memlûk Devleti'nin idaresinde ve ona bağlı ise de Kudüs Patrikliği, İstanbul'daki Patrikliğe bağlı olduğu için onlar da âyinlerinin serbest olması bakımından Fâtihten yardım talebinde bulunmuşlardı. Bu arada Kudüs'teki Hristiyanların Patriği Atanasyos da bazı rahipler ile gelip Hz. Ömer'in Kudüs'teki mabedlerde âyinlerin serbest olduğunu gösteren belgeyi vermişti. Bunun üzerine Fâtih Sultan Mehmed, hiç kimsenin bunların âyinlerine, kiliselerine ve diğer ziyaretgahlarına karışmayacağına dair onlara bir ferman vermişti.⁶⁴ Yavuz Sultan Selim zamanında bu bölgelerin Osmanlı yönetimine girmesinden sonra buradaki her türlü âyin ve dinî merasimler serbest bırakılmıştı. Bölgede, Hristiyanlığın Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerinin taraftarları arasında devamlı bir çatışma bulunuyordu.

Fransa'nın başına geçip imparator olan Louis Napolyon, 1850 yılında Osmanlı Devleti'nden 1740 kapitülasyonları ile verilmiş olan imtiyazların tam olarak uygulanmasını istedi. Bu ise Kutsal yerlerde Ortodoksların aleyhine olarak Katoliklere yeni hakların verilmesi demekti. Bu durum karşısında, kendisini Ortodoksların müdafii kabul eden Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda kabul edilen şartların uygulanmasını istedi. Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya ile bir anlaşmazlığa düşmek istemiyordu. Bu yüzden Kutsal yerlerde mezhepler arasındaki düzeni sağlamak için o güne kadar verilmiş olan fermanları yeniden incelemeye, bunun için de bir komisyon kurmaya karar verdiğini ilgili devletlere bildirdi. Bu mesele, Osmanlı Devleti'ni bir seneye yakın meşgul etti. Eski antlaşmaları bahane eden Avusturya da bu işe karışarak komisyonun karma olmasını istedi. Böylece problemin boyutları genişledi. Sonuçta Çar I. Nicola'nın, Ekim 1851'de, Ortodoksların lehine olan statükonun herhangi bir şekilde değişmesini kabul etmeyeceğini bildirmesi üze-

64. BOA. Ali Emiri, Fâtih, nr. 22; Ayrıca fermanın tam metni için bk. Ziya Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)**, İstanbul 1997, XI, 94.

rine karma komisyonun çalışmaları sona erdi. Sadece Müslümanların iştiraki ile kurulan yeni komisyon, Katoliklere bazı haklar vermekle beraber, Ortodokslar lehine bir karar aldı. Fakat Rusya, bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti'nden konu ile ilgili bir فرمان çıkarmasını istedi. Bu istek, 8 Şubat 1852'de kabul edildi. Fakat bu karardan memnun kalmayan Fransa, İstanbul hükümetine baskıya başladı. Bunun üzerine kararda bazı değişiklikler yapıldı. Bu durumda her iki devlet de memnun kalmadı. Böylece Kutsal yerler meselesi, Fransa ile Rusya arasında bir nüfuz ve şeref meselesi haline geldi. Ortada sıkıntıya düşen ve bu meselede menfaati olmayan tek devlet Osmanlı Devleti idi. Aslında Rusya bu meseleyi, Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bir vasıta olarak kullanıyordu. Nitekim Çar I. Nicola, meselenin yatışmaya yüz tuttuğu bir sırada inisiyatifi elinde tutmak için bu defa başka bir girişimde bulunarak Prens Mençikof'u İstanbul'a göndererek bazı isteklerde bulundu.⁶⁵

Prens Mençikof İstanbul'da

Osmanlı Devleti'ne "*Hasta Adam*" diyen, Osmanlı topraklarını paylaşma niyetinde olan ve "Mukaddes Yerler" meselesini iyice karıştırdıktan sonra Avrupa'da emellerine uygun ortak bulamayan Çar I. Nicola, 1853 (1269)'de fevkalade elçi olarak Prens Mençikof'u İstanbul'a gönderdi. Çar'ın Bahriye Nâzırı, Batlık filosu komutanı ve Finlandiya genel valisi olan Mençikof'un gelişi, Osmanlı Devleti ile istediği bir anlaşmayı imzalamaktı. Şayet bu anlaşma imzalanamazsa o zaman işi silah gücü ile halletmeye yönelikti. Prens Mençikof, İstanbul'a gelirken Rusya'nın Karadeniz filosunu teftiş ettikten sonra Basarabya'ya geçerek buradaki Rus ordularının durumunu gözden geçirmişti. Bu teftişlerin gayesi, hem Karadeniz filosunun, hem de Basarabya'daki kara ordularının harp durumlarını öğrenmek ve komutanların, Osmanlı Devleti'ne karşı açılacağı savaş hakkındaki görüşlerini öğrenmekti. Kalabalık bir maiyet ile

65. Karal, *Tarih*, V, 224 – 226; Gencer, age. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XI, 462 – 463.

İstanbul'a gelen Mençikof'un asıl vazifesi, Çar'ın, Kutsal Yerler meselesinden memnun kalmadığını ve Çar'ın arzu ettiği diğer bazı meselelerin Osmanlı Devleti ile görülüp anlaşmaktı. Kaba ve mağrur bir kimse olan Mençikof, İstanbul'a bir harp gemisi ile gelmişti. Karaya çıkması ve karşılanması bir elçiden çok, fâtihi bir generalin karşılanması gibi oldu. Mençikof, elçilik görevlilerinden başka binlerce Ortodoks tarafından o zamana kadar görülmemiş bir törenle karşılandı. Zaten kaba bir kimse olan Mençikof, İstanbul'da bir diplomat gibi hareket etmiyordu. Halbuki onun vazifesi, bir diplomat gibi Çar'ın şartlarını gerekli makamlara ulaştırmak idi. Fakat o, nezaket ve diplomatik kurallara uymayan tavırlar sergilemeye başladı. Buna rağmen Bâbü'lî tarafından kendisine karşı nazik davranılıyordu. Bununla beraber o, kendisine yapılan bu nazikâne hareketlerden memnun kalmıyordu. Hemen her gün Bâbü'lî'yi şikâyet ediyordu. Mençikof'un esas düşüncesi, Bâbü'lî'yi tazyik etmek suretiyle Çar'ın istediği bir anlaşmayı kabule mecbur etmektir. Rus elçisinin bu yakışsız hareketleri kamuoyuna intikal ettiği gibi yabancı devletlerin dikkatlerinden de kaçmıyordu. Mençikof, İstanbul'a gelmeden önce İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri izinli olarak ülkelerinde bulunuyorlardı. Bu da Mençikof'a daha bir rahat hareket etme imkânı veriyordu. Böylece isteklerini Bâbü'lî'ye daha kolay bir şekilde kabul ettirebilecekti. Mençikof'un, gizli müzakereler şeklinde devam etmesini istediği ve bir devlet tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan istekleri İngiltere ve Fransa'ya bildirildi. İngiliz elçisi Stardford Canning İstanbul'a gelmeden önce Paris ve Viyana'nın "Kutsal Yerler" hakkındaki düşüncelerini almıştı. Kutsal Yerler meselesinin çözümü için İngiliz sefiri bir görüşme teklif etti. Yapılan görüşmelerde Fransa, İngiltere ve Rusya şu kararları aldılar: Kamame Kilise'sinin tamir masrafları Osmanlı Devleti'nce karşılanacaktı. Beytül-Lahim Kilisesi tamir edilecekti. Farklı mezheplere bağlı kişilerin İsa'nın mezarı diye kabul edilen yerde ayin yapmaları serbest olacaktı. Her mezhebin sahip olduğu ziyaretgâhlar muhafaza edilecekti. Bu üç devletin aldığı kararlar Osmanlı Devleti tarafından da kabul edildi. Böylece kutsal yerler meselesi bir anlamda çözülmüş oluyordu. Fakat Mençikof asıl hedefini gizli tutuyordu. Bu

hedef, Çar'ın isteklerinin yerine getirilmesi idi. Buna göre Çar I. Nicolas'ın arzusu, Osmanlı Devleti ile bir ittifak yapılması ve özellikle Osmanlı topraklarında yaşayan 10 milyon civarındaki Ortodoks'un Çar'ın himayesine geçmesi idi. Çar, İstanbul'da yapılan görüşmelerden haberdar olunca durumdan memnun kalmadı. Meneçikof'a bu durumdan memnun olmadığını Bâbiâli'ye bildirmesini emretti. Bunun üzerine Mençikof 26 Receb 1269 (5 Mayıs 1853) günü Bâbiâli'ye bir ultiatom verdi. ultiatomun beş günlük bir müddeti vardı. ultiatomda, Ortodoksların koruyuculuğu hakkının kendisine (Çar) tanındığını belirten bir senedin verilmesi isteniyordu. Bu arzu yerine getirildiği takdirde Rusya Osmanlı Devleti ile ittifak yapmayı kabul edecekti. Osmanlı Devleti, İngiliz donanmasının da yardıma geleceği vaadini aldıktan sonra bu teklifi reddetti. Böyle bir durumla karşılaşacağını beklemeyen Mençikof, gafil avlanmıştı. Bu yüzden Rus elçilik mensuplarını da yanına alarak 12 Şaban 1269 (21 Mayıs 1853)'te İstanbul'dan ayrıldı. Böylece Osmanlı-Rus siyasî ilişkileri kesilmiş oluyordu. Bu arada Rusya'nın aşırı istek ve arzuları Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar İngiltere ve Fransa'yı da endişelendiriyordu.

Prens Mençikof'un bu başarısızlığı, Rus hükümeti üzerinde büyük bir heyecan uyandırdı. Avusturya'nın tavassutu ile orta bir yol bulmaya çalışıldıysa da bir sonuç alınamadı. İlişkilerin bu dereceye gelmesi üzerine iki taraf da savaş hazırlıklarına başladı. Çar I. Nicola, Ortodoksların himayecisi olarak Eflak ve Buğdan'a gireceğini bildirerek meseleye dinî bir yön vermeye çalışıyordu. Bir aylık bir hazırlıktan sonra General Gorçakof komutasındaki Rus orduları 26 Ramazan 1269 (3 Temmuz 1853)'de, savaş ilan etmeksizin Prut nehrini geçerek Osmanlı topraklarına girdiler. Bu sırada bir İngiliz-Fransız donanması Çanakkale Boğazı önündeki Beşike limanına gelmiş bulunuyordu. Aslında Rusya'nın Memleketeyn'i işgali, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında harp demekti. Tam böyle bir dönemde Rus kamuoyu da Türkler ve Müslümanlar aleyhinde olmak üzere geniş bir şekilde Ortodoks propagandalarını yürütüyordu. Bu propagandalarda : "Türkler, kutsal yerleri Yahudilere sattılar, Orto-

doksların haklarını korumak dinî bir borçtur” deniyordu. Çar’ın, Rus halkı için yayınladığı beyannamede de Ortodoksların haklarının korunması için çalışıldığına temas ediliyordu. Bu arada Avrupa devletlerine gönderilen bir beyannâmede de Çar’ın harp istemediğini, Eflak ve Buğdan’ı işgal etmekten maksat, antlaşmalarla Rusya’ya tanınmış olan haklara saygıyı sağlamak olduğu açıklanıyordu. Bâbîâli, Rus kuvvetlerinin Memleketeyn’i işgalini harp ilanı kabul ederek hazırlıklara başladı. Fakat İngiltere ve Fransa’nın tavsiyelerine uyarak hemen taarruza geçmedi. Rusya’yı hareketlerinde haksız çıkarmak için protesto ile yetinmeyi uygun buldu. Rusya’nın Eflak ve Buğdan’ı istila etmesi, Osmanlı Devleti’ni olduğu kadar Avusturya ve Prusya’yı da ilgilendiriyordu. Çünkü bu iki devlet, eskiden beri Doğu Avrupa ve Balkanların dengesi ile meşgul oluyorlardı. Bu yüzden Avusturya, Rusya’nın bu hareketini protesto ederek sınırlarına kuvvet yığmaya başladı. Prusya, Rusya ile dost olmasına rağmen o da protestoda bulundu. Çünkü Rus istilasının Avrupa’da genel bir savaşın başlamasına ve bunun sonucu olarak da Fransa’nın, Ren’e saldırmasından korkuyordu. İngiltere ile Fransa ise Rusya’nın bu siyasetini tehlikeli buluyor ve bunu çıkarlarına aykırı görüyorlardı. Bu sebeple Avusturya’nın, anlaşmazlığın Viyana’da toplanacak bir konferansta çözülmesi yolundaki teklifini kabul ettiler. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki münasebetlerin bu safhada olduğu bir sırada Avrupa devletleri de kabinelerinde bu meseleleri görüşüyorlardı.

Viyana Görüşmeleri

Viyana kongresi, Temmuz 1853’te toplandı. Konferansa Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere katıldı. Bu toplantılara “Viyana Görüşmeleri” adı verilir. Bu devletler, Osmanlı Devleti ile Rusya’nın arasını bulmak için aralarında bir nota hazırladılar. Prusya’nın ısrarı üzerine Çar, herhangi bir değişiklik yapılmadan notayı kabul edebileceğini bildirdi. Fakat bu, Osmanlı Devleti için mümkün değildi. Devlet, kendi şartlarını da ekleyerek bazı değişikliklerin yapılmasını istedi. Avusturya ile Prusya’nın, bu değişiklik teklifinin

Çar tarafından kabul edilmesi hususundaki ısrarları kabul görmedi. Bu notada özetle şöyle deniyordu: Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar, daima Rusya'nın tavassutu ile himaye olunmuş ve Rusya ne zaman bu konu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'ne müracaat ettiyse, Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu arzusunun yerine getirmişti. Hal böyleyken Osmanlı Devleti, şimdi Rusya'nın bu konudaki arzusuna itiraz etmektedir. Notada belirtilen hususlar, Osmanlı Devleti'ni suçlar mahiyette idi. Çar, bu kararın kabulünü kendi çıkarı için daha uygun görüyordu. Bunu kabul etmekle o, Osmanlı vatandaşı olan Ortodoksların hâmililiğini tekrar Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş olacaktı. Fakat Bâbîâli için böyle bir notanın kabulü düşünülemezdi.

Bu sıralarda Osmanlı kamuoyu İstanbul'da kabarmış ve bendini yıkmaya hazırlanmış bir sel gibiydi. Talebe-i ulûmun savaş lehinde yaptığı gösteriler, halk ve hükûmet üzerindeki etkisini göstermekte gecikmedi. Bunun üzerine 25 Eylül 1853'te Çırağan sarayında Mustafa Reşit Paşa'nın başkanlığında 160 devlet adamı ile ulema-dan müteşekkil büyük bir meclis toplanarak durum değerlendirmesi yaptı. Sonu gelmeyen devletlerarası siyaset görüşmelerine son verilerek harbe karar verildi. Sultan Abdülmecid, 29 Eylül'deki hatt-ı hümayûnu ile meclisin kararını onayladı. Böylece Rusya'ya savaş açılması demektir. Durum, Şumnu'da bulunan Osmanlı ordusu komutanı Serasker Ömer Lütfi Paşa'ya bildirildi. Ömer Paşa, 4 Ekim'de Rus orduları komutanı Gorçakof'a bir ulti-matom vererek 15 gün içinde Eflak ve Buğdan'ı boşaltmasını istedi. Bu istek Gorçakof tarafından reddedildi. Bunun üzerine Osmanlı ordusu Tuna'yı geçmek için harp hareketlerine başladı. Böylece ikinci safhasından dolayı "Kırım Muharebesi" ismiyle anılan uzun süreli Osmanlı-Rus harbi başlamış oldu.

Savaşın Başlaması

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan savaşlarda Rusların uyguladığı strateji, en kısa yoldan Balkanlara inmekti. Buna göre Rus ordularının ilk amacı

Vidin olabilirdi. Bu şehrin alınması, Ruslara Niş-Sofya yolunu kazandıracak ve Balkanları çevirmelerini sağlayacaktı. Bu durumda Ruslar, Yunanlıların çoğunlukta bulunduğu vilayetlerle bağlantı kuracak ve Osmanlı Devleti'ne karşı iyi duygular beslemeyen Yunan hükümeti ile el ele vereceklerdi. Bundan başka Ruslar, Sırlar ile Bulgarları da Bâbüâlî'ye karşı ayaklandırıp kendileri ile birlikte harbe sürüklenme niyetini taşıyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti'nin başkentini tehdit etme imkânını elde edeceklerdi.

Zeki, bilgili ve ileri görüşlü olan Serasker Ömer Lütfi Paşa, Rusların düşüncesini çok daha önceden tahmin etmişti. Onların düşüncelerinin gerçekleşmesine mani olmak için tedbirler düşündü. Bunun için de Tuna'yı geçerek Vidin'in karşısındaki Kalafat'ı aldı. Kırım savaşı esnasındaki Rus silahlı kuvvetlerinin gücü daha muntazam ve daha iyi hazırlanmış görünüyordu. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin askerî gücü de bir önceki savaşa göre daha muntazam ve daha güçlü bir vaziyet arz ediyordu. Nitekim harbin başlarında yapılan çatışmalarda Osmanlı ordusunun karşı taarruzu Rusların harp planlarına ağır bir darbe indirmeyi başarmıştı. Bilindiği gibi ilk savaşlar Tuna cephesinde meydana gelmişti. Rusların ilk hedefi Kolas'ı ele geçirmek ve burayı ince donanma ile takviye edip daha güçlü bir hale getirmektir. Fakat Osmanlı Devleti, buraları çok iyi tahkim ettiğinden karadan yapılan batarya ateşi sonucunda Rusya'ya ait ince donanma batırılmıştı. Tuna'nın, Oltayniça'dan Vidin'e kadar olan bütün kıyıları Türklerin kontrolü altında idi. 17 Kasım 1853' günü meydana gelen Oltayniça savaşında Osmanlılar büyük başarılar elde ettiler. Savaşın başlamadan önce Rusların eline geçen Kalafat, Rusların elinden alındı. Kalafat'ın düşmesinden sonra Ruslara ait harp malzemesinin tamamı Osmanlıların eline geçti. Kalafat zaferi, Türk ordusu için büyük bir önem taşıyordu. Çünkü Ruslar, Kalafat'tan Vidin'e geçip Osmanlı kuvvetlerini Batı'dan Sırlarla birlikte çevirmek istiyorlardı. Fakat mağlubiyetleri bütün bu ümitlerini kırmıştı. Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa, Rusların ileri harekâtını durdurmak için Tuna boyunda geniş bir tahkimat yaptı. Daha sonraki çarpışmalarda Rusların üst üste ağır ka-

yıplar vererek mağlup oluşları, dikkatleri yeniden Osmanlı ordusu üzerine çekmişti.

Rumeli'deki savaşlar Osmanlı ordusunun zaferleri ile sonuçlanırken, Anadolu yakasında da çarpışmalar Kafkas cephesinde devam ediyordu. Bu cephedeki savaşın ilk günlerinde Türkler, Gürcistan içlerine kadar akınlarda bulunmuş ve başarı elde etmişlerdi. Bununla beraber deniz yolu ile gönderilen yardımların zamanında gelmemesi, Osmanlı ordusunun gücünün zayıflamasına sebep oluyordu.

Gerek Rumeli, gerekse Anadolu'da kazanılan başarılar, başta İstanbul olmak üzere bütün ülkede sevinç ve memnunluk yaratmıştı. Bu başarılar, Osmanlı toplumu üzerinde çok iyi bir etki bıraktı. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'e "*Gazi*"lik unvanı verildi. Hatta Pâdişah, ordunun başına geçip Edirne'de karargah kuracağını bile ilan etti. Fakat Türk ordularının kazandığı başarıların uyandırdığı sevinç ve heyecan fazla uzun sürmeyecekti.

Sinop Faciası

Kırım harbi için hazırlıklara başlandığı zaman Osmanlı donanmasının büyük bir kısmı Büyükdere'de Çünkü harp gemilerinin bir kısmı Karadeniz'in büyük limanlarına askerî mühimmat götürecek gemilere refakat ederken, bir kısmı da Boğazların müdafaası için burada bekliyordu. Büyükdere'de toplanan Osmanlı donanması 23 parça gemiden ibaretti. Bu arada Ruslar, Boğazı geçmek için bazı teşebbüslerde bulunmuşlarsa da Osmanlı deniz gücü tarafından püskürtülmüşlerdi. Büyükdere'de toplanan gemilerin bir kısmı Varna'ya asker sevkıyatında bulunduktan sonra herhangi bir düşman gemisiyle karşılaşmadan geri dönmüştü. Bu gemilerden bir filo da yine askerî sevkıyat gayesiyle Batum'a doğru hareket etmişti. Patrona Osman Paşa komutasında yola çıkan filoya, havalar müsait olmadığı zaman Sinop'a çekilmesi emri verildiği gibi, düşmanla karşılaştığı takdirde de muharebeye girmemesi emri verilmişti. Karadeniz'e açıldıktan kısa bir müddet sonra şiddetli fırtınaya tutulan ve 12 hafif gemiden ibaret olan filo, zorla Sinop limanına sığınabilmişti. Gemilerin Sinop limanına sığınmaları üzerine Bâbü'lî, Rus

saldırısı endişesiyle gemilerin İstanbul'a dönmesi için emir vermişti. Fakat Sinop'taki donanmanın komutanı Osman Paşa, konuyu diğer komutanlarla görüşür. İstişare sonunda fırtınadan dolayı gemilerin hasarlı olması ve mürettebatın da yorgun bulunmasından dolayı Sinop'ta kalınması görüşü ağırlık kazanmıştı. Osman Paşa, hasar, yorgunluk ve hava muhalefetini ileri sürerek Bâbüâlî'nin gönderdiği emre uymamıştı. Bu esnada Rus filosundan birkaç gemi Sinop limanına yanaşarak limanın ağzını tutmaya başladılar. Sivastopol'dan gelen takviye kuvvetleriyle güçlenen Rus filosu, Sinop'u kuşatarak Türk donanmasının teslim olmasını istedi. Osman Paşa, kuvvetlerinin azlığına rağmen Rusların bu isteğini kabul etmeyerek savaşa karar verdi 30 Kasım 1853 günü sabahtan akşama kadar devam eden muharebede Osmanlı gemileri yok edildi. Hiçbir savaş kaidesine riayet etmeyen Ruslar, batan gemilerden denize atlayan askerleri de suda öldürdüler. Bu savaşta 2000 kadar denizci şehid oldu. Sinop baskınında bir İngiliz gemisi de batmıştı. Savaştan önce Osman Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen Taif adlı vapur, ufuktan gördüğü felaketin haberini İstanbul'a getirdi. Savaştan sonra Sinop'u da top ateşine tutan Ruslar, 2 Aralık 1853'te Sinop'tan ayrıldılar. Sinop olayının acı haberi İstanbul'a çok geç geldi. Sinop olayı bir bakıma "*Navarin Vak'ası*"na benzemektedir. Rus donanma komutanı Nakhimof, bu başarısından dolayı Çar tarafından taltif edilmişti.

Sinop felaketi, önemli politik sonuçların doğmasına sebep oldu. İngiltere elçisi Stratford Redellif, bu olayı öğrendiği zaman "Tanrı'ya şükürler olsun harp başlıyor" diyerek sevincini belirtmişti. Elçi, eskiden beri İngiltere ile Fransa'nın Rusya'ya karşı harbe girmesini istiyordu.

İngiltere ile Fransa'nın Savaşa Katılmaları

Sinop felaketi, Fransa ile İngiltere'ye, Rusya'nın Karadeniz'deki gücünü anlama fırsatı vermişti. Bundan dolayı İstanbul ve Boğazların tehdid altında olduklarından kimse şüphe etmiyordu. Zira Rusya, Osmanlı donanmasına vurduğu bu darbeden sonra İstanbul ve Boğazları kolaylıkla tehdid edebilirdi. Esasen bu durum, Osmanlı

Devleti'ne olduğu kadar menfaatleri bakımından İngiltere ve Fransa için de büyük bir tehlike arz ediyordu. Boğazlar yüzünden meydana gelen Türk-Rus anlaşmazlığı bir daha Avrupa problemi haline gelmişti. İngiliz ve Fransız hükümetleri, Çar'ın anlaşmaya yanaşmaması üzerine Osmanlılara yardım edeceklerine dair daha önceden söz vermişlerdi. Nitekim kısa bir müddet sonra İngiliz ve Fransız donanmaları, sözde bir isyana karşı Pâdişah'ı korumak, gerçekte ise Boğazların savunmasına iştirak etmek için Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul önlerine geldiler. Bu sırada Rusya'nın tahriklerine kapılan ve onun Osmanlı devleti ile harp halinde bulunmasından büyük ümitlere kapılan Yunan Kralığı, Epir ve Teselya Rumlarını Türklere karşı ayaklandırmak için buralara çeteler göndermişti. Bu çeteler, ırktaşları olan Rum reâyâyı öldürmek ve köylerini tahrip etmek suretiyle kendilerine katılmaya zorluyorlardı. Bizzat kral Othon tarafından himaye edilen ve onun emirleriyle hareket eden bu çeteler, Larissa (Yenişehir) ile Narda'yı ele geçirip buraları merkez haline getirmişlerdi. Görüldüğü gibi Othon'un çeteleri, kendi din ve ırkdaşlarını yağmalayıp öldürmek suretiyle kanlı bir maceraya atılmışlardı. Böylece Rusya'nın yanında yer almak isteyen Yunanistan, İngiltere ve Fransa'nın abluka tehdidi ile karşı karşıya geldi. Bâbîâlî de hudut mıntıkalarındaki tecavüzlere mani olunmasını ve bunu yapanların cezalandırılmasını kesin olarak istedi. Bilahare İngiltere ile Fransa 22 Nisan 1854 (24 Receb 1270)'te Atina'ya müşterek bir nota verdiler. Notalarında Avrupa'daki dengelerin bozulmaması için Osmanlı toprak bütünlüğünü muhafazaya kararlı olduklarını, bu sebeple her tedbire baş vurabileceklerini, Yunan tahatını yıkmak gerekirse tereddütsüz bunu da yapacaklarını bildirerek bu konudaki sorumluluğun dostluğu unutan Yunanistan'a ait olduğunu açıkça ifade ettiler. Bu notadan sonra Pire limanı kuşatma altına alındı. Bunun üzerine Atina hükümeti, tarafsızlığını ilan ederek Osmanlı sınırlarında bulunan birliklerini geri çekmeye mecbur oldu. Rus Çarı, İngiliz ve Fransız donanmalarının gelişini protesto etti. 1841'deki Boğazlar Antlaşması'nı imzalamalarına rağmen Avusturya ile Prusya bu hareket karşısında seslerini çıkarmadılar.

İngiltere Kraliçesi Victoria ile III. Napolyon Rus Çar'ına bir ulti-mat göndererek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı gös-terilmesini, Ortodoks tebea üzerindeki himaye iddiasından vazgeç-mek suretiyle iç işlerine karışılmamasını ve işgal altında tuttuğu yerlerden askerlerini çekmesini istediler. Eflak ve Buğdan'ın boşal-tılmamasının da harp sebebi olarak kabul edileceğini bildirdiler. Çar, bu teklifleri reddettiği gibi 9 Şubat'ta ordularının Tuna'yı aş-ması için emirler verdi. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa 12 Mart 1854 (12 Cemaziyelahir 1270)'te Osmanlı Devleti ile ittifak kurdu-lar. Buna göre iki devlet, haksız olarak hücumu uğramış olan Os-manlı Devleti'ne yardım etmek ve topraklarını korumak üzere kara ve deniz kuvveti göndermeyi üzerlerine almayı kabul ediyorlardı. Barış ise ancak ortaklaşa olarak görüşülüp imzalanacaktı. İngiliz ve Fransız askerleri, barışın yapılmasından itibaren en geç 40 gün içinde Osmanlı topraklarını boşaltacaklardı. Bu anlaşmanın yapıl-masından hemen sonra 27. Mart 1854'te İngiltere ve Fransa Rus-ya'ya resmen savaş ilan ettiler. Böylece üç devlet Rusya'ya karşı birleşmiş oluyordu. Müttefikler ile Rusya arasındaki savaş, Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve doğu Anadolu kıyılarından başka Kırım ve Baltık'ta oldu. Rusların, Tuna'nın güneyine saldırımları üzerine Mayıs 1854'te İngiltere ve Fransa Gelibolu'ya büyük bir kuvvet çı-kardılar. Bu sırada Rusları Balkanlar'dan püskürtmeye muvaffak olan Türk kuvvetleri, Eflak ile Buğdan'ı Rus istilasından kurtardı-lar. Bu gelişme üzerine Avusturya, Eflak ve Buğdan'ın yeniden Rus işgaline girmesini önlemek için 30 Eylül 1854'te Osmanlı Devleti ile anlaşarak savaşın sonuna kadar geçici olarak buraları işgal etmeyi ve böylece buraları her türlü saldırıya karşı korumayı üzerine aldı. Böylece, Tuna cephesinde Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasına Avusturya girmişti. Bu da cephe-deki savaşların sona ermesi de-mekti. Bunun üzerine müttefikler, Rusya'yı barışa zorlamak için savaşı Kırım cephesine kaydırdılar.

KIRIM SAVAŞI

Bilindiği gibi Kırım, Rusların kara ve deniz kuvvetlerinin üslen-
diği önemli bir yer idi. Rusya'nın, bu bölgede bulunan kara ve deniz
kuvvetleri ile tersanelerinin yok edilip imha edilmeleri, Osmanlı
Devleti için olduğu kadar başta İngiltere ve Fransa olmak üzere di-
ğer Avrupa devletleri için de mühim bir mesele idi. Böylece Rus ya-
yılması önlenemez ve Rusya'nın güneye inmek suretiyle bir Akdeniz
devleti olma politikasına set çekilmiş olacaktı. Aslında Kırım savaşı-
larının başlangıcında Osmanlı Devleti'nin lehine gelişmeler oluyor-
du. Rusların, 1854 yılında Silistre'yi kuşatmaları ve bu kuşatmalar-
ın büyük yenilgilerle sonuçlanmaları bunu göstermektedir. Silistre
10 bin asker ve 120 topla müdafa ediliyordu. Bundan başka Ana-
dolu ve Rumeli'den birçok gönüllü buraya gelmişti. Silistre'deki
Türk ordusunun komutanı Selanikli Musa Paşa idi. Rus başkomu-
tan Paskiyeviç, 80 bin kişilik bir kuvvet ve 130 topla Silistre'yi ku-
şatma altına aldı. Kuşatmadan önce Ruslar, çevredeki bazı küçük
yerleri ele geçirmelerine rağmen Silistre'yi alamadılar. Hatta Sela-
nikli Musa Paşa, yaptığı hurûc hareketi ile üstün düşman kuvvetle-
rini yıpratmıştı. Rusların, 18 Mayıs 1854 (20 Şaban 1270) günü
yaptıkları genel hücum, hezimetle sonuçlandı.

Osmanlı kaynakları, Musa Paşa için "selef mektebinden yetişmiş
bir merd-i gayur" diye bahsederler. Bu, Musa Paşa'nın, eski Osmanlı
ordu nizamına bağlı olduğu anlamına gelmektedir. İşte Silistre mü-
dafaasını yapan, askerimizin bütün millî ve dinî inanç ve mukadde-
satına bağlı, ona sonsuz bir imanla rabt-ı kalb etmiş bu mütevazı
komutan olmuştur. O, çeşitli hurûc hareketleriyle düşmanın muha-
sara güçlerini taciz etmişti. İmparatoruna rapor göndermek için
keşfe çıkan General Paskiyeviç, Mecidiye tabyasından atılan bir top
göllesinin sıçrattığı şarapnel ile ağır şekilde yaralanınca yerine
Gorçakof tayin edilmişti. Bu da Mecidiye, Yanya ve Arab tabyalarına
karşı hazırlanan lağımların ateşlenmesi sırasında Türklerin yaptığı
şiddetli bir hurûc hareketinde yaralanmıştı. 27 Ramazan 1270 (13
Haziran 1854) günü yapılan bu hurûcda Ruslar püskürtülmüş, istih-

kâm komutanı General Schilder öldürülmüş, General Luders de yaralanarak saf dışı bırakılmıştı. Ruslara 1000 ölü ile 2000 yaralıya mal olan bu hurûcda Türk şehid ve yaralıları ise 900 civarında idi. Bu da boğaz boğaza cereyan eden muharebenin ne denli zor ve kanlı seyrettiğini göstermektedir. Şanlı ve bir o kadar kahramanca olan Silistre müdafaası hakkında şöyle denilmektedir:

“Bu muvaffakiyetten iki gün sonra Osmanlı müdafileri, bir hurûc hareketinde daha bulunmuşlardır. Ruslar, hem müdafaanın şiddeti, hem de İngiliz ve Fransız ordularının imdat kuvvetlerinin yaklaşmakta olduğu haberi karşısında, muhasarayı çözüp çekilmekten başka çare görememişlerdir. Silistre’deki Osmanlı müdafaası çok şiddetli olmuş ve Ruslara 15 bin ölü, 20 bin yaralıya mal olmuştur. Silistre önünde dokuz general kaybetmişler, iki başkumandan da saf dışı kalacak derecede yaralanmıştır. Buna mukabil 3 bin Osmanlı şerbet-i şehâdeti nûş etmiş; din ve devletleri için ölümsüz bir hayata kavuşmuşlardır. Silistre’nin mütevazı ve vecdli kumandanı Musa Hulusi Paşa ise, ind-i ilâhîdeki hulûsunun mükâfatını görmüş, kendisine “Müşir” rütbesi tevcih edildiği zaman “Rütbe-i şehâdeti tercih ederim” diye Allah indinde taleb ettiği makama kavuşmuştur. Şöyle ki bu mübarek kumandan, birkaç gün sonra namaz kılmak için abdest alırken isabet eden bir şarapnelle çok arzuladığı şehâdet rütbe-i ilâhîyesine vâsıl olmuştur. Musa Paşa-yı şehidin himmet ve gayreti nezd-i âlide dahi takdir buyrularak, ailesi efradı cümleten, misli gayr-i mesbuk bir surette mahzar-ı avâtıf-ı pâdişahi olmuşlardır.

Bu müdafa, Namık Kemal’e “Vatan Yahut Silistre” piyesini ilham etmiştir.”⁶⁶

Musa Hulusi Paşa’nın şehadeti üzerine Silistre komutanlığına Rıfat Paşa tayin edildi. Bu arada Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa, emrindeki kuvvetlerle Silistre’nin yardımına koştu. Düşman kuvvetlerini yenen Osmanlı kuvvetleri, kaleye imdat kuvvetlerini gönderdi-

66. Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994, III, 347.

ler. 28 Haziran'a kadar devam eden ve 40 gün süren muharebelerde Ruslar, kesin bir başarı elde edemedikleri gibi 50 binden fazla da zayıat verdiler. Nihayet 92 Haziran günü Ruslar muhasaradan vazgeçtiler. Bu muhasarada Türklerin kaybı 4000 şehid idi. Sayıca az bir kuvvete sahip olan Ömer Lütfi Paşa, Ruslara karşı genel bir tarruzda bulunmayı uygun bulmadı. O, Şumnu-Vidin hattında orduyu müdafaaya geçirdi. Ruslar, bu savaştan sonra daha büyük kuvvetlerle saldırmaya başladılar. Bu arada müttefikler de karadan ve denizden sevk olunmaya başlamışlardı. Mayıs 1854'te 50 bin Fransız ile 25 bin İngiliz Gelibolu'ya çıkıp Bolayır'ı üs olarak kullandılar. 15 Eylül 1854'te Kırım'a asker çıkararak savaşı burada sürdürdüler. Kırım'a çıkan müttefiklerin ilk hedefi Rusya'ya Karadeniz hâkimiyetini sağlamakta olan Sivastapol'u ele geçirmektir. Bu sebeple şehir kuşatıldı. Ruslar, kuşatmayı yarmak için çok gayret gösterdilerse de muvaffak olamadılar. Bununla beraber müttefikler de şehre giremediler. Bunun için çok daha asker ve askerî malzemeye ihtiyaç vardı. Müttefikler, bu ihtiyacın temini için Avusturya ve Prusya'nın harbe girmesini istediler. Fakat bütün çabalarına rağmen bunda başarı sağlayamadılar. Müttefik devletlerin sıkışık bulundukları sırada İtalya birliğini kurmaya çalışan Piyemonte (Sardunya) hükümeti, kendi dâvalarına Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekmek ve Avusturya'ya karşı İngiltere ile Fransa'nın yardımlarını sağlayabilmek için savaşa katılmayı kabul etti. Bunun üzerine İngiltere, Fransa ve Piyemonte hükümetleri arasında 15 Mart 1855 (25 Cemaziyelahir 1271)'de bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile 15-16 bin Piyemonte askerinin Kırım'a gönderilmesi kabul edildi. Böylece Osmanlı Devleti'nin yanında yeni bir Avrupa devleti daha yer almış oluyordu. Bununla beraber bu yardım da müttefikler için yeterli değildi. Bu sebeple Kırım'a yeni kuvvetler gönderildi. 1855 yazında Sivastapol'u kuşatan müttefik kuvvetlerin sayısı 150 bin civarına ulaşmıştı.

Bu arada Çar I. Nicola, 2 Mart 1855'te ölmüş yerine II. Aleksandr (1855-1881) geçmişti. Müttefikler, 9 Eylül 1855'te Sivastapol'u ele geçirdiler. Kırım cephesinde bunlar olurken, 27 Kasım 1855'te Kars'a inmek suretiyle Ruslar, Kafkas cephesinde bazı

başarılar elde etmişlerdi. Buna rağmen Rusların savaşa devam etme mecalleri kalmamıştı. Bu sebeple barış girişimlerine başladılar. Sonunda esasları daha 22 Temmuz 1854'te tesbit edilmiş olan bir ateşkes ultiमतому 16 Aralık 1855'te Ruslara verildi. Çar II. Aleksandr, müttefiklerin bu isteklerini kabul etti. Bunun üzerine kesin barış görüşmeleri yapmak üzere Paris'te bir kongre toplanmasına karar verildi.

PARİS BARİŞ KONGRESİ VE ANTLAŞMASI

Müttefikler için epey mal ve cana mal olan Kırım savaşını sonuçlandırmak üzere yapılması kararlaştırılan Paris Kongresi, Osmanlı Devleti-İngiltere-Fransa-Avusturya-Prusya-Piyemonte ve Rusya hükümetlerinin katılmasıyla 20 Cemaziyelahir 1272 (25 Şubat 1856)'de çalışmalarına başladı. Fransa Dışişleri Bakanı Aleksandr Walevski'nin başkanlık ettiği bu kongrede, Osmanlı Devleti'ni Âli Paşa, temsil ediyordu. Bu kongre, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa devletleri arasındaki dengeyi sağlayacak olan en önemli kongrelerden biridir. Osmanlı Devleti'nin, ilk defa Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olarak katıldığı bu kongre, 23 Receb 1272 (30 Mart 1856)'ta imzalanan barış antlaşmasıyla sona erdi. Bilindiği gibi bu savaş, geniş bir alana yayılmıştı. Nitekim bu savaşta Türkler, Tuna, Kırım, Kafkas ve Anadolu cephelerinde savaştılar. Müttefikler ise sadece Kırım cephesinde çarpışmışlardı. Buna rağmen bu harbin, "Kırım Savaşı" adı ile anılması, sonucunun orada alınması ve müttefiklerin de sadece orada çarpışmış olmalarındandır. Tamamı 34 madde olan bu antlaşmanın bazı maddelerini şöyle sıralamak mümkündür:

Bu muahede, uygulanmasından itibaren müttefiklerle Rusya arasında devamlı bir barış süresi başlayacaktır. Karadeniz, tarafsız duruma getirilecek, bütün devletlerin ticaret gemilerine açık, savaş gemilerine ise kapalı olacaktır. Boğazların kapalılığına dair 1841 Londra Antlaşması aynen yürürlükte kalacaktı. Savaş esnasında zapt edilen yerler derhal tahliye edileceklerdi. Rus askerleri tarafından işgal edilen Kars şehri ve kalesi Osmanlı Devleti'ne, Sivastopol

da Ruslara geri verilecektir. Eflak ve Buğdan Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte imtiyaz ve hakları genişleyecekti. Bütün esirler iade edilecektir. Harp suçlularına umumi af çıkarılacaktır. Tuna nehrinde ulaşım serbest olacaktır. Bunu, antlaşmada imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden kurulacak bir komisyon yönetecektir. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin, toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı göstermeyi garanti ediyor ve garantinin uygulanmasına da ortaklaşa kefil oluyorlardı.⁶⁷

Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmasının Sonuçları

Kırım Savaşı, gerek insan, gerekse servet bakımından her iki tarafa da epey pahalıya mal olmuştu. Bu savaş sonunda imzalanan antlaşma ile hem Avrupa devletleri, hem de Osmanlı Devleti tarafından, Rusya'nın güneye inme politikasına set çekilmiş oluyordu. Başka bir ifadeyle Avrupa devletleri Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile birleşerek bir Avrupa bloku meydana getirmiş oluyorlardı. Avrupa devletleri, bu antlaşma ile Rusya tarafından tek taraflı bozulmak istenen Avrupa güçler dengesini yeniden kurmuş oluyorlardı. Osmanlı Devleti ise savaştan önceki sınırlarına tekrar kavuşmuş ve Rusya'nın XVIII. yüzyıldan beri sağladığı bazı hakları kötüye kullanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma gibi durumlardan bir müddet uzak bırakılmıştır. Buna göre yakın gelecekteki bir Rus tehlikesi ortadan kalkmış oluyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletler hukukundan yararlanması, bununla da Avrupa devletler ailesinden sayılması kabul edilmiştir. Böylece Osmanlı topraklarının bütünlüğü, büyük devletlerin teminatı altına girerek

67. Bütün bu konularda geniş bilgi için bk.Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, I, 101; Hayrettin Bey, **Kırım Harbi**, s. 169 - 171; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye**, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, I, 83 - 123; A. Şeref, **Tarih Müsahabeleri**, İstanbul 1339, s. 149 - 155; Ahmed Lütfi, **Tarih**, IX, 88 - 89, 230 - 244; Ahmed Cevad, **Tarih-i Askeri-i Osmani**, İstanbul 1297, V, 23, 242; Ahmed Rasim, **Osmanlı Tarihi**, IV, 1958 - 2046; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 141 - 182; Karal, **Tarih**, V, 226 - 248; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, III, 343 - 388; Gencer, age. **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XI, 466 - 476; Nuri Ünlü, **İslâm Tarihi**, İstanbul 1994, III, 67 - 81.

avantajlı duruma geçmiştir. Paris antlaşmasının bu yönleri dikkate alınırsa Osmanlı Devleti'nin kârlı çıkmış olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletler ailesine kabul edilmesi ve toprak bütünlüğünün Avrupa devletlerinin kefaleti altına girmesi önemli bir gelişme idi. Ne var ki Avrupa devletlerinin kendi aralarında bile bu prensibe pek riayet ettikleri yoktu. Bu sebeple sağlanan garantilerin kâğıt üzerinde kalması kaçınılmazdı. Nitekim bu sıralarda, Avrupa'daki büyük devletlerin gelişmekte olan endüstrileri için ham madde ve Pazar bulma siyasetine girişmeleri, devletlerarası siyasetin hızla değişmesine sebep oluyordu. Bunun içindir ki, sadece Rusya ve Fransa değil, İngiltere bile bu antlaşmanın şekil ve ruhuna aykırı hareketlere girişmekten çekinmeyecekti. Diğer taraftan Osmanlı Avrupa'sında sınırların korunmasıyla beraber Balkanlar'da bulunan muhtar yönetimlerin Avrupa devletlerinin garantisi ve kefaleti altına alınması bu bölgelerde Türk nüfuzunun azalmasına sebep olmuştur. Savaşın galip ayrılmasına rağmen Osmanlı Devleti, mağlup olan Rusya'yı bağlayıcı olan Karadeniz'deki hükümlerin kendisi için de geçerli olması manidardır. Islâhat Fermanı'nın antlaşmada yer alması ise yine Osmanlı Devleti'nin aleyhine yeni bir faktörü ortaya çıkarıyordu. Büyük devletler, her ne kadar bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmayacaklarını garanti etmiş gibi görünüyorsa da, fermanın kendi görüş ve çıkarlarına göre uygulanmasını isteyeceklerdir. Böylece uygulamadan dolayı doğacak problemler ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine aynı zamanda ve ortaklaşa müdahalede edecekleri yeni bir kapıyı önceden açmış oluyorlardı. Kısaca söylemek gerekirse Paris antlaşması, uygulanabilir maddeleri ihtiva etmekten yoksun ve kötü niyetle yürütülmeye elverişli hükümleriyle, Osmanlı Devleti'nin geleceği için bir garanti olmaktan çok, bir sürü siyasî anlaşmazlık ve rekabetin tohumlarını taşımakta idi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne sağladığı barış dönemi kısa ömürlü ve buhranlı olmuştur.⁶⁸

68. Geniş bilgi için bk. Karal, *Tarih*, V, 243 - 248.

İSLAHAT FERMANI

18 Şubat 1856 (11 Cemaziyelahir 1272)'de yayınlanan Hatt-ı Hümayûn hakkında kullanılan bir tabirdir. Paris Antlaşması'nın imzalanmasından altı hafta kadar önce yayınlanan bu ferman, Osmanlı Devleti'nin iç bünyesindeki düzenlemeleri hedef almakta idi. Bununla beraber, Kırım Savaşı'nda, ordularıyla Osmanlı Devleti'ne yardım eden müttefikler, Sultan Abdülmecid'den Tanzimat Fermanı'nı teyid eden ve onu tamamlayan bir ıslahat fermanı yayınlamayı istiyorlardı. Fransız ve İngiliz elçileriyle sadrazam ve şeyhülislâmın birlikte hazırladıkları "*Islahat Fermanı*", İstanbul'da vükela (bakanlar), Şeyhülislâm, devlet erkânı, patrikler, hahambaşı kaymakamı ve muhtelif azınlık cemaatlerinin ileri gelenleri huzurunda "mektubi-i sadr-ı âli (sadâret mektupçusu) tarafından okundu. Okunan ferman, Paris Antlaşmasını hazırlamakta olan devletlere bildirildi.⁶⁹ Islâhat Fermanı, Paris Antlaşması ve Avrupa Birliği diye bilinen ahenksizlik zincirinin üyeliğine Osmanlı'nın kabulünün ön şartlarından biri olarak Sultan Abdülmecid tarafından ilan olundu. İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin ağır baskısı altında hazırlanmış olan ferman, 1839 Tanzimat Fermanının ilkelerini teyid ediyordu.⁷⁰ Islâhat Fermanı, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin iç bünyesindeki düzenlemeleri hedef almışsa da Paris Antlaşması ile olan münasebetinden dolayı devletlerarası siyasî bir hüviyet kazanmıştı. Henüz yeni olmakla birlikte bu ferman, başlıca hükümlerini teyid ve tekrar ettiği Gülhâne Hatt-ı Hümayûnuna nisbetle çok daha açık idi. Bu bakımdan, ülkede geniş yankı buldu. Osmanlı tebeası olan gayr-i müslimlere Rusların, Kırım Savaşı'ndan önceki teklifinden daha fazla haklar veren ve batı sermayesinin ülkeye girmesini kolaylaştıran hükümler taşıyan "*Islahat Fermanı*", Paris Antlaşması'nda da zikredildi.

69. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, 85; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 123; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 174.

70. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıtlı, Ankara 1984, s. 116.

❖ مداخله ❖

[illegible]

و بِلَادِی سِر تَامِر مَغُور و آلدان مَوْرَه آمین

ذكر اولئان اواهي عليه ذوقينه مصري وهو قتلوا الحاج علي باشا حضر نري
طرقه صايدوا اول اهي مالك ما نسحابه اليه احد اولئان هو رستدر

صورۃ خط مہایوں

اشبرا اے عالم! شاعروں اور اولیاء اللہ کے موادِ حریف یک حرف بجز افتاد و اجرامی
دند شاہانہ مدہ بغایت مطلوب و ملزم مہربانیوں کو لکھتے ہو جنہ سے عمل و حرکت
و محنت نہیں ہوتی۔

Tanzimat Fermanının devletin resmi gazetesi olan «Takvimi Vekayi» ile ilânı.

Yirmi fıkradan meydana gelen Hatt-ı hümayûn'un bazı maddeleri şöyle özetlenebilir: Vatandaşların mal, can, ırz ve namusunun korunması. Herkesin kanun karşısında eşit olması, şahıs ve cemaatlerin tasarruf haklarına saygı gösterilmesi. Herkesin devlet hizmetleri ile askerliğe kabul edilmesi. Bazı şartlarla mezhep ve milli eğitim serbestiyeti. Vergiler hususunda eşitlik. İltizam usûlünün kaldırılarak verginin doğrudan doğruya alınması. Mahkemelerdeki şahitlik hususunda eşitliğin sağlanması. Vatandaşın mahkemelerde hüküm giymesinden sonra idam veya af hususunun Pâdişah'ın hakları cümlesinden olduğunun kabulü. Mahkemelerin alenî olması. Suçluların mal ve mülklerinin müsadere edilme sisteminin kaldırılması. İşkencenin kaldırılması. Hapishane usûl ve sistemlerinin daha insanî bir hale getirilmesi. Ticaret ve ceza davaları için karma mahkemelerin kurulması. Müslüman olmayan toplulukların dinî imtiyazları muhafaza edilerek, diğer imtiyazlarının incelenerek değiştirilmesi. Patrikhane ve Müslüman olmayan cemaat meclislerinin bazı hukuk davalarında sahip olacakları selahiyetlerin te'yidi, adı geçen cemaat meclisleri tarafından vilayet, kaza ve nâhiye meclislerinde aza bulundurmaları, resmî evrakta Hristiyanlar için hakaret manası taşıyan tabirlerin kullanılmaması, rüşvetin kaldırılması, irtikâb ve ihtilasın kaldırılması için kanunların sıkı bir şekilde uygulanması gibi maddeler taşıyan fermanın metninden bir kısmını buraya almak suretiyle dönemin diplomatik dil ve anlayışı hakkında da bilgi vermiş olacağız. Ferman, uzun bir elkabtan sonra:

"...Vezir-i meâl-i semirim Mehmed Emin Âli Paşa edâmellahu Teala iclâlehû... Tevki-i refi-i hümayûnum vâsıl olıcak, ma'lûm ola ki yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedia-ı Cenab-ı Bâri olan kâffe-i sunûf-ı tebea-i şâhânemin her cihetle tamami-i husûl-i saadet hali akdem-i efkâr-ı hayriyet disâr-ı pâdişahanem olarak...hususât-ı âtiyetü'z-zikrîñ icrasına irâde-i ma'delet ifade-i pâdişahânem şeref-sâdır olmuştur. Şöyle ki: Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümayûnum ile ve Tanzimat-ı Hayriye'm mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebea-i şâhânem hakkında bilâ istisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i pâdişahânemden va'd ve ihsan olunmuş olan te'minat bu kere dahi te'kid ve te'yid kılındığından bunun kâmilî fiile çıkarılması için tedabir-i

müessirenin ittihaz olunması vezir-i cenah-ı âtifet-i seniye-i pâdişahânemde olarak memâlik-i mahrûse-i şâhânemde bulunan Hristiyan vesair tebea-i gayr-i müslime cemaatlerine ecdad-ı izâmım taraflarından verilmiş ve sinin-i ahirede i'ta ve ihsan kılınmış olan bi'lcümle imtiyazât ve muâfiyat-ı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp fakat Hristiyan ve tebea-i gayr-i müslime-i sâirenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazât ve muafiyat-ı hazıralarının rûyet ve muayenesine ibtidar ile ol babta vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve ma'lûmat-ı müktesebenin icab ettirdiği ıslâhatı irâde ve tensib-i şâhânem ile ve Bâbîâlimizin nezâreti tah-tında olarak mahsusan patrikhânelerde teşkil olunacak meclisler ma'rifetiyle bi'l-müzakere cânib-i Bâbîâlimize arz ve ifade eylemeye mecbur olarak Cennetmekân Ebû'l-feth Muhammed Hân Sâni (Fâ-tih Sultan Mehmed) Hazretleri ve gerek ahlaf-ı izamları tarafların-dan patrikler ile Hristiyan piskoposlarına i'ta buyurulmuş olan ruhsat ve iktidarniyyât-ı fütüvvetkârane-i pâdişahânemden nâşi iş bu cemaatlara te'min olunmuş olan hal ve mevki-i cedid ile tevfiik olunup ve patriklerin el-hâletu hazihi câri olan usûl-i intihabiyeleri ıslâh olunduktan sonra patriklik berât-ı âlisinin ahkâmına tatbikan kayd-ı hayat ile nasb ve ta'yin olunmaları usûlünün tamamen ve sahihan icra ve Bâbîâlimiz ile cemaat-ı muhtelifenin rüesâ-yı ruha-niyesi beyninde karargir olacak bir surete tatbikan patrik ve metro-polit ve murahassa ve piskopos ve hahamların hin-i nasbında usûl-i tahlifiyenin ifa kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten men olunarak yerine patriklere ve cemaat başlarına vâridat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sâirenin dahi rûtbe ve mansıplarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine ber vech-i hakkani-yet maaşlar tayin olunup fakat Hristiyan rahiplerinin emvâl-ı men-kule ve gayr-i menkulelerine bir gûna sekte iras olunmayarak... Ve bir mezhebe tabi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhe-bin kemal-i serbesti ile icra olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisan ve cinsiyet cihetle-riyle sunûf-ı tebea-i saltanat-ı seniyemden bir sınıfın âhar sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizat muherrat-ı oivaniyeden ile'l-ebed mahv ve izale kılınması

ve ahâd-ı nas beyinde veyahut me'mûrîn taraflarından dahi mucib-u şîn ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen men olunması ve çünkü memâlik-i mahrusemde bulunan her din ve mezhebin âyini ber vech-i serbesti icra olunduğundan tebea-i şâhânelden hiçbir kimesne bulunduğu dinin âyini icradan men olunmaması ve bundan dolayı cevri ve eza görmemesi ve tebdil-i din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması... Tebea-i devlet-i aliyemin cümlesi her kangı milletten olursa olsun devletin hizmet ve me'muriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyû'l-icra olunacak nizamata imtisalen me'muriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyem tebeasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamat-ı mevzualarında gerek since (yaş), ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bila fark ve temyiz devlet-i aliyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hîref ve sanayi'a dair milletçe mektepler yapmaya me'zun olup fakat bu makule mekâtib-i usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezâret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i İslâm ile Hristiyan vesair tebea-i gayr-i müslime meyanesinde veyahut tebea-i isevîye vesair tebea-i gayr-i müslimeden mezahib-i muhtelifeye tabi olanların birbiri beyinde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemi-deâvi muhtelit divanlara havale olunup istima-ı dava için iş bu divanlar tarafından akd olunacak meclisler alenî olacağından... Ve hukuk-ı insaniyeyi huhuk-ı adâlet ile tevfik etmek için mazanna-i su'î olanların veyahut te'dibat-ı cezaiyeye mustahak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kâfee-i mahbes ve mahal-ı sairede usûl-i habsiyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması ve herhalde hapishanelerde bile cânib-i saltanat-ı seniyemden vaz' kılınan nizamat-ı inzibatiyeye muvafık olan muamelattan maada hiçbir gûna mücazat-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kâffe-i muamele dahi kâmilen lağv ve ibtal kılınması ve bunun hilafına vuku' bulacak harekât şediden men' ve zecr olunacağından maada bunun icrasını emreden me'mûrîn ile bi'l-fiil icra eyleyen kesanın dahi ceza kanunnâmesi iktiza-

sınca tebdil ve te'dib olunması. Ve dâru's-saltanat-ı seniyem ve eyâlât ve bilâd ve kurada (köy) umur-ı zaptiye tanzimi maddesi âsûde hal olan kâffe-i tebea-ı mulûkânemê kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihan ve kaviyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavâtı tekâlif-i sâirenin müsavâtını mucib olacağı misillü hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hristiyan ve sair tebea-ı gayr-i müslime dahi ahali-i İslâm misillü hisse-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inkıyad mecburiyetinide bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akça itasıyla hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usûlünün icra olunması... Şöyle bilesiz alamet-i şerifime itimad kılasız. Tahriren fi evâil-i şehri cemaziyelahir sene isna ve seb'in ve mieteyn ve elf."

Görüldüğü gibi, Islahat Fermanında da hedeflenen gaye, tebeayı ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmaktı. Böylece, devletin geleceği ve onun mukadderatı üzerinde söz sahibi olan bir Osmanlı milleti meydana gelecekti. Bunun için de Müslümanlarla Müslüman olmayanları birbirinden ayıran bütün hususları ortadan kaldırmak gerekiyordu. Müslümanlarla olmayanlar arasındaki farklar, din, vergi, askerlik, devlet memurluklarında bulunma ve milli eğitim gibi alanlarda göze çarpıyordu.⁷¹

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'na göre daha ayrıntılıydı. Tanzimat Fermanı, bütün Osmanlı tebeasını ilgilendiren genel prensipler koyarken, Islahat Fermanı, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşı ile ecnebilere ait hükümler içeriyordu. Islahat Fermanı ile Osmanlı toplumundaki gayr-i müslimlerin eski statüleri büyük ölçüde değişikliğe uğruyordu. Cemaatleri üzerinde büyük yetkileri olan patriklerin bu yetkileri sadece dinî konularla sınırlandırılıyordu. Gayr-i müslimlerin cemaat teşkilâtlarında değişiklikler yapılarak sadece rahiplerin değil, sivil kesimden çeşitli kimselerin de cemaat yönetimine katılmaları sağlanıyordu. Ferman, Osmanlı vatandaşı gayr-i müslim unsurların hukukunu Müslüman vatandaş ile eşit hale getirmek amacını taşımakla birlikte Müslüman kesimi doğrudan ilgilendirebilecek ve anlamı cümle aralarına sıkıştırılmış

71. Karal, *Tarih*, V, 251.

hususları da ihtiva ediyordu. Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebin icrasının serbest olduğu ve hiç kimsenin din ve mezhebini değiştirmeye zorlanmayacağı hükmü, sadece gayr-i müslimleri değil, Müslüman kesimi de kapsayacak bir ifade şeklinde zikredilmişti.

Sultan Abdülmecid dönemi ıslahat tarihi açısından büyük bir önem taşır. Pâdişah, ilan ettiği fermanlara sadık kalarak çeşitli unsurları eşitlik prensibi dâhilinde ve Osmanlıcılık fikri etrafında birleştirmeye çalıştı. Onun dönemi, iki büyük ve önemli fermanın ilan edilmesiyle bilinir. Bunlardan biri Tanzimat, diğeri de Islahat Fermanıdır. Bu iki ferman arasında bazı ayrılıklar bulunmaktadır. Her şeyden önce bu iki ferman, hazırlanışları bakımından birbirlerinden farklılıklar gösterirler. Tanzimat Fermanı, dış tesirlerden çok, iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı devlet adamlarınca hazırlandığı halde, Islahat Fermanı tamamen dış baskılar sonucunda ve yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştı. Tanzimat Fermanı, başka devletlere bildirilmekle birlikte herhangi bir taahhüde girilmemişti. Fakat Islahat Fermanı'nın, Paris Antlaşması'nda özel bir madde halinde zikredilmesi, devleti taahhüt altına sokuyordu. Bu yüzden Tanzimat Fermanı'nın mimarı sayılan Mustafa Reşit Paşa, Islahat Fermanı'nın, ülkeyi tahrip etmek için Avrupa'ya verilmiş bir silah olduğunu ileri sürüyordu. O, bu tavizleri veren Âli ve Fuad Paşaları da hainlikle itham ediyordu. Mustafa Reşit Paşa'nın, bu "hainler" dediği kimseler, kendi yetiştirmesi olan Âli ve Fuad Paşalardı. Aslında Mustafa Reşit Paşa da Islahat Fermanı'nı destekliyordu. Nitekim ferman hakkındaki düşüncelerini açıkladığı lâyihasında itirazının fermanın geneline değil, bazı maddelerine olduğunu belirtiyordu. Ona göre Müslümanların tepkisi düşünülmeden Hristiyanlara havalalarının alamayacağı derecede imtiyazlar verilmişti. Islahat, zaman içinde toplumda huzursuzluk meydana getirecek dış müdahalelere meydan verilmeden yapılması gerekirdi. İşte bu önemli nokta gözden kaçırılmıştı. Reşit Paşa, eşitliğe dayalı yeni düzenlemelerin ictimâî huzursuzluklara yol açmasından ve özellikle Anadolu ile Arabistan'da sosyal patlamalara sebep olmasından endişe ediyordu. Muhtemel olaylara karşı bir hazırlık yapmadığı için de hükümeti eleştiriyordu. Ayrıca Islahat Fermanı'nın yabancı elçi-

lerle hazırlanmış olması ve Paris Antlaşması'nda yer almasının Osmanlı Devleti'ni yeni bazı sıkıntılara sokacağını ileri sürüyordu.⁷²

Bununla beraber, bazı Müslümanlar, atalarının kanlarıyla kazanılmış olan millî ve mukaddes haklarının kaybedildiğine, hâkim millet olma vasıflarının yitirildiğine inanıyorlardı. Bu arada, ıslâhat fikrinin müşahhas timsali sayılan Mustafa Reşit Paşa, o sırada görevden uzaklaştırıldığı (ma'zul) için bunu tenkid edenler arasında yer alarak, bunun "hainler tarafından Avrupa'ya verilen memleket yıkıcı bir vâsıta" olduğunu söylüyordu. Ulemâ arasında da bazı itiraz sesleri yükseldi. Bununla beraber kanun ve millî meselelere en küçük zararın gelmesine tahammül edemeyen bu sınıf arasında ciddi bir muhalefet görülmedi.

Beklenin aksine Islahat Fermanı'na, en büyük tepki gayr-i müslimlerden geldi. Görünüşte, hâkim millet Müslümanlarla aynı seviyeye gelmelerine rağmen bunlar özellikle eşitlik ilkesine karşı çıktılar. Bilhassa Rumlar, Müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını, ancak Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul etmeyeceklerini ifade ediyorlardı. Gayr-i müslimlerin tepkisine sebep olan hususlardan biri de askerlik yükümlülüğü idi. Hristiyan din adamları da fermanı hoşlanmadılar. Cemaatlerinden haraç şeklinde aldıkları aidatın kaldırılarak maaşa bağlanmaları, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarından oluşan Sinod meclisine halktan da üye seçilmesi gibi hususlar, patrik ve metropolitlerin büyük tepkisine yol açtı. Nitekim Islahat Fermanı okunduktan sonra atlas bir keseye konulduğunu gören İzmit metropolitinin bir daha bu keseden çıkmaması temennisinde bulunduğu söylenir. Görüldüğü gibi en büyük muhalefet ve itirazın, Hristiyan devletlerin, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek suretiyle himaye etmeye çalıştıkları aşağı sınıf halk arasından gelmesi dikkat çekicidir. Gerek reâyâ (bu dönemde devletin gayr-i müslim vatandaşı), gerek Müslümanlar içinde muhafazakâr bir grup vardı ki, temelleri tahrib edilen eski yönetim tarzını daha iyi görüyordu. Rum ruhban heyeti ile ruhanî reisleri ve

72. Cevdet Paşa, **Tezakir**, (1 - 12), 75 - 82; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)** XIX, 187.

Ermeni sarrafları, sosyal durumların değişmesine hiçbir şekilde ihtiyaç duymuyorlardı. Bunlar, galip milletle beraber, halkı da kendi hesaplarına göre işletip soyuyorlardı. Arada sırada hoş olmayan bazı muamelelerle karşılaşsalar bile, sonuçta çok az bir vergi veren ve askerlik hizmetinden muaf olan halk ise kendileri için yapılmak istenilen iyiliği henüz anlayacak durumda değildi.

Fener Patrikhânesi tarafından hoş karşılanmayan ruhban heyetlerine verilen caize ve aidatların kaldırılmasının köylüleri memnun etmesi gerekirdi. Ruhban sınıfına mahsus gelirlerin ilgası hakkındaki fıkradan o kadar büyük bir telaşa düştüler ki, Hatt-ı Hümâyûn'un diğer maddelerinin kıymet ve önemini anlayamadılar.⁷³

Fermanın uygulanması için Bâbîâlî'de Sami Paşa, Mümtaz Efendi, Suphi Bey ve Ahmet Refik Bey'den oluşan bir ıslahat komisyonu kuruldu. Gerektiğinde Mâliye Nezâreti'nden, Tersane-i Âmire ve Bâb-ı Seraskeri'den de birer üye komisyona çağırılacaktı. Matbu nüshaları bütün vilayet ve sancaklarla yurt dışındaki temsilciliklere gönderilen fermanın uygulanmasına önce Hüdavendigâr sancağından başlanmasına karar verildi. Uygulamayla ilgili olarak 30 Mart 1856 tarihinde Bâbîâlî'de bir danışma meclisi toplandı. Burada ele alınma gereken öncelikli konular tesbit edildi. Önce can ve mal emniyetiyle namus dokunulmazlığı maddesinin hayata geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu konuda daha önce çıkarılmış bulunan nizamnâmeler derhal uygulamaya konulacaktı. Fransa'dan alınacak örneklerle göre Avrupa standartlarına uygun olarak İstanbul'da bir hapishane inşa edileceği gibi işkenceye de son verilecekti. İç güvenlik ve asayişle ilgili olarak Avrupa'dan kanun ve nizamnâmeler alınıp tercüme edilecekti. Bu arada karma mahkemelerin kuruluşu da en kısa zamanda tamamlanacaktı.

Islahat Fermanı'nın uygulanmasıyla birlikte ülkenin çeşitli yerlerinde bazı olaylar patlak verdi. Gayr-i müslimlere getirilen âyin serbestliği üzerine kiliselerde çan çalınması, Müslümanların tepkisine yol açtı. Bu arada Hristiyanlar arasında, Müslümanların kendilerine saldıracakları şeklinde çeşitli yalan haberler yayıldı. Eskiden beri yan yana yaşayan iki topluluk, birden bire düşman kutuplara ay-

73. Daha geniş bilgi için bk. Engelhardt, age. s. 124 – 125.

rılmış oldular. Bazı yerlerde Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında kanlı çatışmalar başladı. Maraş, Halep, Şam'da çatışmalar başladı. Rumeli, Lübnan ve Girit gibi gayr-i müslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki karışıklıklar, Batılı devletlerin müdahalesine sebep oldu. Osmanlı hükümetinin adeta bir suçlu gibi Avrupa mahkemesine çıkarılması gayr-i müslimlerin cesaretini artırdı. Olayları önlemeye çalışan Babiâli, Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesine göre bu devletlerin, iç işlerine karışmaya hakları olmadığını hatırlattı. Fakat Avrupa devletleri, Hatt-ı Hümayûn'unun uygulanması ile ilgili dokuzuncu maddesinin kendilerine bu hakkı tanıdığını bildirdiler. Bu arada Paris Antlaşmasını imzalamış olan devletler, 5 Ekim 1859'da Babiâli'ye müşterek bir nota vererek Islahat Fermanı'nın tam anlamıyla uygulama analına konulamamasından dolayı üzüntülerini bildirdiler. Bundan sonra her devlet, tek başına veya müştereken Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başladı. Rusya, Rumeli'deki olayları araştırmak için milletlerarası bir komisyon kurulmasını, Müslüman olmayanlar için daha fazla teminat veren bir antlaşma yapılmasını teklif etti. Rusya'nın, Osmanlı vatandaşı olan gayr-i müslimler üzerinde nüfuz kurmasını istemeyen İngiltere, Rus tekliflerinin Osmanlı nüfuzunu zedeleyeceği gerekçesiyle tepki gösterdi. Bununla beraber Fransa ile birlikte, sadrazamın Rumeli'de teftişte bulunmasını tavsiyesinde bulundular. Sadrazamın, Rumeli'de tahkikata başlamasıyla olay yatıştırılmış oldu. Bu sırada malî sıkıntı içinde bulunan Osmanlı hükümeti, hem devlet gelirlerini artırmak, hem de Batılı devletlerin bu konudaki isteklerine cevap vermek maksadıyla malî ıslahata girişti. İngiliz elçisi H. Bulwer, hazine gelirlerinin artırılması için Babiâli'ye bir proje sundu. Projede, Islahat Fermanı'nda vaad edilen yabancıların Osmanlı ülkesinde emlak satın alma veya kiralama izni verilmesi, bu arada ülkeye yabancı sermayenin girişini engelleyen vakıf teşkilâtının değiştirilmesi tavsiye ediliyordu. Bu projenin en önemli maddesi de Islahat Fermanı'nda olmadığı halde Osmanlı maliyesinin milletlerarası bir komisyonun idaresine bırakılmasının istenmesi idi. Dönemin Osmanlı hükümeti, milletlerarası komisyon fikrine karşı çıkmakla birlikte o sırada oluşturduğu maliye meclisine yabancı uyruklu üç delege aldı. Bu meclis te pek başarılı olamadı.

Yabancıların gayrimenkul satın almalarına ve vakıf sisteminin değiştirilmesine sıcak bakmayan hükümet, bundan dolayı devletlerin müdahaleleriyle karşılaştı.

Görüldüğü gibi, Islahat Fermanı'nın getirdiği hükümler, farklı kültürlerle sahip topluluklar ve özellikle Müslümanlar arasında infiale sebep olmuştu. Bundan dolayı hemen her yerde fermana karşı hoşnutsuzluklar görüldü. Devlette pek hoş karşılanmayan Islahat Fermanı, uygulamada da güçlüklerle karşılaştı. Yabancı devletlerin baskısı sonucu hazırlanmış bulunan fermanın bazı hükümleri, kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm oldu. Sonuç olarak söylemek gerekirse Sultan Abdülmecid'in vefatından (16 Zilhicce 1277 / 25 Haziran 1861) sonra da problemleri devam edecek olan fermanla, Hristiyan topluluklarının korunması kararları, bundan böyle Avrupa devletlerinin eline geçmiş oluyordu. Nitekim bu tarihten itibaren Paris Antlaşması'nda belirtilen, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmayacağı hükmü, hiçbir zaman dikkate alınmamıştı. Batılı devletler fırsat buldukça ya tek başına veya müştereken devletin iç işlerine müdahalede bulunarak birtakım iç ve dış olayların meydana gelmesine sebep olmuşlardı.

SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİNDEKİ DİĞER GELİŞMELER

Genç yaşta tahta çıkan, yaratılışı itibarıyla kibar ve nazik bir kimse olan Sultan Abdülmecid, iyi bir tahsil görmüştü. Dönemindeki gelişmelerin farkında olan ve dünyanın nereye gittiğini gören bir hükümdar olan Sultan Abdülmecid, zamanın gerisinde kalmamak için gereken yenilikleri yapmaktan başka çare olmadığını biliyordu. Islahatçı düşünceye sahip devlet adamlarını desteklemesi de bundan dolayı idi. Onlar, yönetimin genel gidişatında yeni düzenlemelere giderken, kendisi de daha önceki pâdişahların tabi olduğu bazı gelenek ve usûllerde yenilikler yapmaya çalıştı. Onun dönemi, Osmanlı ıslahat tarihi açısından büyük bir önem taşır. İlan ettiği fermanlara sadık kalan Pâdişah, çeşitli unsurları eşitlik prensibi içinde ve Osmanlılık fikri etrafında birleştirmeye çalıştı. Bundan dolayı halkın sevgisini ve Avrupalıların takdirini kazandı. Sultan

Abdülmecid döneminde Gülhane Hattı'nın neşir ve ilan edilmesi, bizzat kendisinin mülteciler meselesinde gösterdiği mukavemet, Kırım Muharebesi ile Paris Muahedesi gibi gelişmeler, devrin önemli olaylarıdır. Onun döneminin, en önemli dış olaylarının faydalı veya en az zararlı bir tarzda halledilmesinde Pâdişah'a yardımcı bulunanlar, birkaç kere sadâret makamına gelen Mustafa Reşid Paşa ile arkadaşları Âli ve Fuad Paşa'lar olmuştur.⁷⁴

Sultan Abdülmecid, başta demiryolları olmak üzere Batı ülkele-
rinde bulunan bütün medeniyet vasıtalarını almak azminde idi. O, Avrupa'nın hükümet şeklini de incelemişti. Avusturya'nın mutlakı-
yet idaresini, Fransa'nın meşrutî krallık sistemine tercih ettiğini
söylüyordu. Pâdişahlık ve hilâfet konusundaki fikirleri kendisinden
önceki hükümdarlarınkinden farklı değildi. O, hilâfet ve saltanatın
Allah'ın ihsanı olduğuna inanmakta idi. Bundan dolayı Osmanlı
Devleti, "*Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne*", tebeası da "*Vedia-i İlâhiye*"
olarak kabul edilmekte idi.

Sultan Abdülmecid, zaman zaman halkın arasına katılarak onla-
rın problemleri ile ilgilendi. Bu arada halkın ihtiyaçlarını yerinde
görmek ve şikâyetlerini dinlemek gayesiyle ülke içinde bazı seyahat-
lere çıktı. 25 Haziran 1844'te İzmit, Mudanya, Bursa, Gelibolu, Çan-
akkale ve Adalar'ı ziyaret etti. 29 Nisan 1846'da Rumeli gezisine
çıktı. Aynı yılın Temmuz ayında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın bir
ay süreyle İstanbul'u ziyaretini kabul etti.

İstanbul'da, halkın arasına katılmaktan başka o, ara sıra Bâbiâ-
li'ye giderek vekiller heyetinin toplantılarına katılıyordu. Her yıl
"*Meclis-i Vâlâ*"yı bir nutukla açmayı âdet haline getirmişti. Sık sık
kışlaları ve tersaneyi teftiş ederdi. Câmilerde verilen "*İcâzet Mera-
simleri*"nde, askerî ve Rüştîye okullarında yapılan imtihanlarda ha-
zır bulunarak talebe ve hocalara teşvik edici sözler söylerdi.

Sultan Abdülmecid, eski pâdişahların uyguladıkları bazı kuralları
da değiştirdi. Yabancı elçilerin pâdişahla siyasî konular üzerinde gö-
rüşmeleri âdet değiken, Kırım harbi arifesinde elçilerin görüşme ta-
leplerini kabul etmeye başladı. Bundan böyle elçiler randevu alarak
pâdişahla görüşme imkânı buldular. Onun dönemine kadar Avrupa

74. A. H. Ongunsu, "Abdülmecid" İA. I, 94.

hanedan mensuplarının ziyaretleri iade edilmezken, Abdülmecid, Fransız elçiliğine giderek Prens Napolyon'un ziyaretini iade etmişti. Yine onun zamanına kadar Osmanlı pâdişahlarınca nişan verilir, fakat alınmazken ilk defa o, Fransız İmparatoru III. Napolyon'un "*Legion d'honneur*" nişanını kabul ederek eski geleneği bozmuş oldu.

Sultan Abdülmecid, babası II. Mahmud'un kurduğu başvekillikten vazgeçerek sadrazamlık makamını yeniden tesis etti. Yirmi yıllık saltanatı süresinde 22 sadrazam değiştirdi. Bu dönemde Şeyhülislâmlar, "*Meclis-i Vükelâ*"ya katılmakla birlikte siyasî nüfuzları pek yoktu. Bu sebeptendir ki, sık sık sadrazamlar değiştikleri halde bu dönemde sadece dört şeyhülislâm değişmişti. Nizamiye askerinin başında bulunan serasker, ayrıca kara kuvvetlerinin de komutanı sayıldı. Sadrazamların "*Serdar-ı Ekrem*" unvanıyla sefere gitmeleri ve askere komuta etmeleri usûlüne son verildi. Seraskerlik rütbesi, sadrazamlık ve şeyhülislâmlıkla aynı seviyeye çıkarıldı. 1845 (1261-1262)'de Polis ile Zaptiye Müşirliklerinin kurulmasıyla İstanbul ve eyaletlerin asayışı bu müşirliklere devredildi.⁷⁵

Bu dönemde, II. Mahmud zamanında kurulan meclisler ile nezaretlerin sayıları arttırıldı. Her türlü idarî ve kazâî işlerin yüksek karar mercii olan Divân-ı Hümayûn önemini kaybetti. Onun yerini nâzırların (bakanların) teşkil ettiği "*Meclis-i Has*" veya diğer adıyla "*Meclis-i Vükelâ*" aldı. Bâbîâli'de sadrazamın başkanlığında Adliye reisi, Hariciye Nâzırı, Maliye Nâzırı, Evkaf-ı Hümayûn Nâzırı, Ticaret Nâzırı, Zaptiye Müşiri, Sadâret Müsteşarı ve Vâlîde Kethüdasından oluşan Meclis-i Has'ın önemi arttı. 1850'de bu meclise giren memurların Pâdişâh ile devlete sadakatle hizmet edeceklerine dair yemin etme usûlü getirildi. Bu usûl, giderek diğer devlet memurluklarında da yaygınlık kazanmaya başladı.

1853 yılında "*Meclis-i Âli-i Tanzimat*" kurularak "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*"nin kanun yapma yetkisi bu meclise verildi. 1843'te "*Meclis-i Dâr-ı Şûra-yı Askerî*" genişletildi. Topçu sınıfını düzenlemek üzere "*Meclis-i tophane-i Âmire*", eğitim işlerini teşkilatlandırmak,

75. Geniş bilgi için bk. Cevdet Küçük, "Abdülmecid" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA), I, 260-261; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)*, İstanbul 2006, s. 37.

yürütmek ve kontrol etmek için de 1845'te "*Meclis-i Maarif-i Umumiye*" kuruldu. 1856 yılında Maarif nezâreti'nin teşkiliyle meclis bu nezârete devredildi. Malî konuları incelemek ve gerekli teklifleri yapmak için de 1846 yılında "*Meclis-i Maliye*" kuruldu. Islahat işlerini düzenleme ve kontrol etme görevi 1854'te "*Meclis-i Âli-i Tanzimat*"a verildi. Devletin en yüksek istişare meclisi görevini yerine getirmek üzere 1855'te "*Meclis-i Âli-i Umumi*" adıyla yeni bir meclis oluşturuldu. Bütün bunlardan başka, kaptanpaşalığa bağlı "*Meclis-i Bahriye*", Ziraat Nezâreti'ne bağlı "*Meclis-i Ziraat ve Meclis-i Maadin*" ile Zaptiye müşirine bağlı "*Meclis-i Zaptiye*" gibi meclisler meydana getirildi.

Bu dönemde Osmanlı taşra teşkilâtı, Fransız mülkî idare sistemi esas alınarak yeniden düzenlendi. Eyaletlerde valinin etrafında mahallî meclisler teşkil edildi. Bu meclislerde gayr-i müslimlere de temsil hakkı tanındı. Mülkiye memurları için ilk defa 22 Eylül 1858'de vazife ve salâhiyet kanunu çıkarıldı. Bu arada adlî teşkilatta da önemli yenilikler yapıldı. Tanzimat'tan önce mevcut olan Şer'îye, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin yanı sıra bir de Nizamiye mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelere Müslim ve gayr-i müslim üyelerin tayin edilmesi esası getirildi. Yeni kurulan Adliye teşkilâtı, Adliye Nezâreti'ne bağlanırken eski şer'î mahkemeler şeyhülislâmın faaliyet sahası içinde bırakıldı. 1843 yılında çıkarılan askerî kanunla askerlik hizmeti kur'a usûlüne göre bir düzene konuldu.

Bu dönemde eğitim ve öğretim alanında önemli adımların atıldığı görülür. Devrin bütün aydınlarının görev aldığı "*Meclis-i Maarif-i Umumiye*"nin hazırladığı bir kanuna göre ilk öğretim mecburî olacak, ilk ve orta öğretimde para alınmayacağı gibi bir de "*Dârülfünûn*" (üniversite) kurulacaktı. Buna bağlı olarak ilk ve orta öğretim işlerini yürütmek üzere 1847'de "*Mekâtib-i Umumiye Nezâret*" kuruldu. Sıbyan mektepleri ile rüşdiyeler ıslâh edildi. 1858 senesine kadar kız öğrenciler için açılmış müstakil okullar yoktu. Gerçi sıbyan mekteplerinde kız ve erkek çocuklar birlikte okuyorlardı. Fakat daha ileri derecede sadece kızların eğitim ve öğretimine tahsis edilmiş bir okul mevcut değildi. Nezaret tarafından 3 Rebiûlahir 1275 (10 Kasım 1858) tarihinde sadârete gönderilen bir tezkire üze-

rine bu yılda ilk defa İstanbul'da kız rüşdiyesi açılmış oldu.⁷⁶ 7 Cemaziyelevvel 1266 (21 Mart 1850) günü Sultan Abdülmecid tarafından resmen açılan ve Rüşdiye ile Dârülfünûn arasında bulunan bu okul, lise seviyesinde idi. Sultan Abdülmecid, okulun açılışına oğlu Murad Efendi (V. Murad) ile kızı Fatma Sultan'ın ellerinden tutarak gelmişti. Çocuklarını sembolik olarak okula kayd ettirmişti. Çocuklarına, açılışta bulunan Mektepler (Mekâtib-i Umumiye) Nâzırı Kemal Paşa'nın ellerini öpmelerini söylerken, Kemal Paşa'ya dönerek "*Bunları sizin dest-i terbiyenize tevdi ediyorum. Diğer talebelerle eşit tutmanızı rica ediyorum*" iradesinde bulunmuştu.⁷⁷ Böylece Sultan Abdülmecid, kendi çocuklarının ellerinden tutup onları okula getirmek ve onların diğer çocuklarla aynı muameleye tabi tutulmasını istemekle eğitim ve öğretim faaliyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Keza onun bu sözleri, devletin, Sultan II. Mahmud döneminde başlatılan maarif ıslahatına verdiği önemi de göstermektedir. Bundan başka o, sadece erkeklerin veya sadece kadınların değil, toplumun her iki cinsinin de birlikte ilimle uğraşmasının gerektiğine de işaret etmektedir. Onun, kızı Fatma Sultan'ı bu okula kayd ettirmesi, Vâlîde Mektebi'nin, hem kızların, hem de erkeklerin birlikte okuyabilecekleri bir okul olarak düşünüldüğü izlenimini vermektedir.⁷⁸ Sultan Abdülmecid dönemi, hemen her alanda eğitim - öğretim kurumlarının faaliyete geçtikleri bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1845'ten itibaren harp mekteplerinin üçe ayrılmasından sonra Harp Akademisi kuruldu. 1847'de "Dârülmuallimin" adıyla ilk defa öğretmen okulu açıldı. Ziraat Mektebi 1847'de, Orman Mektebi 1859'da, Telgraf Mektebi 1860 ve Mekteb-i Tıbbîye'ye bağlı olarak 1842'de Ebe Mektebi gibi pek çok okul açıldı.⁷⁹

76. Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim - Öğretim**, İstanbul 2004, s. 186 - 187.

77. Mahmud Cevad b. Eş-Şeyh Nâfi', **Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İstanbul 1338, s. 43 - 44; Kazıcı, **Eğitim - Öğretim**, s. 184 - 185.

78. Nuran Kara Pilehvarian, "Bezm-i Âlem Vâlîde Sultan'ın Eğitim Islahatlarındaki Rolü ve Vâlîde Mektebi/Dârülmaarif" **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim**, İstanbul 2001, s. 493; Kazıcı, **Eğitim - Öğretim**, s. 185.

79. Küçük, "Abdülmecid", **DİA**, I, 261-262.

Tanzimat döneminin (1839 – 1876) en önemli müesseselerinden biri de yerli ve yabancı pek çok ilim adamının üye olduğu “Encümen-i Dâniş”in 1851’de tesis edilmesidir. Dönemin bütün medenî ülkelerinde benzeri görülen ve ilimler akademisi mahiyetinde olan Encümen-i Dâniş, 19 Ramazan 1267 (18 Temmuz 1851) günü Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından irticâlen okunan bir nutukla açıldı. Bu müessese, başta sultan Abdülmecid olmak üzere bütün kabine üyeleriyle devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle Divanyolu’nda Sultan Mahmud Türbesi yakınındaki Dârülmaarif Mektebi’nin binasında⁸⁰ açıldı. Fransız Akademisi tarzında kurulmuş olan Encümen-i Dâniş’in kadrosu kırkı “Dâhili”, yani aslı, otuzu da “Harici”, yani fahrî olmak üzere 70 üyeden meydana geliyordu. Aslı üyelerden her biri, ilim ve sanatın bir branşında ihtisas sahibi olmak zorunda idi. Bunlar, Arapça ve Farsça’dan başka yabancı dil bilmek ve rahatça tercüme yapma kabiliyetinde olmalıydılar.

Fransız İhtilali’nin fikir cereyanlarını üretmiş olan “Ansiklopedist”ler, “Öğretmek, insanı medenileştirmektir” diyorlardı. Sultan II. Abdülhamid zamanında yeni bir eğitim sistemi kurulması işini üzerlerine alanlar da “Medeniyet, neşr-i maariften başka şeyle husûl bulamaz” düsturunu kabul etmişlerdi. Bu düsturun ilk bulucusu ve harareti savunucusu A. Cevdet Paşa idi. Ona göre Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda ilim güneşi doğudan doğuyordu. Fakat XIX. asırda bu güneş artık Batı’dan doğmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti’nde, bir Encümen-i Dâniş (Akademi) kurulması fikri, onun ve onun gibi düşünenlerin eseridir. Bu fikir, 1845’te bir eğitim programı hazırlamak üzere kurulmuş olan “*Meclis-i Maarif-i Muvakkat*” tarafından kabul edilmişti. Ancak Encümen-i Dâniş’in kurulması, Dârülfünûn’un kurulmasından sonraya bırakılmıştı. Dârülfünûn’un kurulması gecikince “*Meclis-i Maarif-i Umumiye*”, adı geçen Encümen-i Dâniş’in kurulmasına karar verdi. Programını yapmakla görevlendirilen Ahmed Cevdet Paşa’nın da dediği gibi bu müessese, fikir tartışmalarını geliştirmek, ilmî araştırmaları teşvik etmek, ülkede cahilliğin ortadan kaldırılması için gerekli çalışmaları

80. Bu bina, yakın zamanlara kadar İstanbul Kız Lisesi olarak kullanılırken, günümüzde Çağaloğlu Anadolu Lisesi olarak kullanılmaktadır.

yaparak ilim ve fenlerin yayılmasını sağlamak, daha 1845'ten bu yana açılması düşünülen "Dârülfünûn"un ihtiyacı olan ders kitaplarını telif ve tercüme etmek, halkın kültür seviyesini yükseltmek gibi amaçlar hedeflenerek kurulmuş ilk ilim akademisidir. Çeşitli alanlarda halkın anlayabileceği sade bir dille hazırlatıp yayımlayacağı kitaplarla Türkçe'nin gelişmesine yardımcı olması da kendisinden beklenen hizmetlerin başında gelmekteydi. Bu müessese, ilk çalışmalarını dil ve tarih sahalarına ayırdı. Bunun için derhal Türkçe bir gramer kitabı ile Türkçe bir sözlüğün hazırlanıp basılmasına geçildi. Bundan başka Ahmed Cevdet Paşa'ya, herkesin anlayabileceği bir dil ile Türk tarihini yazma işi verildi. Bu sayede, Ahmed Cevdet Paşa'nın, 12 ciltlik tarihi, Türk tarih ve ilmine kazandırılmış oldu.⁸¹

Çeşitli iç ve dış olaylar, malî buhran içinde geçen Sultan Abdülmecid döneminde dışarıdan borç para almak suretiyle pek çok imar faaliyetinde de bulunuldu. Dışarıdan alınan borç paranın bir kısmı ile saray ve köşkler inşa ettirildi. Dolmabahçe Sarayı (1853), Beykoz Kasrı (1855), Küçüksu Kasrı (1857), Mecidiye Câmii (1849), Teşvikiye Câmii (1854), o dönemin belli başlı mimarî eserlerindendir. Yine bu dönemde Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından Gurebâ Hastahânesi (1845 – 1846) yaptırıldığı gibi, aynı tarihte Karaköy ile Eminönü'nü birbirine bağlayan Galata Köprüsü yaptırıldı. Ayrıca pek çok çeşme, câmi, tekke ve benzeri sosyal kurumlar tamir edilmek suretiyle elden geçirildi.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, eskiden beri gelirine göre harcama yapar ve fazla bir masrafa girmek istemezdi. Fakat devlet ve toplumun Batı'ya açılması ve batı tarzı bir hayatı yaşamaya başlaması, giderlerin artmasına ve gelire göre masrafın çoğalmasına sebep olmuştu. Buna, Mısır'daki Hidiy ailesinden İstanbul'a gelenlerin burada çok lüks ve israf derecesindeki harcamalarına olan imrenme

81. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1986, (1-12), s. 13; Lütüfî, **Tarih**, IX, 51 (BAKKK); Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezâreti**, s. 47-57; Karal, **Tarih**, VI, 176-178; Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, Ankara 1975; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 139-140; Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", **DİA**, XI, 176-178.

de eklenince Osmanlı devlet ricalinin hanım ve kızları da böyle bir hayatı yaşamaya başladılar. Bulundukları mevki itibariyle bunlardan daha yüksek derecede olan saray hanımları da lüks ve israfa daldılar. Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesine göre borçlanmaktan çekinen ve malî dengenin sağlanmasını isteyen Sultan Abdülmecid, toplumda meydana gelen bu israf seline karşı duramaz. Bunun sonucu olarak devletin geliri, giderleri karşılayamaz hale geldi. Gelir ve giderin denk olmaması, devletin ağır faizle istikraz yapmasına sebep oldu.⁸²

SULTAN ABDÜLMECİD'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

Lübnan olaylarının bir sonuca bağlanmasından kısa bir müddet sonra 21 sene 6 ay saltanatı bulunan ve henüz 39 yaşında olan Sultan Abdülmecid de babası gibi yakalandığı tüberküloz (verem) hastalığından kurtulamayarak 16 Zilhicce 1277 (25 Haziran 1861) Salı günü İhlamur Köşkünde vefat etti. Cenazesi, Yavuz Sultan Selim türbesi yanına defnedildi.⁸³

Sultan Abdülmecid'in tahta geçişi, içeride ve dışarıda büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Nazik, kibar ve hayırhah fikirleri sayesinde Avrupa tarafından da sevilirdi. Gerek Müslümanlar, gerekse Hristiyanlar kendisine güveniyorlardı. Sultan Mahmud'un heyecan ve ızdıraplarla dolu saltanatından sonra yeni ve rahat bir devrin açılacağı ümit ediliyordu. Gözdelelerinin sebebiyet verdikleri birçok hataya rağmen bu sevgi kaybolmadı.⁸⁴ "*Melek haslet bir pâdişah-ı âli-cah olan Sultan Abdülmecid*"⁸⁵ in cenaze merasimine iştirak etmiş olan Cevdet Paşa, hem cenaze merasim kültürümüz, hem de halkın ona karşı olan sevgi ve muhabbetini şu ifadelerle dile getirmektedir:

82. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 6 - 12, 17 - 21.

83. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, (13 - 20), Ankara 1960, s. 138-139; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 196; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 165.

84. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 165 - 166.

85. Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 9.

“Ba’dehû, Hakan-ı merhumun cenazesi, saray havlusuna (avlusuna) çıkarıldı. Seng-i musalla (musalla taşı) üzerine konuldu. Huzzarın derûnu, hüzn-ü elem ile doldu. “*Er kişi niyetine*” sözü, her cenazede örf ve âdet olup cümlelerin me’lûf olduğu ibâre ise de yirmi iki sene taht-ı saltanat ve hilâfette bulunmuş bir zât-ı azimû’s-şan hakkında dahi sâir efrad-ı nastan (diğer insanlardan) hiç farkı olmaksızın İmam Efendi “*er kişi niyetine*” deyicek huzzara (hazır bulunanlar) tarif olunmaz mertebe tesir eyledi. Ba’de’s-salât (namazdan sonra) şiar-ı İslâmiyan (Müslümanların şiarı) olan tezkiye usûlünün icrasına ibtidar ile İmam Efendi “*Ey Cemaat! Bu zatı nasıl bilirsiniz?*” dedikte herkes can u gönülden “Pek âlâ biliriz. Allah’u Teâlâ garik-i rahmet eyleye. Kabrini münevver eyleye” deyü bükâ ederek (ağlayarak) dua ederken çıkan seslerden ve işitilen sözlerden halkın Hakan-ı mağfura ne mertebe teveccüh ve muhabbeti olduğu anlaşılıyor idi. Ba’de’t-tezkiye (tezkiyeden sonra) İmam Efendi istihlâl-i hukuk (helallik dileme hukuku) zımında “*Ey Cemaat! Bu zâtın sizden bir ricası var. Hukuku helâl ettiniz mi?*” deyicek huzzâr (hazır bulunanlar) bir mertebe daha müteessir olarak “Helâl olsun, Allah durağını Cennet eylesin” deyü hazin hazin sesler ile hukuku helâl ettiler.⁸⁶

Ahmed Cevdet Paşa, onun dönemini iki kısma ayırır. Ona göre saltanatının ilk yılları, çok güzel geçmişti. Bu dönemde ülke büyük bir imara sahne olduğu gibi, herkes güven ve emniyet içinde yaşıyordu. Onun ifadesiyle bu asırda yaşayanlar “*Geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer*” mısraını dillerinden düşürmüyorlardı. Büyük bir gaile olarak ortaya çıkan ve devlet tairından bertaraf edilen Kırım Savaşı’ndan sonra gelen ikinci dönemde ise israf ve sefahat kapıları açıldı. Hazine büyük bir borcun altına girdi. Bu da büyük sıkıntıların meydana gelmesine sebep oldu. Her ne kadar böyle bir savurganlığa pâdişah ile saray kadınları sebep olmuşlarsa da aslında gerçek sebep, bu neviden israfata mani olması gereken vekillerdir. Zira onlar, göze girmek için ha bire bunları teşvik ediyorlardı. Bunlar, bir taraftan israfın önüne geçilmesi gerektiğini söylerken, bir taraftan da köşkler, sahilhâneler ve bahçelerle meşgul oluyor-

86. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (13 – 20), s. 141.

lardı. Pâdişah ta sanki bunlarla yarışmış gibi saray ve köşklere epey para harcamaya başladı.⁸⁷

Babasının, tahsil ve terbiyesine fevkalade önem verdiğinden bahsedilen Sultan Abdülmecid, zekâsı, zarâfet ve nezaketi ile tanınan bir hükümdardı. O, âkil, âlim, edip, vakur, zeki âdil, müşfik ve siyasette mahir bir hükümdar olarak tanınmaktadır. Hayırhah bir pâdişah olan Sultan Abdülmecid'in pek çok hayır eseri bulunmaktadır. Tanzimat'ın ilanı, Islâhat Fermanı, vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanması, Çerkez ve Dağıstanlıların muhacereti, meclis ve encümenlerin açılması, askerî ve mülkî okullar ile Encümen-i Dâniş'in teşkili gibi toplumun hayrına olan kurumların açılması gibi daha nice eserlerin meydana getirilmesi, onun halkına karşı olan sevgisinin bir eseri olarak görülmektedir. Kaynaklarda zikredilen pek çok esere ilaveten "Mecidiye" adını taşıyan her şey, onun halkına olan hediyesidir.⁸⁸ O, babasından miras olarak devraldığı yenilikçiliği ile tanınmakla birlikte irade bakımından onun gibi güçlü değildi. Babasının kuvvetli iradesinden mahrumiyeti, onun en büyük Osmanlı pâdişahlarından biri olmasına mani olmuştur. Bununla beraber Batı kaynaklarında bile adâlet, merhamet ve ıslahatçılığından bahsedilen Abdülmecid'in, bilhassa tebeasına karşı sonsuz bir şefkate sahip olması, Avrupa'nın takdir ve saygısını kazanmasına vesile olmuştu. Beş sene kadar özel hekimliğini yapmış olan Avusturyalı Doktor Şipitser, onunla ilgili hatıratında şöyle der:

"Sultan Abdülmecid, pederinden sıkı bir terbiye görmüş, mükemmel bir Müslüman'a gerekli olan şeyleri her şeyden önce tahsil etmiş. Gayet zarîfâne söz söyler ve yazar. Kimsenin görmediğini bilirse mükemmel surette ata da biner. Ahalinin karşısına çıktığı zaman tabîi beşâsetini, cismanî metânetini ne sebebe mebni sakladığına bir türlü aklım ermedi. Bu gibi hallerde nazarlarının bitablığı ve fersizliği, vaziyetinin ihmalkârâne oluşu pek çok defa nazar-ı hayretimi celbetti. Sultan Abdülmecid umur-i beytiyede (ev işlerin-

87. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (13 - 20), s. 142 - 143.

88. Bütün bu konularda daha geniş bilgi için bk. M. Süreyya, **Sicil-i Osmanî**, I, 54.

de) gayet idareli ve hayırhahtır. Zulüm elinden gelmez. Oğullarının tahsil ve terbiyesine son derece dikkat eder.”⁸⁹

Kendisinden önceki pâdişahlara karşı saygılı ve hürmetkâr bir tavır içinde olan Sultan Abdülmecid, özellikle Osmanlı döneminin ilk halifesi olan Yavuz Sultan Selim’i çok severdi. Bu sevgi, ölümü halinde defnedilecek yerin seçiminde bile etkili olmuştu. Nitekim öldükten sonra yanına defnedilmesi için Yavuz Selim’in türbesinin yanına kendisine bir türbe hazırlatmıştı. Fakat başlangıçta bu türbe Yavuz Sultan Selim türbesinden daha büyük ve daha yüksek yapılmıştı. Kendi türbesinin Yavuz Sultan Selim’inkinden daha yüksek yapılmış olduğunu gören Sultan Abdülmecid, bunu, o büyük pâdişaha karşı bir edepsizlik ve terbiyesizlik olarak telakki ederek bunun yıktırılmasını ve yerine daha küçük ve mütevazı bir türbenin yapılmasını emir buyurdu. Olayların görgü şahidi olan Cevdet Paşa bu durumu o günün ifadeleriyle şöyle dile getirmektedir:

“Bundan sonra Hakan-ı mağfurun cenazesi alay ile selâtin-i İslâmiye içinde birinci halife-i İslâm olan Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin türbesi yanında îdad edilmiş olan türbeye nakl ü defn olundu. Ecdad-ı izâmı içinde en ziyade Yavuz Sultan Selim’i severdi ve ona pek ziyade hürmet ederdi. Binaenaleyh türbesini onun türbesi yanında bina ettirmiş idi. Fakat bu türbe ibtida Yavuz Sultan Selim’in türbesinden daha yüksek olarak bina edilmiş olduğunu görecek *“Yavuz Sultan Selim gibi bir pâdişah-ı zî-şânın türbesi yanında ânun kubbesinden yüksek kubbe yaptırmak hilâf-ı edeptir”* diyerek kendi türbesini yıktırıp daha alçak olmak üzere tekrar bina ettirmiş idi.”⁹⁰

89. Ahmet Refik, “Sultan Abdülmecid Han’ın Sarayında (Dr. Şipitser’in Hatıratı)”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (1331), 5. sene VI, 620.

90. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (13 – 20), s. 141 – 142.

**SULTAN
ABDŪLAZİZ**

SULTAN ABDÜLAZİZ

Sultan İkinci Mahmud'un ikinci oğlu ve Sultan Abdülmecid'in kardeşi olan Abdülaziz, 7/8 Şubat 1830 (13/14 Şaban 1245) Pazar-tesi gecesi dünyaya gelmişti. Annesi, gayet dindar ve hayırsever bir kadın olan Pertevniyal Vâlide Sultan. Sultan Abdülmecid'in vefatından sonra 25 Haziran 1861 (16 Zilhicce 1277) günü, Osmanlı hanedanının "erşed ve ekber" sıfatıyla 32. Pâdişah olarak Osmanlı tahtına geçti. Tahta geçtiği zaman 32 yaşının içinde idi. Abdülmecid'in saltanatı boyunca oldukça serbest bir hayat yaşayan Abdülaziz, itinalı bir eğitim gördü. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den Arap dili ve edebiyatı ile şer'î ilimleri tahsil etti. Neyzen ve bestekâr Yusuf Paşa'dan musikî dersleri aldı. Edebî kültürü kuvvetli olan Sultan Abdülaziz, gördüğü musikî tahsili sayesinde yazdığı güftelerin bestelerini de bizzat kendisi yapabiliyordu. Nitekim şu "Devr-i Hindî" usûlündeki "Muhayyer" şarkının güftesi gibi bestesi de kendisine aittir:

"Bî-huzurum nâle-i mûrg-i dil-i divânenen
Fark olunmaz cism-i bimârım bozulmuş lânenen
Bunca derd ü mihnete katlandığım âyâ neden
Terk-i cân etsem de kurtulsam şu mihnet-hânenen"

Büyük kardeşi Abdülmecid'e benzemeyen Abdülaziz, güçlü ve kuvvetli idi. Sporla da ilgilenen Abdülaziz, Kurbağalıdere'deki köşkünde ava gitmek, güreşmek, yüzmek ve cirit atmak gibi faaliyetlerle meşgul oluyordu. Sefahattan hoşlanmayan ve sade bir hayat yaşayan Abdülaziz, veliahtlığındaki bu mazbut haliyle halkın sevgisini kazanmıştı. Güçlü, sağlıklı ve gösterişli yapısı, halkın kendisine duyduğu güveni artırıyordu. Sultan Abdülmecid'in taklitçiliğe varan aşırı yenilik düşkünlüğünden huzursuz olanlar, onu ilk dönem Osmanlı pâdişahları gibi görmeye başladılar. Onlar, bu görüşlerinde haklı idiler. Zira bu yeni sultan, mükemmel ata biniyor, güzel silah kullanıyor, azametli fakat mütevazı tavırları yanında millî örf ve âdetlere uygun hareketleri, elinden geldiğince İslâmî emirlere uygun davranışları ve güçlü bir bünyeye sahip olmakla halkın, kendisine olan bu teveccühünü hak ediyordu. Bunun içindir ki, Cevdet Paşa: "Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin cülûsu, ammeye mücib-i memnuniyet oldu. Vâlidesi Sultan Efendi hazretlerinin dahi kemâl-i salâh ve iffeti başkaca bâdi-i tesliyet oldu. Binaen alâ-zâlik devletin selâmeti ve milletin saâdeti emrinde halka yeniden ümid kapıları açıldı. Sunûf-i tebeânın kalpleri meserretle doldu. Ecnebler bile memnun ve mübtehic kaldı"¹ demektedir. Şehzâde Abdülaziz'in, Osmanlı saltanat tahtına cülûsu, her ne kadar geniş halk kitleleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışsa da, Sultan Abdülmecid döneminde zevk ve sefaya alışmış olan bazı devlet adamları ile saray memurları tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Bunlar, Abdülaziz'in sert tabiatlı olmasını bahane ederek Şehzâde Murad'ın, Abdülmecid'in yerine tahta geçmesini istiyorlardı. Bu konuda ortaya atılmış olan şayialar, Abdülmecid'in ölümünden sonra bile devam etmişti. Başlangıçta bu ve benzeri dedikodulara ihtimal vermediğini belirten Cevdet Paşa, Şehzâde Murad'ı tahta geçirme niyetinde olanların bu niyetlerini teşrifat pusulalarında Abdülaziz isminin yazılacağı yeri açık bıraktıklarını, bu ismin sonradan yazıldığının ortaya çıkmasıyla anlaşıldığını söylemektedir. O, hem bu konuyu,

1. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1960, (13-20) s. 143.

hem de bey'at merasimini şöyle nakletmektedir: "...Muayedelerde olduğu gibi Babussaâde pişgahında (önünde) taht-ı hümayûn kuruldu. Saat altıyı beş altı dakika geçerek Abdülaziz Efendi Hazretleri câlis-i taht-ı âli-bahtı-ı Osmanî oldu... Resm-i bey'at bitti. Pâdişah-ı cedid (yeni pâdişah) Dolmabahçe Sarayı'na gitti. Ekser-i vükelâ ve ulemâ ve ricâl-i devlet, Hakan-ı merhumun cenaze namazını kılmak ve cenaze alayında bulunmak üzere kimi "Kubbealtı"nda ve kimi haricindeki avluda sandalyeler ile öbek öbek oturup musahabet (sohbet) ederken bâlâda (yukarıda) mezkûr olan erâcif sahih olmak üzere rivayet olundu. Şöyle ki vükelâ beyninde (arasında) ihtilaf vukua gelmiş. Kimi Abdülaziz Efendi'yi ve kimi Murad Efendi'yi iclâs etmek isteyip Abdülaziz tarafı gâlib gelmiş deyü söylendi. Bazı ihvan-ı tarîk ile ber vech-i bâlâ saray bahçesinde otururken birisi gelip bu eracifi rivayet etmekle fakir dahi "Bu, olur şey değildir. Bu rivayet, mücerred erâcif ü ekâzib (yalan) kabilindendir" deyü onu iskât (susturma) kaydında iken bu sırada ele geçen teşrifat pusulaları beni mahcub ve sükûta (susmaya) mecbur etti. Şöyle ki: "*Abdûlmecid Han Hazretleri, vâsıl-ı rahmet-i Rahman olarak, Abdülaziz Han Efendimiz Hazretleri taht-ı âli- baht-ı Osmanî'ye cülûs etmekle "Kubbealtı"nda bey'at resminin icrası ve hakan-ı mağfurun na'sının idâd olunan türbeye nakl ü irsali zımında şimdi "Kubbealtı"nda mevcut bulunmak" deyü muharrer olup bu pusulalar yazılırlarken Abdülaziz'in ismi mahalli açık bırakılıp sonradan doldurulmuş ve üzerine rih serpilmiş olmasıyla...*"²

Sultan Abdülaziz, tahta geçtikten sonra mevcut şehzâdelere karşı gayet nazikâne bir tavır takınarak onları her konuda serbest bırakmıştı. Nitekim bey'at merasimi bitip Dolmabahçe Sarayı'na döndükten sonra şehzâdeleri davet edip onlara şöyle demişti: "*Size bir vecihle (şekilde) sıkıntı çektiğim. Pederinizin zamanında ben nasıl gezdim ise siz de öylece pâdişahzâdeliğe yakışacak surette gezmelisiniz. Cuma günleri istediğiniz camie gidip namâz kılınız. Sair günler okuyup yazınız*" dedikten sonra, Sultan Abdûlmecid'in büyük oğlu

2. Daha geniş bilgi için bk. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (13-20), s. 140-141.

olan Şehzâde Murad Efendi'ye hitaben: “*Benden sonra bu tahta sen geçeceksin. Çalışıp kesb-i terbiye ve ma'lûmat etmelisin*” demişti. Bu konuşmadan sonra, o sırada beş yaşında bulunan oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'yi getirip oradakilerin ellerini öptürmüştü. Bir çeşit el öpme merasimi diyebileceğimiz bu uygulamadan sonra oğlunu onların alt tarafına geçirerek “*Bu da sizdendir. Merhum Efendimiz de biliyordu. Buna da bakıverin*” demişti.³

Abdülaziz, daha şehzâdeliği döneminde devletin içine düştüğü sıkıntıların farkında idi. O, bu sıkıntıların ortadan kaldırılması ve “*Devlet-i Aliyye*”nin yabancıların vesâyetinden kurtulması gerektiğine inanıyordu. Bu arada değişmeye başlayan devletlerarasındaki dengenin, kendi aleyhlerine olacak şekilde bozulmaması için de yegâne çarenin çok güçlü bir ordu ve donanmaya sahip olmakla mümkün olacağı kanaatinde idi. Onun içindir ki, daha cülusunun başında, Rıza Paşa'ya, kendisinin biraderi gibi kadınlarla eğlenemeyeceğini, bu yüzden işe alıştırılmasını istediğini söyledikten sonra “Ben, mühimmat ile ve gemi teçhiziyle ve asker tertibiyle meşgul olmak isterim” demişti.⁴ Cevdet'in naklettiği bu sözler, kendisinin daha şehzâdeliği sırasında dahi haysiyet kırıcı yabancı müdahalelerine ne derece kızdığını göstermektedir. O, haysiyet kırıcı bu müdahalelere son vermek için her ne pahasına olursa olsun kuvvetli bir ordu ve donanmaya sahip olmak icap ettiğine inanıyordu. Bütün malî sıkıntılara rağmen donanmaya verdiği önem yüzünden Batılı bazı yazar ve tarihçiler tarafından “Dolmabahçe'nin Çılgını” olarak adlandırılan Sultan Abdülaziz, bu inancında haklı idi. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti güçlü bir donanma olmadan ayakta kalamazdı. Denizaşırı topraklar bir yana, ana vatanı dahi donanma olmaksızın korumak mümkün değildi. Donanmasız olan koca ülke, kolu kanadı kırık bir devlet haline gelmişti.⁵

3. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (13-20), s. 146.

4. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (13-20), s. 151.

5. Frank Gerd, *Die Herscher der Osmanen*, s. 267'den naklen bk. Celalettin Yavuz, “Sultan Abdülaziz donanması-Yelkenli Teknelerden Buhar makineli Gemilere Geçiş, Bitmeyen Reform İhtiyaçları” **XIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 2002, III / 3, 1807.

Sultan Abdülaziz'in hükümdar olduğu tarihlerde dünya siyasi dengelerinde de büyük değişimler başlamıştı. Bu değişimler, Avrupa Kıtası'nda olduğu gibi Amerika'da da vardı. Nitekim aynı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde Abraham Lincoln devlet başkanı olup, Güneylilerle savaş halinde idi. Bu savaşta, İngiltere ve Fransa'nın Güneylilere yardım etmesi üzerine harp sonrasında ABD'nin yeni başkanı Monroe tarafından söylenmiş olan "A.B.D. Avrupa işlerine karışmayacak, Avrupa devletlerini de kendi işlerine karıştırmayacaktır" şeklinde ifade edilen ünlü "Monroe Doktrini" dünyaya duyurulmuştu.

Avrupa'da ise Prusya Prensliği, Almanya'nın diğer prensliklerini kendisine katarak Alman İmparatorluğu'nu kurduktan sonra 1870 yılında Fransa'yı mağlup etmişti. Öbür taraftan İtalya Yarımadası'nda Piemonte Prensliği, İtalya'nın diğer prensliklerini bir araya getirerek İtalya Krallığı'nı kurmuştu.

Sultan Abdülaziz döneminin hemen başında Avrupa'da yeni büyük devletler ortaya çıkınca bu kıtada politik dengelerde de değişiklikler başlamıştı. Gittikçe büyüyen Almanya ve İtalya'ya ilaveten Avusturya, Rusya, Fransa ve İngiltere ile onların yanı sıra Balkanlar'ın küçük devletleri de "*Şarkın Hasta Adamı*" Osmanlı Devleti'nden pay kapma heves ve gayreti içinde idiler.

Bu dönemde İngiltere, Mısır; Fransa, Suriye, Cezayir ve Tunus'a; İtalya, Trablusgarp ve Bingazi'ye; Avusturya, Selanik ile Bosna-Hersek'e; Rusya ise Boğazları ele geçirme gayreti içinde idi. Bu arada Bulgaristan'ın "Büyük Bulgaristan", Yunan Krallığı ise, Bizans İmparatorluğunu yeniden ihya etme hayali içinde idiler.

Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu son derece karışıktı. Malî buhran son haddine varmıştı. Hristiyan tebeanın bitmeyen istekleri gittikçe artıyordu. Avrupa'nın büyük devletleri bu istekleri haklı görme meylinde idiler. Rusya, devletin, Balkanlar'daki Slav kökenli vatandaşları arasındaki tahriklerine devam ediyordu. Lübnan'da Dürziler ile Marûniler arasında yeniden

çatışma başlamıştı. Bu arada Karadağ isyanı savaşa dönüşecek bir hal almıştı. Hersek eyaleti de büyük bir karışıklık içinde idi. Avrupa devletleri bütün bunları bahane ederek müdahalelerini artırıyorlardı. Sultan Abdülaziz'in, Tanzimat'tan vazgeçmesinden endişe eden büyük devletler, müdahale konusunda daha da ileri gitme eğiliminde idiler. Bütün bu olumsuzluklara karşı halk, Abdülaziz'in tahta geçişini büyük bir sevinçle karşılamıştı. Hükümeti yerinde bırakan Abdülaziz, tahta geçtikten birkaç gün sonra büyük devletlerin endişelerini gidermek için bir ferman yayınladı. Bâbiâli'de özel bir törenle okutturulan ve Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya hitaben yazılan Hatt-ı Hümayûn'da Sultan Abdülaziz, Tanzimat'a devam etmek istediğini ve buna bir delil olmak üzere eski hükümeti aynen iş başında bıraktığını bildiriyordu. Özellikle devletin malî itibarının iadesi, ırk, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebeaya karşı bir baba şefkatiyle muamele edeceğini anlatarak herkese karşı adâlet ve hakkaniyet ölçüsünde muamele edileceğini bildiriyordu. Vahşetlerin refahını sağlamak maksadıyla kardeşi tarafından çıkarılmış olan bütün kanunların aynen uygulanacağını teyid ediyordu. Bu arada tasarrufa da riayet edilerek maliyenin düzene konulacağını, ordu ve donanmaya önem verileceğini; dost ve müttefik devletlerle dostluk gereği olan münasebetlerin devam ettirileceğini ve antlaşmalara saygı göstereceğini ifade ediyordu. O, bu ifadesindeki vâadlere uyarak sarayda bol maaş alan lüzumsuz memurların görevine son verdi. Altın, gümüş ve daha başka tezyinat eşyasının sarayda kullanılmasının önüne geçti. Hassa (özel) hazinesinin vâridatından (gelirinden) üçte birini devlet hazinesine bırakacağını açıkladı. Tek hanımla yetineceğini ve harem kurmayacağını da vaad etti. Siyasî mahkûmlar için genel af ilan etti. Rüşvet alanlarla, irtikâba karışanları mahkemelere sevk ettirerek mahkûm ettirdi. Alınan bu tedbirlerle devletin malî durumu biraz düzelir gibi oldu.⁶

6. Geniş bilgi için bk. Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat**, s. 166; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1977, VII, 2-3.

KARADAĞ İSYANI

Balkanların batısında, batıdan Bosna-Hersek ve Hırvatistan, güneydoğudan Arnavutluk sınırları ile çevrili olan Karadağ, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmeye başladı. Osmanlılar dönemindeki ilk idare Fâtih Sultan Mehmed döneminde başlamıştı. Bununla beraber ülkenin coğrafi yapısının bir sonucu olarak bölge, daha başlangıçtan itibaren iç işlerinde oldukça serbest bir yönetimle idare ediliyordu. 1514'te sancak haline getirilen Karadağ, pâdişah hassı durumuna getirilmişti. Hane başına bir altın (flori) olarak tesbit edilen vergiler doğrudan doğruya hazine tarafından tahsil edilmeye başlandı. Vergilerin alınması, Venedik veya asilerle olan çatışmalarda askeri yardım istenmesi, tuz madenlerinde bir miktar insan gücünden faydalanılması ve Podgorica kadısının ara sıra karışması gibi hususlar dışında idareciler, mahallî işlere ve halkın yaşayış tarzına fazlaca bir müdahalede bulunmadılar. 1516'dan itibaren ülkenin yönetimi tedricî bir şekilde *Cetinje Ortodoks* (Çetine Vladikası) denilen piskoposların eline geçmişti. Böylece ülkede teokratik yani dinî esaslara dayalı bir yönetim şekli kurulmuştu. Karadağ, bu yönetim şekli ile Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak XIX. yüzyıla kadar gelmiştir.⁷ Ancak bu süre içerisinde Karadağlılar arasında sık sık geçimsizlik ve çatışmalar olmuştur. Karadağlılar, Rusya ve Avusturya'nın kışkırtmaları sonucu XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı silaha sarılarak isyan etmeye başladılar. Fakat bu isyanlar her defasında devlet tarafından bastırılmıştı.

Yakınçağ başlarından itibaren yapılan Osmanlı-Rus, Osmanlı-Fransız savaşları ile Yunan ve Sırp isyanları, milliyetçilik akımları ve nihayet bölgede başta Rusya olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri tarafından Osmanlı Devleti aleyhine girişilen kışkırtıcı hareketler, Karadağlılar'ın da devlete karşı yeniden isyan bayrağı açma-

7. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Nenad Moacanin, "Karadağ" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)*, XXIV, 384.

larına sebep oldu. Nitekim daha XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Karadağ üzerindeki Rus etkisi oldukça çoğalmış bulunuyordu. Ortodoks Rusya'ya güvenen Karadağ prensleri, kendi topraklarını genişletmek ve daha güvenli bir hale getirmek için kendilerinde her şeyi yapma yetkisini görmeye başladılar. Bu anlayışın sonucu olarak da 1830'lardan itibaren çevredeki bazı toprakları kendi beyliklerine katmaya çalıştılar. Böylece Karadağlılar, Osmanlı Devleti'ne karşı günden güne, daha çok düşman ve düşmanca hareketlerde bulunmuş olarak ortaya çıkmaya başladılar. Böylece Osmanlı gücünün azalmasının da etkisiyle ortaya çıkan ayaklanmalar, giderek Karadağ'ı bağımsızlığa doğru götürdü.

Osmanlı Devleti, kendine bağlı bulunan Karadağ'daki bu gelişmelere ve özellikle Karadağlıların, komşu topraklarına göz dikmelerine karşı büyük bir tepki gösterdi. Çünkü devlet, bu ve benzeri olaylarla Karadağlıların, bağımsızlık hareketlerine girişeceklerini ve kendinden tamamen kopacağını anlamıştı. Karadağlıların bu hareketlerinin başarıya ulaşması ise Balkanlardaki diğer toplumlar üzerinde etkili olabilirdi. Osmanlı Devleti'nin takındığı böyle bir tutuma rağmen Karadağlılar, 1852 Sonbaharından itibaren civardaki topraklara saldırmaya başladılar. Böylece uzun süre devam edecek olan Osmanlı-Karadağ mücadelesi başlamış oldu. II. Danilo (1852-1860)'nın, Osmanlı Devleti ile tabiiik bağlarını kesmesi ve Osmanlılara karşı baş gösteren hareketlenmeler üzerine Ömer Paşa komutasındaki bir ordu Karadağ'a girdi. Ancak bu sıralarda bir taraftan "*Kutsal Yerler Meselesi*" yüzünden Rusya'nın, Osmanlı Devleti üzerindeki baskısı artarken, öbür taraftan Avusturya da bölgede yeni bir problemin çıkmasını istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin ölçülü davranmasını istiyordu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 3 Mart 1853'te, Karadağ ile savaştan önceki durumu esas almak üzere bir anlaşma yaptı.

1861'de Hersek'te isyan çıkınca Karadağlılar, el altından asilere yardıma başladılar. Rusya, Kırım Muharebesi'ndeki mağlubiyetin acısını çıkarmak için Osmanlı topraklarındaki Slav ve diğer Hristi-

yan unsurları kışkırtıp isyan çıkarmaya teşvik etti. Böylece onların, Osmanlı Devlet'inden ayrılmalarını sağlamaya çalıştı. Bu gayret ve çabasında, Fransa'dan da yardım görmeye başlayan Rusya'nın teşvikiyle ayaklanan Hersekliler, Karadağ'dan epey yardım gördüler. Nitekim "Gönüllü" maskesi altında birçok Karadağlı, Hersek'e geçip asilere iltihak etmişti. Bu da isyanın gelişmesine yol açtı. Bunun üzerine Bâbü'lî, Hersek ve Karadağ'a karşı harekete geçti. Devlet, Karadağ hudut boylarında bir tarassut kordonu kurduktan başka bir filo gönderip Adriyatik limanlarını abluka altına aldırılmıştı. Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, 21 Kasım 1861 (18 Cemaziyelevvel 1278) Perşembe günü kazandığı "*Piva Zaferi*" ile asilere büyük bir darbe indirerek Hersek isyanlarını bastırdı. Hersek isyanı esnasında güya tarafsızlığını ilan etmiş olan Karadağ Prensi, bir taraftan da seferberlik ilan ederek tedhiş hareketlerine başladı. Bunun üzerine Devlet-i Aliye, toplanan askerin derhal dağılmasını istemişti. Bu teklifin Karadağ tarafından reddedilmesi, Osmanlı-Karadağ Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuştu. Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa komutasındaki kuvvetler, üç koldan Karadağ'a yöneldiler. Derviş Paşa, Abdi Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, Ömer Paşa'nın emrinde hareket ediyorlardı. Harekât sahasının sarp ve dağlık olmasından dolayı başlangıçta biraz sıkıntı çekildi. Fakat Osmanlı topçusunun büyük bir gayretle çalışması, Karadağlıların yenilip geri çekilmelerine sebep oldu. Bâbü'lî, Balkanların güvenliğini sağlamak için Karadağ ile savaşmakta idi. Karadağ kuvvetlerinin yenilgisi sonucu bu gaye tahakkuk etmiş oluyordu.

Bu defâ, bölgede sürekli huzursuzluk çıkaran Karadağ'a karşı büyük devletler de tarafsız kalmıştı. Bununla beraber 1862 baharında Karadağ'a giren Osmanlı kuvvetlerinin, Karadağ'ın başkenti olan "Çetine" (Tsetinie/Tsettinje)'ye doğru ilerledikleri sırada, her Türk zaferini Hristiyanlık hisleriyle karşılamak alışkanlığında bulunan Avrupa diplomasisi, derhal hareket geçerek Osmanlı ordusu Çetine'ye girmeden önce bir anlaşma yapılması talebinde bulunacaktır. Osmanlı kuvvetlerinin kesin zaferi üzerine Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve İtalya gibi yabancı devletler, işe müdahale ettiler. Bunun

üzerine Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında 31 Ağustos 1862 (5 Rebiülevvel 1279)'de İşkodra Barışı yapıldı. Bâbiâli, savaş öncesinde ve sonrasında niyetinin bir fetih hareketi olmadığını bildirmişti. Bu sebeple barış görüşmelerinde sözünü tutarak küçük bazı değişikliklerle Karadağ'ın, eski statüsünü aynen kabul etti. Böylece Karadağ, her ne kadar bağımsızlık isteklerine kavuşamadı ise de bölge, devamlı kaynayan bir huzursuzluk kaynağı olmakta devam etti.⁸

Bu duruma göre Karadağ, bağımsızlık arzusuna yine kavuşamadı. Ne var ki, bundan böyle devamlı kaynayan bir huzursuzluk kaynağı haline gelen bölge, 1875'teki Balkan buhranı ile yeni bir döneme girmiş oldu.

EFLÂK VE BUĞDAN OLAYLARI (Romanya Prensiğinin Kurulması)

Memleketeyn olarak da bilinen Eflâk ve Buğdan, XIX. yüzyıl ortalarında, daha önceki yıllarda olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ne bağlı, özel imtiyazı olan iki ayrı beylikti. Bir tarafta, başta Rusya olmak üzere Avusturya-Macaristan gibi devletler, bölgede nüfuz sahibi olmak isterlerken, bir taraftan da milliyetçilik hareketleri gelişmeye devam ediyordu. Bütün bunlar, özellikle Kırım savaşından sonra Eflâk ve Buğdan'ın, Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimin güçlenmesine sebep oluyordu. 1856 Paris Antlaşması, bölgede Romenler lehine bazı değişiklikler getirdi. Buna göre bölgede Osmanlı Devleti'nin hükûمرanlık hakları devam etmekle birlikte, iki beylik iç işlerinde serbest olacaktı. Bütün bu gelişmeler, Eflak ve Buğdan'da birleşme akımının gelişmesine ve yeni olayların meydana gelmesine sebep oldu.⁹ Kırım Savaşı sırasında geçici olarak Avusturya'ya bı-

8. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 201-202; Karal, **Tarih**, VII, 3-5; Moacanin, "Karadağ", **DİA**, XXIV, 385; Ali İhsan Gencer "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI, b 494-496.

9. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, trc. Nilüfer Epceli, İstanbul 2005, V, 411-419.

rakılan Eflâk ve Buğdan, antlaşma gereği 30 Mart 1857 tarihinde Avusturya tarafından boşaltıldı. Bunlar, iki ayrı meclis tarafından yönetilmeye başlandı. Daha sonra iki beyliğin seçmenleri, birleşmek için harekete geçtiler. Avrupa devletleri de kendi menfaatleri ölçüsünde burada gelişen olaylara ilgi duymaya başladılar. Böylece mesele, devletlerarası bir nitelik kazandı.

Batılı devletlerin, kendi menfaatleri bakımından yaklaştıkları durum, Osmanlı Devleti tarafından hoş görülüyordu. Zira devlet için egemenliği altındaki bu toprakların kendisi ile olan bağlarını zayıflatması veya bağımsızlığa kavuşması, büyük bir kayıp olurdu. Ayrıca olayın Romenlerin lehine gerçekleşmesi halinde, bunun Balkanlar'daki diğer gayr-i müslim tebeaya da sıçrayacağını ve böylece kötü bir örnek olacağını iyi biliyordu. Bu yüzden, birliğin kurulmasına karşı idi. Bütün bunlara rağmen olaylar, Fransa'nın da girişimi ve baskısı ile birlik yönünde gelişme gösterdi. Nitekim bu yoldaki ilk olay, Paris Antlaşması gereğince yapılan seçimlerle başladı. Haziran 1857'de antlaşmada imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden meydana gelen "*Avrupa Komisyonu*"nun gözetiminde, Eflâk ve Buğdan'da mahallî meclis seçimleri yapıldı. Seçimi, beyliklerin birleşmelerine karşı olan taraf kazandı. Fakat Fransa, Rusya ve Piyemonte, seçime hile karıştırıldığı iddiasında bulunarak seçimin tekrarlanmasını istediler. Bâbîâlî, başlangıçta buna itiraz ettiyse de sonunda seçimin yenilenmesini kabul etmek zorunda kaldı. Eylül 1857'de yapılan seçimi, birlik taraftarları kazandı. 8 Ekim 1857'de toplanan Eflâk ve Buğdan meclisleri, iki beyliğin "Romanya" adı altında birleştirilmesine karar verdi. Osmanlı Devleti, Avrupalı büyük devletlerin baskıları karşısında 24 Eylül 1859'da Aleksandru Cuza'yı Eflâk ve Buğdan'ın ortak prensi olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. I. Ioan (1859-1866) adını alan Cuza, 1860 yılında İstanbul'a geldi. Burada bağımsız bir prens gibi karşılanan Cuza, Emirgân köşkünde ikamet etti. Cuza, Bâbîâlî ile yaptığı görüşmelerde, fiilen tamamlanmış bulunan Romen birliğinin resmen tanınmasına izin verilmesini istedi. Osmanlı Devleti, 2 Aralık 1861'de yayınladığı bir fermanla, o güne kadar iki ayrı meclis ve hükümetle

yönetilen Eflâk ve Buğdan'ın tek bir meclise ve hükümete yani merkezî bir yönetime sahip olmasını kabul etti. Böylece Romanya birliği, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında vücut bulmuş oluyordu. Fakat fermanda tasrih edilmiş olduğuna göre bu birlik, prensin Eflâk ve Buğdan voyvodalıklarını kendi şahsında topladığı süre ile tahdid edilmişti. Prens, feragat ettiği veya öldüğü takdirde Eflâk ve Buğdan yine ayrı voyvodalar tarafından yönetileceklerdi. Bu, Eflâk ve Buğdan'ın idarî birliğinin prensin akıbetine bağlanmış geçici bir birlik olduğunu göstermektedir. Müşterek meclis, 5 Şubat 1862'de Bükreş'te ilk toplantısını yaptı. Meclisin, yeni kanun ve nizamları çıkarmak suretiyle iç idareyi birleştirmesi gerekiyordu. Halbuki meclisin bu yeni üyeleri, hem tecrübesiz, hem de geleceğe güvenle bakamadıkları için devamlı bir heyecan ve asabiyet hali içinde idiler. Bu durum karşısında prens, otoriter bir yönetim kurmaya karar verdi. Bu yönetim şekli kurulduğu andan itibaren pek çok kimse tarafından eleştirilmeye başlandı. Bu eleştirilere kaynaklık eden anlayışa göre farklı gruplar, Romanya'nın, Eflâklı ve Buğdanlı olmayan yabancı bir prensin kuracağı bir hanedan ile kuvvetlenip yükseleceğine inanıyorlardı. Bu atmosfer, Cuza'nın yönetimine karşı bir isyan hareketinin patlak vermesine sebep oldu. 28 Mart 1864'teki bu ilk isyan, sür'atle bastırıldı. Fakat 23 Şubat 1866'da meydana gelen ve ordunun da iştirak ettiği isyan hareketi üzerine Cuza, vazifesinden feragat etmek zorunda kaldı. Romanya parlamentosu aynı gün, oy birliği ile Prens Karol adı altında Prusya Prensi Karl Von Hohenzollei Romanya tahtına prens olarak seçti. Bunun üzerine Bâbüâlî, Romen birliğine verilen onayın geçerliliğini yitirdiğini ileri sürmeye ve hatta ülkeye asker göndermeye niyetlendi. Prens Karol'un İstanbul'a gelmesiyle bu mesele kapanmış oldu. Gerçi bu dönemde Osmanlı Devleti ile hızla yükselen bu yeni devlet arasında, ödenecek yıllık vergi ile hukukî bağımlılık dışında bir bağ kalmamıştı. Romanya'nın, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı şeklen de olsa 1878 yılına kadar sürdü.¹⁰

10. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, V, 422-425; Karal, **Tarih**, VII, 7-11; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 205; Gencer, age. 489-492.

SİRBİSTAN OLAYLARI

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Sırlar arasında başlayan milliyetçilik akımları, 1856 Paris Antlaşması ile adeta teşvik edilir olmuştur. Bu antlaşmanın 28. maddesi ile Sırbistan, antlaşmada imzası bulunan devletlerin ortak garantisi altına alınırken, 29. madde ile de Osmanlı Devleti, antlaşmayı kabul eden devletlerin rızası olmadan Sırbistan'a karşı hiçbir şekilde askerî bir müdahalede bulunamayacaktı. Bu da Sırlara yeni yeni girişimlerde bulunma fırsat ve imkânını vermiş oluyordu.

Antlaşmanın kendilerine sağladığı durumdan faydalanmak isteyen Sırlar, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir devlet haline gelmek için çalışmaya başladılar. Bu yüzden, Müslüman Türklere karşı düşmanca hareketlerini artırdıkları gibi, Sırp Beyi de ihtiyacı olmadığı halde 90 bin kişilik bir ordu kurmaya kalkışmıştı.

1861 yılına gelindiğinde Sırlar, Müslüman Türklere karşı düşmanca hareketlerini artırdılar. Türk asker ve halkını Sırbistan'dan çıkarmak için çalışmalara başladılar. Sırların bu şekildeki davranışları, özellikle 1860 yılında ölen Miloş Obrenoviç'in yerine geçen oğlu Michael döneminde kendini göstermeye başladı. Zira o, "Omladina" (Milli Gençlik Teşkilâtı)'nın tesiri ile Sırp hâkimiyeti altında olmak şartıyla bütün güney Slavlarını birleştirmek istiyordu. Bu isteğinin yerine getirilebilmesi için de Türklerin ülkeden atılmaları gerekiyordu.¹¹

Paris Antlaşması hükümlerine aykırı hareketleriyle Sırlar, aslında bağımsızlık davasında bulunduklarını göstermeye çalışıyorlardı. Nitekim 1862 yılının Ocak ayından itibaren Belgrad'daki jandarma kuvvetlerinin sayısını artırmaya başlamaları yetmiyormuş gibi, bu kuvvetlere eşkıyalıkla şöhrat bulmuş insanları da almaları, gerçek düşüncelerinin ne olduğunu ortaya koyuyordu. Bundan kısa bir müddet sonra yani Şubat ve Mart aylarında da münferit

11. A. Hajek, "Sırbistan" *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), X, 564.

vak'alar halinde Türklerin öldürüldüğü görüldü. Bu olaylar, şehrin Türk ve Sırp halkı üzerinde bir heyecan ve korku meydana getirdi. Bazı Türk aileleri, daha önceden dost oldukları Sırp'ların tavsiyesi üzerine kaleye sığındılar. Haziran 1862'de Çukurçeşme'de su alma yüzünden birkaç Türk askeri ile Sırp'lar arasında bir çarpışma oldu. Bu olay üzerine Belgrad'ın yerli halkı, silaha sarılarak Türklere karşı harekete geçti. Türklerin yardımına koşmak için kaleden çıkan askerî bir birlik, Sırp'lar tarafından çevrilerek savaşa zorlandı. Birlik, geri dönmek (ric'at) zorunda kaldı. Böylece Sırp'lar taarruza, Türkler de savunma durumuna geçtiler. Şehirde barikatlar kuruldu. Belgrad'da bulunan yabancı konsolosların aracılığı ile Sırp makamları Belgrad Paşası "Âşir Paşa" ile müzakereye başladılar. Müzakere sonucunda varılan anlaşmaya göre şehirde çevrilmiş bulunan Türk askerî postaları ile Müştüman halk kaleye çekilecek, Türklerden mal ve mülkleri ile şehirde kalacak olanların da güvenlikleri Sırp makamlarınca sağlanacaktı. Bu anlaşmadan bir gün sonra bir cenaze alayını bahane ederek toplanan ve büyük bir kalabalık meydana getiren Sırp askerleri ile halkın kaledeki Türklere karşı tehditkâr bir tavır almaları üzerine Âşir Paşa, Belgrad'ı topa tuttu. 17 Haziran'daki bu olay, aynı gün Belgrad'daki Batılı konsoloslar tarafından protesto edildi. Bu olayı bahane eden Avrupa kamuoyu, bir daha Türklere karşı haksız isnatlarda bulunmaya başladı. Bâbiâli, Belgrad olaylarının sebep ve mahiyetini araştırmak üzere "Divan-ı muhasebat" reisi Ahmet Vefik Bey'i Sırbistan'a gönderdi. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı-Sırp ilişkilerinin bozulmasına ve Avrupa devletlerinin yeniden işe karışmalarına sebep oldu. Nitekim Osmanlı Devleti, Fransa tarafından teklif edilen ve Paris Antlaşmasında imzaları bulunan devletlerin, Sırbistan işini görüşmek için İstanbul'da bir konferans tertip edilmesi gerektiği şeklindeki görüşünü kabul etti.¹²

Bunun üzerine İstanbul'da 1862 Ağustos'unda devletlerarası bir konferans toplandı. Çeşitli görüşme ve müzakerelerden sonra 8 Ey-

12. Karal, **Tarih**, VII, 14-15.

İlül 1862'de anlaşmaya varıldı. İmzalanan "İstanbul Protokolü"ne göre Osmanlı Devleti, Sırbistan'daki bazı kaleleri (Sokod ve Oujtza) Sırlara terk etti. Fakat Belgrad kalesi ile birkaç kaleyi daha koruyabiliyordu. Hatta Belgrad kalesini karma bir komisyonun muvafakati ile Belgrad'ın Türk Mahallesi istikametinde genişletme hakkına bile sahip oldu. Kalelerin dışında bulunan Türklerin Sırbistan'dan çıkarılmaları için mal ve mülklerine karşılık alacakları tazminat hususunda Bâbüâlî ile Sırp hükümetinin bir anlaşmaya varmaları hükmü kabul edildi. Bu yeni durum, Osmanlı Devleti'nin, Sırbistan üzerindeki egemenliğine son vermek için atılmış yeni bir adımdı. Protokolün bu ağır şartlarına rağmen Sırlar, durumdan özellikle Belgrad'ın Türklerin elinde kalmasından memnun değillerdi. Sırp Beyi Mihaıl, kaleler için Bâbüâlî nezdinde devamlı teşebbüslerde bulunarak devamlı olarak kalelerin kendilerine terkini istiyordu. Bu sıralarda Avrupa'nın politik durumu da Sırların lehinde idi. Nitekim Osmanlı Devleti'ni destekler görünen İngiltere bile, doğrudan doğruya kendisini ilgilendirmeyen bu neviden siyasi olaylara karışmak istemiyordu. Bu dönemde o, hem iç işleri, hem de Amerika ile daha çok meşgul olma ihtiyacını hissediyordu. Bu bakımdan, Belgrad kalesi yüzünden çıkacak bir ihtilafta Bâbüâlî'yi destekleme niyetinde değildi. Avusturya'ya gelince, 1866'da Prusya ile yaptığı savaşta yenildiği için Avrupa'da pek fazla nüfuzu kalmamıştı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti, ona da güvenemezdi. Prusya ve İtalya ise Sırp isteklerine sempati ile bakıyorlardı. Bu esnada Leh ve Çerkez gailelerini bertaraf etmiş olan Rusya, iç problemlerini hallettiği için Sırları desteklemeye hazırdı. Fransa'ya gelince bu devlet, bir taraftan Sırları tahrik ederken, bir taraftan da Türklere Sırbistan kalelerinden çıkmayı tavsiye ediyordu. Fransız devlet adamları, Türklere yaptıkları bu tavsiyenin Paris Antlaşması hükümlerine aykırı olduğunu kabul etmekle birlikte, *"büyük bir fırtınaya yakalanmış bir gemiye benzeyen Osmanlı Devleti'nin, güvenle sığınabileceği bir liman bulabilmesi için direk kesmek ve yük atmak gibi bazı fedakârlıklara katlanması gerekiyordu. Şayet Sırların istekleri kabul edilirse Yunanlılarla birlikte harekete geçmelerinin önü alınmış ola-*

cağı gibi, Rus tahrikleri de sonuçsuz kalacaktı.” Bu görüşe yakın düşüncelere sahip olan diğer devletler de Osmanlıyı yalnız bıraktılar. Bu ortam içerisinde çeşitli iç ve dış meselelerle uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, sonunda aralarında savaş ihtimali beliren Sırbistan ile kalelerin terki yüzünden doğmuş olan anlaşmazlığı büyük devletlerin baskısı ile çözmeye yoluna gitti. Bazı görüşme ve gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti, 20 Mart 1867 tarihli bir ferman ile Sırbistan’daki “Kıla-ı Hakaniye” denilen (Kıla-ı Erbaa) dört kaleyi (Belgrad, Böğürdelên=Sabacz, Semendire=Smederevo ve Fethûl-İslâm=Gladova) kalelerini Sırbistan’a bıraktı. Bunun üzerine Belgrad’ın Kale Meydanı’nda son Osmanlı muhafızı Cezayirli Ali Rıza Paşa ile Türk kuvvetlerinin de iştirak ettikleri bir törenden sonra Belgrad kalesi Sırlara devredildi. Bu törenle Türk bayrağı yanına Sırp bayrağı çekilmiş oldu. Buna göre Osmanlı Devleti’nin, Sırbistan üzerindeki hâkimiyeti siyaseten devam etmiş oluyordu. Bununla beraber bu, asırlarca Osmanlı Devleti’nde, “Dârülcihad” vazifesini görmüş olan Belgrad ve çevresinin elden çıkması demekti. Her ne kadar Belgrad kalesinde bir Türk bayrağı dalgalanıyor idiyse de bu gâzisiz ve fedaisiz dalgalanan bir bayrak olmuştu. Böylece Osmanlı Devleti, topraklarından bir parçasını daha fiilen kaybetmiş oluyordu. Ancak Sırbistan şeklen de olsa 1878’e kadar İstanbul’a bağlı görünmekte devam etti.

Kalelerin Sırbistan’a terk edilmesinden sonra Sırp Beyi Mihail, Cezayirli Ali Rıza Paşa ile birlikte İstanbul’a gelip Padişah’a şükranlarını arz edecektir. Sırbistan’daki bu gelişmeler üzerine Yunanlılar yalnız bırakılıp Girit meselesi bir müddet sonra tesviye edilerek bütün Hristiyan unsurlarını toptan ayaklandırmak isteyen Rusya’nın planı bir müddet için geciktirilmiş oldu. Artık birer ada durumuna gelmiş olan kalelerin Sırbistan’a bırakılması büyük ve ağır tenkidlere uğramışsa da aslında bu sayede devlet, büyük bir vartandan kurtulmuş oluyordu.¹³

13. Ahmed Rasim, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1330, IV, 2141-2145, 2169; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 215-216; Karal, **Tarih**, VII, 15-18.

GİRİT İSYANI VE TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Doğu Akdeniz'in en büyük adalarından biri olan Girit, 8259 kilometre kare büyüklüğünde bir yer kaplamaktadır. Doğu-Batı istikametindeki uzunluğu yaklaşık 260 km., genişliği ise 15-50 km. arasında değişmektedir. Yüzey şekilleri açısından oldukça parçalanmış ve birbirlerinden çöküntülerle ayrılan dağ kütlelerinin boydan boya kat ettiği ada, isyan halinde, âsilerin uzun süre gerilla harbi yapmalarına elverişli bir konuma sahiptir.¹⁴

1645'ten başlamak ve 1669'da imzalanan antlaşma ile Osmanlı topraklarına katılan Girit, büyük çabalar sonucu elde edilmişti. Belirtilen yıllar arasında meydana gelen çarpışmalar yüzünden Girit, Osmanlı askeri için bir çeşit eğitim yeri haline geldiğinden "Devlet-i Aliyye'nin ta'limhane-i harbisi" adını almıştı.¹⁵ Senelerce süren ve büyük kayıplara sebep olmasına rağmen, Girit halkının güvenliği, devletin bütün topraklarında olduğu gibi garanti altına alınmıştı. Halkın diline, dinine, örf ve âdetlerine herhangi bir şekilde müdahalede bulunulmadı. Çünkü topraklarındaki gayr-i müslimleri "vedia-i ilahi" (Allah'ın emaneti)¹⁶ olarak kabul eden Osmanlı yönetimi, başka türlü hareket edemezdi. Osmanlı'nın bu anlayışından dolayı onlar, çeşitli haklara sahip olarak huzur içinde yaşantılarını sürdürmeye devam ettirdiler. Nitekim Kandiye'nin fethinden, Mora ihtilalinin başlangıcına kadar 150 yıllık bir zaman zarfında Girit'te önemli bir olay meydana gelmedi. Fakat, Çar Petro ile başlayıp, git-tikçe şiddetini artıran Rus tahrikleri, Fransız İhtilali ile uyandırılan milliyetçilik duyguları, bunların yanında Osmanlı Devleti'nin günden güne bozulan ve zayıflayan iç yönetimi, Hristiyan tebea arasında başlayan ayrılma arzusu ve nihayet böyle bir cereyanı gerçekleştirmek üzere Rumların kurdukları Heteria Cemiyeti'nin propa-

14. Cemal Tükin, "Girit", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)*, XIV, 85; Karal, *Tarih*, VII, 18.

15. Tükin, "Girit" *DİA.* XIV, 87.

16. BOA. *Mühime Defteri*, (MD.), nr. 12, s.641.

gandası, Girit'te sükûnetin bozulmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti, Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırmakla meşgul olduğu bir sırada, Rumlar tarafından Mora ve Adalar'da çıkarılan isyanlar, Girit Adası'na da sıçradı. Başta hırsızlık ve serkeşlikleriyle tanınan İsfakyalılar olmak üzere Hanya sancâğına bağlı Apokorono ve Hanya nahiyesinin dağ köylerindeki gayr-i müslimler, hicrî 1236 yılı Ramazan bayramında (1821 Temmuz başları) ayaklanarak Türkler ile meskûn kasa-ba ve köylere hücum ettiler. İsyân hareketini haber alan Bâbîâlî, Girit'te sükûn ve asayişin yeniden sağlanma işini Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya havale etti. Böylece isyan bastırılmış oldu.

Girit Adası'nda yaşayan gayr-i müslimler, adalarının 1830 yılında Londra Protokolü sonucu, İngiltere Rusya ve Fransa'nın himayesinde kurulan Yunanistan Krallığı'na bağlanmadığını gördüklerinde tekrar ayaklandılar. Bu ayaklanma da 1831 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından bastırıldı. Ancak o, kendisine valiliği de verilen Girit'i, bir anlamda buradan fazla bir şey elde edemeyeceğini düşündüğü gibi, buraya atanan valilerin malî bakımdan zararlı çıkacaklarını düşünüyordu. Bu yüzden 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Antlaşması'ndan sonra burayı boşalttı. Girit'e tekrar dönen Yunan mülteciler vasıtasıyla isyana teşvik edilen yerli Rumlar, Mehmet Ali Paşa'nın ayrılmasını da fırsat bilerek tekrar ayaklandılar. Bu ayaklanma da daha öncekiler gibi kısa sürede devlet tarafından bastırıldı.

İngiltere, hâkimiyetinde bulunan "Cezair-i Seb'a" (Yedi Ada)'yı 1864 yılı başlarında Yunanistan'a devretmişti. Bâbîâlî, o günün siyasî şartları gereği bunu kabul etmek zorunda kalmıştı (12 Zilkade 1281/8 Nisan 1865). Yedi adanın zahmetsizce kendilerine verilmesi üzerine Yunanistan, büyük bir ümide kapıldı. Bu, bütün Akdeniz adalarını ve hatta İstanbul'u dahi alıp, büyük bir devlet olma hayali peşinde koşmaya başlayan "Megola İdea"cıların da cür'etini artırdı. Bunlar, Girit'i de Yunanistan'a ilhak etme teşebbüsüne girişmişlerdi. Bu teşebbüslerinde başarılı olabilmek için de adaya papaz, öğretmen ve çeteciler göndermek suretiyle tahriklere başlamışlardı. Yunanistan, hem adayı Osmanlı Devleti'nden koparmak, hem de bu

emeline ulaşmak için ada halkını ayaklanmaya teşvik etti. Bu yüzden Girit 1866'da ilk defa geniş ölçüde bir ayaklanmaya sahne oldu. Girit Hristiyanları, bu defa da "Hatt-ı Hümayûn"un hükümlerine riayet edilmesi, vergilerin hafifletilmesi, mekteplerin düzeltilmesi, limanların açılması ve bir ziraat bankası kurulma isteklerini bahane ederek ayaklandılar. Bu isteklerin tamamının devletçe derhal yerine getirilmesi mümkün değildi. Bunu bahane ederek 2 Eylül 1866'da geçici bir hükümet kurarak adanın Yunanistan'a ilhakını ilan ettiler.

Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Ancak bu sefer Yunanistan'ı kuran İngiltere, Fransa ve Rusya işe karışıp kendilerini bu defaki Girit ayaklanmasına müdahaleye yetkili sandılar. Özellikle Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne Girit'in Yunanistan'a bırakılmasını veya hiç olmazsa bu adaya özerklik verilmesi teklifinde bulundular. Bu öneri, Bâbîâlî tarafından reddedildiği gibi isyanın bastırılma işi de Ömer Paşa'ya verildi. İsyanın bastırılma işi devam ederken, büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale fırsatı vermek için Rumlar'ı kendi gemileriyle Yunanistan'a taşımaya başladılar. Böylece güya Osmanlı askerinin zulmüne uğramamak için yuvalarını bırakmak zorunda kalan Girit'in Hristiyan halkını korumaları altına aldıklarını ilan ediyorlardı. Bâbîâlî, bunların gerçek niyetlerinin ne olduğunu çok iyi biliyordu. Bu arada Rusya, Osmanlı Devleti için zararlı olan her olayda olduğu gibi Girit isyanında da âsilerin tarafını tutuyordu. Onların isteklerine göre Girit, Yunanistan'a bırakılmalı idi. Rusya ve Fransa gibi devletlerde bulunan bu anlayışın bir sonucu olarak âsilere her taraftan yardım geliyordu. Bu esnada Yunan hükümeti resmen alakadar görünmemekle beraber, ülkesinin her tarafında âsilere yardım için komiteler kurulmuştu. Bunlar, Girit'e erzak, para, silah ve çeşitli mühimmat gönderdikleri gibi, gönüllü adı altında asker ve subay göndermeye başladılar. Böylece Rusya, Fransa ve Yunanistan'ın yardım ve koruyuculuğu ile isyan gittikçe büyümeye başladı. Bu da yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarına sebep oldu.

Dışarıdan gelen bu yardım ve tahrikler sonucu adadaki Müslüman halk, topraklarını ve evlerini bırakarak Osmanlı askerinin bulunduğu müstahkem şehirlere çekilmişti. Âsiler de ailelerini Yunanistan'a göndermişlerdi. Yunanistan'a gelen isyancıların aileleri, Yunan basını tarafından, Türk zulmünden kaçan Hristiyan mazlumlara gösteriliyordu. Âsiler, adada korkunç bir vahşet fırtınası estirerek Müslüman köy ve kasabaları ateşe vermişlerdi. Bu arada ele geçirdikleri masum sivil Müslümanları da öldürmekten çekinmemişlerdi.

Yunanistan ile âsilerin koruyuculuğunu yapmakta olan ve bu yolla da bölgede etkisini çoğaltmak isteyen Fransa, 1867 Mayıs'ında Rusya'nın da onayını alarak Girit reâyâsının şikâyet ve isteklerinin nelerden ibâret olduğunu anlamak üzere adaya milletlerarası bir komisyonun gönderilmesini teklif etti. Fakat Osmanlı Devleti gibi İngiltere ve Avusturya da bu teklifi sakıncalı görerek reddettiler. Bunun üzerine Fransa, Osmanlı Devleti'nin de ayrı bir komisyon göndermesi ve bunun yabancı komisyonla ortak çalışması teklifinde bulundu. Bu teklife, Rusya, İtalya ve Prusya da destek verdi. Ancak Osmanlı hükümeti bunun iç işlerine karışma olacağını söyleyerek reddetti.¹⁷

Sultan Abdülaziz, ayaklanmanın bastırılması, asayişin yeniden temini ve yeni bir yönetimin tesisi için Âli Paşa'yı Girit'e gönderdi (2 Ekim 1867). Adanın Hristiyan halkına çeşitli faydalar sağlayan bir nizamnâme neşretti (4 Ocak 1868). Buna göre Girit, Hanya, İsfakya, Resmo, Kandiye ve Laşit adlarında beş sancağa, sancaklar kazalara, bunlar da nahiyelere bölündü. İsfakya ve Laşit sancaklarının mutasarrıfları Hristiyanlardan, Kandiye ile Resmo sancaklarının mutasarrıfları da Müslümanlardandı. Kaza kaymakamları da halkın çoğunluğunun mensup olduğu din ve mezhebe göre ya Müslüman, veya Hristiyanlardan tayin edildi. Müslüman olan mutasarrıf ve kaymakamların Hristiyanlardan, Hristiyan olan mutasarrıf

17. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, İstanbul 1982, I, 22.

ve kaymakamların da Müslümanlardan birer yardımcıları, her mutasarrıf ve kaymakamın yanında halkın seçimiyle kurulmuş idare meclislerinde üçü Müslüman ve üçü Hristiyan olmak üzere altı kişi bulundurulacaktı. Hanya sancağı mutasarrıflığı görevini de yürütecek olan ada valisinin nezdinde, vilayet idare meclisi adıyla kurulan mecliste her sancaktan biri Müslüman, diğeri Hristiyan olmak üzere 10 üye bulundurulması, üyelerin vilayet umumi meclisince seçilmesi kararlaştırılmıştı. Adayla ilgili resmi yazışmalar Türkçe ve Rumca olmak üzere iki dilde yapılacaktı. Müslüman ve Hristiyan ahalinin karşılıklı olarak haklarının korunması esası göz önünde bulundurularak hazırlanan nizamnâme ile Girit'te kurulan idari sistem de adadaki karışıklıklara son vermedi.

Âli Paşa, aynı zamanda genel af ilan ederek âsilerin, Hanya'ya birer temsilci göndermelerini istedi. Kasım 1868'de adı geçen şehirde toplanan delegelerin ileri sürdükleri diğer istekler de kabul edildi. Bu arada birkaç yıl vergiler affedildiği gibi, zarar görenlere de yardım vaat edildi. Ayrıca buradaki Hristiyanlar, askerlik hizmeti karşılığında alınan "*Bedel-i Askerî*"den de muaf tutuldular. Buna rağmen adada huzursuzluk sona ermediği gibi Yunanistan, Girit halkına Bâbüâlî tarafından verilen bu imtiyazlarla da yetinmeyerek silahlanmaya başladı. Osmanlı Devleti de 11 Aralık 1868'de Yunanistan'a bir nota verdi. Bunda, Yunanistan'daki gönüllü teşkilâtının dağıtılmasını, silah kaçakçılığı yapanlara karşı Yunan limanlarının kapalı tutulmasını, Girit'e dönmek isteyen göçmenlerin korunmasını ve Yunanistan'ın, milletlerarası taahhütlerini yerine getireceğine söz vermesini istedi. Bu notanın reddedilmesi üzerine Osmanlı Devleti, Yunanistan ile olan ilişkilerini kesti. Böylece iki devlet arasında bir savaş çıkmak üzereyken tekrar büyük devletler araya girdi.

III. Napolyon, Girit meselesi ile Türk-Yunan ilişkilerini görüşmek üzere 2 Ocak 1869'da büyük devletleri bir toplantıya çağırdı. Bunun üzerine 9 Ocak 1869'da Paris'te Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin katılımı ile bir konferans toplandı. Yunanistan, bu konferansa katılmayı kabul etmedi.

Uzun görüşmelerden sonra nihayet 20 Ocak 1869'da Paris konferansının resmî bildirisi kabul edildi. Bu bildiride, Yunanistan'ın, Osmanlılara karşı çeteler teşkilinden vazgeçmesi, Girit âsilerine malzeme götürecek gemilerin Yunan limanlarından donatımının yapılmaması ve göçmenlerin Girit'e dönmelerine engel olunmaması isteniyordu.

Büyük devletler, bu bildiri ile Osmanlılara karşı giriştiği hareketlerinden dolayı Yunanistan'ı suçladıklarını açıkça belli etmişlerdi. Paris konferansına iştirak eden devletler bu bildiri ile Osmanlı Devleti karşısında Yunanistan'ı yalnız bıraktıklarını ilan etmiş oluyordular. Nitekim bildiri ile ilgili Yunanistan'a verilen notada, bildirinin alınmasından sonra en geç bir hafta içinde kabul edilmemesi halinde, Yunanistan'ın sebebiyet vereceği hareketlerin sonucuna yalnız başına katlanacağını ve hiçbir devletin kendisine yardım etmeyeceği ihtarında bulundular. Bu durum karşısında Yunan hükümeti, konferansa katılan devletlerin bu baskısı karşısında 6 Şubat 1869'da bildiriyi kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Osmanlı-Yunan ilişkilerinin normale döndüğünü ilan eden konferans 18 Şubat'ta toplantılarına son verdi.

Bütün bu girişim ve gelişmeler sonucunda, İngiltere'nin istediği şekilde statükonun korunması temel prensip kabul edilerek, Doğu Akdeniz bunalımı önlenmiş ve Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı ile Girit meselesi sona ermiş oldu.

Ancak, konferansa katılan devletlerin isteğine boyun eğilerek kabul edilen bu durum, gerçekte mütarekeden başka bir şey değildi. Çünkü ne Yunanlılar, ne de Girit Rumları, bundan memnun kaldılar. Bu sebeple emellerini gerçekleştirmek ve yeniden harekete geçmek üzere fırsat kollamaya başladılar.¹⁸

18. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, **Tarih**, nşr. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, XI, 56-60, 92-94; Ahmed Râsim, **Osmanlı Tarihi**, IV, 2175-2186; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 223-226; Karal, **Tarih**, VII, 17-31; Tukin, "Girit", **DİA**, XIV, 90 - 91; Gencer, age. XI, 499-501.

Girit isyanının gelişme safhaları ve hükümetin bu isyan karşısındaki tutumu, Osmanlı kamuoyunda üzüntü ile takip ediliyordu. Efkâr-ı umumiye, Girit isyanından Pâdişah ve Sadrazam Âli Paşa'yı sorumlu tutuyordu. Fakat Sultan Abdülaziz için fazla bir şey söylenmediği için bütün kabahat Âli Paşa'ya yükleniyordu. Yapılan tenkidlerin mahiyeti hakkında bir fikir vermesi bakımından Sadrazam Âli Paşa'nın maiyetinde Girid'e gitmiş olan Kabuli Paşa'nın, Viyana Sefiri (Elçisi) iken, özel bir görevle Paris'te bulunan Sadık Paşa'ya yazdığı mektupta şu satırları okuyoruz:

“Âli Paşa, Girit'te iken hakkında neler söylemediler. O, belayı devletten def etmiş iken âsilerle birlikte ve müttefikler dediler. İstanbul'a gelir ise hânesine (evine) gidinceye kadar arabasına necaset (pislik) atacaklardır, deyü yazdılar. Biçârenin bağı hûn (kan) olurdu.”

Bu arada Âli Paşa'nın baş düşmanı olan Ziya Paşa da, onun Girit problemine getirdiği çözüm şeklini beğenmeyerek:

“Sadr-ı Âli-i zamane ne yapardı acaba
Köprülü-zâde şu hengamede sağ olsa idi
Kapucu-zâde ile farkı budur Köprülünün
Birisi almış idi, diğeri verdi Girid'i”

Böyle bir tenkide karşılık Köprülü'nün torunlarından ve aynı zamanda Âli Paşa'ya bağlı olan Afif Bey de:

“Ceddimin eyledi âsârını ba avni Huda
Sadr-ı âli himemin sa'yı Afif'a tecdid
Eser-i himmet ü ihlasını fikreyler iken
Düştü tarihi seza, Fâtih-i sâni-i Girid”¹⁹ diyordu.

Gerek düşmanlık, gerekse fazla sevgiyi ifade eden ve tamamen his unsurunu ön plana çıkaran bu tenkitlere bakan bir kimse, doğruyu bulmakta zorluk çeker. Ama şu bir gerçek ki, işin içine siyaset girdiği zaman insanlar yakalarını ifrat ve tefritten (aşırılık) kurtar-

19. İbnülemin, age. I, 24.

ramıyorlar. Ordusu zayıflamış, donanması güçsüz hale gelmiş ve hazinesi boşalmış bir devletin sadrazamı olan Âli Paşa'nın başka türlü hareket etmesi de herhalde mümkün değildi.

Âli Paşa, valilik ile komutanlığını verdiği Hüseyin Avni Paşa'yı Girit'te bırakarak 1868 (1284)'de İstanbul'a döndüğü zaman idari bazı ıslahatlarda bulundu. O, "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*"yi, "*Şura-yı Devlet*" ve "*Divân-ı Ahkâm-ı Adliye*" adlarıyla iki ayrı daire haline getirdi. Böylece adliye ile mülkiyeyi birbirinden ayırdı. Bu arada, dâhiliye nezâretini kurduğuna da burada işaret edelim.

Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan ayaklanmalarla ilgili kısa ve öz olarak şunları söylemek mümkündür: Paris Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü kabul edilmiş ve "Osmanlı Devleti ile herhangi bir devlet arasında meydana gelecek olan ihtilafın, antlaşmayı imzalayan devletlerin yardım ve tavassutu ile halledileceği" açıklanmıştı. Bu iki prensip ile Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri arasında kurulmuş bulunan denge siyasetinde hukukî ve siyasî bir unsur olarak kabul edilmişti. Fakat bu denge siyaseti, istikrarlı bir seyir takip etmiyordu. Devletlerin kendi iç ve dış siyasetlerine bağlı olarak değişebiliyordu. Osmanlı Devleti'nin, bu değişiklikten zararlı çıkmaması için siyasî, askerî, malî vs. gibi konularda çok daha kuvvetli olması gerekiyordu. Ancak bu sayede siyasî otoritesini sağlayabilirdi. Halbuki o dönemde Osmanlı Devleti böyle bir güçten yoksundu. Bu da dış siyasette onun, Avrupa'nın kuvvetli bulunan devleti tarafına meyl etmesine sebep oluyordu. Nitekim Kırım Muharebesi, İngiltere ile Fransa'nın yardımı ile yapıldığından devlet, bu iki devletle iyi geçinme gayretine girdi. Fakat Paris Antlaşmasını takip eden yıllarda Fransa, bir taraftan Rusya ile aynı paralelde politika üretmeye başlarken, bir taraftan da 1858'den itibaren "milliyet" esaslarına dayalı bir dış politika gütmeye başladı. Bu değişiklik, Osmanlı Devleti içindeki Hristiyan halkın bağımsızlık kazanmak için ayaklanmasına sebep olmuştu.

İsyan ve ayaklanmalar, devletin iç işlerinden sayılmakla birlikte "İslâhat Fermanı" ile ilgili görülerek Paris Antlaşmasını imzalayan

devletlerin müdahalelerine yol açtı. Bu yüzden, Karadağ İsyanı, Belgrad, Eflak ve Boğdan olayları ile Girit isyanı gibi hâdiselerde devlet inisiyatifi elinde bulunduramamıştı. Bu hâdiselerin her birinde söz konusu devletlerin ayrı ayrı veya toplu olarak müdahaleleri meydana gelmişti. Bâbıâli de bu müdahalelerin etkisi altında kalarak hadiselerin her birini, hem onları çıkaran Hristiyan topluluklarını, hem de Avrupa'nın büyük devletlerini memnun edecek şekilde halletmeye çalışmıştı. Sonuç olarak söylemek gerekirse, bu dönemde, devletin bünyesi gevşemiş ve dağılmaya müsait bir hal almıştı.²⁰

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN MİSİR SEYAHATI

Said Paşa'dan sonra Mısır valiliği, İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın hakkı idi. Fakat bu zat, İskenderiye'den Kahire'ye gelirken geçirdiği tren kazası sonucu ölmüştü. Said Paşa'nın da 18 Ocak 1863'te ölmesi üzerine Mısır valiliği İsmail Paşa'ya geçmişti. Zeki, çalışkan ve otoriteli bir genç olan İsmail Paşa, vali olduğu zaman otuz üç yaşında idi. İyi bir eğitim görmüş olan İsmail Paşa, vali olur olmaz İstanbul'a geldi. Pâdişahla baş başa konuşarak onu Mısır'ı ziyarete davet etti.

Bu sıralarda özellikle Balkanlar'da, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti, milliyet ve bağımsızlık fikirlerinin doğurduğu isyan hareketleriyle sarsılmakta idi. Bu arada Sultan Abdülmecid döneminde ortaya çıkan Süveyş Kanalı'nın açılması meselesi de İngiltere ile Fransa'nın, yeniden Mısır'la ilgilenmelerine sebep olmuştu. Böyle bir durum karşısında halkı Müslüman olan Mısır'ın, Osmanlı hilâfet makamına olan bağlılığını teyid etmek gerekiyordu. Bu bakımdan, yapılan davete icabet etmek devletin menfaatine olacaktı. Zira böyle bir ziyaret, Müslüman halkın psikolojisi üzerinde etkili olacaktı. Nitekim devlet adamları da Mısır'ın, XIX. yüzyılın ilk yarısında, devletin başına açtığı gaileleri unutmuyorlardı. Bu sebeple Padişahın

20. Karal, **Tarih**. VII, 38-39.

böyle bir seyahat için teşvik edilmesi gerekiyordu. Nitekim bu konuda Sultan Abdülaziz'i teşvik edenlerin başında Kavala'lı Mehmet Ali Paşa'nın damadı olan yeni Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa geliyordu. Gerçi Sultan Abdülaziz'in de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanından beri, adeta ayrı bir devlet halini almaya başlayan bu Osmanlı eyâletine gitmekle Mısırlıların İstanbul'a bağlılıklarını kuvvetlendirmek istediğinden bahsedilir. Pâdişah'ın, Mısır'ı ziyaretinin başka bir teşvikçisi de, o sıralarda "Meclis-i Vâlâ" reisliğinden "Seraskelik"e nakledilmiş ve eski Sadrazamlardan olan Keçecizâde Fuad Paşa'dır.

Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı Devleti'ne katılıp bağlandığı günden beri hiçbir Pâdişah, Mısır'ı ziyaret etmemişti. Bundan dolayı Sultan Abdülaziz'in seyahati, Osmanlı tarihinde benzeri görülmeeyen bir olay olarak kabul edilir. Pâdişah, 13 Şevval 1279 (3 Nisan 1863) günü, Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan devlet erkânına iltifatlarla bulunduktan sonra "Fevz-i cihad" vapuruyla Mısır'ın İskenderiye şehrine doğru hareket etti. Devlet adamlarıyla başkent halkı tarafından vapur ve kayıklarla Marmara açıklarına kadar uğurlanan Sultan'ın refakatinde Veliahd-Şehzâde Murad, Şehzâde Abdülhamid ve Şehzâde Mehmed Reşad ile Şehzâde Yusuf Efendiler bulunuyorlardı. Devlet erkânından da Serasker Fuad Paşa, Kaptan-ı Derya (Bahriye Nâzırı) Ateş Mehmed Paşalardan başka saray erkânından bazıları ile iki defa Şeyhülislâmlık makamına getirilen Muallim-i Sultanî Akşehirli Hasan Fehmi Efendi de bulunuyorlardı. Seyahat müddetince taht şehri olan İstanbul'da Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, Sultan Abdülaziz'in yerine saltanat naibi olarak kaldı.

Pâdişah, gerek İskenderiye'de, gerekse Kahire'de muhteşem törenler ve halkın yürekten gelen muazzam sevgisi ile karşılandı. Pâdişah, bu gösterileri istismar etmedi. İsmail Paşa'nın otoritesini zedeleyecek hareket ve sözlerden kaçındı. "Ben, burada Mısır valisinin misafiriyim ve öyle kalacağım" demek suretiyle mevcut ferman hükümleri dairesinde, Mısır'ın statüsüne, Pâdişah ve Halife olarak

riayet etmek niyetinde olduğunu göstermiş oluyordu. Pâdişah'ın, Mısır seyahati ve oradaki davranışı, bu eyaletle Osmanlı Devleti'nin münasebetlerini kuvvetlendirdiği gibi İngiltere ile Fransa'nın da İsmail Paşa'yı Bâbiaâli aleyhine tahrik etme ihtiraslarını bertaraf ederek suya düşürmüştü.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi, Pâdişah'ın, Mısır'daki karşılaştığı ve oradaki durumu hakkında bilgi verdikten sonra Şevval ayının 27. (17 Nisan 1863) günü Kahire'den İskenderiye'ye döndüğünü, oradan da İzmir'e doğru hareketle buraya varıldığını ve halkın büyük bir coşku ile onu karşıladığını belirtmektedir. İzmir'den hareket eden Sultan Abdülaziz'in, Cuma günü İstanbul'a geldiğini ve doğrudan Tophane'de bulunan Nusretiye Câmii'ne gidip orada Cuma namazını eda ettiğini söyler. İstanbul halkının, Mısır'a gidişte olduğu gibi dönüşte de büyük bir coşku ve sevinçle Padişahı karşıladığını nakleder. Ahmed Cevdet Paşa ise bu konuda daha tafsilatlı bilgiler vererek: "Zât-ı şâhâne, Mısır'dan avdetlerinde İzmir'e uğrayıp burada ise milel-i muhtelif mevcud olduğundan cümlesi büyük alkışlar ile istikbal etmişler. Hatta madamalar ve madmuazeller sokaklarda diz çökerek "Vive le Sultan" (Sultan çok yaşa) deyü çağırışmışlar.

Zât-ı şâhâne, bu alkışlardan hazzedüp hatta "Mısır ve İzmir'de gördüğümüz âsâr-ı meyl ü muhabbeti İstanbul ahalisinden görmedik" deyü buyurmuşlardır. Halbuki bu alkışlar İstanbul'a dahi sirayet eyleyerek, avdet-i hümâyûnlarında sekene-i İstanbul dahi, ez-kadîm mutadları olan samt u sükûtu pek nazik ve gayet müessir alkışlara tahvil ediverdiler. Ve şehir-âyin hususunda ahali-i Mısır u İzmir'e kat kat tefevvuk ettiler" dedikten sonra üç gün üç gece devam tören ve emsali görülmeyen sevgi gösterilerinden bahseder.²¹

21. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih*, X, 88-89; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 57-60; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 204.

MISIR VERASET USULÜNÜN DEĞİŞTİRİLMESİ

Mısır Valisi İsmail Paşa, Mısır için büyük proje ve tasarlara sahipti. Ancak bunları gerçekleştirmek için dedesi Mehmet Ali paşa gibi savaş yolunu değil, Avrupa kamuoyunu kazanmak ve Osmanlı devlet adamlarına çeşitli menfaatler sağlama yolunu tercih etmekteydi. Böylece tasavvurundaki Mısır'ı vücuda getirip Avrupa ayarında bir ülke yapacaktı. Bunun için de büyük yatırımlara girdi. Öbür taraftan Osmanlı Pâdişahı'na iyi görünmek amacıyla Girit'te çıkarılan isyanların bastırılması için asker ve para yardımıyla bulundu. Bu hizmetlerine karşılık olmak üzere, 24 Mayıs 1841 (2 Rebiülahir 1257) tarihinde, bazı şartlara bağlı olarak Sultan Abdülmecid tarafından Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bahsedilen verâset hakkını değiştirebilmek için gayret sarf ediyordu. Böyle bir hakkı elde edebilmek için yıllardan beri çalışıyordu. Buna göre Mısır veraset şekli, Mehmet Ali Paşa soyunun en yaşlı üyesine değil, kendi soyundan en büyük oğlunun valiliğe getirilmesi şeklinde olmalıydı. Rivâyetlere göre bu uğurda milyonlarca altını rüşvet olarak dağıtmış, Pâdişah ve vezirlerin gözüne girmek için her fırsatı değerlendirmişti. Sadrazam Fuad Paşa ile Hâriciye Nâzırı (Dışişleri Bakanı) Âli Paşaların da bunda rol oynadığı belirtilmektedir. Nitekim "Mehmet Ali Paşa sülalesinden gelen Mısır valilerinin beşincisi olan İsmail Paşa, İstanbul'a yağdırdığı altın külçeleriyle muhteşem ve giranbaha hediyeler sayesinde irsî valilikten hükümdarlığa doğru tedricen istihalesini te'min edebilecek imtiyazlar kopardı. İsmail Paşa, münasebatında girgin, insan avlamakta pişkin, son derece kurnaz, dolap çevirmekten yorulmaz, velhasıl emsali pek az bir idarecidir. İşte bütün bu menfi meziyetleri ile tükenmez altınları sayesinde Saray'dan Bâbıâli'ye kadar İstanbul'da birçok taraftar avlamış, Sultan Aziz'in gözüne girmiş, kendisi de Pâdişahın bendegânından olmak itibariyle en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün "Mâbeyn" ve Bâbıâli erkânına güler yüz gös-

terip “*Kapı Yoldaşım*” diye arkadaşça tatlı diller dökmüş ve hatta rivayete göre sarayın “*Haremağaları*”nı bile bu gibi hitaplardan mahrum etmemiştir. Bu sırada üst üste imtiyazlar koparması işte bu sâyededir.”²²

İsmail Paşa, amcası Said Paşa’nın ölümü üzerine 18 Ocak 1863’te Mısır valisi oldu. İsmail Paşa, her şeydan önce Mısır’ı Bâbî-âli’nin hâkimiyetinden kurtarmak veya hiç olmazsa daha geniş muhtariyet hakları elde etmek istiyordu. Fakat, biraz önce de temas edildiği gibi bunu, dedesi gibi isyancı bir tavırla başaramayacağını biliyordu. Bu bakımdan hedefine ulaşmak için yukarıda işaret edilen iki yol seçmişti.

Filhakika, Fuad Paşa’nın sadâreti esnasında meydana gelen hâdiselerden biri de ırsî bir valilik olarak devam eden Mısır’ın verâset usûlünde yapılan değişikliktir. O dönemde Mısır valisi olan İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz’i Mısır’a davet etmiş ve zât-ı şâhânenin itimadına mahzar olmuş bir kimsedir. Paşa, imtiyazlarını genişletmek arzusuna düşmüş, nüfuz ve selâhiyetinin artırılması, valiliğin kendi çocuklarına hasredilmesi için teşebbüslerde bulunmuştur. Bunları, zât-ı şâhâneye karşı gösterdiği çok ciddi bir bağlılıkla sağlamaya çalışmıştır. Bu hususta, “Mâbeyn” ve Bâbîâlî erkânının birçoklarına “*Kapı Yoldaşım*” diyecek kadar ileri gitmiştir. Rivayetlere göre bu şekildeki tatlı dillerle memnun ettiği devlet adamlarına pahalı hediyeler de veren İsmail Paşa, bu sâyede arzularını gerçekleştirmiştir. Böylece daha önce “*Ekberiyet*”(büyüklük) kaidesine göre vali olunurken, bundan böyle “*Velediyet*” (babadan oğula) prensibine göre Mısır’a vali olunacaktır. Başka bir ifade ile Mısır valiliği artık Mehmet Ali Paşa soyunun en büyüğüne değil, İsmail Paşa’nın soyundan gelmek şartıyla babadan oğula intikal edecekti. Bu arada Sudan vilayeti zımnen, Sevakın ve Musavva kazaları da Mısır vilayetinin idaresine bırakıldı. Böylece toprakları genişleyen Mısır vilayetinin her yıl Bâbîâlî’ye göndereceği vergi, 80 binden 150 bin keseye, 18 bin

22. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 207.

kişiden ibaret olması gereken eyalet askeri sayısının 30 bine çıkarılmasına müsaade edildi (28 Mayıs 1866/13 Muharrem 1283). Romanya, Sırbistan ve Karadağ prensliklerinin imtiyazlarının artırılması, Avrupalı büyük devletlerin baskısı sonucu olmasına rağmen, Mısır'ın imtiyazlarının artırılması, Osmanlı Devleti'nin kedi arzusuyla olmuştur.

Mısır'ın güler yüzlü, tatlı dilli ve pişkeşleriyle (verdiği hediyelerle) şöhret kazanmış Valisi İsmail Paşa, elde ettiği imtiyazlara göre valiliği alelade, sönük ve yetersiz bir unvan olarak görmüştü. Bu bakımdan Sultan'a olan bağlılığını da ifade etmek üzere, kendisine Peygamber Hz. Yusuf için kullanılan "Aziz-i Mısır" unvanının verilmesini talep etmişti. Fakat bu istek, Pâdişah'ın ismiyle karıştırılacağı ihtimali göz önüne alınarak reddedilmişti. Buna karşılık, Bâbîâlî protokolünde sadrazamlar ile önemli bazı vezirler için kullanılan "Hıdiv" unvanının verilmesi uygun görülmüştür. 2 Haziran 1866 (18 Muharrem 1283) tarihli ferman, Mısır Valisi İsmail Paşa'yı "Hıdivlik makamına yükseltmişti. Ashında Farsça bir kelime olan "Hıdiv", bu tarihten itibaren Arapçalaştırılarak kullanılmaya başlanmıştı. Böylece Mısır eyâletine "Hıdiviyet-i Mısır" denilmeye başlanmıştır.

Bu unvanla Mısır eyâleti, artık bir "Emâret" (Emîrlik=Prenslik) haline gelmiş oluyordu. 8 Haziran 1867 (5 Safer 1284) tarihli ferman, Mısır'ın imtiyazlarını daha da genişletti. İsmail Paşa, Mısır'ın iç idaresiyle ilgili düzenlemeler yapma hakkına sahip olduğu gibi, yabancı devletlerle gümrük ve posta işlerine ait gayr-i siyasî mukaveleler imzalama yetkisini de elde etti. Osmanlı Pâdişahı tarafından her an sıradan bir vali gibi azledileceğini bildiği halde müstakil hükümdarlar gibi davranmaktan çekinmiyordu. 1869'da Avrupa'ya yaptığı seyahatte bu şekilde hareket etmişti. Bu sırada Avrupa başınında Mısır'ın ayrı ve bağımsız bir ülke olduğu yolunda yazılar yayınlanıyordu. Fransa ve İngiltere, İsmail Paşa'yı bağımsız hükümdarlara mahsus merasimlerle karşıladılar. Milliyetçi fikir ve hareketleri desteklemekle şöhret bulmuş olan III. Napolyon, İsmail Paşa'yı daha önce Sultan Abdülaziz'i misafir ettiği dairede ağırta-

mıştı. Buna karşılık İsmail Paşa da uğradığı Avrupa başkentlerinde hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışında bulunmaya şahsen davet ediyordu. İsmail Paşa'nın Avrupa seyahati, Bâbü'lî tarafından büyük tepkilerle karşılandı. Sadrazam Âli Paşa, Hıdiv'e haddini bildirmek için bir ihtar gönderdi. Avrupa hükümdarlarını kendi adına davet etmekle yetkilerini aştığını, Mısır'ın Osmanlı toprağı olduğunu, Hıdiv'in Osmanlı Devleti erkânından sayıldığı için Avrupa'da hükümdarlarla yapacağı temaslarda yanında Türk elçilerinin bulunması gerekirken buna uyulmadığını, Mısır'ın sadece iç işlerinde muhtar olduğu, Hıdiv'in Ermeni Nubar Paşa'yı Dışişleri bakanı tayin ederek dış ülkelerle anlaşma yapmak istemesinin de mevcut ferman hükümlerine aykırı olduğunu hatırlattı. Âli Paşa, İsmail Paşa'yı kendisine verilen ferman hükümlerine göre hareket etmeye davet ettiği gibi, dış temsilciliklere de Mısır'ın, Osmanlı Devleti bünyesindeki statüsünün ilgili devletlere anlatılması talimatını verdi. Hıdiv İsmail Paşa'nın, alttan alarak gönderdiği cevaptan tatmin olmayan Âli Paşa, ikinci bir ihtar daha gönderdi. Bunlara uymadığı takdirde valilikten azledileceğini bildirdi.

Gerek Hıdiv unvanına, gerekse diğer imtiyazlara rağmen Osmanlı hükümdarı, herhangi bir vali gibi istediği zaman Hıdiv'i değiştirebilirdi. Nitekim bu yetki, Sultan Abdülhamid devrinde kullanılarak 26 Haziran 1879 (5 Receb 1296) Çarşamba günü İsmail Paşa görevden alınmak suretiyle kullanılmıştı. Onun yerine oğlu Tevfik Paşa hidivliğe getirildi. İsmail Paşa'nın da derhal Mısır'ı terk etmesi istendi. Bunun üzerine Napoli'ye giden İsmail Paşa, daha sonra sâdir olan irâde ile İstanbul'a gelerek Emirgan'daki köşkünde yaşamaya başladı.²³

23. Ahmed Lütfi, **Tarih**, nşr. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, XI, 86; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 206-208; Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hıdiv" **DİA**. XXIII, 118.

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI

Sultan Abdülaziz'in, İstanbul'dan hareketinden dönüşüne kadar 1 ay, 16 gün süren Avrupa seyahati, Osmanlı tarihinin ilgi çekici olaylarından biridir. Zira o tarihe kadar bir Osmanlı hükümdarının yabancı bir ülkeyi resmî veya gayr-i resmî şekilde ziyaret ettiği görülmemiştir. Bu alaka, o ana kadar ülkesini terk etmediğinden dolayı sadece Osmanlı toplumu için değil, aynı zamanda batı toplumu için de geçerli idi.

Fransız İmparatoru'nun, Avrupalı hükümdarları Paris'teki Evrensel Sergiye davet etmiş olması, Osmanlı sarayının da ilgisini çekiyordu. Sultan Abdülaziz de davet edilenler arasında idi. Osmanlı sultanlarından birisi ilk kez barış zamanında kendi topraklarının dışına çıkacaktı. Hakkında çok az şey bilinen böyle güçlü bir hükümdarın gelecek olması, Batı Avrupalılar arasında da ilgi ve merak uyandırmıştı. Büyük kitlelerin Osmanlı Pâdişahı'na karşı olan bu sıcak kabulü, Avrupalı devlet başkanlarının bu ziyarete kuşku ve isteksiz bakmalarına yol açtı.²⁴

Fransa İmparatoru III. Napoleon, milletlerarası Paris sergisi münasebetiyle Sultan Abdülaziz'i Fransa'ya davet etmişti. Bu davete icabet edildiği takdirde, genel barışı takviye edecek fikirlerin de teati edilebileceğini İstanbul'daki elçisi vâsıtasıyla bildirmişti. Sadrâzam Âli Paşa ile Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa da bu konuda Pâdişahı teşvik etmişlerdi. Tam o sıralarda İngiltere elçisi de Kraliçe Victoria'nın, Sultan Abdülaziz'i Londra'ya davet etmekte olduğunu arz edince her iki davet de kabul edilmişti.

Davetlerin gerçekleştiği bu dönemde, Memleketeyn, Sırbistan ve Karadağ gibi Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan beylikleri, özellikle Fransa ve Rusya'dan yardım gördüklerinden bağımsızlık hareketleri için çaba sarf ediyorlardı. Son zamanlardaki Girit buhranı da Osmanlı Devleti'ni epey zor duruma sokmuştu. Devletin, birçok yönü

24. Judy Upton - Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", **Osmanlı**, Ankara 1999, II, 119.

ile zorluklar içinde bulunduğu böyle bir dönemde bu davet, büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bilhassa İmparatorun, genel barışı takviye meşalesinin de görüşüleceğinden bahsetmiş olması, “Şark Meselesi”nde muhteşem misafirini rencide etmeyecek fikirler beyan etmesi düşünülebilirdi. Sultan Abdülaziz’in, III. Napoleon’a karşı Türk tezini Paris’e kadar giderek en büyük misafir sıfatıyla bizzat savunması, özellikle Girit meselesi bakımından büyük bir önem taşıyordu. Çünkü bu mesele, küçük bir Yunan davası olmaksızın ziyade, devletlerarası büyük bir problem haline gelmişti. İşte bu davet, siyasî gaileleri, Devlet-i Aliye lehine gerçekleştirmek bakımından bir zemin hazırlamak için kabul edilmişti. Bu bakımdan, Sultan Abdülaziz’in bu seyahati, her ne kadar “Evrensel Sergi”yi ziyaret maksadı taşıyor gibi görünse de aslında bu ziyaretin temeli politik sebeplere dayanıyordu.

Osmanlı tarihinde, savaş münasebetiyle yapılan seferler bir kenara bırakılacak olursa, seyahat maksadıyla yabancı ülkelere giden yegâne Pâdişah ve Hristiyan ülkelerine dost olarak giden yegâne Halife, Sultan Abdülaziz olmuştur. Bu bakımdan bu seyahat, Avrupa tarihinde de benzeri görülmemiş bir hâdise olarak kabul edilmiştir.

Sultan Abdülaziz, 18 Safer 1284 (21 Haziran 1867) Cuma günü Ortaköy Câmii’nde yapılan Cuma selamlığından sonra Dolmabahçe Sarayı’na gelmiş ve öğleden sonra saat dörde doğru “*Sultaniye*” adındaki özel vapuruyla İstanbul’dan hareket etmişti. Top atışları altında seyahate başlayan Pâdişah’ı, sahillere dizilen halk da alkışlarla uğurlamıştı.

Sultan Abdülaziz, yurt dışına çıktığı için ülkede onun devlet reisliği görevini vekâleten yerine getirmek üzere bir “*Naib-i Saltanat*” tayini gerekiyordu. Bu fevkalade önemli göreve de Sadrazam Âli Paşa tayin edilmişti. Osmanlı tarihinde Pâdişahlar, sefere çıktıkları zaman yerlerine “*İstanbul Kaymakamı*” unvanıyla bir vekil bırakmalarını eskiden beri uygulanan bir gelenektir. Bununla beraber böyle durumlarda sefer esnasında da olsa Pâdişah kendi ülkesinde ve işinin başında sayıldığı için “İstanbul Kaymakamlığı”, tam anlamıyla bir

“Saltanat Naipliği” sayılmazdı. Halbuki bu sefer Pâdişah, kendi ülkesinden ve işinin başından ayrılıp başka bir ülkeye gittiği için Âli Paşa, bütün hukukî sonuçlarıyla bir “Saltanat Naibi”, yani Pâdişah vekili idi. Böylece Osmanlı idarî literatüründe sadâretten daha önemli bir mevkide bulunmuş oluyordu. Âli Paşa’nın bu sıfat ve unvanı, Pâdişahın hareket tarihinden itibaren Tuna yolu ile dönüşünde 2 Rebiülahir (3 Ağustos) Cumartesi günü akşamı Vidin’de Osmanlı toprağına ayak basıncaya kadar tam 44 gün sürmüştür.

Bu seyahat esnasında, Pâdişah’ın maiyetinde Veliahd Murad Efendi (V. Murad), Şehzâde Abdülhamid (II. Abdülhamid) ve Pâdişah’ın büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendilerden başka Hâriciye Nâzırı (Dışişleri Bakanı) Keçecizâde Fuad Paşa, Muallim-i Sultânî Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Başmabeyinci Hüseyin Cemil Bey, Başkâtip Bursalı Mehmed Emin Bey, Hariciye teşrifatçısı Mehmed Kâmil Bey, Mabeyinci Hafız Mehmed Bey, Divan-ı Hümâyûn tercüman-ı Ârifi Beylerden başka Fransa Büyükelçisi Bouree ile İngiltere Elçiliği baş tercümanı da davet sahiplerini temsilen Pâdişah’ın maiyetinde bulunuyorlardı.

21 Haziran günü öğleden sonra saat 4’te İstanbul’dan hareket eden Sultan Abdülaziz, ertesi gün Çanakkale Boğazı’nda iki taraftan atılan toplarla selamlanarak geçti. Boğaz’ın ağzına kadar gelmiş olan Fransız donanması tarafından top atışları ve alkışlarla selamlandı. Sultan’ın filosu, 23 Haziran (20 Safer) Pazar günü Midilli ve Sakız adalarının açıklarından geçti. Girit meselesine rağmen filo, 24 Haziran (21 Safer) Pazartesi günü Girit ile Mora arasından geçerek Sicilya’ya doğru yol aldı. 25 Haziran (22 Safer)’da Sicilya’da aynı adı taşıyan boğazın üzerindeki Messina limanına vardı. Burada da top atışlarıyla selamlanan Pâdişah, 28 Haziran (25 Safer)’da Napoli’ye ulaştı. İtalyan donanması ile birlikte Messina-Napoli yolunu alan Türk elçisi Rüstem Bey, İtalyan amirali ve mahallî hükümet erkânı ile birlikte Sultan Abdülaziz’i yatında ziyaret etti. Bir İtalyan filosu Korsika’ya kadar Pâdişah’a refakat etti. 29 Haziran (26 Safer) günü Fransa’nın güney sahilindeki Toulon’a varıldı. Burası, eskiden beri Fransa’nın Akdeniz’deki deniz üssü ve Akdeniz donanmasının mer-

kezi idi. Sultan Abdülaziz, burada çok büyük ve muhteşem bir törenle karşılandı. Kabul töreninde, olabilecek en görkemli şekilde 101 pare top atışıyla yapılan bir karşılama hazırlanmıştı. İmparator, bazı memurlarını göndererek Sultan'ı karşılamalarını istemişti. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Büyükelçisi Cemil Paşa ve diğer elçilik çalışanları da karşılama töreninde hazır bulunmuşlardı. Vaktiyle Barbaros Hayreddin Paşa da aynı şekilde karşılanmıştı. Toulon şehri de I. François tarafından bir yıl için Osmanlı yönetimine bırakılmıştı.

Toulon'da Sultan'ın onuruna bir öğle yemeği verildi. Sultan Abdülaziz, oradan trenle Marsilya'ya giderek akşam yemeğini orada yedi. 30 Haziran (27 Safer) günü saat on bire doğru Paris'e varan Osmanlı Pâdişahı, "mefrûsat-ı nefise ferş edilmek" suretiyle çok güzel bir şekilde süslenmiş olan garda Fransız İmparatoru III. Napoleon tarafından karşılandı. İki hükümdar, askerî merasimden sonra saltanat arabasıyla halkın büyük tezahüratları arasında Tuileries Sarayı'na vardılar. Burada resmî olarak İmparatoriçe Eugenie ile tanışan Sultan Abdülaziz, imparatorun eşliğinde ikametine tahsis edilen ve şimdi Fransız Cumhurbaşkanlarının ikamet ettikleri Elysee Sarayı'na gitti. Saraya giden yolda Çar veya Prusya Kralı geldiğinde toplanandan çok daha fazla, yaklaşık yarım milyon kişilik bir kalabalık bulunuyordu. Aslında bu, 1855'te Kraliçe Victoria'nın Paris'i ziyaretinden bu yana görülen en büyük kalabalıktı.²⁵ Aynı akşam, Sultan'ın onuruna Palais des Tuileries'de bir akşam yemeği verildi. Konuklar arasında Fransa prensleri, Paris'te bulunan yabancı krallar, büyükelçiler, bakanlar, Sultan'ın maiyeti ve Cemil Paşa vardı. Paris'te 10 gün kadar kalan Sultan Abdülaziz ve maiyeti, III. Napoleon tarafından 10 Temmuz (8 Rebiülevvel) günü, düzenlenmiş olan büyük bir uğurlama merasimi ile Paris'ten trenle uğurlandı. Boulognn'da gemiye binen Pâdişah, İngiltere'de sahildeki Dover limanına çıktı. Burada Galler Prensi Edward (VII.

25. The Daily News, 2 Temmuz 1867, s. 5'ten naklen bk. Judy Upton – Ward, agm. **Osmanlı**, II, 120.

Edward) tarafından karşılanan Sultan Abdülaziz, daha sonra buradan Londra'ya hareket etti. Abdülaziz, İngiltere topraklarına ayak bastığı anda İngiliz ve Fransız filolarındaki gemiler saygı gösterisi olarak toplarını ateşlemişlerdi. Fransız donanması, Manş Denizi'nde teşyi' (uğurlama) işini İngiliz donanmasına bırakmıştı. Dover'de Galler Prensi tarafından karşılanan Sultan Abdülaziz, Londra'da Kraliçe Victoria ile görüştü. Buckinham Sarayı ikametine tahsis edildi. Londra'da 11 gün kalan Pâdişah, resmî davetler ile diğer toplantılara iştirak etti. Bu arada Portsmouth'a giderek tersaneyi ziyaret eden Sultan Abdülaziz, Avam Kamarası'ndaki milletvekillerinin müzakerelerini dinledi. Belediye sarayında Londra fahri hemşehriliğini kabul etti. Kraliçe ile birlikte İngiliz donanmasının manevralarını izledi. En büyük hükümdarlara bile nadiren verilen "Dizbağı Nişanı"nı Kraliçe'nin bizzat kendisi Sultan Abdülaziz'e taktı. Türk dostu ve Rus düşmanı olup iki yıl önce ölen Başbakan Palmerston'un evine gidip ailesini ziyaret eden Pâdişah, halk tarafından çılgınca alkışlandı. 23 Temmuz (21 Rebiülevvel) günü, Kraliçe Victoria ile vedalaşan Pâdişah, Londra'dan trenle Dover'e geldi. Buradan da Calais'e kadar donanma tarafından teşyi' edildi. 24 Temmuz (22 Rebiülevvel) günü trenle Belçika'nın başkenti Brüksel'e gelen Pâdişah, Kral II. Leopold tarafından büyük ve muhteşem bir merasimle karşılandı. Burada Pâdişah'ın şerefine verilen öğle yemeğinden sonra Viyana'ya doğru hareket edilmişti. Ertesi gün yani 25 Temmuz (23 Rebiülevvel) da Ren üzerinde bulunan Coblentz'e varıldı. Burada Prusya Kralı I. Wilhelm ile Kraliçe tarafından karşılanan Pâdişah, Prusya ordusunu teftiş etti. 3 Yıl sonra Alman birliğini gerçekleştirip Almanya İmparatoru olacak olan I. Wilhelm ile yemek yedi. Ertesi gün de Coblentz'den ayrıldı. Prusya Kralı'nın, Sultan Abdülaziz ile görüşebilmek için Berlin'den 460 km. uzaklıkta olan krallığın öbür ucundaki Coblentz'de bulunması, bu dönemdeki Türk prestijini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Zira Sultan Abdülaziz, Paris'te iken Prusya'nın, Paris Büyükelçisi tarafından Berlin'i ziyarete resmen davet edilmişti.

Sultan Abdülaziz ve maiyeti, 28 Temmuz (26 Rebiülevvel)'da Avusturya İmparatorluğu'nun başkenti Viyana'ya vardı. Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı François Joseph tarafından Viyana garında karşılanan Sultan Abdülaziz, burada üç gün kaldı. 31 Temmuz (29 Rebiülevvel)'da buradan ayrılan Pâdişah, Tuna üzerinden vapurla bir günde Budapeşte'ye geldi. 1526'dan 1686'ya kadar 159 sene 11 ay 24 gün Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olan bu şehir, Budin Beylerbeyliği'nin eski merkezi idi. Macarlar, eski hükümdarlarının torununu büyük sevgi gösterileri ile karşıladılar. Pâdişah ve yanındaki heyet bakımından Avrupa seyahatinin en hüznünlü tarafı, herhalde daha önce kendi yönetiminde olan bu şehri ziyaret etmiş olmaktı. Sultan Abdülaziz ve maiyeti 3 Ağustos (2 Rebiülahir) günü Osmanlı topraklarına ayak basarak Vidin'e geldi. 21 Haziran (18 Safer) Cuma günü İstanbul'dan hareket etmiş olan Pâdişah'ın, Türk topraklarına ayak basıncaya kadar dışarıda geçirdiği zaman tam 44 gündür. Pâdişah, geceyi Vidin'de kendisi için hazırlanmış konakta geçirdikten sonra ertesi gün öğleden sonra Rusçuk'a doğru hareket etmişti. Peşte'de Tuna eyaleti valisi Mithat Paşa tarafından karşılanan hükümdar, Eyalet merkezi olan Rusçuk'ta da Sadrazam Âli Paşa ile Serasker Rüştü (Mütercim) Paşalar tarafından karşılanmıştı. Pazartesi günü Osmanlı Devleti'ne bağlı Memleketeyn (Romanya)'ın hükümdarı Prens Charles=Karol Rusçuk'a gelerek Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıktı. Pâdişah, 6 Ağustos (5 Rebiülahir) günü Rusçuk'tan ayrılarak Varna'ya geldi. Varna'da birkaç saat istirahat eden hükümdar, akşamüstü "*Sultaniye*" yatıyla İstanbul'a hareket etti. Ertesi gün yani 7 Ağustos (6 Rebiülahir) deniz yolu ile İstanbul'a döndü.

Pâdişahı getiren Sultaniye vapuru, Karadeniz'den Boğaz'a girince tabyalardan atılan toplanla selamlanmıştı. Mülki, askerî, ilmi bütün erkân ile sefirler (büyük elçiler) ve ruhanî reislerden başka, öğrenciler ve halk tarafından da kayıklarla karşılanmıştı. Anadolu ve Rumeli sahillerini dolduran askerlerle halkın alkış seslerinin top ve tüfek şenliklerine karıştığı bir coşku içinde vapurdan inip "*Yedi çifte kayak-ı hümayûn*"a suvar (binerek) olarak Dolmabahçe rıhtımına çıkan Sultan Abdülaziz'in İstanbul'dan ayrılışı ile İstanbul'a gelişi

tam 47 gün sürmüştü. Bu 47 günün üçü kendi topraklarında, 44 günü ise tamamen yabancı topraklarda geçmişti.²⁶

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati, çeşitli yönleriyle değerlendirilebilir. Bu seyahat, Osmanlı Devleti tarihinde, hükümdarın, toprakları dışına, barışçı amaçla yaptığı ilk yolculuktur. Aslında, Sultan Abdülaziz'in bu gezisinin temel sebebi, Girit problemi idi. Sultan ve hükümetinin amacı, Avrupa'nın güçlü ve uzun süreli hükümdarlıklarıyla iyi ilişkiler kurmak, aynı zamanda kendi halkına kendisinin Avrupa'nın ileri gelen hükümdarlarıyla aynı derecede kabul gördüğünü göstermektir. Doğrusu Abdülaziz, her iki amacına da ulaştı. Abdülaziz'in ziyaret ettiği bütün ülkelerin hükümdarları, Sultan'ın kendilerini onurlandırdığını belirtmişler ve ona karşı saygılı davranmışlardı. Bu durum, hem Abdülaziz'e, hem de diğerlerine prestij kazandırmıştır. Fransa ve İngiltere, Sultan'a Batı uygarlığını, ordularını ve donanmalarını gösterme yarışına girmişlerdi. Avusturya Devleti, Sultan'ın hiçbir tören yapılmaması hususundaki ısrarlarına rağmen Sultan'ın Viyana ziyareti sırasında en etkili şeyleri yapmış ve onu derinden etkilemişti. Prusya, son yıllarda Avrupa'da ele geçirdiği topraklar yüzünden Fransa ve Avusturya'dan daha önemli bir politik mevkie sahip olmuştu. Prusya Kralı, Sultan'ın, kendi topraklarından hiçbir tören yapılmadan geçip gitmesine izin vermemişti. Batı krallıklarının, Sultan'ın onurlandırmasına karşı ilgileri ve yarışları, onun gittiği yerlerde halk tarafından büyük coşku ve sevinçle karşılanması ile iyice belli oluyordu. Bu kabul, her ne kadar merak içerse bile, Kırım Savaşı sırasında Türklerin, Ruslara karşı İngiliz ve Fransız askerleriyle omuz omuza savaşması da halkın sıcak ilgisi üzerinde etkili olmuştur.²⁷

Bu seyahatin, önemli denebilecek sosyal sonuçları da oldu. Pâdişahın, saray lüksüne olan tutkunluğu biraz daha fazlalaştığı gibi, yeni bir zırhlı filo kurma isteği de kalbinde yeşermeye başladı. Bu

26. Geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XI, 107 – 114; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 216 – 222.

27. Judy Upton – Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı*, II, 125 – 126.

yüzden, derhal savaş gemisi yapımı gündeme geldi ve ısmarlanan gemilerin çoğunun yapımına İngiliz tersanelerinde başlandı. Her şeyden daha çok Pâdişah'ın, demiryoluna olan sevgisi arttı. İlk lokomotif durumunun Boğaziçi yakınlarında yükseldiği 1873 yılında, Rus sefiri bunu, "une veritable fièvre de chemin de fer" (gerçek bir demiryolu aşkı) diye tarif etmişti. 1873 yılında trenler Anadolu'ya işlemeye başlamıştı. Ama şimdilik Haydarpaşa'dan 90 km. kadar ilerideki İzmit'e gidiyorlardı. Demiryolunu Fransızlar yapmıştı. Ayrıca Marmara'nın güney kıyısındaki Mudanya'dan Bursa'ya da bir hat çekmişlerdi.²⁸

ŞÛRÂ-YI DEVLET'İN İHDASI

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, aslı unsuru olan Müslüman Türklerden başka farklı ırk, dil, din ve mezheplere mensup büyük bir insan topluluğunu vatandaş olarak topraklarında barındırıyordu. XIX. asrın sonlarına doğru Batı, Osmanlı ülkesinde demokratik özellik taşıyan bir sistemin uygulanmasını istemeye başlamıştı. Halbuki o dönemlerde Osmanlı Devleti'nde böyle bir uygulama imkânsızdı. Zira, Batı ülkelerinde olduğu gibi parlamenter bir sistemin uygulanması, buradaki çeşitli unsurların kendi milliyet, din ve menfaatlerine göre mücadele etmeleri demekti. Gerçi bu dönemde tam anlamıyla bir demokrasi, hemen hemen dünyanın hiçbir ülkesinde mevcut değildi. Bununla beraber demokrasi tarihimizde 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra 7 Kasım 1864 (7 Cemaziyelahir 1281) Salı günü neşredilen "Teşkil-i Vilayet" nizamnamesi, önemli bir yer tutar. Bu kanun ile eski eyaletlerin yerine sancak, kaza ve nahiye teşkilâtına dayalı yeni vilayetler kuruluyordu. Bu uygulama, önce "Tuna Vilayeti" adıyla teşkil edilen ve Silistre, Vidin, Niş ile Sofya çevresini içine alan vilayette başladı. Bu yeni vilayetin başına da Midhat Paşa getirildi. Midhat Paşa, birkaç yıl içinde çok büyük

28 Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, trc. Belkis Çorakçı Dışbudak, İstanbul 1995, s. 219.

başarılar elde etti. Bu kanuna göre vilayetlerde valilerin, sancaklarda mutasarrıfların ve kazalarda kaymakamların başkanlığında birer vilayet meclisi bulunacaktı. Halktan olan bu meclislerin üyeleri 2 yıl için seçimle işbaşına geliyorlardı. Meclis üyeleri, halkın din ve mezhepleri oranında seçiliyordu. Gerçi bu meclislerin icra yetkileri yoktu. Ancak gene de bu, demokrasi tarihinde önemli bir adım sayılırdı.

Aynı nizamnâmeye göre her vilayet merkezinde yılda bir defa, istişarî mahiyette bir “umumi meclis” toplanıyordu. Vilayeti oluşturan bütün kazaların temsilcilerinin katıldığı bu meclislerde, vilayeti ilgilendiren bütün meseleler (ticaret, ziraat, sanayi, maarif ve nafia gibi) görüşülüp karara bağlanıyordu. Böylece, halkın, seçim, meclis, söz söyleme ve yönetime katılma gibi mefhumlarla ilgisi sağlanmış oldu.

Girit seferinden dönen Âli Paşa'nın 1 Nisan 1868 (8 Zilhicce 1284)'de yayınladığı ve “Meclis-i Vâlâ”nın, Şûrâ-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla iki ayrı meclise ayrılması hakkındaki karar, çok önemlidir. Bu nizamnâme ile Pâdişah'ın yetkileri bile daraltılmıştı. Bu kararla idarî ve adlî işler birbirlerinden ayrıldıkları gibi “kuvvetler ayrılığı”nın da temeli atılmış oluyordu. Şûrâ-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nin bünyesine uygun teşriî bir meclisin tecrübesi mahiyetini taşımaktadır. Bu şûrâ, muhtelif idarî şubelere tekabül etmek üzere birkaç dairenden müteşekkildi. Bütün kanun ve nizamnameleri hazırlayıp tedkik etmek, idarî makamlarla ilgili davalarda görev ve yetki ihtilaflarını çözmek, yüksek rütbeli memurların muhakemesini yapmak ve bütçeyi hazırlamak bu şûrânın vazifeleri arasında idi. Bu durumu göz önünde bulunduran Engelhardt, bu müessesenin “vazifeleri ve teşkilâtı nokta-i nazarından ibtidaî bir parlamento, meşrutî idare için küçük bir tecrübe” sayılabileceğini belirtmektedir. Şûrâ-yı Devlet reisi, eski “Meclis-i Vâlâ” reisi gibi kabineye dahil olacak, hatta nâzırların en itibarlılarından sayılacaktır. Vilayet meclisleri ile Şûrâ-yı Devlet'in irtibat kurmuş olmaları ve vilayetten belirli üyelerin Şûrâ-yı Devlet'e gelerek meclis kararlarını bildirmeleri ve Şûrâ'nın tasvibine sunmaları gerçek bir demokrasi tecrübesi sayılır. Şûrâya katılmak üzere muhtelif vilayetlerden gelen üyelerin, yola çıkışları esnasında halk, büyük ve heye-

canlı tezahüratlarda bulunuyordu. Şûrâ-yı Devlet, Nihayet 10 Mayıs 1868 (17 Muharrem 1285) Pazar günü büyük bir merasimle Sultan Abdülaziz tarafından açılmıştır. Sultan Abdülaziz, açılış merasiminde yaptığı konuşmada kuvvetler ayrılığından söz ederken şöyle diyordu: "Teşkilât-ı cedide, kuvve-i icraiyenin, kuvve-i adliye, diniye ve teşriiyeden tefriki esasına müsteniddir." Ayrıca "Kim olursa olsun, hangi millete mensub bulunursa bulunsun, bütün erbab-ı iktidarın şûrâyâ dahil olmasını isterim. Bu müessesese, Suriyeliler, Bulgarlar, Boşnaklar, elhâsıl kâffe-i akvamın erbab-ı iktidarı için bir merkez-i müşterek olmalı ve bu erbab-ı iktidar vükelâyâ muavenet (yardım) etmelidir" şeklinde temennilerde bulunmuştur. Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki, Sultan, bir taraftan yabancı devletlerce, bir taraftan da Jön Türkler'ce talep edilen meb'ûsan meclisini, ülke için en faydalı bir şekilde tesis etmeyi uygun gördüğü gibi, Osmanlı tebeası olan farklı unsurları kaynaştırabilecek bir şûrâyı istiyordu.

Bazıları bunu, Âli ve Fuad Paşaların demokrasi havariliğinin sonucu olarak gösterme gayretine kapılmışlardır.²⁹ Bu görüşün bir fanteziden öteye gidemediğini ve o günkü telakkilerle de tezat teşkil ettiğini belirten bir araştırmacı, yukarıdaki görüşü kabul etmenin hem yanlış, hem de dönemlerine bakıldığı zaman gülünç gelmektedir diyerek bunun mümkün olmadığına işaret etmektedir. Konu ile ilgili bazı delilleri de ortaya koyan araştırmacı: "Buna mukabil Sultan Abdülaziz Han'ı da müstebid veya istibdada meyyal bir devlet reisi olarak vasıflandırmak, aynı derecede hatalıdır. Yaygın bir hale gelmiş olan bu görüşün yanlışlığı ise, bizzat Yeni Osmanlıların en mühimlerinin eser ve yazılarıyla da sabittir. Bunlar, Âli Paşa'ya, şu hususta ne kadar çatmışlarsa, Sultan'ı da bu işten o derece hariç bırakmışlardır. Hatta onlardan naklen yazılan sonraki hatıralarda dahi Pâdişah'ın, millet için hak ve selahiyetlerinden feragate her zaman hazır olduğunu samimiyetle dile getirmişlerdir. Bunun sebebi, Osmanlı hükümdarlarının millet mefhumunda tamamen erimiş olmalarından doğmuş ve bu kanaat uzun asırlar ve nesiller bo-

29. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, XI, 159 – 162; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 169 – 172; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 226 – 227.

yunca devam eden sarsılmaz ve mânen çok köklü olan devlet riyâsetinin, değişmez an'anelerinden çıkmıştır"³⁰ diyerek farklı bir görüş beyan etmektedir.

KEÇECİZÂDE MEHMED FUAD PAŞA'NIN VEFATI

Asıl adı Mehmed Fuad olan Keçecizâde Fuad Paşa, 5 Safer 1230 (17 Ocak 1815)'da İstanbul'da dünyaya geldi. Babası ünlü şair Keçecizâde İzzet Molla'dır. Annesi Hibetullah Hanım'ın nesebi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kadar uzanır. Mehmed Fuad önce, "İlmiye Sınıfı"na girmek için Arapça ve Farsça öğrendi. Ancak babasının Sivas'a sürülmesi üzerine "Mekteb-i Tıbbiye"ye girmek zorunda kaldı. Buradaki öğretimin Fransızca olması sayesinde bu dili öğrendi. Tıbbiyeden doktor yüzbaşı olarak mezuniyetinden sonra, Vali Çengelöğlu Tahir Paşa ile birlikte Trablusgarp'a gitti. Dönüşte Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle meslek değiştirerek Kasım 1837'de Bâbîâlî tercüme kalemine girdi. 1839'da buranın müterci-i evelliğine yükseltildi. Mehmed Şekib Efendi (Paşa) Londra büyükelçiliğine tayin edilince sefaret başkâtibi olarak onunla birlikte Londra'ya gitti. Orada iki yıl Şekib Efendi'nin, bir yıl kadar da Âli Efendi'nin (Paşa) maiyetinde çalıştı. Bilgisi ve görgüsünü artırmış olarak yurda dönen Mehmed Fuad Efendi, Sultan Abdülmecid'in cevabî mektubunu İspanya Kraliçesi Elizabeth'e götürmek ve iki devlet arasındaki dostluğu güçlendirmek için 1844'te Madrid'e gönderildi.

Böylece iyi bir eğitim alıp yetişerek siyasî hayatın içine giren Keçecizâde Mehmed Fuad, Tanzimat döneminin üç önemli şahsiyetinden biridir. Genellikle Mustafa Reşid Paşa, İngiliz taraftarı olarak tanınırken, Âli ve Fuad Paşalar Fransız taraftarı olmakla şöhret kazanmışlardı. Bununla beraber Fuad Paşa, körükörüne Fransız taraftarı bir politika takip etmiyordu. Reşid Paşa'nın İngiliz, Âli Pa-

30. Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, IV, 37.

şa'nın da Fransız siyasetine meyilli olmalarına karşılık Fuad Paşa, ikisinin ortası ve devletinin menfaatine göre hareket ediyordu. Bu bakımdan o, bir tarafa bağlanmadan tamamen devletin çıkarlarını ön planda tutuyordu. Hür fikirli bir insan olmasına rağmen, devletin menfaati açısından milliyet ve etnik fikirlerin aleyhinde bulunuyordu. Zira, farklı unsurlardan oluşan Osmanlı Devleti'nin, bu fikirler yüzünden parçalanacağından korkuyordu. Avrupa'daki milliyet cereyanlarını çok yakından takip etmiştir. Ölümünden kısa bir süre önce Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı vasiyetnâmesinde de Avrupa devletlerinin siyasetleri karşısında devletin bekasını temin için tutulması gereken yolu göstermekten geri kalmıyordu.

Sultan Abdülaziz'e Avrupa seyahatini telkin edenlerin başında gelen Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa, Avrupa'nın fen ve teknikteki yeniliklerini almada da devlete ön ayak olanların başında gelir. Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa, İki defa sadrazam, beş defa Hariciye Nâzırı (Dışişleri Bakanı) birer defa sadâret kaymakamı, Serasker, Adliye Nazırı, Sadâret müsteşarı, Madrid elçisi ve birçok defa komiser (Mısır, Romanya, Tesalya, Lübnan) olmuştu. Rusya ile Avrupa devletlerinin Osmanlılar hakkındaki siyasî emellerini çok iyi bilen bu değerli devlet adamı, önceden gerekli tedbirleri düşünen ve diplomatik yoldan bazı önemli tehlikeleri önleyebilen çok gayretli ve son derece vatansever bir insandı.

Mehmed Fuad Paşa'nın, tarihsiz olmasına rağmen 1867 yılının ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden az önce kaleme alarak sadârete takdim ettiği tezkiresi de dikkate değer bir belgedir. Bu tezkire, yakın tarihimiz hakkındaki bazı gerçekleri açıklığa kavuşturduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin bekası için o sıralarda alınması gereken birtakım tedbirlerle ilgili önemli tavsiyeleri de ihtiva etmektedir. Tezkire, Sultan Abdülaziz'in, Avrupa seyahatine çıkmasında büyük rol oynamıştır. Bu seyahat, şimdiye kadar sanıldığı gibi Fransa'da tertip edilen sergi için değil, Pâdişah'tan önce Paris'e getmiş olan Rus Çarı II. Aleksandr'ın, Osmanlı Devleti aleyhinde oluşturduğu kötü havayı

devletin lehine çevirmek için düzenlenmiştir. Fuad Paşa, seyahate çıkmadan önce girişilecek bazı ıslâhatlarla Rus Çarı'na karşı iyi bir savunma yapılabileceği görüşünde idi. Ona göre Osmanlı Devleti'nin kurtulması için tutulacak tek yol, bütün işlerin medenî devletlerin seviyesine çıkarılmasıydı. Bu arada yapılacak antlaşmalarla ancak zaman kazanılabilirdi. Avrupa'daki kamuoyunun Türkiye aleyhinde olduğunu göz önünde tutarak herkese meydan okuma yerine hiç olmazsa yeniden düşman kazanılmaması yoluna gidilmesini tavsiye etmekteydi.³¹

Hakkında, birbirleri ile çelişen farklı görüşlerin bulunduğu Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa, Ahmed Cevdet Paşa'nın dostu idi. "Encümen-i Dâniş" üyesi de olan Fuad Paşa, Galatasaray Lisesi ile Dârülfunûn'un kurulmasında hizmeti geçmişti. Fuad Paşa, pek işlek bir zekaya sahip olduğu gibi nüktedan ve hazırcevaplığı ile de şöhret bulmuştu. Medenî cesaret sahibi bir kimse olan Mehmed Fuad Paşa, ikna kabiliyetine sahip olmakla birlikte tenkitleri de serinkanlılıkla hatta memnuniyetle karşılayabilen nadir devlet adamlarındandı.

Sultan Abdülaziz'in, 3 Nisan 1863'ten 2 Mayıs'a kadar devam eden Mısır seyahatinde Mehmed Fuad Paşa bir an bile yanından ayrılmadı. Dönüşte, Sultan Abdülaziz'in İzmir'de okuduğu nutku da yine kendisi hazırlamıştı. İstanbul'da tertip ettiği merasimle de Pâdişahı hayran bırakan Mehmed Fuad Paşa, 10 Mayıs 1863'te Osmanlı tarihinde ilk defa "*Yaver-i Ekrem*" unvanını aldı. Hariciye Nâzırı olarak Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katıldı. Bu seyahat, esasen kalbinden rahatsız olan Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'nın hastalığını daha da artırdı. Memlekete dönüşünde bir süre Yakacak'ta istirahat etmesi, sağlığını biraz düzelttiyse de Âli Paşa'nın Ekim 1867'de Girit'e gitmesi üzerine Hariciye Nâzırlığı'na ilâveten "*Sadâret Kaymakamlığı*"'nı da yüklenmesi, onu büsbütün yıpratmıştı. Doktorların tavsiyesine uyarak 1868 kışını geçirmek üzere gittiği Fransa'nın Nice şehrinde vefat etti (29 Şevval 1285 / 12 Şubat 1869). Hoca Tahsin Efendi tarafından hazırlanan cenazesi, Fransız

31. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, *Tarih*, XII, 44 - 45; Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde" *DİA*. XIII, 202 - 205.

hükümetinin tahsis ettiği bir savaş gemisiyle 28 Şubat 1869'da İstanbul'a getirildi. Cenaze, Sultanahmet semtinde Peykhâne cadde-sinde yaptırdığı câmiin yanına defnedildi. Kabrinin üstüne daha sonra türbe yapılmıştır.

Vefatı ile ilgili olarak lehinde ve aleyhinde pek çok şey konuşulup yazıldığı gibi manzûmeler de meydana getirilmiştir. Nitekim Abdurrahman Sâmî Paşa'nın, onun vefatı ile ilgili ve türbesinde sandukasının yanına konan manzûmesi pek şöhrat bulmuştur. Biz de bir kısmını buraya almakla hem Mehmed Fuad Paşa'nın durumu, hem halkın ona karşı olan sevgisini, hem de dönemin dil zenginliğini görme imkânını elde etmiş bulunacağız.

“Ey zâir-i sahib nefes,
Hubb-i şîrâdan meyli kes,
Dünyada kalmaz hiç kes,
Allah bes bâki heves.

Ben de Fuad-ı asr idim,
Fuss-i nîgin-i sadr idim,
Nakş-i hümâyûn satr idim,
Gösterdi çarh rûy-i abes,

Yâ Rab bu abd-i rû-siyah,
İtdimse de yüz bin günah,
Dergâhını kıldım penâh,
Afvindir ancak mültemes,

Târihdir ism-i Gafûr,
Lâhud eder sırr-ı zuhûr
Afvolunur her bir kusur
Allah bes bâki heves.”³²

32. Bilgi ve farklı görüşler için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 2 -5, 39 -40, 44- 55, 60 - 63, 112 - 113, 129 - 130, 175 - 176, 238 - 239; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 229 - 230; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, IV, 39 - 44;

SÜVEYŞ KANALI'NIN AÇILMASI

Başlanması, devletlerarası uzun pazarlık ve siyasî çekişmelere sebep olan Süveyş Kanalı, Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştiren bir su yoludur. Açılan bu kanal sayesinde, Avrupa ile Asya arasındaki deniz bağlantısı Ümit Burnu yoluna nisbetle büyük ölçüde kısaltılmış oldu. Açılması, Akdeniz ve dolayısıyla dünya ticaretinin canlanmasına sebep olan Süveyş Kanalı, Osmanlı Devleti bakımından da büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Zira hem toprakları arasındaki ulaşım nisbeten kolaylaşıyor, hem de Hac yolu kısaltmış oluyordu.

Eski Mısır'da, Nil nehrinin sağ kolu vasıtasıyla Akdeniz ile Kızıldeniz'i su yolu ile birleştiren kanal, küçük teknelerin istifadesine açıktı. Kanalin, Romalılar ve hatta çok daha önceleri açık olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber, asırlarca iş gören kanal, sonradan kumla dolmuştu. Halife Hz. Ömer devrinde Mısır fâtihî Amr b. As tarafından yeniden açılan bu su yolu, VIII. asırda Abbâsî halifesi Harun Reşid zamanında yeniden kumla dolup tılandı. Daha sonraki açma teşebbüsleri bir netice vermedi. Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman ve Sultan II. Selim gibi Osmanlı Pâdişahları tarafından düşünülen ve açılmasına teşebbüs edilen Süveyş Kanalı projesi, o dönem için son derece doğru ve gerekli idi. İktisadî bakımdan da devlete büyük imkânlar sağlayacak muazzam bir faaliyetti. Fakat bunda muvaffak olunamadı. Sultan III. Mustafa zamanında yeniden ele alınan ve fakat başlanılamayan kanal açma teşebbüsü için, eskisi kadar kesin olmamakla birlikte yine de büyük ve önemli faydalar temin edilebilirdi. Çünkü bu dönemlerde Osmanlı donanması, hem büyük, hem de kudretli idi. İşte önce Osmanlılar tarafından düşünülen ve teşebbüs edilen bu proje, nihayet Fransa tarafından gerçekleştirilmiş oluyordu. Bununla beraber çok kısa zamanda ve sessiz sedasız denebilecek bir şekilde o günkü dünyanın en büyük donanmasına, ticaret filosuna ve büyük sömürgelere sahip bulunan İngiltere'nin eline geçmiştir.

Uzun tarihî bir geçmişe sahip olan bu kanalı yeniden açma fikri, 1798'de Napolyon Bonapart'ın, Mısır'ı işgali sırasında tekrar düşü-

nülmüş ve hatta bu yönde bazı çalışmalar dahi yapılmıştı. Ancak Fransa'nın Mısır'dan çekilmesi üzerine bu mesele, uzun zaman askıda kalmıştı. 1840'lara gelindiğinde Süveyş Kanalı'nın açılması, Avrupa siyasi ve bilim çevrelerinde yeniden gündeme geldi. Nitekim Fransızlar, Mehmet Ali Paşa'dan konunun gerçekleştirilmesini istemişlerdi. Fakat kabul ettirememişlerdi. Bu durum, Sait Paşa'nın Mısır Valiliği dönemine (1854-1863) kadar sürdü. Sait Paşa, Mısır'ın kalkınmasına ekonomik ve ticarî yönden yardımcı olabileceği düşüncesi ile Süveyş'te bir kanal açılarak iki denizin birleştirilmesinden yana idi. Bu sebeple Fransız diplomatlarından Ferdinand de Lesseps tarafından kanalın açılması için yapılan teklifi kabul etti. Bu kabulü müteakip 30 Kasım 1854'te Lesseps'e Süveyş Kanalı'nı açması için bir şirket kurma hakkını verdi. Ancak İngiltere, Hindistan'a gidecek olan en kısa deniz yolunun Fransa'nın eline geçmesini, kendi Orta ve Uzakdoğu çıkarlarına aykırı bulduğundan kanalın açılmasına karşı çıktı. Bu sırada Kırım Savaşı (1853-1856) sürmekte idi. Bu yüzden İngiltere'ye muhtaç bulunan Bâbüâlî, Mısır valisinin Ferdinand de Lesseps'e verdiği kanalı açma hakkını onaylamadı. Bununla beraber Devlet-i Aliye, iki tarafı da küstürmemek için elinden gelen gayreti gösteriyordu. Cevdet Paşa (Tezâkir, 13-20, s. 91), Fransa tarafından açılması istenen kanal işinin, İngilizler tarafından men edilmeye çalışıldığı bir dönemde iki tarafı da memnun edecek bir politikanın zorluğuna işaretle: " *Bu esnada, Lesseps, Dersaadet'e geldi. Yine Süveyş Kanalı bahsi meydana çıktı. Fransız imparatoru bu işin husûlünü iltizam eylediğinden red ile cevap verilmek müteassir (zor) ve müsaade sureti İngiltere politikasına mugayir olduğundan vükelâ hayrette kalıp gece gündüz akd-i meclis ederek müzakerat ile meşgul oldular*" demektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre dönemin devlet adamları, bir taraftan Fransa'yı küstürmemek, öbür taraftan da İngiltere'yi gücendirmemek için gece gündüz mesai harcayarak çare arıyorlardı.

Buna rağmen Lesseps, kanalın açılmasını sabit bir fikir haline getirmişti. İki Fransız mühendis tarafından hazırlanan kanal projesi, Mustafa Reşid Paşa ile Mısır Valisi Said Paşa'nın izinleri sonucu,

24 Nisan 1859 (21 Ramazan 1275)'da hayata geçirildi. Bu tarihte başlayan kazı işlemi, daha öncekiler gibi Nil mecrasını takip etmiyordu. 10 yıl, 6 ay, 25 gün gibi uzun ve zahmetli bir süre alan kazma işi, Süveyş Körfezi ile Akdeniz'i birleştirdi. Kanalin, Kızıldeniz üzerindeki limanı Süveyş, Akdeniz üzerindeki limanı da Vali Said Paşa'ya izafeten Port Said idi. Binlerce Mısır'lının çalıştığı kanalın uzunluğu 162,5 kilometreyi buluyordu. Başlangıçta açılan kanal, günümüzdeki kadar geniş ve derin değildi. Onun genişliği ile derinliği, şimdikine nazaran çok daha az ve daha küçüktü. Kanal, daha sonraları tedricen genişletilerek derinleştirildiği için zamanımızın büyük tonajlı gemilerinin geçişine imkân vermektedir.

İsmail Paşa, 19 Kasım 1869 (14 Şaban 1286) günü parlak ve şaşıla bir törenle hizmete giren kanalın açılışı şerefine umumî bir ziyafet vererek su gibi para akıtmıştı. Cevdet'in tabiriyle o: "Frenklere hoş görünmek için Avrupa'dan gelen bi'l-cümle seyircilere sefahat yolunda bir umumi ziyafet çekmiş ve paraları nehr-i cârî gibi akıtmıştı."

Kendisine bir hükümdar süsü vermek için yaptığı çılgınca masraflarla ve bu müthiş masrafları karşılamak için giriştiği istikraz (borçlanma) yüzünden nihayet Süveyş Kanalı hisse senetlerinin İngilizlerin eline geçmesiyle Mısır'ın işgaline sebep olan Hidiv İsmail Paşa, açılış merasimine Avrupa hükümdarlarını davet etmişti. Sultan Abdülaziz'e iade-i ziyarette bulunmak için İstanbul'a gelmiş olan Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı I. François Joseph ile Fransa İmparatoriçesi Eugenie, Prusya veliahdı ile birçok Avrupa prensi de dönüşte Süveyş'e uğramak suretiyle Hidiv'in davetine icabet etmişlerdi.³³

Süveyş Kanalı'nın açılması, bir yönü ile kapalı bir iç deniz halinde bulunan Akdeniz'i Okyanuslara açılan açık bir deniz haline getirmiştir. Akdeniz ile Kızıldeniz'in birleştirilmesi, daha önce Batı ile Doğu arasında Ümit Burnu yolu ile yapılan uzun yolculuğu kısalt-

33. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, **Tarih**, XII, 50 – 51; J. Walker, "Süveyş" **İA**, XI, 256; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 231

mıştı. Bu durum ise, zaten önemli yollar üzerinde bulunan Mısır'ın, siyasi, ticari ve ekonomik yönlerden daha değerlenmesine olduğu kadar, stratejik durumunun önem kazanmasına da yol açmıştı. Aynı şekilde bu kanal, Doğu Akdeniz'in stratejik önemini de artırmıştı. Keza bu kanal, bölgeyi sömürgeci devletlerin, özellikle İngiltere ile Fransa'nın rekabet alanı haline de getirmişti. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti, Boğazlar dolayısıyla birçok problemle uğraşırken, bundan böyle Süveyş Kanalı sebebiyle başka problemlerle de uğraşmak zorunda kalmıştı. Nitekim çok geçmeden, Fransa ile İngiltere'nin, bölge ile ilgili girişimleri, Osmanlı Devleti'nin aleyhinde yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olacaktı. Gerçekten de, çok önemli deniz geçitlerine sahip olan ülkelerin bazı avantajları olduğu gibi, büyük tehlikelere maruz kalacak şekilde dezavantajları da bulunmaktadır. Böyle geçitleri elinde bulunduran devletlerin güçlü olmaları gerekir. Aksi takdirde bu su geçitleri, başlarına büyük felaketler getirirler.

MÜSTAKİL BULGAR KİLİSESİNİN KURULMASI

Sultan Abdülaziz döneminin önemli dinî gelişmelerinden biri, Bulgar Kilisesi'nin, Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nden ayrılmak için gösterdiği çabadır. Osmanlı Devleti'nin merkezinde âdeta devlet içinde devlet haline gelen Patrikhâne, öteden beri bir "*fesad ve şakavet ocağı*" haline gelmişti. Devletin aleyhine olacak şekilde Avrupa devletleri ile muhabere ve münasebetlerini sürdüren Patrikhâne, nüfuz ve yetkilerini artırmak için her türlü entrika ve çareye başvurmaktan da çekinmiyordu.³⁴

Patrikhâne, eskiden beri Yunan emellerine hizmet ediyor ve çeşitli Balkan kavimlerini Rumlaştırma siyaseti güdüyordu. Fakat XIX. yüzyılın başlarında uyanmaya başlayan Ortodoks Mezhebi'ne bağlı kavimler, birer birer Patrikhâne'den ayrılarak kendi kiliseleri-

34. Patrikhânenin siyasi faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 164 - 235.

ni ve bu kiliseler etrafında millî devletlerini kurmaya başladılar. Öteden beri çeşitli kışkırtmalarla Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı millî bir hedef haline getirmiş bulunan Bulgarlar, bu emellerine nail olabilme yolunda bütün fırsatları değerlendiriyorlardı. Bu arada, Patrikhâne'nin, Bulgaristan'a gönderdiği despotların yerli halka yaptıkları zulüm ve haksızlıklardan bizar olduklarını açıkça söyleyip ortaya koyan Bulgarlar, bu haksızlıklardan kurtulma yollarını millî menfaatleri açısından değerlendirmeye başladılar. Yapılan bu haksızlıklar, onların "*baltayı omuzlamalarına*" sebep olmuştu.

Bulgarlarda yavaş yavaş milliyetçilik fikirleri kuvvetlenmeye başlayınca ilk işleri, asırlarca dinî tahakkümleri altında bulundukları Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrılıp, dinî ve mezhebî bağımsızlıklarını kazanmak için mücadeleye girişmek oldu. Bu mücadele sayesinde onlar, kendilerine has özel bir kilise kuracaklardı. Bu hususta çalışıp çaba sarf edenlerin başında Neofit Hilandarski Bozveli ile Hilaryon Makariopolski gelmektedir.³⁵

Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu (Tanzimat Fermanı)'nda belirtildiği gibi Osmanlı tebaası, haklar yönünden eşit hale getirilmişti. Bu husus, İstanbul'daki Bulgarların müstakil (Rum Patrikhânesinden bağımsız) bir kilise kurmak yolunda Bâbüâlî'ye başvurmaları için bir zemin hazırlamıştı. Aslen Bulgar olmakla birlikte Rumlaşmış bir Osmanlı memuru olan Stefanaski Bey'in, kaleme aldığı bir arzuhal, Rum ileri gelenlerinden biri vâsıtasıyla 18 Eylül 1849'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya ulaştırıldı.³⁶

O zamanlar İstanbul'da 40 bin civarında Bulgar vardı. Böyle kalabalık bir nüfusu meydana getirenler, Bulgaristan ve Makedonya'dan göç edenler ile eskiden beri İstanbul'da yerleşik bulunan Bulgarlardı. Burada (İstanbul) bulunan Bulgarlar, Rum propagandası sonucu Bulgar olduklarını söylemekten utanan kişilerdi. Pat-

35. Ahmed Lütfî, *Tarih*, XII, 91 – 92; M. Hüdai Şentürk *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850 – 1875)*, Ankara 1992, s. 215.

36. Bu arzuhalin metni için bk. Ahmed Refik, "Fener Patrikhânesi ve Bulgar Kilisesi" *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, (1341) XV / 8, 85 s. 75 – 77

rikhâne'ye bağlı olan bu insanlar, hazırlamış oldukları arzuhalde Rum, Ermeni, Katolik cemaatleri ile Yahudilerin ayrı kilise ve havraları bulunduğu halde İstanbul'da oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olmalarına rağmen kendilerine ait ayrı bir kiliselerinin bulunmadığını belirtiyorlardı. Bulgarların bu istekleri Tanzimat hükümlerine uygundu. Fakat mevzuata aykırı idi. Zira fetihten beri İstanbul'da kilise inşası şer'an yasaklanmıştı. Hatta Rum, Ermeni ve Yahudi mabedlerinin tamirleri için bile ilgililerin Divân'a resmen başvurarak hüküm ve ferman şeklinde izin almaları gerekiyordu. Bâbüâlî, bu cihetleri göz önünde bulundurarak Bulgarların bir kilise değil, bir "Papashâne" kurmalarına izin verdi.³⁷ Bunun üzerine 9 Ekim 1849'da İstanbul'da bağımsız Bulgar Kilisesi ve Bulgar Eksarhhanesi'nin ilk nüvesi kurulmuş oldu. Böylece Bulgarların, Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrılma hareketi fiilen başlamış oluyordu. Aslında, bu izni vermekle Bâbüâlî, devlete karşı çeşitli entrikaların içinde bulunan Patrikhâne'ye de bir darbe vurmuş oluyordu. Çünkü Patrik, Bulgarların, kendi dinî ve ruhanî nüfuzlarının altından çıkmalarını hoş karşılamıyor ve ayrılmalarına kesinlikle izin vermiyordu. Bununla beraber iş isten geçmiş ve Bulgar Kilisesinin temeli atılmıştı. Çok geçmeden Bulgar kiliselerinde yapılan âyinlerde Rum Patriğinin isminden bahsedilmemeye başlandı. 1860 (1277) de Bulgarların teşkil ettikleri bir heyet, Bâbüâlî'ye müracaat ederek Rum Patriğini dinî ve ruhanî reis olarak tanımayacaklarını bildirdi. Hatta bundan birkaç gün sonra Bulgarlar, Rusya elçiliği önünde Rus Çarı şerefine ilahiler ve şarkılar okudular. Rum Patriği Kyrillos (Kirilos), mani olamadığı bu durum karşısında istifa etmek zorunda kaldı. Bu gelişmeler üzerine yeni bir Patriğin seçilmesi gerekiyordu. Fakat Bulgaristan'daki Bulgarlar bu seçime iştirak etmediler. Bununla beraber kısa bir süre sonra Bulgarlar da iki kısma ayrıldılar.³⁸

37. Ahmed Refik, "Bulgar Kilisesi" **TTEM**. (1341) XV / 8, 85, s. 79.

38. Ahmed Refik, "Bulgar Kilisesi" **TTEM**. (1341) XV / 8, 85, s. 80; Engelhardt, **Tanzimat**, s. 157 – 158.

Bulgarların, Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı açtıkları dinî mücadeleye ise, devletlerarasında aynı şekilde bir problem halini almıştı. Ortodoks Mezhebi'nin hâmisî pozuna bürünen Rusya, Bulgarların Osmanlı ülkesinden ayrılmasını istemekle beraber, Patrikhâne'yi küstürmeyi de doğru bulmamıştı. Daha önce Romen millî kilisesinin ortaya çıkmasında olduğu gibi, konuda da tarafsız kalmayı ve sadece Pan-İslavist propaganda ile iktifa etmeyi doğru bulmuştu. Bununla beraber Patrikhâne'nin himayesi konusunda mütereddid kalmıştı. Bu durumda Bulgarlardan bazıları, Katolik devletlerin yardımını temin maksadıyla mezhep değiştirip Papalığa bağlanmayı bile düşünmüşlerdi. Bu düşünce, Ortodoks Kilisesi'ne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim İstanbul ve Edirne'de toplu mezhep değiştirme vak'aları görülmeye başlandı. Katolik devletler tarafından desteklenen bu hareket, milletlerarası bir hüviyet kazandı. Rusya'ya göre Bulgarların Katolik Mezhebi'ni tercih etmelerinin yegâne sebebi, bağımsızlıklarını kazanmaları içindi. Bunlar, bağımsızlığı kazandıktan sonra tekrar eski mezheplerine döneceklerdi. Bu düşünce ile Rusya, Bâbîâlî'ye müracaatla bağımsız bir Bulgar Kilisesi'nin kurulmasına izin vermesini istediği gibi birçok Bulgar'ı da bu konuda teşvik edip devlete dilekçe verdirmeye zorladı. Bütün bu gelişmelerden sonra Rum Ortodoks Patrikhânesi, kendisinden ayrılan Bulgarlara birtakım imtiyazlar vermeyi taahhüd ettiyse de iş isten geçmişti. İhtilaf, öyle bir noktaya gelmişti ki, barışıp Fener Patrikhânesine dönmek mümkün değildi. Bulgarlar için yapılacak iki şey kalmıştı. Ya Rum Kilisesi'nden ayrı ve müstakil bir Bulgar Kilisesi kurmak veya Katolik olarak Roma Kilisesi'ne bağlanmak.³⁹ 1860 yılında müstakil Bulgar Kilisesi kurmak için hızlanan faaliyetler, başlangıçta Rumlarla siyasî ve dinî bir mücadele halini almışken, daha sonra iş tedhiş ve haydutluğa dönüştü. Bulgarlar, Balkanlardaki Rum piskoposlarını tehdit etmeye başlayınca onlar da geri çekilmek zorunda kaldılar.

39. Engelhardt, *Tanzimat*, s. 160 – 163.

Ne var ki mesele, Bulgarların da ifade ettikleri gibi, Rum papazlarının çeşitli entrika, iftira, yalan yanlış beyan ve icraatları yüzünden 1866 yılının Aralık ayına kadar sürüncemede kaldı. Bulgarlar, bu tarihe kadar Bâbiâlî'ye müracaat ederek bağımsız bir Bulgar Kilisesi kurulması hususunda teklifte bulundular. Bu arada "Bulgar Gizli İttihad Komitesi", Tırnova'daki Rum piskoposunu kovduktan sonra Pâdişah'a baş vurarak, sadece Tırnova Patrikliği'nin yeniden ihyasını değil, ayrıca Bulgarlarla meskun bütün toprakların muhtar bir krallık haline getirilmesini ve fakat bu bölgenin hükümranlığını bizzat Pâdişah'ın üzerine almasını istedi.⁴⁰

Bâbiâlî, her ne kadar Bulgarların kendilerine mahsus bir papashâne kurmalarına ve burada kendi dillerinde tören ve âyin yapmalarına müsaade etmiş ise de bazı Bulgarların Katolik Mezhebi'ne girmek suretiyle müstakil bir kilise kurmak ve bu kiliseyi Fransa'nın himâyesine sokmak istediklerini görünce, bu işte dinî maksatların ikinci planda kaldığını, millî emellerin başta geldiğini anlamıştı. Bulgar milletine sınırsız bir mezhep serbestisi verildiği takdirde, ruhanî reislerin Bulgar milletinin her hususta mercileri durumuna gelebileceklerinden endişe etmeye başlayan hükümet, 1821 yılında Mora'daki Rum isyanlarının ortaya çıkıp yayılmasında, ruhtan sınıfının oynadığı mühim rolü unutmamıştı. Bu durumun farkında olan hükümete göre Bulgar ruhanî reisleri, Bulgarlardaki milliyetçilik fikirlerini isyana kadar vardırılabilecekleri gibi, bu isyanlarda reislik görevini de üstlenebilirlerdi. Bununla beraber, mesele- nin böyle sürüp gitmesi de çeşitli yönlerden ihtilaflara yol açabilirdi. Ayrıca Rusya'nın elinde devamlı bir tahrik unsuru da bırakılmış olacaktı.

Yukarıda işaret edilen olay ve gelişmelerden dolayı Bâbiâlî, Bulgarlarla Patrikhâne arasında süregelen müzakerelerin bir anlaşmaya varma istidadından uzak bulunduğunu görünce, meseleyi bir

40. Daha geniş bilgi için bk. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc. Nîlûfer Epçeli, İstanbul 2005, V, 461; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 325 - 326; Şentürk, *Bulgar Meselesi*, s. 219 - 220.

fermanla halletmeye karar verdi. 8 Zilhicce 1286 (11 Mart 1870) tarihini taşıyan bu fermanla Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığı ve Eksarhlık resmen kabul edilmiş oldu.⁴¹

Bu fermana göre, Bulgar cemaatine ait dinî işler, Eksarhhâne tarafından yürütülecekti. Burada yeteri kadar metropolit ve piskopos bulunacaktı. Eksarh, daimî olarak kurulacak *Bulgar Sinodu*'nun ruhanî başkanı olacaktır. Burada şuna da işaret edelim ki, Eksarh kelimesi, Osmanlı Devleti'nde bağımsız Bulgar Kilisesi'nin ruhanî lideri için kullanılan bir tabirdir. Eksarhhâne ise Osmanlı Devleti'ndeki bağımsız Bulgar Kilisesi'ne verilen bir isimdir. İstanbul'un fethinden sonra Fâtih, dağılan Ortodoks Kilisesi'ni, Patrik, II. Gennadios Skholarios eliyle yeniden teşkilatlandırırken, devletin sınırları içinde yaşayan bütün Ortodoks kavim ve toplulukların bu kiliseye bağlanmasını ve bir elden kontrolünü düşünmüştü. Bunun sonucu olarak İstanbul Patrikliği otoritesini, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan bütün bölge ve ülkelerde yayma imkânı bulmuştu. Bu imtiyazlı durum, Rumlara geniş çıkarlar sağlamak idi. Ancak eski Bizans'ın vârisi olma ve onu ihya etme hastalığı, bir ütopya halinde yüzyıllarca patrikliğin ruhuna işlemişti. Zaman zaman depresip ortaya çıkan bu anlayış, o tarihlerde kudretli Osmanlı idaresince ezilmişti. XIX. yüzyılda devletin zayıflaması karşısında Patrikhâne bu ütopyanın gerçekleşme zamanının geldiği inancıyla kendine hayat hakkı tanıyan devlete karşı Ortodoks tebeayı teşkilatlandırmak ve ayaklandırmaktan çekinmedi. Bu davranış, Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından zaman zaman desteklenmekle beraber, İstanbul Patrikhânesi'nin isteğinin tamamen tersine, kendi otoritesinin de yıkılmasına ve milli kiliselerin doğmasına yol açtı.

Uyanan Ortodoks kavimler, Patrikhânedan ayrılarak ayrı kiliseler kurdular. Bu kiliseler etrafında da milli devletlerini meydana ge-

41. Reşat Ekrem (Koçu), **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1300 - 1920 ve Lozan Muahedesi**, İstanbul 1934, s. 212; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 231 - 232; Şentürk, **Bulgar Meselesi**, s. 220.

tirdiler. 1807'de Sırp, 1821'de Ulah kiliselerinin ayrılışını 1870'te Eksarhhâne'nin teşekkülü ile Bulgar Kilisesi izledi.

Eksarhhane, Ortodoks Mezhebi'nin, kurallarına uygun çalışma yapacaktı. Rum Patrikhânesi, Bulgar papazlarının işlerine, piskoposlar ile Eksarh'ın seçimine karışmayacaktı. İstanbul'daki Patrik Eksarh'ı kabul ve tasdik etmek zorunda kalacaktı. Buna karşılık Bulgar Kilisesi, âyinlerini Ortodoks Mezhebi'ne göre yürütecekti. Patrik Grigorios, Bulgar halkı üzerindeki haklarını kaldıran bu fermanı kabul etmek istemedi. Ancak Sadrazam Âli Paşa'nın, hükümetin almış olduğu bu kararın kesin olarak uygulanacağını bildirmesi üzerine kabul etmek zorunda kaldı. Bu durum, Rum Ortodoks Patrikliği'ne sinmiş bulunan Rumluk (Helenizm) şuurunun, diğer Ortodoks cemaatler arasında nefretle karşılandığına güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁴²

Böylece, bağımsız ve millî Bulgar Kilisesi (Eksarhhâne)'nin kurulmasıyla Bulgarlar, Fener Rum Patrikhânesi'nin asırlarca devam eden nüfuzu ile Helenizm ve Rum din adamlarının istismarlarından kurtulmuş oluyorlardı. Fakat Bulgarların istekleri bununla da bitmiyordu. Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız veya hiç olmazsa "muhtar" bir devlet kurmak için daha yoğun faaliyetlere başladılar. Rumlardan kopardıkları dinî bağımsızlıklarını, bu defa beş asır himayesinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'nden koparacakları millî bağımsızlıkla tam olarak perçinlemek istiyorlardı.

Bulgar Eksarhlığının en önemli etkisi, Bulgar ırkçılığının kendi milleti arasında yayılıp gelişmesine zemin hazırlamak olmuştur. Eksarhlık emrindeki Bulgar papazları, en küçük ve ücra yerleşim birimlerine kadar giderek Bulgar ırkçılığı yolunda halkı tahrik etmeye başladılar.⁴³

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, Bulgar Kilisesi'ne fermanla bağımsızlığın verilmesi üzerine Bulgaristan'da pek çok şenliğin yapıl-

42. İsmet Parmaksızoğlu, "Eksarhhâne" Türk Ansiklopedisi. XIV, 473.

43. Süleyman Kocabaş, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm*, İstanbul 1986, s. 109; Şentürk, *Bulgar Meselesi*, s. 221.

dığına işaret ettikten sonra "Tuna Gazetesi"nin bu fermanı yayınlarken: "Suret-i şükrâne ile ilan etmiştir. Bu icradan Bulgarların matlubları hâsıl olmuş ise de, İstanbul Rum Patrikliği'ne bu iş çok girân gelmiştir" ifadesini kullandığına söylemektedir. Bununla beraber aynı zat, bu bağımsızlığın nasıl bir sonuç doğuracağına, Bulgarların nasıl gizli oyunlar peşinde olduklarına ve bazı devlet adamlarının bunun farkına varamadıklarına, bugünkü duruma da eski-lerin hataları yüzünden gelindiğine işaretle şöyle demektedir:

"Ol vakit, bazı asdika-ı devlet tarafından musırrâne olunan ihtârât, sâmia-ı i'tibâra alınmayarak ve erbâb-ı vukuf ve ma'lûmatın re'ylerine müracaat olunmayarak, hin-i fetihten berû Bulgar milletinin merbut oldukları kayd-ı ihtirazîlerinin fekkiyle hali'ül-izâr geşt ü güzarlara verilen meydan o anâ kadar mektûm olan oyunlarına mahall-i cevelân olmuştur. Ahlâfın çektiği hâlât, eslâftan tevarüs eden hatayıât âsâridir."⁴⁴

Bulgar tarihçilerine göre Bulgar ırkçılığı ve buna bağlı olarak Bulgar komitacılığı fikrinin gelişmesi çok daha eskilere dayanmaktadır. Esasen, uzun zamandan beri Bulgarlar arasında eğitim yoluyla milliyetçilik fikirleri gelişmiş bulunuyordu. Bunu silahlı mücadele- nin takip etmesi ise beklenen bir sonuç idi. Nitekim bu konuda 30 Mayıs 1862 tarihinde Filibe'deki Rus Viskonsolosu Nayden Gerov, İstanbul'da Rus Büyükelçisi olarak bulunan İgnatiefe şu mealde bir şifre göndermişti:

*"Bulgarların açık bir ayaklanması imkânsız olduğundan bazıları, Türklere karşı çete savaşı yapmak fikrindedir. Şimdiden birkaç çete kurulmuştur. Filibe sancağında dolaşmakta olan Bulgar eşkıya çetelerine de bu fikir telkin edilmeye çalışılmaktadır. Bunun için benim manevî desteğim ve son derece zaruret halinde bir miktar para yardımı vaadi istenmektedir. Bu isteğe vermem gereken cevap hakkında ekselanslarının emirlerini rica ediyorum."*⁴⁵

44. Ahmed Lütfi, **Tarih**, XII, 92.

45. Şentürk, **Bulgar Meselesi**, s. 182.

BULGAR İSYANI

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde çıkan isyanlar, Bulgarları harekete sevkeden en önemli etkenlerden biri olmuştur. Eflak, Buğdan ve Sırbistan, Rusya'nın desteklemesi sonucu bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Rusya'nın himaye ve desteği, özellikle Slavlık ruhu, Bulgarların da bağımsızlıklarını kazanması için devrede idi. Nitekim Rus Çarı Nicola, daha Kırım seferinden önce İngiltere elçisine Balkanlar'da bir Bulgar hükümetinin tesisini tervec eylediğini söylemişti.⁴⁶ Bu dönemde Rusya'da eğitim gören birçok Bulgar genci, bağımsızlık fikirlerini vatandaşları arasında yayıyorlardı.

Hicrî 1285 yılında sadâret makamında bulunan Mütercim Rüştü Paşa azledilerek yerine Âli Paşa getirilmişti. Nâmk Paşa Serasker, Fuad Paşa Hariciye Nâzırı, Mithat Paşa da Şûra-yı Devlet reisi idi. Bu zevat, muktedir insanlar olmakla birlikte uzun zamandan beri devam eden kötü yönetimi düzeltmek, Avrupa ve özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri bölüp parçalama siyasetinin önüne geçmek pek kolay değildi. Balkanlarda, Bulgarlar'dan başka bağımsızlığını kazanmamış başka bir Hristiyan topluluk yoktu. Bâbîâlî, en güzel ve insanî ıslâhatı da yapsa, Bulgarlar, bağımsızlıklarını kazanmak için yine de isyanlara başvuracaklardı. Nitekim öyle de oldu. İlk "Vilâyet Kanunu" Tuna Vilayeti'nde uygulandığı halde Bulgarlar yine de memnun olmadılar. Gerçekten de Rusya'nın himaye ve desteğine güvenerek hicrî 1284'te genel bir ayaklanmaya teşebbüs ettiler.⁴⁷

Bu arada Bulgar kilisesinin dinî bakımdan bağımsızlık kazanması, Bulgarların politik alanda da bağımsızlık için çaba göstermelerine zemin hazırladı. Bu tarihlerde komitacılık harekâtına geçilmesi için hazırlıklara başlandı. Bu hazırlıkların tertipçisi, Georgi

46. Engelhardt, *Tanzimat*, s. 327.

47. Ahmed Refik, "1284 Bulgar İhtilali" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1341), IX, 86, 138.

Stoykov Rakovski (1818–1868) adında bir Bulgar ihtilalcisi idi. Bulgar tarihçilerinin, “komitecilik hareketlerinin ilk ideolog ve organizatörü olarak tanıttıkları Rakovski, Kazan (Kotel)’da doğmuş, Karlova ve İstanbul Kuruçeşme’deki Rum okulunda okumuştur. Rakovski, İstanbul’daki tahsili sırasında Neofit Bozveli ve Elenah Rahip Hilaryon Makariopolski ile tanışmış ve onlardan Bulgar milliyetçiliği konusunda oldukça etkilenmişti. Bulgarları, Osmanlı idaresine karşı ayaklandırmak için epey uğraş veren bu adam, Kırım harbi sırasında Rusya hesabına casusluk yapmak amacıyla İstanbul’da gizli bir örgüt kurmuştu. Türk ordusu hakkında bilgi toplayıp Rusya’ya iletmek maksadıyla Osmanlı hizmetine girmiş ve Şumnu ordusunda tercüman olarak görev almıştı. Bu esnada casus, olduğu anlaşılarak yakalanmıştı. İstanbul’a götürülürken yolda bir fırsatını bularak kaçmıştı. Romen ve Rus siyaset adamlarıyla özellikle Panslavistlerle sıkı münasebetlerde bulunmuş olan Rakovski, bir ara Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan’a giderek buralardaki hükümetlerin politikacılarıyla da görüşmüştü. Bulgaristan’ın, Osmanlı Devleti’nden ayrılması için onlardan yardım istemiştir.⁴⁸

Osmanlı Devleti, Mithat Paşa’nın önce Niş (1861–1863), sonra Tuna valilikleri sırasındaki önemli girişimleri ile Bulgaristan’daki Slav milliyetçiliği akımını durdurmaya gayret etti. Mithat Paşa, halk arasındaki huzursuzluğun ve çeteciliğin sebeplerini araştırıp çare bulmaya çalıştı. Müslüman Hristiyan ayrımı yapmadan herkes için güvenlik sağlamak istedi. Yol ve köprüler yaptığı gibi, yeni bir vilayet jandarması kurmuştu. Bu arada gecikmiş vergileri bağışlamıştı. Köylüleri, tefecilerin elinden kurtarmak için Ziraat bankaları kurmuştu. Tuna’da vapur işletmiş, her düzeyde okullar açtığı gibi, yetim ve yoksullar için de özel okullar açmıştı. Sırbistan ve Eflak mültecilerinin ortalığı karıştırmamaları için bölgeye girmelerine engel olmuştu. Bunun sonucunda Bulgaristan örnek bir vilayet olmuş, ekonomisi düzelmiş, her düzeyde meclislere Bulgarlar da iştirak etmeye başlamışlardı.

48. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Şentürk, **Bulgar Meselesi**, s. 183.

Bütün bu gelişmelere karşı Mithat Paşa'nın bu faaliyetleri, geç kalmış tedbirlerden başka bir şey değildi. Nitekim bütün bu işleri yapmak için yeni yeni konulan vergiler, halkı huzursuz etmeye başlamıştı. Bu huzursuzluğu, Osmanlı hükümetinin bu dönemde Bulgaristan'a yerleştirdiği binlerce Kırımlı ve Türk ile Çerkez göçmenler de artırıyordu. Bunlar, kendilerini vatanlarından kovan Ruslara kin besliyor ve bu duygularını Slav Bulgarlara da yöneltiyorlardı. Ortalık bu neviden kin ve düşmanlıklarla çalkalanırken, beri tarafta Bulgar piskoposluğu, dinî muhtariyetin yanı sıra politik muhtariyeti de savunuyordu.

Tatar ve Çerkezlerin göçlerini başlatan Rusya ise, şimdi onları denetim altına alamadığı için Osmanlı hükümetine çatmaya başlamıştı. Osmanlılar, bu denetimi sağlamak için ellerinden geleni yapmakla birlikte, malî güçlükler, vilayet garnizon ve jandarmasında gerekli takviyenin yapılmasına mani oluyordu. Bu bakımdan, mahallî gönüllü birliklerin kurulmasına başvuruldu. Pek çoğunun Dobrucalılarla yeni gelen Kırım göçmenlerinin oluşturduğu bu gönüllülere "*Başıbozuk*" denildi.

Gerek Mithat Paşa'nın girişimleri, gerekse Babiâli'nin yardım çabaları, Bulgarları bir türlü memnun etmiyordu. Bunlar, devlete karşı devamlı bir muhalefet içinde idiler. Yerli Slav kışkırtıcılarının çoğu, zengin Bulgarların çocukları idi. Bunlar, yeni Tanzimat'ın yeni okulları ile Misyoner okullarında yetişmişlerdi. Mithat Paşa, bütün başkaldırma hareketlerini bastırdığı için Bulgar milliyetçileri Sırbistan ve Prenslükler (Eflak ve Buğdan)'e kaçarak ayaklanma planlarını buradan yapıyorlardı. Sonuçta Bulgarlar, "Bulgar İhtilalci Merkez Komitesi"nin öncülüğünde Filibe ve Pazarcık yakınlarındaki Balkan dağlarında bir isyan hareketine giriştiler. İsyanın planı çok basit idi. Köyler yakılacak, Türkler katliâm edilecek ve âsiler, bu hareketler bütün Bulgaristan'ı sarıncaya kadar savunulması kolay yerlerde kalacaklardı. İsyan merkezi olarak da Büyük Balkan'ın eteğinde bulunan *Otluk köyü* ve *Avratalan* mevkileri seçilmişti. İs-

yanın başlama günü 13 Mayıs olarak kararlaştırılmıştı. Fakat isyancılar Nico Çorbacı, Rus teşvikiyle yapılacak harekâtın Bulgarlara fayda sağlamayacağına, Osmanlı idaresindeki huzurun da tamamen kaybolacağına kanaat getirince, durumu mahallî idareye bildirmişti. Böylece işten haberdar olan mahallî yetkililer, Avratalan nahiye merkezinde bazı âsileri tutuklamıştı. Komitacılar, işin haber alındığını anlayarak hemen harekete geçmeye karar vermişlerdi. Bundan dolayı isyan 2 Mayıs 1876 (7 Rebiülahir 1293)'da başladı. Otluk köyü ve Pazarcık havalisinde bulunan Bulgar köyleri halkı, Türk evlerini yakmaya ve Türkleri türlü eziyetlerle katletmeye başladılar. Kısa denebilecek bir sürede isyan, Filibe'nin bütün köylerine sirayet etti. Böylece isyan, hızla yayılmaya başladı. Türkler büyük bir kıyım ile karşı karşıya kaldılar. Böylece Bâbiâli'nin bastıramayacağı bir dizi isyan zinciri başlamış oldu. Yakınlardaki dağ geçitlerinde bulunan Osmanlı kaleleri ele geçiriliyordu. Filibe'deki mahallî garnizon çok küçük olduğundan vali, başıbozuk milis kuvvetlerini de kendi askerine katarak Türk ve Müslüman köylerini savunmaya geçti (11 Mayıs-9 Haziran 1876). Müslüman ve Hristiyan köylerinde kıyımlar meydana gelirken düzenli Osmanlı askerleri de her iki tarafa güven vermek ve düzeni sağlamak için çarpışıyorlardı. Ancak bu arada, Avrupa propaganda mekanizması harekete geçerek, binlerce savunmasız Hristiyan köylünün, fanatik Müslümanlar tarafından öldürüldüğünü yaymaya çalışıyordu.⁴⁹

Bütün bunlara rağmen bölgede huzursuzluk daha uzun bir süre devam edecektir. Osmanlı'nın, isyanı ortadan kaldırma çabaları, Avrupa'nın çeşitli şekillerdeki müdahalesi sonucunda başarılı olmayacaktır. Eyaletlerde görülen bu huzursuzluk, merkezde de hissedilecek, özellikle Müslüman ve Müslüman Türk halkına yapılan zulüm, Avrupa'ya bir tepki olarak "Medrese Talebesi"ni galeyana getirecektir.

49. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 251 – 252; Karal, **Tarih**, VII, 93 – 98; Shaw, age. II, 204 – 205;

LONDRA MUAHEDESİ

Bir anlamda Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği emellerine mani olan 30 Mart 1856 (23 Receb 1252) tarihli Paris Barış Antlaşması'nın 11, 13 ve 14. maddeleri, Karadeniz'i tarafsız bir hale getirmişti. Bu antlaşma, sahildeki bütün devletlerin askeri deniz üslerinin kaldırılmasını öngörüyordu. Yine bu antlaşmaya göre Karadeniz, bütün devletlerin harp gemilerine de kapatılmış oluyordu. Rusya, bu muahedenin kendisini sıkıntılı duruma sokan sonucundan kurtulmak için fırsat kollamakta idi. Çünkü antlaşmanın hükümlerine göre kendisi için kapalı olan bu deniz, Osmanlı Devleti için açıktı. Gerçi Azak Denizi'nde askeri üs, tersane ve gemi bulundurması mümkündü. Fakat Karadeniz'de bir tek savaş gemisi dahi bulunduramıyordu. Ayrıca Baltık Denizi ile Uzak Doğu'daki savaş gemilerini de buraya sokamıyordu. Halbuki Osmanlılar için durum böyle değildi. Zira Marmara'da bulunan Osmanlı donanması için kısa zamanda Karadeniz'e çıkma imkânı vardı. Keza Marmara açık denizlerle de irtibatlı idi. Bu husus, Büyük Reşid ve Âli Paşalar'ın diplomatik dehaları sayesinde elde edilmişti.

Öbür taraftan Rusya, Sultan Abdülaziz'in, güçlü bir donanmaya sahip olma hususundaki çarışmalarından da endişe duymakta idi. Sultan'ın, şahsî gayretleri sonucu 20 kûsûr zırhlı gemi donatıldığını, büyük bir tersane kurulduğunu, 180 kadar ahşap gemiyle takviye edilen Osmanlı donanmasının o günkü dünyanın büyük deniz güçleri arasına girdiğini görmekte idi. Rusya, İngiltere'den sonra dünyada ikinci büyük deniz gücü haline gelme yolunu tutan bu donanmanın gelişmesini endişe ile takip ediyordu. Ayrıca Rusya, Osmanlı Pâdişahı'nın 800 bin kişiye varan bir kara ordusu vücuda getirme hususundaki gayretlerinden ve silahlanma politikasından da ürküyordu. Rusya, Osmanlı Devleti için önemli bir gelişme sayılan bu duruma engel olmak, Osmanlı'yı devamlı bir şeylerle meşgul etmek ve kuvvetlenmesine meydan vermemek için birtakım isyanlar çıkarmak için gayret sarf ediyordu.

Prusya'nın, 1870-71 savaşında Fransa'yı kesin bir mağlubiyete uğratması üzerine III. Nopoleon'un feragati üzerine Fransa'da II.

İmparatorluk dönemi bitmiş, yerine III. Cumhuriyet kurulmuştu. Ancak bu garip cumhuriyette kralcılar çoğunlukta idiler. Fransa'nın mağlubiyeti üzerine meydana gelen diğer gelişmeler, Germen ırkının Almanya birliğini oluşturması ve Avrupa'nın ortasında muazzam bir Germen kitlesi icad etmek suretiyle yeni bir durum ihdas etmesi ve İtalya'nın Roma'yı almak suretiyle birliğini kurması gibi gelişmeler, Avrupa ve hatta bir anlamda dünya devletleri arasındaki siyasî dengeyi de bozdu. O dönemde, dünyanın en büyük kara ordusuna sahip olan Almanya, İngiltere'den sonra dünyanın ikinci devleti durumuna yükseldi. Başka bir ifadeyle Almanya, Fransa'dan boşalan yere oturdu. Âli Paşa'nın, Fransa eksenli siyaseti yüzünden dönemin Osmanlı hükûmeti, Almanya ile sıkı ilişkilere giremedi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Rusya, 1856 Paris Antlaşması'nın, kendi bakımından en ağır ve Osmanlı Devleti için en faydalı ve önemli maddesi olan Karadeniz'in tarafsızlığı maddesinin değiştirilmesini istedi. Bu isteğini de Paris Antlaşması'na katılan devletlere bir nota ile bildirdi. İngiltere, bu durumu kesinlikle kabul etmeyeceğini bildirdi. Hatta Dışişleri Bakanı Granville "Âkid, tarafların rızası ve kararları olmadan, muahedeler ahkâmının feshedilemeyeceğini, bunun devletler hukuku prensiplerine aykırı olduğunu" bildirdi. Bu notayı veren İngiltere elçisine Gorçakof tarafından, Londra Antlaşması'nın feshine kesin karar verdiklerini, şayet Osmanlı Devleti buna rıza göstermezse askerî harekâta başlayacaklarını, ayrıca kendilerinin bir işarete bakan Şark (Doğu) Hristiyanlarını isyan ettirip ayaklandırabileceklerini söyledi.

Sonunda, meselenin Paris Konferansı'na katılan devletlerin katılacağı ve Londra'da toplanacak bir konferansta ele alınmasına karar verildi. İlk toplantısını 17 Ocak 1871 (24 Şevval 1287)'de yapan heyet, uzun tartışmalardan sonra Karadeniz'le ilgili sınırlayıcı hükümleri değiştirdi. 57 gün süren konferansın sonunda 13 Mart 1871 (20 Zilhicce 1287) günü imzalanan 9 maddelik antlaşmaya göre Karadeniz'in tarafsızlığı ortadan kaldırıldığı gibi, Rusya'nın Karadeniz'de tersane bulundurması ve bu tersanede gemi yapıp Karadeniz donanmasını yeniden kurması kabul edildi. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin, barış zamanlarında dahi Boğazları kapalı tut-

ması mecburiyetini yükleyen maddenin de ilga edilmiş olması ve Bâbîâli'nin, gerek duyduğu zaman dost ve müttefik donanmalarını içeri almakta serbest bırakılması, devlet için önemli bir taviz olurken, Rusya için de yeni bir tehdit unsuru oluyordu.⁵⁰

SADRAZAM MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

İstanbul'un, Mercan semtinde 23 Rebiülevvel 1230 (4 Mart 1815)'da doğdu. Babası Ali Rıza Efendi, Mısır Çarşısı aktarlarından olup aynı zamanda ücret karşılığı çarşı kapısının açılıp kapanması görevini de yerine getirmekte idi. Mehmed Emin Âli Paşa, Mahalle Mektebi'ndeki ilk tahsilinden sonra Arapça dersler almaya başladı. Ancak babasının ölümü üzerine tahsilini terk etmek zorunda kaldı. 1830'da bir aile dostunun aracılığıyla "*Divân-ı Hümâyûn Kalemî*"ne girdi. Buradaki âdete uygun olarak güzel yazı yazması ve kabiliyetinden veya boyunun kısalığından dolayı kendisine "*Âlî*" mahlası verildi. Daha sonra bu mahlas ile şöhret buldu. 1833'te "Tercüme Odası"na girdi. 1835'te Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın tahta çıkışını tebrik için gönderilen heyette ikinci başkâtip olarak Viyana'ya gitti. Burada kaldığı bir buçuk yıl içinde Fransızca'sını ilerlettiği gibi diplomasi mesleğinin inceliklerini de öğrendi. 1837'de Petersburg'a gönderildi. Dönüşünde Divân-ı Hümâyûn tercümanlığına tayin edildi. 1838'de Londra elçisi olan Mustafa Reşid Paşa ile birlikte elçilik müsteşarı sıfatıyla Londra'ya gitti. Mustafa Reşid Paşa'nın, oradan Paris'e geçmesi üzerine maslahatgüzâr oldu. Sultan II. Mahmud'un ölümü ve Sultan Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine Mustafa Reşid Paşa ile birlikte İstanbul'a dönerek tekrar Divân-ı Hümâyûn tercümanlığına başladı.⁵¹

50. Ahmed Lütfi, **Tarih**, XII, 101; Mahmud Muhtar Paşa, **Maziye Bir Nazar**, İstanbul 1341, s. 33 - 34; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühime-i Siyasiye**, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, I, 211-226, 457- 483; Danişmend **Kronolojî**, IV, 233.

51. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, İstanbul 1982, I, 4; Danişmend, **Koronolojî**, IV, 234; Kemal Beydilli, "Âli Paşa Mehmed Emin" **DİA**. II, 425.

Fakir bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen ve devletin en yüksek makamlarına kadar yükselen Âli Paşa, devletin dış siyasette maruz kaldığı vahim gelişmeler, iç meselelerin büyüklüğü ve karmaşıklığı, malî sıkıntının artması ve siyasî muhalefetin (Yeni Osmanlılar) meydana getirdiği sıkıntıların sebep olduğu “ta’b u meşşakate” daha fazla dayanamadı. Üç aylık bir hastalıktan sonra Bebek’teki yalısında 7 Eylül 1871 (21 Cemaziyelahir 1288) günü veremden öldü. Süleymaniye haziresine defnedilen Mehmed Emin Âli Paşa, miladî takvim hesabına göre 56 sene, 6 ay ve 2 gün yaşadıktan sonra 57 yaşının içinde iken ölmüş demektir.⁵²

Tanzimat döneminin “*Erkânı Selâse*” denilen üç önemli ve büyük şahsiyetleri olan Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa’dan hiç birinin yaşı 60’a ulaşamadı. Bunlardan ilki 58, ikincisi 57, sonuncusu da 54 yaşında iken irtihal-ı dâr-ı beka eylemişlerdi. Dönemlerine göre büyük addedilen bu insanların fazla uzun ömürlü olamamaları, Osmanlı Devleti için tarihî bir mukadderatın sonucu olsa gerekir. Çünkü bir daha bu ayarda adam yetiştiremeyen devlet, orta seviyedeki insanlarla yetinmek zorunda kalmıştı.⁵³

Aynı zamanda Hariciye Nâzırı da olan Sadrazam Mehmen Emin Âli Paşa, 5 defa sadrazam, 8 defa Hariciye Nâzırı görevlerinde bulunmuştu. Bunlardan başka o, daha başka yüksek makamlarda da görev almıştı. 15 yaşında devlet hizmetine giren Âli Paşa, aralıksız 41 yıldan fazla bu hizmette bulunmuştur. Oğlu Ali Fuad Bey, mâbeyn başkâtipliği ile maarif nâzırlığı görevlerinde bulunmuştu. Son derece kabiliyetli, dürüst ve ahlâklı bir devlet adamı idi. Babasının yerini tutması beklenirken, genç yaşta ölmüştü.

Âli Paşa, Avrupa’nın en büyük diplomatu idi. Yazdığı notalar, Paris’teki meşhur “Sciences Politiques”te öğrencilere örnek olarak gösterilmek suretiyle tedris edilirdi. III. Napoleon’un “Âli Paşa gibi bir Hariciye Nâzırı bulabilseydim” şeklindeki sözü meşhurdur. III.

52. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 207; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 234.

53. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 234.

Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde ilk Cumhurbaşkanı olan tarihçi Thiers, Prusya (Almanya) ile barış antlaşması yaptığı zaman, barışın şartları ile ilgili olarak Âli Paşa'nın fikrini sorduktan sonra Fransız Meclisi'nde "Sulh şartlarını Âli Paşa da yerinde buldu" demişti. Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Franz Joseph, İstanbul'a geldiği zaman Âli Paşa'yı Bebek'teki yalısında ziyaret etmişti. Bu, Paşa'nın milletlerarası büyük bir itibara sahip olduğunu göstermektedir. Charles Mismer'in, Âli Paşa öldüğü zaman, o devrin en büyük diplomatı olduğundan bahsetmesi, hem dirayet ve iktidarının fevkaladeliliğinden, hem de bu cihanşümûl şöhret ve itibarından ileri geliyordu. Vefatında, terekese satılırken Alman İmparatoru I. Wilhelm'in emriyle Şansölye Prens Bismark (Başvekil) Âli Paşa'nın yazı takımını 300 altına satın almıştı. Bu takım Berlin müzesi'ne konmuştu. Sultan Abdülaziz, Âli Paşa'nın, bütün devletler nazarındaki kıymet ve itibarına büyük bir önem veriyordu. Hatta bir gün Âli Paşa'nın gıyabında: "Allah, şu adamı başımdan defetsin" diyen Pâdişah'a baş mâbeyinci, azlinden kolay bir şey olmadığını söyleyince Sultan Abdülaziz: "Çık dışarı! Ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyormuyum? Azledip te Avrupa'ca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireceğim?" diye azarladığından bahsedilir.⁵⁴

Âli Paşa'nın siyasi hayatı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, biraz önce temas edilen ve onu önemli bir siyasetçi olarak gösteren fikirlerdir ki bunlar, Âli Paşa'yı Tanzimat'ın en önemli üç kişisinden birisi olarak görmektedirler. Diğer bir görüşe göre de Âli Paşa, iyi bir siyasetçi olmadığı gibi onun yüzünden devlet büyük kayıplara uğramıştır. Nitekim bu konuda şöyle denilmektedir: "Âli Paşa'nın, büyük bir diplomat ve siyasî olduğu hakkındaki medih ve iddialar da vakıalarla tezat halindedir. Paşa, bizi galip olarak oturduğumuz Paris Barış Antlaşması'ndan mağlup olarak kaldıran adamdır. Bilhassa Islâhat Fermanı'nın tatbikini muahedeye koydurması, gafletle bile izah edilebilecek bir husus değildir. Bunun feci neticelerine, bizzat Reşit Paşa bile dikkati çekmiş ve çok

54. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 235; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 309.

şiddetli tenkidlerde bulunmuştur. Lübnan, Cidde, Şam, Bosna ve Maraş hâdiseleri ile Girit İsyanı ve Belgrad'ın gidişi hep bunun neticesidir. Ecnebi devletlerin yalnız siyasî değil, fiili müdahaleleri de bundan doğmuştu. Bu da devlete birçok paraya, askere ve mühimmata mal olarak kudretinin zaafa uğramasına yol açmıştı.⁵⁵

Zamanındaki olay ve gelişmeler, Âli Paşa'nın siyasî hayatının değerlendirilmesini tartışmalı bir hale getirdiği gibi, özel hayatının dedikodu malzemesi olmasına da yol açmıştı. Tezkiyesine derin bir sükût ile karşılık verilecek kadar sevilmeyen Âli Paşa, her şeye rağmen, öldükten sonra değeri anlaşılan ve yokluğu hissedilen, engin tecrübesiyle devletin ileride karşılaşacağı felâketleri önleyebilecek bir devlet adamı idi.

MAHMUD NEDİM PAŞA'NIN SADÂRETİ

XIX. asır Osmanlı tarihinde dikkat çeken ve Tanzimat ruhunu ortadan kaldırmaya çalışan bir devlet adamı olarak gösterilen Mahmud Nedim Paşa, 1818 (1233) yılında İstanbul'da doğdu. Sadâret makamına getirildikten sonra, Tanzimat döneminin önemli şahsiyetlerden biri olan Mehmed Emin Âli Paşa'nın yetiştirdiği devlet adamlarından bir kısmını görevlerinden aldı ve bir kısmını da sürgün ettirdiği belirtilmektedir.

Bir seneyi bile bulmayan kısa sadâret dönemine önemli gelişmeleri sığdıran Mahmud Nedim Paşa, devletin çeşitli kademelerinde görev aldıktan sonra, Şam ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş olan eski vezirlerden Gürcü Mehmed Necip Paşa'nın oğludur. Mahmud Nedim, Eğitimini tamamladıktan sonra 1831'de "*Sadâret Mektubî Kalemî*"ne girdi. 1837 (1253) Serasker Damat Bursalı Said Paşa'nın divân kâtipliğini yaptı. Bir yıl süreyle Bağdat'ta babasının yanında kaldıktan sonra sadâret mektupçu muavini oldu. Dönemin meşhur devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çeken genç

55. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, IV, 58 – 59.

Mahmud Nedim, bundan sonra kısa aralıklarla çeşitli görevlerde bulundu. 25 Şubat 1855 (7 Cemaziyelahir 1271)'de Mustafa Reşid Paşa'nın himmetiyle vezâret rütbesi verilerek Sayda Valisi oldu. Şam ve İzmir valiliklerinde bulunduktan sonra "*Meclis-i Tanzimat*" üyeliğine getirilen Mahmud Nedim Paşa, hızlı bir yükselişle çeşitli görevlerde bulundu. 9 Temmuz 1860 (19 Zilhicce 1276)'da kendi isteği üzerine Trablusgarp valiliğine gönderildi.⁵⁶ Âli Paşa'ya muhalif olan ve ona karşı suikast hazırlığında bulunan gizli bir cemiyet olan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" ile irtibatı ortaya çıkınca kendisini affettirmek için İstanbul'a geldi. Geldiği gün hiçbir yere uğramadan doğrudan Âli Paşa'nın konağına giden Mahmud Nedim Paşa, Âli Paşa'nın huzuruna kabul edilmedi. Fakat Âli Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey'in araya girmesi üzerine Âli Paşa tarafından kabul edildi. Bu kabulde, kendisinin böyle bir cemiyetle ilgisinin bulunmadığını anlatarak onu ikna etti. Yedi sene görev yaptığı yere tekrar dönmek istemediği için affını istedi. 18 Haziran 1867 (15 Safer 1284)'de "*Meclis-i Vâlâ*" üyeliğine getirildi.⁵⁷

Bundan sonra hızlı bir görev değişikliği süreci başladı. İkinci defa sadâret müsteşarlığına getirildi. Bundan bir hafta sonra yani 14 Mart 1868 (19 Zilkade 12) günü, daha önce vefat etmiş bulunan Bahriye Nâzırı Hakkı Paşa'nın yerine bizzat Pâdişah tarafından Bahriye Nâzirliği'ne tayin edildi. Bu esnada Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın maaşı artırılınca Mahmud Nedim de maaşının artırılması talebinde bulundu. Bu istek, Âli Paşa tarafından kabul edilmeyince doğrudan saraya başvurdu. Bunun üzerine Âli Paşa ile araları tekrar açıldı. Âli Paşa'nın, gittikçe ağırlaşan hastalığının uzaması sebebiyle sarayla olan irtibatını sıklaştırıp daha da güçlendirdi.

Âli Paşa'nın ölümü üzerine Pâdişahla kurduğu irtibat sayesinde 8 Eylül 1871 (22 Cemaziyelahir 1288)'de sadrazam oldu. Her ne kadar damadı Ahmed Refik Paşa, onun sadâreti istemediğini ve Âli

56. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 259 – 263.

57. Ahmed Lütfi, *Tarih*, XI, 82; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 264–266; Ali Akıldız, "Mahmud Nedim Paşa" *DİA*, XXVII, 374 – 375.

Paşa'nın ölüm haberi geldiği zaman üzüldüğünü söylüyorsa da bu pek doğru gibi görünmüyor. Zira Mahmud Nedim Paşa'nın makama gelince Âli Paşa'ya mensup olanları görevden atması, buna karşılık onun yüz vermediği kimseleri göreve getirmesi ve nihayet Âli Paşa'nın ailesi hakkında gaddarca harekette bulunması, damadının söylediklerinin doğru kabul edilemeyeceğini göstermektedir.

Âli Paşa'nın aksine pâdişahın istek ve arzularına uygun davranmıştı. İktidara gelir gelmez, merkez ve taşra bürokrasisinde büyük bir operasyon başlattı. Tanzimatçı devlet adamlarını görevden uzaklaştırdı. Âdetâ, tevcihat usûlünü andırır bir şekilde valileri bir yerden diğerine tayin etti. Âli Paşa'nın adamları olan Şirvanzâde Mehmed Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, İşkodra Valisi İsmail Paşa, Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa, Mâbeyn Başkâtibi Emin Bey ve diğer rakiplerinin her birini, ülkenin bir tarafına sürdü.* Reformcuların yoğunlaştığı "Şûrâ-yı Devlet"i'nin daire sayısını üçe indirerek üye sayısını azalttı. Merkez ve taşra bürokrasisinde büyük değişiklikler yaptı. Bazı vilayetleri küçülterek yeni vilayetler ihdas etti.

Mahmud Nedim Paşa, 11 Mayıs 1876'da sadâretten azledildi. Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonra Musul valiliğine tayin edildiyse de İstanbul'a çağrılarak Said Paşa'nın ilk sadâretinde 19 Ekim 1879'da Dahiliye Nâzırlığı'na getirildi. Hastalığı yüzünden nezâretteki işlerin aksaması üzerine 28 Şubat 1883'te 15 bin kuruş maaşla görevinden ayrıldı. 14 Mayıs 1883 (7 Receb 1300)'te vefat etti. Türbesi Cağaloğlu'ndadır.

*Abdurrahman Şeref, Hüseyin Avni Paşa'nın, bütün rütbeleri sökülerek ve askerlikten uzaklaştırılarak Isparta'ya gönderilme sebebini, Hüseyin Avni Paşa'nın saraydaki bazı kadınlarla olan ilişkisinden dolayı olduğunu naklederek şöyle der: "Sadrazam Âli Paşa, Bâbiâli ricalinden Uzun etek denilen Rıza Beyi çağırıp: "Serasker Paşa'ya gidiniz kendilerini biraz toplansınlar, huzur-ı Hümâyûnda müdafalarından aciz kalıyorum" haberiyle Hüseyin Avni Paşa'ya gönderdiğini merhum bi'l-münasebe âcizlerine (bana) anlatmıştı." Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı, Katil mi?" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1340), XIV. sene, nr. 6/83, 330-331.

Mahmud Nedim Paşa, pek çok kimse tarafından aleyhinde konuşulan, istibdat ve irtica taraftarı olarak tanıtılmaktadır. Danişmend de bu konuda: “Devlet işlerinin Bâbîâlî’den saraya intikaliyle keyfi idarenin teessüsü, Tanzimat’ın temin ettiği insan haklarının iptali ve Sultan Aziz’in israfçılığı bu meş’um adamın başlıca seyyiatındandır. Koca-Reşid, Âli ve Fuad Paşalar’ın devlet idaresini tedricî bir tekâmülle demokrasiye doğru götürecektir surette kurdukları teceddüd nizamını bozan ve devleti Rus sefirinin talimatıyla idare eden Mahmud Nedim, muasırları arasında “Nedimof” ismiyle şöhret bulmuştur”⁵⁸ derken, bir başka çalışmada da, biraz önce işaret ettiğimiz damadının sözlerine de dayanılarak şöyle denilmektedir: “Bu rivayet, Mahmud Nedim Paşa’nın, türlü dalaverelerle ve Midhat’ın isnadıyla “Pâdişahın efkâr-ı müstebidânesini” tahrik ederek sadâreti kaptığı hakkındaki söylentileri cerheder mahiyettedir. Midhat’ça “efkâr-ı müstebidâne” diye tavsif edilen şey, kendisi gibi ecnebi sefaretlerin fikriyle amel eden paşalara karşı, Pâdişahın milli telakkiyi hâkim kılmak istemesi, yani müstakil hareket etme gayretidir. Mahmud Nedim Paşa, son devir tarihinin en mağdur sadrazamlarından biridir. Hakkında ileri sürülmüş eracifin had ve hududu yoktur. Maalesef gayet maksatlı olan bu iz’ansız urcûfeler hâla hâkim bir telakki halinde devam etmektedir. Onun sadârete geçmesi ve dolayısıyla Âli Paşa’nın vefatıyla Tanzimat devrinin nihayet bulduğu ve irticaa döndüğü hakkındaki telakkinin de yanlış bir görüş mahsulü olduğu açıktır.”⁵⁹ Engelhardt, Mahmud Nedim Paşa’nın sadâret makamına getirilişi ile ilgili Hatt-ı Hümayûn’a dikkat çekerek: “Sultan Abdülaziz’in, Mahmud Paşa’ya hitaben tastir eylediği Hatt-ı Hümayûn’da, kavânin ve nizâmât-ı Osmaniye’nin ta’dili sırasında âdât ve an’anat-ı milliyenin nazar-ı dikkate alınması lazım geleceğini ihtar etti. Bu fikir, hadd-ı zatında makul olmakla beraber, bir eser-i irtica’ gibi tefsir edilebilirdi. Çünkü halife, lâ yetagayyar (değişmez) olan kavaid-i şer’iyyeye harfiyen riayeti emr ediyordu” diyerek Pâdişahın düşünce ve görüşlerini ortaya koyduktan sonra sözlerine devamla şöyle demektedir:

58. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 236 – 237.

59. Aksun, **Osmanlı Tarihi**, IV, 60.

“Sadr-ı lâhık Mahmud Paşa, vakıa selefi Âli Paşa’nın siyaset-i ahraranesine (hür siyasetine) devam edeceğini beyan eylemişti. Fakat bir müddet sonra selefinin rûfeka-yı kadimesinden (eski arkadaşlarından) birkaçını mevki-i iktidardan uzaklaştırdı ve yerine Hıristiyanlarca emniyet-bahş olmayan (güvenilmeyen) zevatı getirdi. İdare-i cedide (yeni yönetim), ecnebilere husûmet göstermeye başladı. Ve unsur-i İslâm’ın (Müslüman unsurların) istiklâl-i dahilisini (iç bağımsızlığını) iade maksadıyla ittihaz edilen mesleği takip etti”⁶⁰

Mehmed Emin Âli Paşa’nın ölümü üzerine 1871’de birinci defa sadrazamlığa getirilen Mahmud Nedim Paşa’nın bu sadâret dönemi 11 ay kadar sürmüştü. 1875’te getirildiği ikinci sadrazamlık dönemi ise 7 ay kadar devam etmişti. Toplam bir buçuk sene kadar sadrazamlık yapan Mahmud Nedim Paşa hakkında Karal da şöyle demektedir:

“Mahmud Nedim Paşa, yetişme tarzı, karakteri ve siyasî fikirleri yönünden devrin öteki sadrazamlarından tamamen farklı bir tiptir. O, daha öncekiler gibi kendisini yetiştirmeye gayret etmemiştir. Yabancı dil bilmiyordu. Avrupa’ya da gitmemiştir. Hukukî ve iktisadî bilgilerden behresi yoktu. Bütün meziyeti, kalem usûllerine ve Bâbiâlî’nin çalışma tarzına vâkıf bulunmasından ibaretti. Sağlam bir karaktere de sahip değildi tanzimat devri vükelâsında bulunması gereken bilgilere sahip bulunmadığı ve bilhassa yabancı dil bilmediği için kendisinde bir aşağılık duygusu vardı.”⁶¹ Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bir devlet adamının yabancı dil bilmemesi çok normaldir. Şayet yabancı dil bilmiyor diye kendisinde bir aşağılık kompleksi meydana geliyorsa o, zaten gerçek anlamda devlet adamı olamaz. Bundan başka, o dönemlerde farklı diller önem kazanıyordu. Dolayısıyla hangi yabancı dili bilmek veya hangisini bilmemek komplekse sebep olabilirdi?

Görüldüğü gibi, Mahmud Nedim Paşa hakkında ileri sürülen görüşler, birbirleri ile tezat teşkil etmektedirler. Öyle anlaşıyor ki, onun hakkında kesin bir şey söylemek, pek mümkün olmayacaktır.

60. Engelhardt, *Tanzimat*, s. 309.

61. Karal, *Tarih*, VII, 131.

Bu bakımdan, dönemin, bütün şartları göz önüne alınarak yeniden ve derinlemesine bir incelemenin yapılması gerekmektedir.

İÇ HUZURSUZLUKLAR

Sultan Abdülaziz'in son dönemlerine doğru Tanzimat hareketi sarsılmaya ve Rus siyasi etkisi yükselmeye başlamıştı. Mali bunalmalar yüzünden birlerce memur aylık alamıyordu. Memurların maruz kaldıkları bu mali sıkıntı, esnafa da yansıyor. Bu yüzden esnaf da pek iş yapamıyordu. Kırsal kesimlerdeki kuraklığa bağlı olarak kıtlık baş göstermişti. Bu arada Balkan toplulukları yabancı ajanlar tarafından kışkırtılıyorlardı. Bu neviden huzursuzlukların artması, devleti sür'atle bir çöküntüye doğru götürmekte idi. Bu durum karşısında Pâdişah'ın, gözle görülür bir şey yapamaması rejime karşı iç muhalefetin doğmasına sebep oldu. Mithat Paşa ve arkadaşlarının başlattıkları anayasa, parlamento ve Osmanlılık gibi fikirlerden gazete ve dergilerde söz edilir oldu. Özellikle Namık Kemal'in "*Vatan Yahut Silistre*" adlı oyunu, 1 Nisan 1873'ten itibaren, Osmanlı vatanseverliğini ve devleti düşmandan kurtarmak için birlikte çalışma gerekliliğini vurgulayarak, kalabalık seyirci gruplarıncı alkışlarla karşılandı. İlk kez halk arasında Pâdişah'ın tahttan indirilmesi ve Şehzâde Murad'ın tahta geçmesinden söz edilmeye başlanmıştı. Fakat bu fikirde olanlar, yakalanıp sürgüne gönderildiler. Sürgüne gönderilenler, Sultan Abdülaziz'in hal'ine kadar sürgünde kaldılarsa da eserleri halk üzerinde etkili oluyordu.

Ulemanın başını çektiği "İlmiye Sınıfı"ndan da başka türlü bir muhalefet sesi yükselmeye başlamıştı. Bu sınıf, ülkenin bu duruma gelmesinin başlıca sebebi olarak Tanzimat'ı ve onun sebep olduğu yabancı etkisini görüyordu. Bu anlayışa göre yabancı temsilcilerin müdahaleleri sonunda, Müslüman olmayanlara verilen "eşitlik" hakkı, ülkenin bu duruma gelmesine sebep olmuştu. Bu söylemle geniş halk kitlelerinin desteğini sağladılar.

Pek çok "Yeni Osmanlı"nın da kısmen paylaştıkları bu duygu, yeni bir İslâmcılık hareketini canlandırdı. Böyle bir akımın ortaya

çıkmasında 1870 yılında Âli Paşa tarafından İstanbul'a getirilen Cemaleddin el-Afgânî (1838-1897)'nin de büyük tesiri olmuştur.* Cemaleddin el-Afgânî'nin, Müslümanları canlandırma ve Batı ile savaşmak için Batı'nın yollarını kullanma ve Batı destekleyicilerine karşı dünya Müslümanlarını birleştirme gibi fikirleri, ulema ve halk kitleleri üzerinde büyük etki meydana getirdi. Bununla beraber bu ve benzeri fikirler, devlet ileri gelenleri tarafından layıkı ile anlaşılamadı. Bunun üzerine el-Afgânî, 1871'de Mısır'a gitmek zorunda kaldı. El-Afgânî, yirmi yıl sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağırılana kadar Mısır'da kalmıştı.

Cemaleddin el-Afgânî'nin fikirleri, Rusya'nın karşı konulmaz ilerlemesi karşısında, Orta Asya Türklerinin düştüğü feci durumun da tesiriyle İstanbul'da çok etkili olmuştu. Özellikle Ruslar tarafından işgal edilen Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hiva'da Türk halkına karşı girişilen kıyım ve Müslüman topraklarının işgali ile Osmanlı ülkesine akın akın gelen göçmenler, halkın dikkatini devletin sınırları dışında yaşayan Türk ve Müslümanlara çevirmişti.

Ali Suavi ve arkadaşları, Osmanlı liderliğinde, dünyanın bütün Türklerinin politik ve kültürel birliğini amaçlayan milliyetçi bir Türk hareketini savunmaya başladılar. Bu duygu, Afgânî'nin, diğer Müslümanlarla birleşme çağrısına da uyuyordu. Basiret Gazetesi, bu yeni fikirlerin halka mal edilmesinde önemli rol oynayan bir yayın organı idi.⁶²

Biraz önce işaret edilen duygular ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan hareketler, Tanzimat'ın muhalifleri tarafından da benimsenip kullanılmaya başlandı. Bazı çevreler, Sultan Abdülaziz'in, bütün Müslümanların halifesi olduğunu düşünüyorlardı. Bir kesim de İngiliz Hindistan'ı ile Rus Orta Asya'sının Müslümanlarını, Osmanlı liderliğinde dev bir dünya hareketine dönüştürmeyi düşünüyordu.

* Cemaleddin el-Afgânî hakkında geniş bilgi için bk. Hayreddin Karaman, "Efgânî Cemaleddin" *DİA*, X, 456-466.

62. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, 199 - 200.

Fakat İstanbul'daki yabancı devlet temsilcileri, hükümet nezdinde bütün bu fikir ve düşünceleri bastıracak kadar güçlüydüler. Yabancı temsilcilerin bu baskıları, ülkedeki yabancı düşmanlığının artmasına sebep oldu. Bunun sonucu olarak yabancı okullar daha sıkı bir denetim altına alınmaya başladı. *Mekteb-i Sultani* (Galatasaray Lisesi) kısmen Türkleştirildi. Osmanlı toplumundaki milletler arasında düşmanlık çıkmasına sebep olacak derecede Müslümanlar ve İslâmiyet'ten nefret eden yabancı misyonerlerin çalışmaları sınırlandırıldı. Hükümet, 1874'te Osmanlı Türkçesi'yle yazılmış Hristiyan kutsal kitaplarının satışını yasakladı. Kılık kıyafet daha geleneksel bir hal aldı. Kapitülasyonların ve yabancılarla kentli Hristiyan azınlıklara verilen tavizlerin sona erdirilmesi istendi. Böylece Tanzimat hareketi gücünü kaybettikçe, Balkanlar'da meydana gelen olaylar bu duyguları daha da pekiştirmekte idi.⁶³

YEMEN İSYANI

Yemen, Yavuz Sultan Selim'in, Mısır seferinden kısa bir müddet sonra Osmanlı topraklarına katılmıştı. 1539'da Yemen sahillerine gönderilen ilk askerî birliklerin pek çok görevi vardı. Bu görev, genel anlamda Osmanlı siyasetinin bir sonucu idi. Zira bu dönemde Osmanlı, İslâm dünyasının en kudretli devleti olarak bu dünyayı Hristiyan âleme karşı korumakla kendini görevli sayıyordu. Nitekim Osmanlıların Yemen'e gelişlerinin birkaç sebebi vardı. Bunlar:

a) Portekiz'i bölgeden uzaklaştırmak: Bu bölge, doğu-batı ticaret yolu üzerinde olduğu için stratejik bir önemi haizdi.

b) "Haremeyn'i Korumak: Devlet büyüyüp, bölgedeki İslâm dünyasını idaresi altına alınca, Müslümanları ve onların kutsal değerlerini korumakla kendini görevli sayıyordu. Bu bakımdan Haremeyn'in de korunması Osmanlıların en önemli görevleri arasında sayılıyordu. Bu maksatla Kızıldeniz'de tersaneler kurdular. Bu ter-

63. Shaw, age. II, 200.

sanelerde donanma hazırladılar. Bu donanma ile Portekiz'e karşı harekete geçip onları bölgeden uzaklaştırdılar. Böylece Kızıldeniz, Amman Körfezi, Aden ve Bâbu'l-mendep'teki filolar, buraları bir İslâm denizi haline getirdiler. Bu filolar sayesinde bölge, Hristiyan hücumlarından kurtulmuş oldu.

c) Yemen'de güvenliği sağlama. Çeşitli kabileler arasında süregelen mücadelelere son vermek ve onları tek bir yönetim altında birleştirmek.

d) Ticaretin rahatlıkla yapılmasını ve Müslümanların ticaret yollarının açık kalmasını sağlamak.⁶⁴

1539 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin sınırları içine giren Yemen, XIX. yüzyılın başlarında daha çok mahallî yönetimlerin hüküm sürdüğü bir bölge idi. Asrın ortalarına gelindiğinde, devlet merkezinin bölge üzerindeki etkisi oldukça zayıflamıştı. Zaten bölge, mahallî yönetimlerin birbirleriyle mücadele yaptıkları bir alan haline gelmişti.

Osmanlı Devleti'nin, zayıflamaya başlayıp dağılma dönemine girmiş olması ve bölgeyle yeterince meşgul olamaması, Yemen'e başka güçlerin egemen olmak için girişimlerde bulunmalarına sebep olmuştu. Nitekim bu durumdan faydalanmak isteyen İngiltere, 1839'da Aden'i ele geçirmişti. Böylece ilk defa Arap Yarımadasına yabancı ayağı basmış oluyordu. Yine bu sıralarda Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 1834'te Yemen'e bir ordu göndererek burayı kendine bağlamak istemiş, fakat başarı sağlayamamıştı.

Bu hâdiselerden sonra Bâbiâli, 1848'den itibaren Yemen ile yeniden ilgilenmeye başlamışsa da ülke, 1869 yılına kadar mahallî yönetimlerin egemenliği altında kalmakta devam etmiştir. 1870'te ise Yemen'de devlete karşı isyan başlamıştır. Aslında bu isyanların daha önemesiz ve küçükleri, hemen her zaman olmaktadır. Çünkü Zeydî inancına göre İmam (hükümdar) olmak için Peygamber'in so-

64. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdülkerim Uzeyr, **et-Teshkilâtü'l-Merkezi-yetu'l-Osmâniye ve'l-İdâretü'l-Mahalliye fî'l-Yemen**, San'a 2003, s. 32-40.

yundan gelmek gerekiyordu. Bu sebeple Zeydî halk, devlete karşı devamlı surette başkaldırma temayülünde idi. Fakat devletin güçlü olduğu dönemlerde bu başkaldırıları pek hissedilmiyordu. Burada işaret etmemiz gereken bir nokta da Yemen'deki isyanların sadece dinî kaynaklı olmadıklarıdır. İdarî, sosyal ve ekonomik sebeplerin rol oynadığı isyanların en önemli sebeplerinden biri de Hristiyan misyoner ve casusların bölgedeki faaliyetleridir.⁶⁵ Nitekim Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru ülke içinde yabancı ajanların sayısının arttığı görülmektedir. Bu görüşü teyid eden pek çok arşiv belgesinin bulunduğu da burada işaret etmemiz gerekir. Yabancı güçler, özellikle XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş gerilemeye ve güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin üzerinden gözlerini ayırmıyorlardı. Devletin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durum, onların iştahını kabartıyordu. Bu devletler, kendi çıkarlarını korumak için değişik ve kendi şartlarına uygun metodlar kullanıyorlardı. Bazen devletin tebeası olan ve farklı etnik kökenlere sahip insanları milliyetçilik propagandalarıyla bağımsızlık için mücadeleye kışkırtırken (Eflak-Buğdan olayları ve Yunan isyanları gibi), bazen de mezhep farklılıklarından yararlanarak halkı birbirine düşürüp devletin zayıf düşmesine ve dolayısıyla bölgenin Osmanlı Devleti'nden uzaklaşıp ayrılmasına sebep oluyorlardı. Bütün bu faaliyetleri yaparken, doğrudan savaşmak yerine, bölgeye seyyah, araştırmacı ve doktor kılığında casuslar gönderiyorlardı. Casusların görünürdeki amacı, Hristiyanlığı yaymaktı. Gerçekte ise, siyasi amaçlı olup bölge halkını isyana teşvik etmek ve kendi ülkelerinin menfaatleri için çalışmaktı. Yemen'e, seyyah, kâşif ve araştırmacı olarak gönderilen insanların çoğu, merkezi Londra'da olan "Protestan Misyoner Merkezi"nin yetiştirmiş olduğu misyonerlerdi. Bu ve benzeri sebeplere bağlı olarak 1870'de çıkarılan isyan üzerine Bâbî-âli, 1871'de Yemen'e bir ordu göndererek bölgeyi yeniden merkeze bağlamak ve problemi kökünden halletmek üzere harekete geçti.

65. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Metin Ayışığı, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2002, III / 3, 1985 - 1992.

Harekât, 1873 yılına kadar sürdü. İsyana son verildi ve Yemen yönetim bakımından yeniden teşkilâtlandırılarak bir vilayet halinde merkeze bağlandı.

Ancak Osmanlı Devleti, egemenliğini daha güneye, Aden yakınlarındaki Lahic'e kadar götürmek istiyordu. Fakat burada karşısına İngiltere çıktı. Zira İngiltere Aden'e yerleştikten sonra, Kızıldeniz'in önemli stratejik olan bu bölgesinde hak iddia etmeye başlamış ve bu yüzden de Osmanlı Devleti ile arasında bir anlaşmazlık doğmuştu. Bu sebeple de Bâbü'lî, 1873'te burayı ele geçirmek istedi. Fakat İngiltere daha erken davranarak burayı işgal etti. Ayrıca Bâbü'lî'ye baskıda bulunarak Türk askerlerinin buradan çekilmesini sağladı.⁶⁶

Böylece Osmanlı Devleti, Yemen'de eskiden beri devam eden karışıklıklara son vererek bölge üzerindeki egemenliğini yeniden kurmayı başarmış, ancak İngiltere'nin çıkarları ile doğrudan doğruya çatışacak bölgeye gelince, onların karşı koyması ile hâkimiyetini daha güneye götürememiştir. Bundan böyle de bölge, iki devlet arasında bir çekişme alanı haline gelmiştir.

BOSNA-HERSEK İSYANI (1875-1876)

Bilindiği gibi Rusya, öteden beri Osmanlı Devleti için beslediği emellerini gerçekleştirmek için her fırsatı değerlendirmeye çalışıyordu. Bu bakımdan ele geçen her fırsatı değerlendirmeyi tarihî gayesinin tahakkuku için değişmez bir siyaset olarak görüyordu. Nitekim 1870 Fransız-Alman Savaşı'ndan sonra Fransa'nın eski gücünü kaybetmesi, İngiltere'nin de eskiden olduğu gibi kıta işleri ile daha fazla ilgilenmemesi, Avrupa'yı üç imparatorluk nüfuzu altına sokmuştu. Fakat bunların arasında da ihtilafa sebep olan pek çok konu vardı. Bu konuların kanlı mücadeleye dönüşmesini önlemek ve müşterek çıkarlar açısından el birliği yapmak isteyen Rusya, Avusturya ve Almanya imparatorları 1872'den itibaren her sene

66. Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI, 511.

Berlin, Viyana veya Petersburg gibi şehirlerde bir araya gelerek meseleleri görüşüyorlardı. Avusturya'nın Reichstadt şehrinde yapılan toplantıya, Rus başvekili Prens Gorçakof, Avusturya başvekili kont Andraşi ve Almanya başvekili Prens Bismark gibi Avrupa siyasetinin en önemli şahsiyetleri de katılmışlardı.

Bu toplantıda konuşulan meselelerin en önemlisi "*Şark Meselesi*" idi. Gorçakof'un teklifi, Osmanlı yönetimindeki Hristiyan unsurların muhtemel isyan hareketlerine karşı "Adem-i müdahale" şeklinde alınan karardır. Rusya'nın, böyle bir kararı aldırmadaki maksadı, kendi teşvikiyle, Rumeli'nin her tarafında çıkacağından emin olduğu büyük isyanlar karşısında âciz kalacağını tahmin ettiği Bâbüâlî'nin, hiçbir taraftan ve özellikle Slav kökenli tebeası bulunan Avusturya'dan herhangi bir şekilde yardım görmesine meydan vermemekti.

Merkezleri Rusya'da bulunan Slav cemiyetlerinin, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Hristiyanlarını Türk yönetimine karşı ayaklandırmak için uzun zamandan beri sarf ettikleri faaliyetler, son zamanlarda büsbütün artmıştı. Adı geçen ülkelere el altından para, silah ve mühimmat yardımları yapılıyordu. Hersek isyanı işte bu siyasî vaziyetin ilk sonucudur.⁶⁷

Hem iç, hem de dış diplomatik bunalımları başlatan kıvılcım, ilk olarak sürekli yabancı kışkırtmalarından dolayı Hristiyan köylülerin, büyük toprak sahiplerine karşı isyan etmeleri sonucu Bosna-Hersek'te görüldü. İgnatiev'in ajanları, Hristiyan Slavları yalnız Bâbüâlî'ye karşı değil, Avusturya-Macaristan'a karşı da ayaklandırıyorlardı. Başbakan Kont Andraşi'nin başında bulunduğu ikili monarşinin Macar unsurları da, bunları desteklemekte idiler. Bunlar, Avusturya'nın, imparatorluğun Slav nüfusunu çoğaltacak ve böylece Macar emellerine engel olacak bir bölgeyi almasını önlemek için Rusya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesini istiyordu.⁶⁸

67. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 246.

68. Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmanlı, İstanbul 1983, II, 200 – 201.

Hersek, 1875'te Bosna vilayetine bağlı bir sancaktı. Bu vilayette, hem Müslümanlar, hem de Hristiyanlığın Ortodoks ve Katolik Mezhebine bağlı, bir milyondan biraz fazla bir nüfus yaşıyordu.

Hersek sancağı ile Bosna vilayetindeki diğer sancakların topraklarından büyük bir kısmı çiftliklere taksim edilmişti. Bunlara "*Baştınah Çiftlikâ*" denirdi. Çiftlik sahiplerine "*ashab-ı alaka*" deniyordu. Bu çiftliklerde Hristiyan çiftçiler yarımçılık, üçleme veya dörtleme yolu ile toprağı işliyorlardı. Bunlar, baba ve dedelerinden kalma yerlerde tarım ile uğraştıklarından her biri ekip biçtiğı toprağı benimsemişti. "*Ashab-ı alaka*" olan bey ve ağalar da bunları hoş tutarak himaye ediyorlardı. Toprak kirasının alınması hususunda da müsamahalı davranıyorlardı. Böylece onlara karşı ağa ve bey olmanın gerektirdiğı şekilde yumuşaklıkla muamele ederlerdi. Gerektiğinde onlara para da buluyorlardı. Böylece iki taraf da birbirinden hoşnud olarak hayatlarını sürdürüyorlardı. O dönemlerde Bosna ve Hersek'te mültezim galesi ile yabancı müdahalesi yoktu.

Bosna'da ilk defa huzursuzluğun ortaya çıkmasına mültezimler sebep oldu. Mâliye Nezâreti, bölgenin a'şarını iltizama vermeye başladı. Mültezimler, a'şarı toplamada suiistimaller yaparak halka gadretmeye başladılar. Bundan başka devlet, kendisine karşı isyan eden ağaların çiftliklerini mirî hesabına zaptedince, üçleme hâsılatını da iltizam eder oldu. Mültezimler, a'şar hakkında yaptıkları suiistimali üçleme hakkında da yapmaya kalkıştılar. Böyle bir uygulama sonucunda çiftçilerin elinde, geçimlerini sağlayamayacak kadar az miktarda hâsılat kalmaya başladı. Bunun üzerine onlar da serkeşlik yolunda ayaklanmaya başladılar. Hatta daha da ileri giderek ekip biçtikleri arazinin sahibi olmaya kalkıştılar. Böylece hem ağalarla, hem de devletle araları açılmış oldu. Bu da bölgedeki Müslümanlarla Hristiyanlar arasında sürüp gidecek ve milli bir dâvâ haline gelecek olan anlaşmazlığın doğmasına sebep oldu. Yabancı devletlerin işe müdahalesi de konuyu büsbütün çığırından çıkarmış oldu.

Hersek Hristiyanları, davalarını kazanabilmek için Hristiyan devletlerin dikkatlerini çekmeye teşebbüs ettiler. Hersek'teki konsoloslar, buradaki ihtilaf sebeplerini devletlerine bildirdiler. Bâbîâlî, çiftlik işlerini düzeltmek için bir nizamnâme hazırlayıp Hersek'e

gönderdi ise de bu nizamnâme, ilgililerin eline geçmedi. Ahmed Cevdet Paşa, bu konuda Ma'rûzat'da şunları söylemektedir: "Rüşdi Paşa, arasına, *"hele Bosna'nın çiftlikât gaillesi bitti"* deyü izhar-ı mesarr u iftihar eylerdi. Halbuki Hersek'e vardığımda, ibtida çiftlikât gaillesine düştük. Nizamnâmeden bahs ettiğimde gördüm ki andan kimsenin haberi yok. Mutasarrıf Paşa'dan sordum, o hiç işitmemiş. Ber vech-i bâlâ Dersaadet'e gelmiş olan mebusların ikisi Mostar'da bulunmağla, anları çağırıp sorduğumda, *"evet biz İstanbul'da iken öyle bir nizâmnâme yapılmış idi, lakin suretleri buraya gelmedi"* dediler. Hayrette kaldım. Nihayet Muhasebe kalemi hûlefasından bir ihtiyar efendi geldi. *"Dört sene mukaddem (önce) buraya bir takım denkler gelmişti. Lakin Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa ol vakit Nevahi-i âsiye işleriyle meşgul olduğundan umûr-i mülkiyeye bakılamıyordu. O denkler galiba mahzende olmalıdır"* demesi üzerine araştırılıp denkler bulundu. Ahmed Cevdet Paşa'nın müfettişliği zamanında bulunan nizamnâme, uygulanmaya başlandı. Bunun üzerine bölgede nisbî bir sükûnet hâsıl oldu.

Bosna Hersek, bir taraftan Sırbistan, öbür taraftan da Karadağ gibi iki Slav ülkesine bitişik olduğu gibi, Avusturya'nın Dalmaçya ve Hırvatistan eyaletlerine de komşu idi. Bu coğrafi konumu ile hem adı geçen ülkelerin, hem de Rusya'nın Slav propagandası için elverişli bir mevkide bulunuyordu.

1856 Paris Antlaşması'nı takip eden yıllarda Karadağ, Sırbistan, Eflak, Buğdan, Lübnan ve Girit gibi yerlerde çıkan isyanlar sonunda, bu bölgelerin muhtariyet kazanmaları veya imtiyazlarını genişletmeleri, Slav propagandası yapanları cesaretlendirmişti. Bu arada Balkanlar'da meydana gelen isyanlar, Bosna ve Hersek'in Hristiyan halkını Osmanlı idaresinden kurtulma ümidine düşürmüştü. 1870'den sonra Rusya'nın, Avrupa devletleri arasında mevcut olan dengeyi kendi lehine çevirmesi, Slavcı tahrîkçilerin Balkanlar'daki çalışmalarını artırmalarına sebep olmuştu. Bütün bu tahrîklerin sebep olduğu olaylar yüzünden 1875'te Hersek isyanı patlak verdi.⁶⁹

69. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 67-76; Shaw, age. II, 201; Karal, *Tarih*, VII, 72-74.

Mahmud Celaleddin Paşa'nın ifadesiyle asıl hedefi "Avrupa Kıtası'ndaki hükümet-i Osmaniye ve millet-i İslâmiyeyi çıkarmak" olan Hersek isyanı, görünüşte Nevesin kazası Hristiyan halkından 160 kadarının ağnam vergisini vermemek ve zaptiye erlerinin takiplerinden kurtulmak için Karadağ'a sığınmasıyla başladı. Karadağ Prensi, Bâbüâlî'nin şimşeklerini üzerine çekmemek ve mültecileri besleme külfetinden kurtulmak için İstanbul'daki Rus elçisine, mültecilerin kasabalarına dönmelerini sağlamak için Osmanlı hükümeti nezdinde tavasutta (arabuluculuk) bulunmasını rica etti. Sadrazam Esat Paşa, bir bakıma Rusya'nın iç işlerine müdahale etmemesi için mültecilerin memleketlerine dönmelerini kabul ettikten başka, Bosna Valisi Deriş Paşa'ya da şikâyetle sebep olan konuların araştırılmasını emretti. Mülteciler, Nevesin kasabasına döndükleri zaman hemşehrileri tarafından kahramanlar gibi karşılandılar. Bu gelişmeler karşısında Bâbüâlî'nin af edici tavrı, bir zaaf gibi telakki edildi. Nevesin halkı, devletin zaaf gibi görünen bu kararından faydalanmaya ve onu istismar etmeye kalkıştı. İsyancıların çoğu, Karadağ'dan sağladıkları silah ve cephaneyle yolları kesip köprüleri ele geçirdiler. Müslüman köylerde kıyıma başladılar. Böylece isyan, gerçek anlamda 24 Temmuz 1875 (19 Cemaziyelahir 1292)'te başlamış oldu. Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasına meydan vermemek için ayaklananları kuvvet yolu ile değil, nasihatçılar aracılığı ile yola getirmek istedi. Bâbüâlî, silahlarını bırakmak şartıyla isyana sebep gibi görünen bütün sorunları çözeceğine söz verdi. Ancak isyancılar, silahlarını bırakmaya yanaşmadıkları gibi yabancı konsoloslara başvurarak kendileri için daha iyi şartların sağlanacağını düşündüler. Asiler, devletin kendilerini vurmamasının sebebini Rusya ve Avusturya gibi, kendilerini himaye edecek olan devletlerin gücüne bağladılar. Bu düşüncelerini de beyannâmelerle halk arasında yaydılar. Böylece isyan, bütün Bosna Hersek'e yayılmış oldu.

Nihayet Bâbüâlî, asiler üzerine kuvvet göndermeye karar verdi. Fakat isyancılara özellikle Karadağ ve Sırbistan'dan her türlü yar-

dım geliyordu. Bu da isyanın hemen bastırılmasını önlediği gibi, bütün Balkanları tehdit eder bir durum almasına yol açtı.⁷⁰

Bunalımın, kritik bir noktaya gelmesi, başta Avusturya ve Rusya olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerini kendi menfaatleri doğrultusunda Balkan savaşıyla ilgilenmeye sevketti. İlk harekete geçen de Avusturya oldu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1866'da Sadawa'da uğradığı yenilgi üzerine Batı cephesini kapatarak bütün dikkatini Doğu'ya çevirmişti. Genişlemek istediği bu yöndeki ilk hedefleri, Sırbistan ve Karadağ üzerinde bir himaye hakkı sağlamaya ve Bosna-Hersek'i sınırları içine katmaya dayanıyordu. Avusturya'nın bu politikası, Alman çıkarları sebebiyle Bismarck tarafından da destekleniyordu. Ancak Avusturya'nın, Balkanlar'daki en büyük rakibi, bu topraklar üzerinde yayılmayı amaçlayan Rusya idi. Bundan dolayı iki devletin çıkarları Osmanlı Devleti'nin bu toprakları üzerinde çatışmaktaydı. Bu yüzden Avusturya, güçlü bir Rusya'nın Doğu Avrupa'ya yerleşmesi yerine, nisbeten daha zayıf bir Osmanlı hâkimiyetinin bölgede devam etmesinden yanaydı. Bunun için de Hersek isyanının bastırılıp statükonun korunmasını istiyordu.

Bu düşüncede olmakla birlikte Avusturya, isyanın başlangıcında el altından asileri kışkırtmaktan da geri kalmıyordu. Ancak bu sırada 1872'de kurulmuş olan "Üç İmparator Ligi" devam etmekteydi. Buna göre Avusturya, Almanya ve Rusya "Şark Meselesi"nde birlikte hareket edeceklerdi. Bu sebeple, Avusturya Başbakanı Kont Andraşi'nin faal rol oynadığı Hersek meselesi, önce üç devlet arasında Berlin'de yapılan toplantıda "Şark Meselesi" çerçevesinde ele alındı. Üç devlet, Osmanlı Devleti'nden, Bosna-Hersek için birtakım imtiyazlar koparmak üzere, Andraşi tarafından bir tasarı hazırlanmasına karar verdi.

Bâbîâlî, Avusturya, Rusya ve Almanya'nın, Hersek isyanını bahane ederek iç işlerine karışacaklarını anlayınca buna fırsat ver-

70. Mahmud Celaeddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, İstanbul 1326, I, 43-44; Karal, Tarih, VII, 74-75.

memek için 2 Ekim 1875'te yayınladığı bir fermanla Bosna-Hersek'e yeni bazı imtiyazlar daha verdi. Fakat bu da isyanın sona ermesine yetmedi.

Bunun üzerine Kont Andraşi, Berlin'de alınan karar çerçevesinde Hersek isyanını sona erdirmek amacıyla Osmanlı devleti'ne vermek üzere bir nota hazırladı. Bu notayı 1856 Paris Antlaşması'nı imzalamış olan İngiltere, Fransa ve İtalya'ya da bildirerek onların da onayını aldı. Bunun üzerine Andraşi notası 31 Ocak 1876'da büyük devletlerin İstanbul'da bulunan elçileri vasıtasıyla Bâbiâli'ye bildirdi. Bu notaya göre Osmanlı Devleti'nden şunlar isteniyordu:

Hıristiyan halka din ve mezhep serbestisinin verilmesi,

İltizam usûlünün derhal kaldırılması

Çiftçilerin, topraklarına sahip olabilmeleri için bazı önlemlerin alınması.

Verginin, doğrudan doğruya mahallinde harcanması.

Bu ıslâhatın yapılmasını kontrol etmek üzere, Müslüman ve Hıristiyan temsilcilerin katılacağı bir komisyonun kurulması.

Osmanlı Devleti, notadaki isteklerden üçünü daha önce yayınladığı fermanla zaten vermiş olduğundan, notayı prensip olarak kabul ettiğini bildirdi. Böylece devlet, Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Karadağ'ın isyancılara yardımdan vazgeçeceklerini umuyordu. Bu yüzden silahlarını bırakıp evlerine dönenler bağışlandı. Kendilerine iki yıllık vergi muafiyeti ve evlerini onarmaları için bedava kereste vaad edildi. Fakat Rusya, Karadağ ve Sırbistan'ın kışkırtmasıyla âsiler, bu notadaki haklar ile vaat edilenleri az görerek kabul etmediler. Böylece Andraşi notası bir çözüm getirmemiş oldu.

Olayların boyutları, bütün bir Avrupa kıtasını savaşa sürükleyecek hal aldığı sırada, Rus Başbakanı Gorçakof'un girişimiyle Berlin'de Rusya, Avusturya ve Almanya arasında yeni bir görüşme yapıldı (13 Mayıs 1876). Bu görüşmede, Andraşi'nin ilk önerilerini genişleten yeni bir reform taslağı hazırlandı. Paris Antlaşması'nı imzalayan Fransa ile İtalya da buna katıldılar. Ancak İngiltere, kendisi-

ne danışılmadan varılan bu kararları kabul etmedi. Zira bu anlaşmaya göre ileride bu üç devletin Rusya'nın liderliğinde Osmanlı Devletini parçalamaya yol açabileceği endişesi, daha genel bir anlamda İngiltere'nin Doğu politikasının, bu devletlerin Doğu politikalarına uymaması sebep olmuştu. İngiltere'nin bu tutumu, Fransa ile İtalya'yı da etkiledi. Bu da Osmanlı Devleti'ni bir müddet için rahatlattı. Nitekim İngiltere'nin bu davranışı, "Berlin Memerandumu" denilen anlaşmanın önemini kaybetmesine ve Osmanlı Devleti'ne bildirilmesine gerek kalmamasına sebep oldu.⁷¹

SELANİK VAK'ASI

Bulgar isyanın başladığı günlerde, Selanik'te de bazı olaylar meydana geldi. Basit gibi görünmekle birlikte tesadüf eseri olmayan ve dünya siyasi mahfillerini Osmanlı Devleti aleyhine ayağa kaldıran bu olay "Selanik Vak'ası" adı ile tarihlere geçti. Osmanlı Devleti'ne çok zor ve ciddi günler yaşatan bu hâdise, aslında basit bir olaydı. Selanik'in Avrathisar kazasından olan Hristiyan bir Bulgar kızı, orada tahsildarlık yapan Mehmed Emin Efendi adlı bir kişiye varmak için ihtida etmiş, yani Müslüman olmuştu. Kızın bulunduğu yer, isyan mıntıkası olduğundan Selanik'e gönderilmesi uygun görülmemişti. Müslüman kıyafetiyle (ferace giyip yaşmak tutunmak) Selanik istasyonuna inen Bulgar kızı, burada daha önceden geleceğini haber alan Amerikan Konsolosu Perikli Lazari'nin temin ettiği 150 kadar Bulgar tarafından zaptiyelerin elinden alınarak kaçırıldı. Zorla kaçırılan ve üstü başı yırtılan kız, Amerikan konsoloslukunda alıkonulmuştu. Müslüman halkın gözleri önünde cereyan eden bu hâdise, halkın galeyana gelmesine sebep olmuştu. Aslen Vadina'lı

71. Bu konularda geniş bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzat**, 69 - 76; Engelhardt, **Tanzimat**, s. 328 - 333; Karal, **Tarih**, VII, 79 - 82; Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, 201 - 203; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI, 515 - 517; Branislav Djurdjev, "Bosna - Hersek" **DİA**, VI, 301.

bir Rum olan bu konsolos, kızın kendi isteği ile konsolosluga sığındığını iddia edecek kadar kasıtlı hareket ediyordu. Böylece fitnenin uyanmasına ve buna bağlı birtakım olayların meydana gelmesine sebep olmuştu. Kaçırılırken feracesi yırtılan kızın durumu, Selanik'in Müslüman bölgesinde hemen yayılmış, yabancıların Müslüman ülkesindeki bu eşkıyalığı, büyük bir nefrete dönüşmüştü. Galejana gelen halk, Saatli Câmî'de toplanmıştı. Selanik Valisi Baytar Mehmed Re'fet Paşa, vilayet erkânıyla birlikte camie gidip halkı teskin ve nasihat etmek istemişse de halk tarafından hapsedilmek suretiyle câmiin medresesinde alıkonulmuştu. Zira halk, nasihatten ziyade, devletin haysiyeti bakımından çok kötü bir durum arzeden meselenin düzeltilmesi, kızın iade edilmesi ve kimsenin vicdanî hürriyetine karışılmamasını istiyordu.

Öbür taraftan, yerli azınlıklardan olan Fransız ve Alman konsolosları Mulin ile Abot, meseleyi görüşmek ve vali ile temasa geçmek için câmie gitmişlerdi. Zâbita bölük - ağası, konsolosların câmie girmelerinin doğru olmayacağını ve istenmeyen hâdiselerin meydana gelebileceğini anlatmış ise de bunlara söz dinletememiştir. Bilhassa Alman konsolosunun bu meselede parmağı olduğundan da söz edilir. Söz dinlemeyen bu iki konsolos, gayet şımarık bir tavırla ve pervasızca konuşmaya kalkışmışlardı. Bu tavırları, zaten dinî haysiyet ve milli gayretiyle kızmış, izzet-i nefsi rencide olmuş olan halkta ciddi bir öfkenin meydana gelmesine sebep olmuştu. Konsolosların bu pervasızca konuşmaları üzerine galeyana gelen halk, bu ikisinin üzerine hücum ederek ölmelerine sebep olmuştu (6 Mayıs 1876/11 Rebiülahir 1293). Nihayet İngiliz konsolosunun yardım ve çabaları sonucu mühtedi Bulgar kızı hükûmete iade edilince ortalık yatışmaya başladı.

Bir Rus tertibinden başka bir şey olmayan bu olay, milletlerarası bir hâdiseye haline gelmiş, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya ve Avusturya devletleri, Selanik limanına savaş gemilerini göndererek Bâbiâli'den hâdiseye sebep olanların şiddetle cezalandırılmalarını istediler. Şayet bu cezalandırma olmazsa karaya asker çıkarma tehdidinde bulundular. Bunun üzerine Selanik'e savaş gemisi ve asker

gönderen Bâbü'ali, konsolosları öldürenleri aleni bir şekilde muhakeme edip bunlardan suçlu görülen 6 kişiyi idam ettirdikten başka, valiyi de görevden aldı. Böylece adı geçen devletlerin karaya asker çıkarmaları önlemiş oldu. Bu olay, Avrupa efkâr-ı umumiyesinin Türkiye'ye karşı olan kin, nefret ve galeyanını daha da artırmıştı.⁷²

Dünyanın her tarafına misyoner gönderip çeşitli hile, para ve vaadlerle insanları kandırıp Hristiyanlaştırmaya çalışan Avrupa, aslen Hristiyan olan bir kızın kendiliğinden Müslüman olmasına tahammül edemez hale gelmişti. Mevzu itibariyle çok önemli sayılmaması gereken bu olay, Müslüman ve Hristiyan kamuoyu üzerinde derin tesirler meydana getirmiş oldu.

TALEBE AYAKLANMASI

Bosna-Hersek isyanı, yabancı devletlerin ülkenin iç işlerine müdahaleleri, Bulgaristan ihtilali ve Selanik vak'ası gibi olaylar, Osmanlı Devleti'nin her tarafında büyük heyecanlara sebep oldu. İstanbul halkı galeyan içinde idi. Selanik vak'asından sonra şehirde korkunç rivayetler dolaşmaya başladı. Kaynağı Rus elçiliği olan bu rivayetlere göre birkaç gün içinde Müslümanlar, Hristiyanları katletmeye başlayacaklardı. Bunu önlemek için, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Rus kuvvetleri gönderilmesi için elçi İgnatief nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Bu rivayetler, kısa zamanda tesirini göstererek halkın silahlanmasına sebep olmuştu. Bu arada Rus elçisi de İstanbul'da bulunan Hırvatlardan 150 kişi toplayarak sefarethane binasının güvenliğini sağlama almak suretiyle dünyaya, İstanbul'da devlet otoritesinin kalmadığını göstermek istiyordu.

Durumun bu hale gelmesine sebep olan bir sorumlu bulmak gerekiyordu. Genel kaniya göre sorumlu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa idi. O, yerinde durdukça durumun düzelmesi mümkün değil-

72. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 87 - 88; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 252 - 253.; Karal, *Tarih*, VII, 98 - 99; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, 205 - 206; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 341.

di. Buna rağmen Pâdişah, hâla Mahmut Nedim Paşa'yı yerinde tutuyordu. Sadrazama muhalif olan vekiller de aynı görüşü paylaşıyorlardı. Bu, gayet tehlikeli ve nazik zamanda bazı kişiler, mevcut anarşiyi bir kat daha artıracak, devleti felaket çukuruna bir adım daha yaklaştıracak bir komplonun hazırlayıcısı oldular. Bunların bir kısmı devletin en üst kademelerinde bulunmuş olan devlet ricalıdır. Bunların başında da Çırpıcı Çayırı'ndaki köşkünü bir fesat karargâhı haline getirmiş olan Mithat Paşa gelmekte idi. Buna göre Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, ancak büyük bir halk gösterisi ile görevinden atılabilirdi. Halkı böyle bir protesto yürüyüşüne hazırlamak ise pek kolay değildi. Ama medrese talebesi ayaklandığı zaman halk da kendiliğinden bunlara iltihak edebilirdi. Mahmut Nedim Paşa'ya muhalif olan devlet adamları, talebeyi ayaklandırmaya teşvik ettiler. Zaten bu sıralarda İstanbul medreselerindeki talebenin çoğu, Rumeli halkından idi. Bunlar, Bulgarların, kendi ailelerine karşı yaptıkları işkence ve bunun sonucu olarak meydana gelen ölüm haberlerini aldıklarından ayaklanmaya müsait bir durumda idiler.

Mahmut Nedim Paşa'yı ilk hedef seçen bu insanlar, onu sadâretten uzaklaştırdıkları zaman Sultan Abdülaziz'i de tahakkümleri altına alabilirlerdi. Bunu yapabilmek için İstanbul'daki talebeyi kıskırtıp harekete geçirmek gerekiyordu. Bu düşüneyi gerçekleştirebilmek için, Şehzâde Murad Efendi'nin, Rum asıllı olan sarrafı Hristaki adındaki adam, biçilmiş bir kaftandı. O, Mithat Paşa vâsıtasıyla talebeye gizlice para dağıtıp rüşvet vermek suretiyle gösteri yapmalarını sağlamıştı. Böylece üniversite talebeleri demek olan "*talebe-i ulûm*", 16 Mayıs 1876 (15 Rebi'ülahir 1293) günü, Fâtih, Bâyezid ve Süleymaniye medreselerindeki dersleri boykot ederek gösterilere başladılar. Bunlara Şirvanizâde Ahmed Hulusi ve Gürcü Şerif Efendi gibi üst rütbedeki bazı âlimler de katıldı. Harekât planı bu sırada görevinden azledilmiş bulunan Mithat Paşa'nın Topkapı dışındaki konağında yapılmıştı. Talebe-i ulûm, ayaklanma sebebini de şöyle açıklıyordu:

“ Devlet ve memleketin hukuk ve istiklali çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta Müslümanlar Hristiyanların tahkir ve eziyetlerine zebûn oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur.” Talebe topluluğu, halktan başına sarık sarıp katılanlarla kısa zamanda büyüdü. Kalabalık, bundan sonra Bâbîâlî önüne gelerek: “Sadrazamla Şeyhülislâm'ı istemiyoruz” diye bağırmaya başladı. Yaygara bu kadarla da bitmiyordu. Onlar, sadârete Mithat Paşa'yı, Meşihat (Şeyhülislâmlık) makamına da, Baş ma-beyn Hafız Mehmet Bey'in, “Şerrullah” dediği eski Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'yi istiyorlardı. Talebenin bu şekildeki infiali ve hareketi, dinî bir sebebe bağlı görünse bile devlet ve memleketin en buhranlı ve en muhataralı bir zamanında olmuştu. Böyle zamanlarda devletin aleyhine yapılan kıyamlar, tarihteki örneklerinde görüldüğü gibi devletin zayıflamasına ve sonunda çökmesine sebep olacak olayların başlangıcını teşkil ederler. Bundan dolayı her şeyden önce ve vakit geçirmeden bunların hocalarını ele geçirmek suretiyle topluluğu dağıtmak gerekir. Ancak bu sayede devlet ve hükûmetin asayiş sağlamaya gücünün (iktidarının) olduğu ortaya konmuş olur. Bu arada, Sadrazam ve Şeyhülislâm'ın değiştirilmesi gerekiyorsa başka bir bahane ile bunlar da değiştirilir. Sultan Abdülaziz, emri altındaki askerle bu topluluğu kısa sürede dağıtabilirdi. Fakat Sultan Abdülaziz, bir bölük askerle bunları dağıtabilecekken bu yaygaraları “millî bir galeyan” zannederek onlara nasihatlerde bulunmak üzere adamlar göndermişti. İşte bundan dolayı Çarşamba günü başlayan gösteriler, Cuma günkü kabine değişikliğine kadar üç gün sürmüştü. Yeni kabinede Mütercim Mehmet Rüştü Paşa dördüncü defa sadârete getirilirken, Mithat Paşa koltuksuz Nâzır (bir çeşit devlet bakanı), Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislâm, Hüseyin Avni Paşa da Serasker oldu.

Öyle anlaşılıyor ki bu yeni kabine, Padişahı tahtından indirmek için her şeyi mubah görüyordu. Bu meyanda yalan söylemek, kazanılmamış savaşları kazanılmış göstermek ve bunun için sanki Bulgar cephesinden gelmiş zafer telgrafları göndermek ilk akla gelen

tertipler arasındadır. Osman Nuri de bu konuda: “Cumartesi günü Pâdişah, Bulgaristan’daki Serdar Abdülkerim Paşa’dan birkaç müzafferiyet telgrafi aldı. Bu haberleri derhal sadrazama tebliğ ederek talebe-i ulûma kudret-i hükûmeti gösterme zamanının artık gelmiş olduğunu da bildirdi. Abdülaziz, bu müzafferiyet telgrafnâmelerinin sahte ve İstanbul’dan ısmarlama olduğunu, Serdar-ı erkemin de kendi aleyhinde tertip edilen yalana iştirak etmiş bulunduğunu bileydi, şüphesiz başka türlü düşünür ve başka yolda hareket ederdi.”⁷³

SULTAN ABDÜLAZİZ’İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ

Osmanlı Devleti’nin, özellikle Balkan bunalımı ile içine düştüğü siyasî çıkmazlar, ekonomik ve malî durumun kötüye gitmesi, Abdülaziz’in de iktidar dizginlerini bırakmayıp devleti içine düştüğü badiyeden kurtarmaya çalışması onu bazı nazırlarla sürtüşmeye sürüklemişti. Özellikle Mithat Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz’i hem devlet, hem de kendileri için zararlı gördüklerinden ona karşı düşmanca bir tavır içinde idiler. İstanbul’daki talebeyi de el altından onlar kışkırtmışlardı. Bu ikisinin, medrese talebesinin isyanı günü fırsattan faydalanarak Sultan Abdülaziz’i devirmek (hal’ etmek) için bir plan yaptıkları ve fakat bunda başarılı olamadıkları da belirtilmektedir. Pâdişah, mecburiyet karşısında kurulmasını kabul ettiği yeni kabineye pek güvenmiyordu. Aynı şekilde yeni kabinenin üyeleri olan Hüseyin Avni ile Mithat Paşalar da Pâdişah’a güvenmiyorlardı.

Burada şu noktaya da işaret edelim ki, Sultan Abdülaziz’in saltanatına son vermek isteyenlerin başında Serasker Hüseyin Avni

73. Bilgi için bk. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 226 – 229; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul 1326, I, 91 – 92; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, I, 20; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 253 – 254; Karal, *Tarih*, VII, 102 – 103; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, 206.

Paşa gelmektedir. Bu adam, birkaç sefer bu düşüncesini gerçekleştirmek istemişse de şartlar buna müsait olmadığından saltanat değişikliği gerçekleşmemiştir. Nitekim Hüseyin Avni Paşa, daha Şirvanîzâde Rüşdî Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde ona bu düşüncesini şu şekilde açmıştı: "Evvelce ikimiz de İstanbul'dan uzaklaştırıldık. Gerçi bugün birer mevki tuttuk. İleride tekrar felakete uğramayacağımızı kim temin edebilir? Benim, saraya emniyetim kalmamıştır. Pâdişah, her istediğini yapmaya Mahmut Paşa'nın sadâretinde alışı. Lâzım gelen çare görülerek teceddüd (yenileme) şahrahına gidilmek iktiza eder." diyen Hüseyin Avni Paşa'nın bu sözü Şirvanîzâde tarafından kabul edilmez. Böylece o, Hüseyin Avni Paşa'nın fikrine yanaşmamıştı. Hüseyin Avni Paşa, bir defa da Pâdişah'ın, Alemdağı'ndaki kasrına gitmesini fırsat bilerek orada onu tutmayı ve Şehzâde Murad'ı tahta çıkarmayı tasarlamıştı. Fakat Pâdişah'ın İstanbul'a erken dönmesinden dolayı bu teşebbüs gerçekleşmemiştir. Sultan Abdülaziz'i ortadan kaldırmaktan başka bir şey düşünmeyen Hüseyin Avni Paşa, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'ya: "Ben, ondan (Sultan Abdülaziz) intikamımı almadıkça Allah canımı almasın" demiştir. O, Pâdişah'tan intikamını almak için elinden gelen her çareye başvurmaktan çekinmiyordu. Nitekim Kilercibaşı vâsıtasıyla Pâdişahı zehirlemek için harekete geçtiği, ancak Sultan'ın ihtiyatlı davranması bu arzusunu gerçekleştirmesine engel olmuştu.⁷⁴ Başka bir defa da Mısırlı Halim Paşa'ya, Abdülaziz'i bir fedai ile öldürtmek hususundaki fikrini açmış ve ondan ters bir cevap almıştı. Keza sadâreti sırasında "Adliye Nâzırı" olan Akif Paşa'ya, Pâdişahın vücudunu ortadan kaldırmak için bir Arnavut buldurmasını söylemişti. Sonuç olarak söylemek gerekirse, Sultan Abdülaziz'i devirmek, yerine de Şehzâde Murad'ı getirmek, Hüseyin Avni Paşa'da değişmeyen sabit bir fikir haline gelmişti.

Sultan Abdülaziz'in saltanatına son vermek isteyenler, Veliahd Şehzâde Murad ile yakın çevresi (Şair Ziya Paşa, sarraf Hristaki, özel doktoru İtalyan Kapolyon (Capoleone), Yenikapı Mevlevihâne'si

74. Mahmud Celaeddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, İstanbul 1326, I, 103.

Şeyhi Osman Efendi vs.), Hüseyin Avni Paşa, Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa ve Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi idi. Bu ekip, halk arasında da söylentiler yayıyor, Sultan Abdülaziz'in, Tah-ta geçme usûlünü değiştirip yerine oğlu Yusuf İzzeddin'i getireceğini, buna karşı direnme görürse 40 bin Rus askerini memlekete getirmek üzere hazırlandığını kulaklara fısıldıyorlardı. Bununla da yetinmeyen "*erkân-ı hal*" veya "*erkân-ı erbaa*" denilen bu dört vasıfsız adam, Sultan Abdülaziz'i "Rus meclûbu" olarak göstermekle haince bir plan kuruyorlardı. Halbuki Sultan Abdülaziz, Taşkend, Hocend ve Semerkant'ın gittiğini, Buhârâ Emiri'nin Çar'ın valisi haline geldiğini ve Hive'nin işgal edildiğini, bütün bunların da Rusya tarafından yapıldığını biliyor, hem "*Halife-i Müslimîn*", hem de Büyük Türk Hakanı olarak bunlardan dolayı büyük bir elem, ve acı duyuyordu. Orta Asya Türklerinden gelen feryadnâmelerden de ciddi şekilde üzüntüye kapılıyordu. Bundan dolayı devamlı bir silahlanma ve güçlenme faaliyetine giren Sultan Abdülaziz, yanındaki mâ-beyn müşiri ve Vâlide Kethüdası Ferit Paşa'ya, silahhâneyi her teftişinde: "Milletim, Rusya ile henüz muharebe edecek hâle gelmedi" diyordu. Bütün bunların yanında Kırım'ı da alma tasavvurunda bulunan bir hükümdar, nasıl Rus meclûbu olurdu?

Görüldüğü gibi bu vasıfsız paşalar, devlet işlerini bir tarafa bırakarak bütün mesailerini, Pâdişah'ı "*makam-ı saltanat*"tan düşürmek için çareler aramaya hasretmişlerdi. Devletin, dış güçler tarafından her yönü ile kuşatıldığı bir dönemde, saltanat değişikliğinin nasıl bir kaos meydana getireceğini düşünmeyen bu ekip, işe sadece kendi menfaatleri açısından bakıyordu. Nitekim "*Erkân-ı Erbaa*" denilen dört büyük vasıfsız kişinin şahsî kin ve garazının sonucu olarak Abdülaziz, tahtından indirilmiş oldu. İsmail Hami Danişmend, Sultan Abdülaziz'i tahtından indirenler hakkında şunları söylemektedir: "*Bu yüzden Sultan Abdülaziz'in hal'ini meşrutiyete doğru bir hamle gibi göstermek, katiyen doğru değildir. Ale'l-usûl "vatan", "millet" ve "devlet" gibi yaldızlı kelimelerle süslenen bu karanlık iş, kanaatinden fedakârlık etmiş bir meşrutiyetçi ile üç koyu mutlakîyetçinin müşterek bir kin ve garaz uğruna el birliği ederek işledikleri şahsî bir intikam işidir.*"

Mütercim Mehmet Rüştü, Mithat ve Hüseyin Avni Paşalarla Hasan Hayrullah ekibi, (*Erkân-ı Erbâa*) iş başına geldikten sonra planlarının ikinci safhasını, yani Sultan Abdülaziz'in hal'ini ele aldılar. İşe, devrin anlayışına göre şeriata uygun bir kılıf hazırlamak gerekiyordu. Bunun için Fetva-eminî Kara Halil Efendi' Şeyhülislâm vâsıtasıyla Midhat Paşa'nın konağına davet edildi. Midhat Paşa kendisine: "Pâdişah, mülk ve milleti tahrip ve Müslüman beytülmalini israf etti. Halkın halını ıslah için tahttan indirilmesi düşünülmüyor. Buna cevaz-ı şer'î var mıdır?" diye sordu. Kara Halil Efendi de, "*Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetvâ veririm*" dedi. Bundan sonra Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek (hal') için bir fetvâ hazırlandı. Normal fetvâ formatında hazırlanan ve Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin imzasını taşıyan fetvâ şöyle idi:

"Emirü'l-mü'minîn olan Zeyd, muhtellu's-suûr ve umur-i siyasiyeden bî-behre olup emvâl-ı mîrîyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebe mâsarîf-i nefsanîyesine sarf ve umur-i dîniye ve dünyevîyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ve milleti tahrib edüp bekası mülk ve millet hakkında muzır olsa hal'ı lâzım olur mu? Beyan buyrula. El-Cevab Allah'ü Taâla olur."

Sultan Abdülaziz'i, şuuru bozulmuş ve devlet ile millet için görevde kalmasının tehlikeli olacağı şeklindeki bu fetvâ hakkında Danişmend de (Kronoloji, IV, 260-261) şöyle demektedir: Neşrinden itibaren pek çok tenkide uğramış olan bu "çürük fetvâ"da Sultan Abdülaziz'e isnad edilen cinnet, siyasî cehâlet, umur-i dîniyeyi ihlâl ve mülk ü milleti tahrib iftiralarıyla bekasının mülk ü millet için muzır olacağı hakkındaki iddia kesin olarak doğru değildir. Fetva Eminî Kara Halil Efendi'yi konağına davet edip bu fetvayı yazdırmış olan Mithat Paşa, sonradan Taif'te yazdığı hatıratının "*Tabsıra-i İb-*

*. Ahmed Cevdet Paşa, bu şahısla ilgili olarak " Fetva -emini Kara Halil Efendi, ulemadan bir zat olduğu halde, umûr-i hâriciyece asla ma'lumatı olmayup, çocuk gibi her şeye aldanur sâde- dil bir hoca-efendi olduğundan, havâs-ı vükelânın yalan sözler ile kendüsünü aldatacaklarına ihtimal vermeyüp hemen fetvâ vereceğini söylemiş" demektedir. *Ma'rûzât*, s. 230.

ret" ismindeki birinci cildinin 150. sayfasında âdeta kenedi eseri demek olan hal' fetvasını bizzat tekzib ederek:

"Sultan Abdülaziz, âkil, fatin ve hayırhâh-ı devlet ve âli-himmet bir zat olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idaresi kanun ve nizâm ile olmak lâzım geleceğini cümleden ziyade bildiği halde sonradan nasılsa tebdil-i ahlâk ederek uluvv-i himmet yerine kibr ü azamet kaim olmuş ve hesapsız sarfiyat u israfat kapıları açılmış ve hele Âli Paşa'nın vefatını müteakip Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete vürudiyle hal bütün bütün tegayyür etmesiyle kavanîn ve nizâmât hükümsüz umur-ı devlette birçok sū-i istimâlât meydan almış" olduğundan bahs etmek suretiyle Sultan Abdülaziz'in mahut fetvada iddia edildiği gibi "muhtellu's-şuûr olmayıp, "âkil ve fatin" olduğunu, "Umur-i siyasiyeden bî-behre" olmayıp devlet idaresini herkesten ziyade bildiğini, "Mülk-ü milleti tahrib etmiş" olmayıp "hayırhâh-ı devlet ve âli-himmet bir zat olduğu"nu ve nihayet son zamanlarındaki israflarıyla kanunsuzluklarının mes'uliyeti de Âli Paşa'nın ölümünden sonra iş başına gelen Mahmud Nedim'e ait olduğunu bütün açıklığıyla itiraf etmektedir.

Mithat Paşa, hatıratının "Mir'at-ı Hayret" ismindeki ikinci cildinin 7. sayfasında da: "Hakan-ı müşârûn ileyh, zeki ve âkil olmasıyla mülkûn ve tebea-ı devletin eski vakitler gibi idaresi mümkün olamayacağını bilmez değil" dedikten sonra, işte bu zeki ve âkil zata mutlakıyet zihniyetinden ve bir kısım halkın da kendisi gibi düşündüğünden bahsetmektedir. "*Erkân-ı Erbaa*" işte bu akıllı, zeki ve fatin zata cinnet isnad etmekten çekinmemiştir. Bu meselede Mithat Paşa gibi "*Bâb-ı Fetvâ*" da kendi kendini tekzib etmekten utanmamış, hal' fetvâsında Sultan Abdülaziz'i mecnun gösterdikten birkaç gün sonra ölümünü intiharla izah için verdiği "İlâm-ı Şerî"de merhumun hal'inden sonra şuûruna hâlel geldiğinden bahsetmiştir."

Böyle bir fetva hazırlandıktan sonra iş uygulamaya gelmişti. Buna göre Hüseyin Avni Paşa, Dolmabahçe Sarayı'nı askerle sardıktan sonra Veliahd Murad Efendi'yi alıp Serasker Kapısı'na getirecekti.

Burada Murad'a bey'at edilip Abdülaziz hal' edilecekti. Bu plan üzerinde karar kılındı. Olayların yatıştığını zanneden Abdülaziz ise bütün bu olup bitenlerden habersizdi.

Hal' kararının uygulanması, 26 Mayıs 1876 günü, Hüseyin Avni Paşa'nın, Paşalimanı'ndaki yalısında toplanan komite tarafından tekrar gözden geçirildi. Tarih olarak 31 Mayıs kararlaştırıldı. Hiçbir şeyden haberi olmayan Sultan Abdülaziz, 29 Mayıs Pazartesi günü, Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırdı. Bu davet, paşayı ürküttü. Pâdişah, saltanat değişikliği meselesini öğrenmiş olabilirdi. İşlerini bahane ederek o gün için özür beyanında bulunan Hüseyin Avni Paşa, arkadaşlarını seraskerlik binasında topladı. Burada hal' meselesi müzakere edildi. Görüşme sonunda işi öne almanın gerektiğine karar verdiler. Böylece hal' meselesi 30 Mayıs'a alınmış oldu. Buna göre Süleyman Paşa, Harp okulu öğrencileriyle sarayın veliahd dairesini, yani Beşiktaş çarşısı tarafını, Redif Paşa, Gümüşsuyu ve Taşkıışla'daki Redif taburlarıyla Dolmabahçe tarafını kontrol altına alacaktı. Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle sarayın deniz tarafını kesmiş olacaktı. Saraya girip çıkmak kesinlikle yasaklanacaktı. Saraydan silahlı bir mukavemet görüldüğü takdirde saray toplanarak dövülecekti. Bu plan harfiyen uygulandı. Sarayın sarıldığını gören kimseler, bu hareketin, Pâdişah'ın güvenliğini sağlamak için yapıldığını zannediyorlardı. Hatta harekât günü 300 kadar Harp Okulu öğrencisiyle saraya giren Süleyman Paşa'nın beraberinde bazı Arap bölükleri de vardı. Bunlar, Suriye'den yeni geldikleri için henüz Türkçe bilmiyorlardı. Kendilerine, Pâdişah'ı düşmanlarına karşı korumak için sarayın kuşatıldığı söylenmişti.

30 Mayıs 1876 (6 Cemaziyelevvel 1293) Salı günü sabaha karşı Sultan Abdülaziz de herkes gibi derin uykuda iken adeta el çabukluğu ile tahttan indirilmişti (hal' edilmişti). Saray sarıldıktan sonra, Süleyman Paşa, yanında beş altı subay olduğu halde, Veliahd Murad Efendi'yi almak üzere dairesine gitti. Şehzâde Murad, daha önce hal'in Salı günü öğle vaktinde yapılacağından haberdar edil-

mişti. Fakat tahttan indirilme gününün öne alınma tarihi ile ilgili sonradan yapılan değişiklikten haberi yoktu. Bu yüzden, Süleyman Paşa'yı elinde tabanca ile karşısında görünce telaşla korkuya kapıldı. Bu sebeple dairesinden bile çıkmak istemedi. Vâlidesi de oğluna bir şey yapılacağı endişesine kapılmıştı. Süleyman Paşa, Şehzâde Murad'ı ikna ederek dairenin dışına çıkardı. Hüseyin Avni Paşa, sarayın dışında Sultan Murad'a bey'at etti. Ondan sonra seraskerlik dairesine götürdü. Sadrazam, Şeyhülislâm ve Mithat Paşa, yeni Pâdişah'ı orada bekliyorlardı. Onlar da bey'at ettiler. Bundan sonra Sadrazam Rüştü Paşa, üzerinde bulunan ve sadârete mahsus olan Abdülaziz'in mührünü mâbeyinden bir zata vererek: "Millet, Abdülaziz Han Hazretlerini hal' etti. Artık bu mührün hükmü kalmadı. Bunu zât-ı şâhânelerine teslim ediniz ve vukuu tebeddülû haber veriniz" dedi. Bu gelişmelere bağlı olarak 30 Mayıs Salı sabahı münadiler, gazeteler ve cülûs topları Pâdişah değişikliğini haber verdiler.

Sultan Abdülaziz, tahttan indirilip Topkapı Sarayı'na gönderilirken Sultan Murad da icra edilen bey'at merasiminden dönerek Dolmabahçe Sarayı'na gelmişti. O sıralarda Beylerbeyi'nde bir yalıda kiracı olarak ikamet eden Cevdet Paşa, birbirlerini takip eden top sesleriyle uyandırılmış, önemli bir şeylerin olduğunu anlayarak ka-
yık hazırlatılmasını emretmişti. O günkü heyecanlı olayları anlatan ve Saraydaki karışıklığı da nakleden Cevdet Paşa, yeni Pâdişah'ın içinde bulunduğu ruh halini de nakleder. Biz, Cevdet Paşa'nın Tezâkir'de verdiği bilgileri o günün dili ile kısaca buruya almak istiyoruz.

Dolmabahçe Sarayı'na takarrübümüzde (yaklaştığımızda) Murad Efendi (Yeni Pâdişah), saltanat kayığına râkiben (binmiş olarak) aşağıdan yukarıya doğru gelip geçerek, saltanat kapısına yanaştı. Biz de vezir dairesi iskelesine çıktık. İçeri dâhil olup vezir odasına girdim. Şu hâle nazaran Sultan Abdülaziz'in füc'eten (aniden) vefat eylemiş olmasına zâhib oldum ise de Pâdişah-ı cedid, ber mutad Topkapı Sarayı'na gidip de icray-ı resm-i bey'at olunacağı evanda

aşağıdan yukarıya kayık ile gelişine bir mânâ veremedim. Derhal Kemal Paşa vezir odasına geldi. Andan sordum. Bâb-ı seraskeri'de ale's-sabah bey'at olunduğunu haber verdi. "Ya cenaze alayı nasıl olacak ?" dedim. Nasıl cenaze alayı? Sultan Abdülaziz hal' olundu dedi ve icmalen vak'ayı beyan ederken Avni Paşa geldi... Bizim gibi Bâb-ı seraskeri bey'atında bulunmayanlar çoğaldı. Bir takım olarak Pâdişah-ı nevçâh Hazretlerinin huzuruna çıkıp icra-yı resm-i bey'at eyledik. Kendisini hayret ve meserret arasında bir hâlet istila etmiş olduğu nâsiye-i halinden rû-nüma oluyordu (görünüyordu). Vâkıa uykusuzluktan ve yorgunluktan vücudca rahatsız olmaları tabîi ise de başı daha ziyade yorgun idi" diyerek hal' vak'asını ve yeni Pâdişah'ın bey'at esnasındaki halet-i ruhiyesi hakkında bilgi verir.

Abdülaziz, şenlik toplarının gürültüsünü işitince annesini başucunda bulmuştu. Pertevniyal Vâlide Sultan, oğlunu yangın topları olmalıdır diye avutmaya çalıştı. Abdülaziz, hayır anne, bunlar cülûs topudur. Beni Sultan Selim'e çevirdiler diye karşılık verdi. Sonra annesine bunu kimin yaptığını sorar. O da Hüseyin Avni Paşa diye cevap verdi. Abdülaziz, onun yalnız olmadığını, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ve Kaptan Ahmet Paşa'nın da bu işte olduğunu söyledi. Vâlide Sultan, oğlunu teselli için bu meselenin etrafıca tetkik edilmesi gerektiğini söyleyince Abdülaziz: "*Hayır anne, tahkikatın sırası değil, çünkü bu hale uğrayacağımı üç defa rüyamda görmüştüm. Gökten Cebraîl nâzil olsa (inse) benim için saltanata avdet mümkün olamaz*" dedi. Bu sırada Redif Paşa tarafından görevlendirilen Dârüssaade Ağası Cafer Ağa, Abdülaziz'e gelerek hal' edildiğini bildirdi ve derhal Topkapı Sarayı'na nakledileceği hususunda yeni Pâdişahın irâdesini tebliğ etti.

Böylece, Osmanlı tarihindeki Sultan Abdülaziz dönemi kapanmış oldu. Pâdişahı, "*şuuru muhtel ve umur-i siyasetten bî-behre*" olarak gösterip tahttan indirmiş olan vükelâ, şuurunu alt üst ettikleri Sultan Murad'ın etrafında toplanmış, onun, siyasette sahip olduğunu sandıkları behreleriyle devletin başına gelen tehlikeleri uzaklaştırabileceklerini sanarak işe koyuldular. Engelhardt, halkın Sultan Ab-

dülaziz aleyhinde yapılan propaganda ve verilen fetvaya hemen inandığını söyleyerek bir anlamda cahil Müslüman toplumların nasıl çabuk kandırıldıklarına işaretle şöyle demektedir: *“Halk, arzu ettiği şeye inanmaya meyyal olduğundan ve Müslümanlar cehaletleri nisbetinde her şeye çabuk inandıklarından hükümetin bu güzel teminatı evvel emirde herkesi memnun etti. Kabiliyetsiz ve sert Abdülaziz’in hal’ına müteallik fetvanın mahzar-ı hüsn-i kabul-i amme olduğu, halkın sükûn ve itidalinden anlaşılıyor. Efkâr-ı münevvere ahabî, inkılabın netâyic-i siyasiyesi hakkında aynı fikirde bulunmuyordu. Me’murîn, matbuat ve hatta hey’et-i ulemâ arasında görülen ihtilaf-ı efkâr, hey’et-i vükelânın dahi müttehidü’l-fikr olmadığını ima ediyordu.”*

Gerçek şu ki, Sultan Abdülaziz’in şuuru muhtel (bozulmuş, bunamış) değildi. Fakat bir pâdişahı hal’ etmek için böyle bir iftira ve formüle ihtiyaç vardı. “Erkân-ı hal” denilen dört adam, emellerine kavuşmak için böyle bir fetvâ uydurmuşlardı. Pâdişahın, siyaset işinden anlamadığı ifadesi de yersiz bir isnattı. Sultan Abdülaziz, Rus dostluğuna önem vermekle, Osmanlı Devleti’nde, daha önceleri de uygulanmak suretiyle örnekleri görülmüş olan siyasî bir denge kurmaya çalışıyordu. Abdülaziz’in Rus dostluğu ise Fransa’nın, Almanya karşısındaki mağlup olması ve İngiltere kamuoyunun Türklerin aleyhine dönmesinden dolayı idi.⁷⁵

30 Mayıs 1876 Salı günü hal’ edilen Abdülaziz, oğulları, ailesi, yakınları ve maiyeti ile birlikte, bardaktan boşanırcasına yağan yağmurun altında, rıhtıma yanaşan saltanat kayıklarına bindirildiler. Şehzâde Abdülhamid (o andan itibaren veliahdlığa yükselmişti), çok sevdiği amcasının hazin âkibetini gözyaşları içinde seyrediyordu. Topkapı Sarayı’na götürülen Abdülaziz, burada kendisine şehid

75. Cevdet Paşa, **Ma’rûzât**, s. 227 - 231; aynı müellif, **Tezâkir**, IV, 152 - 160; İbnülemin Mahmud Kemal, “Sultan Abdülaziz’e Dair” **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1341, 15. sene), IX / 86, 176 - 195; Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, I, 110 - 114; Engelhardt, **Tanzimat**, s. 343 - 344; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 256 - 264; Karal, **Tarih**, VII, 104 - 112.

edilen Sultan III. Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görünce müteessir oldu. "*Beni de amcam Sultan Selim gibi burada bitirmek istiyorlar*" dedi. O yıllarda saray tamamen terk edilmişti. Bu yüzden kahvaltı dahi yapamamış olan eski hakana öğle yemeği de verilemedi. Üstelik dairede oturacak yer de yoktu. Kendisinin ve çocuklarının o sırada yağan yağmurdan sırsıklam olmuş bir halde ortada kalması, eski hükümdarı büsbütün incitmişti. Bir müddet sonra hazırlanan odaya geçince yeni hükümdar Sultan Murad'a bir mektup yazarak kendi isteğiyle Fer'iye Sarayı'na nakledildi (1 Haziran 1876).

Cevdet Paşa, Tezâkir'de bu nakil meselesini şöyle anlatır: "Yevm-i hal'de (hal' günü) Sultan Abdülaziz Han Hazretleri, evlâd ü iyâli ile Topkapı Sarayı'na nakl olunmuşlardı. Orada pek ziyâde sıkıldıklarından mütevaliyen Sultan Murad Han Hazretlerine iki kıt'a tezkire yazıp pek müessir bir lisan ile ona taht-ı saltanatı tebrik eylemiş ve hem de bir vüs'atlı (geniş) mahalle naklini istirham etmiş idi. Bu tezkireleri, Mâbeyn-i Hümâyûn'da görüp okudum. Fevkal'ade müteessir oldum. Lâkin suretlerini alamadım. Sonra bu tezkireler hülasa edilerek bir tezkire şeklinde gazetelere verilerek ilan olunmuş idi. Lakin asıl kuvvetleri bazı mertebe zayi' (kayıp) olmuş idi. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han Hazretleri evlâd ü iyâli ile Çırağan Saray-ı Hümâyûnunun üst tarafında karakola muttasıl (bitişik) olan daireye nalk olundu. Gariptir ki, Sultan Abdülaziz Han Hazretleri bu daireyi Sultan Murad için yaptırmış idi ki, sâir dairelere nisbetle duvarları ziyade mürtefi' (yüksek) ve kale gibi muhkem idi. Meğer kendisine bir mahbes (hapishâne) yaptırmış."⁷⁶

Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na nakledilen Abdülaziz'in kendi el yazısı ile Sultan Murad'a yazmış olduğu meşhur tezkiredeki güçlü muhakeme karşısında, fetvâdaki isnadın mahiyeti ve çürüklüğü halk tarafından da anlaşılmıştı. Tezkiredeki metin şöyledir:

"Evvela Cenab-ı Allah'a, ba'dehû atebe-i şevketlerine sığınırım. Hidmet-i millette (millet hizmetinde sarf-ı) mesai etmiş isem de

76. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, IV, 156.

hoşnûdî hâsıl edemediğimi beyan ve Zât-ı Şâhânelerinin hoşnûdî-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvaffakiyetini temenni ile beraber kendi elimle silahlandıracağım askerin, beni bu hale getirdiğini tahattur buyurmalarını (düşünüp hatırlamalarını) tavsiyeye ibtidâr ederek mürüvvet ve insaniyet, sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden, (bu) tengenây-ı ızdırabtan halâs ile bir mekân-ı mahsus içün inâyet-i Şehriyâriyerini reca eder ve saltanat-ı Âl-i Osman'ı Sultan Mecid Hazretlerinin hânedânına tebrik eylerim.”

Hal'in ilk foyası, bu mektubun neşriyle ortaya çıktığı için halk arasında derhal dedikodular başlamıştı. Herhalde “Erkân-ı Erbaa”nın şu tarihi gafletine bakınca Sultan Abdülaziz'in, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'dan bahsederken:

“Benim ecdadım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle hayme-nişin olmaktan kurtulamazdık” sözüne hak vermemek mümkün mü? Fetvâ metnindeki “Umur-ı diniyeyi ihlâl” iddiası da çirkin bir iftiradan başka bir şey değildir. Memduh Paşa'nın “Mir'at-ı Şuûnât” adlı eserinde Pâdişahın dindarlığı: “Abdülaziz Han, müskirat isti'mal etmezdi. Evahir-i eyyam-ı saltanatında (saltanatının son günlerinde) su yerine Zemzem içmekten mütelezzez olurdu” şeklinde izah edilir. Her akşam rakı içenlerin, su yerine Zemzem içen ve Kur'an okurken ölen bir zatı, dinsizlikle ithama kalkışmaları her halde pek sık görülen manzarlardan olmasa gerekir.⁷⁷

Sultan Abdülaziz, Dolmabahçe Sayı'ndan çıkarılıp gemiye bindirilirken hazinesi de, saraya giren askerler tarafından yağma edildi. Vâlîde Sultan'la “Kadînefendi”ler çıkarken üzerleri aranıp “bazı zâbitler tarafından mücevherat yoklaması” yapılmış. Sarayın iç hazinesi boşaltılmış, mücevheratın bir kısmı yeni Pâdişahın sarrafı Rum Hristaki'ye verilerek “*iyd-i adha (Kurban Bayramı) koçları gibi kurban*” edildiği için o da dönmek üzere İstanbul'dan ayrılıp Av-

77. Mehmed Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuûnât*, sadeleştirme, Hayati Develi, İstanbul 1990, s. 97; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 261.

rupa'ya gitti. Geri kalan mücevherat ve para da "Erkân-ı Erbaa" tarafından el çabukluğu ile "Osmanlı Bankası"na devredilmiştir. Böylece Sultan Abdülaziz'in parasından devlet hazinesine bir akça dahi giremedi.

Mahmud Celaledin Paşa, Saray'daki yağmayı anlattıktan sonra şunları da nakletmektedir: "Saltanat değişikliğinden sonra Abdülaziz'in yakınlarının ellerinden alınan mücevherat ile Sultan Murad'ın vâlidesi tarafından alınmış veya gizlenmiş olandan başkası yukarıda işaret edildiği üzere "erkân-ı müttafika" huzurlarında deftere geçirilip Beşiktaş Sarayı'nda muhafaza ettirildi. Ancak Damad Nuri Paşa'nın "Mâbeyn Müşirliği" makamına geçerek saray işlerini ele almasıyla koruma altına alınan mücevherat kısa zamanda yok oldu." Bundan sonra Hristaki'ye verilen paraların "Erkân-ı müttafika"nın uygun görmesiyle Londra'ya nasıl aşırıldığını anlatır. Bundan sonra da şöyle der: "Nuri Paşa ise sarayda kalan mücevherattan ve mahal-i müteaddide bulunan kasır ve kâşâneler eşyasından ve ıstabl-ı has hayvanatından istediği kadar sirkat edüp (çalıp) ve erkân-ı müttafıkaya dahi hakk-ı sükût (sus payı) verip kârman oldu."⁷⁸

Öyle görünüyor ki, Sultan Abdülaziz'i tahtından indirenler, maddî bazı menfaatler de elde etmişlerdi. Osmanlı tarihinde o zamana kadar görülmemiş bir şekilde "Harem-i Hümayûn" a da el uzatılarak korkunç bir yağma başlamıştı. Bu yağma, Osmanlı Sarayı'nın ilk büyük yağması olmuştu. Bu yağma esnasında mücevherler, kapanın elinde kalmıştı. Bu yağma ile ilgili olarak Cevdet Paşa şunları söylemektedir: "Yevm-i hal'de (tahttan indirilme günü) Sultan Abdülaziz'in dairesi âdeta yağma edilmişçesine bunca eşyayı nefise şunun bunun elinde kaldı. Sultan Abdülaziz'in ve Vâlide ve kadınların câriyeleri üzerlerindeki hülliyyata (ziynet eşyası) ve ceplerindeki altınlara varınca alınmış olduğu ma't-teessüf işitildi. Yeni-

78. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 124 – 125; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 262.

çeri zamanlarında vuku' bulan ihtilallerde bile Harem-i Hümâyûn hakkında bu türlü muâmelât-ı hakaretkârâne vuku' bulmamış olduğu cihetle bu muameleler, efkâr-ı ammeye pek ziyâde dokundu. Ve bundan dolayı Nuri Paşa, pek ziyâde lisana geldi. Vak'a-i hal'den dolayı izhar-ı memnuniyet edenler dahi bu hâlât-ı çirkin görüp hey'et-i hâzıradan müteneffir (nefret eder) olmuşlar idi.”⁷⁹

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜ

Görevden alındıktan sonra Hüseyin Avni Paşa'nın adamları tarafından Topkapı Sarayı'na götürülüp III. Selim'in öldürüldüğü daireye konan Sultan Abdülaziz, burada büyük sıkıntılarla karşılaşarak bunalmalara girdi. O, buradan çıkarılması için yeni Pâdişah V. Murad'a bir tezkire (mektup) yazdı. Bunun üzerine 1 Haziran'da Fer'îye Sarayı'na nakledildi. Fakat 4 Haziran 1876 (11 Cemaziyelevvel 1293) sabahı odasında uzunca bir süre ses çıkmamasından şüphelenen Harem kadınları, kapıyı kırdırmak suretiyle içeri girdiklerinde onu kanlar içinde buldular. Her iki bileğinin damarları kesilmiş olan Sultan, kan kaybından ölmüştü. Bu vaziyeti gören kadınların çığlıkları üzerine Sultan Abdülaziz'in vefat ettiği öğrenilmişti.

Devlet ricalinden olay yerine ilk olarak Serasker Hüseyin Avni Paşa geldi. İlk işi, halâ bağırsarak ağlamakta olan saray halkını susturmak oldu. Böylece duruma müdahale eden Serasker Hüseyin Avni Paşa, hemen Fahri Bey isimli, Abdülaziz'in yakın hizmetkârlarından birine “Sultan Abdülaziz'in sabahleyin sakalını düzeltmek için annesinden bir makas ile ayna istediğini, daha sonra annesi ile cariyesini yanından kovarak oda kapısını içeriden kilitlediğini ve bu makas ile bileklerinin kan damarlarını kestiği için çok kan kaybettiğini bundan dolayı da hayatını kurtarmanın mümkün olmadığını” söylemişti. Yine onun emriyle Sultan Abdülaziz'in na'sı, Fer'îye Karakolu'nun kahve ocağına taşındı. Neferlere ait bir ot şiltesinin üzerine bırakılan cesedin üzeri bir perde ile örtüldü. Hüseyin Avni Pa-

79. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, IV, 158.

şa, Abdülaziz'in intihar ettiğine dair başhekimden bir rapor almıştı. Daha sonra haberi öğrenen diğer devlet ricali de Fer'ye Sarayı'na gelmeye başladı. Öztuna, gerek cesedin durumu, gerekse Hüseyin Avni Paşa'nın bu cinayette oynadığı rolü şöyle dile getirir:

"Sultan Aziz'in ölümü, ilmen beş para etmeyen bir raporla savuşturulmak istenmiş, bu konuda adli tahkikat açılmamış ve ölümün vuku' bulduğu mahalde hiçbir keşif yaptırılmamıştır. Hükümetin bu derecede başıboş bir sorumsuzluk havası içinde bulunması, dikkate değer. Sâdece katillerden Fahri bey'le Rakım ve Reyhan Ağalar, cenazenin nakledildiği karakola çağırılmış, Pâdişah'ın intihar ettiği hakkındaki ifadeleri zapta geçirilivermiştir. Saraydaki yüzlerce şahıstan bir teki ile Sultan Abdülaziz'in ailesinden hiç birinin ifadesi alınmamıştır. Bu durumda mes'ele hükümet toplantısında ve Hüseyin Avni Paşa'nın gıyabında konuşulurken, nâzırlardan biri, Pertevniyal Vâlide Sultan'ın olsun ifadesinin alınmasının doğru olduğunu söyleyince, Mâliye Nâzırı Yusuf Paşa, Vâlide Sultan'a Avni Paşa'nın gönderilmesini, Vâlide'nin, Paşa'nın kafasına bir şey vurarak muhakkak öldüreceğini söylemişti. Eski sadrazamlardan meşhur Yusuf Kâmil Paşa şöyle demiştir: "Mel'un herif (Hüseyin Avni), Pâdişah'ın başını yedi. İnşallah yakında o katil (Hüseyin Avni) de katledilir." Bunlar, nâzırların, gerçeği sezmiş olduklarını gösteren kuvvetli delillerdir.

Sultan Abdülaziz'in, Hüseyin Avni Paşa tarafından Fer'ye Sarayı'ndan Beşiktaş karakoluna nakli, üzerinde sonsuz münakaşalar yapılmış mevzulardandır. Böyle bir nakil için, makul sayılabilecek en küçük bir husus gösterilmemiştir. Serasker (Hüseyin Avni Paşa) geldiği zaman Sultan Aziz henüz ölmemiştir. Bileklerinden kanlar akarak can çekişmektedir. Saraydaki doktorlardan hiç birini eski hâkanın yanına yaklaştırmayan Serasker, Sultan Aziz'i karakola taşıtmıştır. Pâdişah ancak karakolda ölmüştür. Yalnız bu görülmemiş acayıplıkteki durum bile, işin bir cinayet olduğunu açığa çıkarmaya kâfidir. Ölüm halinde bulunan bir insana ilk ve âcil tedavinin yapılmaması görülüp işitilmiş bir şey olmadığı gibi, ölmüş de olsa, cesedin bulunduğu yerden adli takibattan önce kaldırılması, bütün teamüllere aykırıdır. Hele bir Pâdişah cesedinin saraydan karakola

nakledilivermesi, Türkiye tarihinde tek örnek şeklinde kalmaktadır. Avni Paşa, karakolun perdelerinden birini bizzat yerinden çıkararak hâkanın üzerine örtmüştür. İş, intihar bile olsa bu suretle can çekişen Pâdişah'ı Serasker öldürmüş sayılır. Doktorlar, karakola geldikleri zaman bile Pâdişah'ın henüz yaşadığı ve hekimlerin Seraskerin korkusundan bir müdahalede bulunmadıkları, Mütercim Rüştü Paşa'nın şu ifadesiyle sâbittir: "Na'sı karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zaman, eser-i hayat (canlılık) mevcut imiş. Hekimler de karakola çağırıldıkları vakit, eser-i hayat mevcut olduğunu tasdik eylediler."

Hüseyin Avni Paşa'nın, birkaç dakikada Kuzguncuk'tan Ortaköy'e yetişmesi üzerinde de çok durulmuştur. O sabah Paşa'nın, hazır şekilde, yalısının penceresinden karşı kıyıdaki Fer'îye'yi gözetlediği ve Fer'îye'den feryatlar yükselir yükselmez kayığına atlayıp yıldırım gibi yetiştiği, yani böyle bir hâdiseyi beklediği muhakkaktır. Doktorlar gelinceye kadar yaşayan Sultan Abdülaziz'in bu sırada tedavisi için en küçük bir şey yapılmamış, bileklerinin bile sarılmamış olması, suikastın derecesini göstermektedir. Saray kadınları, sarayın en büyük âmiri olan Mâbeyn Müşiri Damad Nuri Paşa'dan doktor istemişlerse de Paşa, hiçbir doktor göndermemiştir.

Pâdişah'ın bu durumuna kimsenin cesaret gösterip müdahale edememesi, o zamanki Türk cemiyetinin iyice tereddi ettiğini açıklayan çok mânâlı bir vâkıdır.

Yabancı hekimlerin de katıldığı ve 19 kişiden kurulu bir doktorlar heyetinin Abdülaziz'i muayene ederek bir rapor hazırlamaları kararlaştırıldı. Ancak başta Marko Paşa olmak üzere bazı doktorlar, eski hükümdarın na'sının karakoldaki durumundan müteessir olarak fiilen muayeneye katılmadılar. Bu arada Hüseyin Avni Paşa, doktorların na'sı, ciddi bir şekilde muayene etmelerine de engel oldu. Bunun üzerine doktorlar heyeti, sathî bir muayeneden sonra, kendilerine gösterilen makasın bu yaraları meydana getirebileceği kaydıyla iktifa ederek mübhem ifadeler bulunan bir rapor hazırladılar. Böylece intihar raporu onaylatılmış oldu. Raporun tanziminden sonra eski Padişahın na'sı, Topkapı Sarayı'na nakledilerek burada yıkandı ve II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi.

Danışmend'in, "Tarihin, belki hiçbir zaman halledilemeyecek bazı muammaları vardır. Sultan Abdülaziz'in, Fer'iye Sarayı'ndaki feci ölümü de böyle bir muammadır" diye konuya girdiği intihar veya şehadet meselesi, uzun süre toplum içinde dillerde dolaşır olmuştu. O, gerçekten intihar mı etti, yoksa öldürüldü mü? Bu mesele, daha sonraları çok tartışılır oldu. Bir insanın küçük bir makasla iki bileğinin damarlarını birden kesmesi ihtimal dışı görünmektedir. Öyle görünüyor ki alelacele hazırlatılan raporla tarih çarpıtılarak gizlenmiştir. Nitekim pek çok tarihçiye göre olay intihar değil, Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa ile arkadaşlarının işlettikleri bir cinayettir. Bu görüşte olanların delilleri de kuvvetli görünmektedir. Nitekim Cevdet Paşa: *"Lakin mikraz (makas) ile sol kolunun damarlarını kestikten sonra ol mecruh (yaralı) eliyle sağ kolunun damarlarını da hi kesmesi inanılmaz bir keyfiyet olduğundan bazı nâs, Sultan Abdülaziz'in cebren ve gadren katl olunmuş idüğüne zâhib olmuş idi."* diyerek bir insanın, sol kolunun damarlarını kestikten sonra yaralı kol ile sağ kolunun damarlarını kesmesinin mümkün olmadığını açıkça dile getirerek tıbbî bir gerçeğe işaret etmektedir.

Sultan Abdülaziz'in, ölümünün intihar değil, cinayet olduğunu söyleyen Öztuna, gerek bu olay, gerekse diğer bazı konularda Türkiye'deki tarihçiliğin tarafsızlığını gündeme getirerek şöyle demektedir: "intihar fikrini savunanlar, tarafsız tarihçi sıfatına hâlel verecek şekilde, siyasî fikirlerin baskısını taşımaktadırlar. Türkiye'de son devrin tarafsız tarihçiliğini yapmak kolay değildir. Bazı konular tabu sayılmaktadır. Son yıllara kadar II. Abdülhamid'in lehinde bulunmak, bu tabulara dahildi. İktidardaki fikirlere çarpacağından korkan tarihçi veya alelade yazarlar, II. Abdülhamid'i dolambaçlı şekilde olsa da övmekten korkarlar. Yalan olduğunu yüzde yüz bildikleri şeyleri gerçek gibi ileri sürmekte bir mahzur görmezlerdi. İşte Sultan Aziz'in ölümü mes'elesi, bu çerçevede içinde ele alınmıştır."

Keza o, bu cinayetle ilgili olarak da şunları söylemektedir: "Şimdi, Sultan Aziz'in ölümünün cinayet olduğu hakkındaki en mühim, en fenni, en itiraz kabul etmez delile geliyoruz: Hüseyin Avni Paşa'nın 19 doktora imzalatığı meşhur raporda, eski hakanın sol bi-

leğindeki yaranın 5 cm. uzunluğunda ve 3 cm. derinliğinde bir kesik olduğu beyan edilmiştir. Sağ bilekteki yara ise 2,5 cm. uzunluğunda bir kesiktir. Sol bilekte bu derecede vahim bir yara açıldıktan sonra, bu sol bileğin parmaklarıyla makas tutulup sağ bilekte de derin bir yaranın açılmasını tıp otoriteleri “imkânsız denecek derecede müşkil” addetmektedirler. Üstelik meşhur raporda Sultan Aziz’in “cubital” damarlarının kesildiğinden bahsedilmektedir. Halbuki intiharlarda bu damarların kesilmesi, pek nadir vak’alardan olup, müntehir (intihar eden) ekseriya “radial” damarlardan ötesine nüfuz edememektedir.”

Burada şuna da işaret edelim ki muhteşem bir devletin, muhteşem bir Pâdişah’ının bu şekildeki ölümü üzerine her çeşit soruşturma ve tıbbî incelemenin yapılması gerekirken, asla bu yola gidilmemiş, Fahri Bey ismindeki bir adamın sözü üzerine sahte bir ölüm raporu hazırlanmıştır

Daha yayınlandığı andan itibaren bir tek kişiyi ikna etmekten uzak olan ölüm raporunun gerçek olmadığını gösteren pek çok delil olmakla birlikte biz sadece birkaçı ile iktifa etmek istiyoruz. Her şeyden önce olaya karışan şahısların karakterleri de olayın intihar değil, cinayet olduğunu göstermektedir. Keza Sultanı, Hüseyin Avni Paşa’nın öldürtmüş olduğunu söyleyen tarihçilere göre Hüseyin Avni Paşa, Veliahd Murad’ın (V. Murad) iri yapılı ve güçlü üç adamını Fer’iye Sarayı’nın bahçıvanlığına getirmişti. Bunlar, olay gecesi başka hizmetçilerin yardımıyla sultanın odasına girmişler, ikisi sultanın el ve ayaklarını sımsıkı tutarken üçüncüsü de çakı ile bilek damarlarını derinlemesine kesmişti. Sonra da pencereden atlayarak kaçmışlardı. Olaydan sonra Cezayirli Mustafa, Yozgatlı Mustafa ve Boyabatlı Mehmet Pehlivanlara ayda 100 altın maaş bağlandı. Aşlında bu adamlar, ayda birkaç altın alan saray bahçelerinin bekçileri idiler. Bu görülmemiş yüksek derecedeki maaş, devletin yüksek rütbeli memurlarına verilen aylıkla aynı idi. Birdenbire bu derece yükselen maaş durumu, bu adamların katil oldukları ve işledikleri cinayetlerinin mükâfâtı olduğu hakkındaki kanaati kuvvetlendiren önemli delillerden biridir.

Burada şunu da unutmamak gerekir. İyi bir Müslüman olan, Kur'an okuyan ve elinden geldiğince ilahî emirleri yerine getiren bir hükümdar olarak Sultan Abdülaziz, aynı zamanda "Halife" idi. İslâm'a bu şekilde bağlı olan bir kimse, intihar etmek suretiyle canına kıyması düşünülemez. Zira o, İslâm'a göre intiharın ne kadar büyük bir günah olduğunu biliyordu. Yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi olan bir hükümdarın, mensubu olmakla şeref duyduğu İslâm Dini'nin yasaklarına karşı gelmesi, hele intihar gibi bir olaya kalkışması mümkün değildir.

Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi, bütün yurttan ve hatta yurt dışında da üzüntülere sebep olmuştu. Toplum psikolojisinin bozulmasına da sebep olan olay, bütün ülkede kötümser bir hava meydana getirdi. Öldürülme hâdisesi, Mısır ve Suriye gibi Arap ülkelerinde de büyük bir teessüre sebebiyet verdiği gibi, bununla ilgili Arapça mersiyelerin bestelenmesine de sebep olmuştu. Bu teessür, aşağıdaki türkünün, uzun müddet halkın dilinden düşmemesine sebep olmuştu:

"Seni tahttan indirdiler
Üç çifteye bindirdiler
Topkapı'ya gönderdiler
Uyan Sultan Aziz uyan
Kan ağlıyor bütün cihan"

Devlet ve milletini seven, ülkesinin Batı ile rekabet edebilmesi ve gelişmesi için çareler bulmaya çalışan Sultan Abdülaziz, devletin deniz ve kara kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmıştı. Bu ordular için büyük kışlalar yaptırmaya gösterdiği ihtimam, düşmanları tarafından kıskançlıkla takip ediliyordu. İrili ufaklı 25'ten fazla zırhlı ile 100'den fazla ahşap harp ve nakliye gemisinden oluşan bir donanma meydana getirdiği gibi, 750 bin askere yetecek kadar gününe göre modern silah diyebileceğimiz top ve tüfek gibi silahları tedarik etmişti. Keza onun zamanında pek çok önemli yapı inşa edildi. Bunların başında Çırağan Sarayı gelmektedir. Avrupa'daki emsallerinden üstün olan bu saray, dört milyon Osmanlı altınına mal ol-

muştı. Beylerbeyi Sarayı da yine bu devirde yapılmıştı. Bunlardan başka Kâğıthâne kasrı tamir edildiği gibi, Çekmece ve İzmit av köşkleri de yine bu dönemde inşa edilmişlerdi. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından yaptırılan Aksaray'daki Vâlide Câmii 1871'de tamamlandı. Kasımpaşa'da bir yangın sonucu harap olan Câmî-i Kebir de yine Abdülaziz tarafından iki minareli olarak yeniden yapıldı.

Mahmud Celaledin Paşa, onun tahttan indirilmesinin devlet için nasıl bir felaket olduğunu ve devletin içine düştüğü durumu şu ifadelerle dile getirmektedir:

"Sultan Abdülaziz'in hâl'i, devletin umur-ı siyasiyece uğradığı beladan halasına (kurtuluşuna) medar (sebepe, vesile) olamayıp, belki tebeddül-i saltanattan sonra hâl-ı buhran (buhran hali) daha ağırlaşmış ve hatta kazıye-i hâl'in suret-i vukuu, Avrupa hükümdarânına pek ziyade tesir ederek Rusya İmparatoru hâl'-ı Abdülaziz Han'ıyı işitince teessürât-ı kalbiyeden bayılıp hastalanmış idi."⁸⁰

80. Sultan Abdülaziz'in ölümü ile ilgili geniş bilgi için bk. Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mı ?" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1340), VI / 83,321 - 335; Cevdet Paşa, **Tezâkir**, IV, 157; Mahmud Celaledin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I, 119 - 121; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 267 - 279; Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, VII, 111 - 119; Cevdet Küçük, "Abdülaziz" **DİA**, I, 179 - 185.

**SULTAN
V. MURAD**

SULTAN V. MURAD

Veliahd Mehmed Murad Efendi, Sultan Abdülmecid'in, Şevk-efzâ Kadın- Efendi'den (Vâlide Sultan) doğan büyük oğlu idi. 21 Eylül 1840 (24 Receb 1256)'de Çırağan Sarayı'nda dünyaya gelen Murad, Tanzimat döneminin ilk şehzâdesi idi. Babası Sultan Abdülmecid, ona Murad adını vermekle devletin geleceği hakkındaki iyi niyetlerini de ifade etmek istemişti. Babası öldüğü zaman 21 yaşında idi. Amcası Abdülaziz, Osmanlı saltanat tahtına çıkınca veliahdlığa yükseldi. 15 yıllık veliahdlığı döneminde serbest ve canlı bir hayat yaşadı. Ziya Bey (Paşa), Nâmik Kemal ve Sadullah Bey (Paşa) gibi ediplerden müteşekkil bir çevresi vardı. 36 yaşının içinde iken tahta çıkan ve Sultan Beşinci Murad adını alan bu Pâdişah'ın saltanatı, 93 gün sürmüştü. Bu, Osmanlı tarihindeki en kısa saltanat dönemidir.

Çocuk denebilecek yaşta içkiye alıştırılmış olan Veliahd Murad Efendi'nin, bu yüzden zihni dengesi sağlıklı ve düzgün değildi. Meydana gelen diğer bazı olaylar ve amcası Sultan Abdülaziz'in hunharca öldürülmesi akli dengesini büsbütün bozmuştu. Olaylar karşısında çabuk etkilendiği için zayıf bir karaktere sahip hale gelmişti. Her ne kadar amcası Abdülaziz'i tahttan indirerek Pâdişah olmak için elinden gelen gayreti göstermiş, "*Erkân-ı Erbaa*" denilen dört hainle işbirliği yapmış ve maddi yönden onları desteklemiş ise de saltanatının ilk gününden itibaren büyük korkulara kapılarak hayatı kendine zindan etmişti.

Şehzadelğinde, Tanzimat döneminin şartlarına göre iyi bir tahsil görmüştü. O, bir taraftan Doğu kültürünü en değerli bilginlerden edinirken, öbür taraftan da Batı kültürünü öğrendi. Gerdankıran Ömer Efendi, Ferit Efendi, Edhem Paşa ve Kemal Paşa gibi şahsiyetler yanında, Saray Muzikası'nın başında bulunan Guatelli Paşa ile Augusto Lombardi isimli iki İtalyan'dan da piyano dersleri aldı. Gadret isimli bir Fransız'dan da Fransızca dersleri almıştı. O, babası tarafından âdeta batılı bir prens gibi yetiştirilmişti. Okumaya meraklı olan Şehzâde Murad, Avrupa'dan getirttiği felsefe ve edebiyat ağırlıklı kitapları büyük bir heyecanla okuyordu. Yakışıklı, hassas, nazik, ki-bar, serbest mizaçlı ve heyecanlı bir kimse idi. Bununla beraber fazla tesir altında kaldığı ve çevresindeki insanların telkinleriyle şehzâdeliğe ve devlet geleneklerine yakışmayan hareketlerde bulunduğu belirtilmektedir. Muhtelif yerlerden gelen baskılarla fikren mütereddid bir tavır sergiliyordu. Aslında, aldığı terbiye de bir anlamda, böyle bir durumun meydana gelmesine sebep oluyordu. Nitekim "Yeni Osmanlılar" tarafından yapılan telkinlerin tesirleri altında kalması, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Şehzâdenin, Kurbağalıdere'deki köşkünde toplanan insanlar, onu içkiye alıştırmışlardı.

Ahmed Saib, V. Murad'ın eğitim-öğretim ve hocaları ile ilgili bilgi verdikten sonra: "Şehzâde hazretlerine verilen terbiye ve tahsil bu kadarla da kalmayıp Avrupa prenslerinde olduğu gibi fenn-i mûsıkiden dahi kendisine ders verildi. Zaten hilkaten (yaratılış olarak) mûsıkîye meyyal bulunmakla kısa zamanda en müşkil parçaları çalmaya ve hatta Türkçe bazı güfteleri tertibe ve şarkı halinde besteleyerek usûlde dahi iktidarını göstermiş idi" diyerek onun yaratılışı itibarıyla mûsıkîye karşı olan sevgisini dile getirir.

Osmanlı Devleti'nde, Sultan I. Ahmed'in 1617 tarihindeki ölümü üzerine tahtın babadan oğula geçme usûlüne son verilmişti. İşâret edilen tarihten itibaren "ekberiyet" usûlü getirilmişti. Buna göre aileden olan en büyük şehzâde hükümdar oluyordu. Sultan Abdülmecid, oğlu Murad'ın zekâsını ve kabiliyetini görerek onu pâdişâh yapmak istemiş fakat başaramamıştı. Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine Abdülaziz, saltanat tahtına geçmişti.

Yaşantısı, diğer Osmanlı pâdişahları gibi olmayan Murad, Sultan Abdülaziz'in Mısır gezisine veliahd-şehzâde olarak katılmıştı. Bu seyahat sırasında vatanın değişik köşelerini görme imkânını bulan Şehzâde Murad, amcasının Avrupa seyahati esnasında da yanında bulunuyordu. Şehzâde Murad, Avrupa seyahati esnasında Avrupalıların ilgisini çekmişti. Çevresindekilerle Fransızca konuşan bu genç ve yakışıklı şehzâde, öyle bir odak noktası haline gelmişti ki, bu ilgi, neredeyse Pâdişah olan amcasını gölgede bırakıyordu. İngiltere'de ise Galler Prensi Edward (daha sonra Kral VII. Edward)'ın yakın dostluğunu kazanmış ve onun teşvikiyle 1867'de mason olmuştu. İstanbul'da "*Murad Locası*"nı kurdurtan da odur. Osmanlı tarihinde, örneği bulunmayan bu olay, Sultan Murad'ın, Avrupa hükümdarları ve umumî efkârı nezdinde büyük bir şöhret kazanmasına sebep olmuştu. Hatta Avrupa hanedanlarından birine mensup bir prensesle evlendirilmesi dahi düşünülmüştü. Masonluğu sayesinde ve ülkede edindiği dostlar vasıtasıyla Avrupa'daki fikir hareketlerini kolaylıkla takip etme imkânını da bulmuştu. Böylece Avrupa'nın usûl, âdet ve liberal fikirlerine sahip olmuştu. Tahta çıkınca, ülkeye hizmet edebileceği hususunda da tam bir inanca sahipti.

Şehzâde Murad, İstanbul'a döndükten sonra da Avrupa sarayları ile ilişkisini devam ettirmişti. Onun, hem Batılı görüntüsü, hem de kolayca etki altında kalan bir yaratılıştaki oluşu, yenilik taraftarı olan gazetecilerle san'atkârların çevresinde toplanmalarını sağlıyordu. Bunlar, Sultan Abdülaziz'in yerine, Şehzâde Murad'ın bir an önce Pâdişah olması için çalışıyorlardı. İçeride böyle bir düşünce hakim iken, dışarıda da özellikle İngiltere, kendi siyasi emellerine uygun hale getirdiği Şehzâde Murad'ın Pâdişah, Mithat Paşa'nın da sadrazam olmasını bütün imkânlarıyla destekliyordu. "*Talebe-i Ulûm*" isyanında, askerin siyasete karışarak Dolmabahçe Sarayı'nı basmasında ve Abdülaziz'in katlinde hep bunların rolü olmuştur.

Sultan V. Murad, daha veliahdılığı döneminde millî ve dinî fikirlerden tamamen uzak ve közmopolit cephenin ağına düşerek onların mümessili durumuna gelmeye başlamıştı. Bu sebeple onun tahta geçişi, dışarıda ve içeride "Jön Türkler" in bir muvaffakiyeti ve za-

feri olarak görülmüştü. Toplumun büyük bir kesiminin daha sonra bu hükümdar ve çevresi ile ilgili memnuniyetsizliği bundan kaynaklanıyordu. Onun, meşrutî ve parlamenter rejim taraftarı olduğu söylenmekle birlikte bunun, şehzâdenin etrafında bulunanların telkinleriyle ortaya çıkan bir heves olduğunu kabul etmek gerekir.¹

SULTAN BEŞİNCİ MURAD'IN CÜLÛSU

Daha önce de temas edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde, Sultan I. Ahmed'in 1617 tarihindeki ölümü üzerine tahtın babadan oğula miras yolu ile geçme sistemine son verilmişti. Sultan Abdülaziz'in hal'i (tahttan indirilmesi) üzerine Sultan V. Murad Han, Pâdişah olarak Osmanlı saltanat tahtına getirilmişti (30 Mayıs 1876=6 Cemaziyevvel 1293). Yeni Pâdişah için yapılacak bey'at merasimi, durumun nezaketi göz önüne alınarak aceleyle getirilmişti. Bu yüzden Topkapı Sarayı'nda bulunan saltanat tahtı getirilememişti. Bâb-ı Seraskerî'deki ilk bey'attan sonra Dolmabahçe Sarayı'nda kendisine bey'at edildi. Alelade bir taht üzerinde kendisine bey'at edilen Sultan V. Murad, atalarının tahtına hiçbir zaman oturamadı. Mahmud Celaleddin Paşa, bey'at ve sonrası ile ilgili tafsilatlı bilgiler vermektedir. Ona göre Sultan Abdülaziz'in, Topkapı'ya gittiği anlaşıldıktan sonra "Erkân-ı Müttafika", Sultan Murad'ı saltanat arabasıyla Dolmabahçe'ye götürdüler. Divân yerinde hemen bir taht kurulduktan sonra vükelâ, ulemâ ve ricâl-i devlet yeni pâdişaha bey'at ederek bu "bey'at merasimini" icra ettiler. Sultan Abdülaziz'in durumu, bir müddetten beri halkın kendisinden soğumasına sebep olmuştu. Hersek olayı ile Bulgar hadisesi gibi peşpeşe gelen dâhili olaylar da yönetiminin beceriksizliğine hamledildi. Bu bakımdan, saltanat değişikliğinin ülke ve milletin menfaatine olacağı zannedil-

1. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, İstanbul 1326, I, 100 - 114; Ahmed Saib, **Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis**, (tarihsiz, Kahire Hindiye Matbaası, ikinci baskı), s. 8 - 9. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 265; Karal, **Tarih**, VII, 352 - 353; Ahmed Akgündüz - Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s. 262 - 263.

di. Bu yüzden Sultan Abdülaziz'in, tahttan indirilmesi olayının herkes tarafından ittifakla kabul edildiği zannediliyordu. Bu yüzden saltanat değişikliğine itiraz kimsenin aklına gelmiyordu. Bundan dolayı ilk günden başlamak üzere üç gün üç gece şenlikler yapıldı.²

Sultan V. Murad'ın, Osmanlı saltanat tahtına oturması, ıslâhat taraftarlarını sevindirdiği gibi, onları epey ümitlendirmişti. Daha şehzâdeliği döneminde eğitim ve öğretimi seven bir kişi olarak şöhret bulmuştu. Herkese karşı âdil davranan ve herkesin iyiliğini isteyen bir kimse idi. İstibdaddan nefret ederdi. Babası Abdülmecid, eğitim ve öğretimi için branşlarında yetkili olan hocalar tayin etmişti.³

Sultan Murad'ın cülûsu, gerek içeride, gerekse dışarıda herkese büyük ümitler vermişti. Saltanat değişikliği özellikle Osmanlı idaresinde bulunan ülkelerde büyük bir tesir meydana getirmişti. Romanyalılar, tahta geçtiği için yeni Pâdişahı tebrike koştular. Daha önce Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını açmış bulunan çete reisleri: "Şimdi Pâdişah'ın vekilleri de bizim gibi ihtilalci oldular. Artık şeref, haysiyet, kuvvet ve hâkimiyetin sadece kendilerine ait olduğunu iddia edemezler. Zaten İstanbul'da kim icrâ-yı hükûmet ederse etsin bizce bunun hiçbir ehemmiyeti yoktur. Biz, Karadağlılar gibi hür olmak isteriz. Ve bu hürriyeti Beşinci Murad zamanında almayı biliriz."

İstanbul'da ise yeni bir devrin başladığı görölüyordu. Islâhatın biri diğerini takip ediyor, ikincisi bir öncekinden daha hürriyetçi bir şekilde ortaya çıkıyordu. Teşrifat (protokol) usûlü bile değiştiriliyordu. İstanbul halkı, yeni Pâdişah'ın Sultan Ahmed Câmîini ziyaret edeceği haberini alınca, yeni hükümdarına ne kadar büyük bir sevgisi olduğunu fiilen isbatladı. O gün, Dolmabahçe Sarayı'ndan Topthane ve Galata yolu ile Sultan Ahmed Câmîi'ne giden sokaklar hınca hınç seyirci ile dolmuştu. Yeni Pâdişah, iki atlı bir araba ile geçerken bütün bu halkı sevgi ile selamladı. Bu arada kendisi de bü-

2. Mahmud Celaleddin Paşa, age. I, 116.

3. Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327, I, 7.

yük bir alkışa tutuldu. Halk, câmiden çıkan Pâdişahı bir daha görmek için arkasından koşup duruyordu.⁴

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği dönemde, Beylerbeyi'nde bir yalıda kiracı olarak bulunan ve Dolmabahçe tarafında atılan top seslerinin mahiyetini öğrenmek isteyen Ahmed Cevdet Paşa da bu konuda özetle şunları söylemektedir: O sabah, hava dumanlı olduğu için karşı taraf pek görünmüyordu. Hava biraz açılınca karşı tarafta bulunan donanmadaki gemilerin devamlı olarak toplarını ateşledikleri görülüyordu. Bu, fevkalade bir duruma işaret ediyordu. Beylerbeyi Sarayı'na adam gönderdiğim halde doğru dürüst bir şey anlayamadım. Ama Sultan Abdülaziz'in vefatına dair bir söz işitildi. "Hemen kayık hazırlatıp karşı tarafa azimet ettim. Dolmabahçe Sarayı'na takarrubumuzda (yaklaştığımızda) Murad Efendi saltanat kayığına râkiben (binmiş olarak) aşağıdan yukarıya doğru gelip geçerek saltanat kapısına yanaştı. Biz de vezir dairesi iskelesine çıktık. İçeri girip vezir odasına girdim. Şu hâle nazaran Sultan Abdülaziz'in füc'eten (aniden) vefat eylemiş olmasına zâhib oldum ise de (kanaatine vardım da) Pâdişah-ı cedid (yeni Pâdişah) ber mu'tad Topkapı sarayı'na gidip te icra-yi resm-i bey'at olunacağı evanda (bey'at merasiminin olacağı zaman) aşağıdan yukarıya kayık ile gelişine bir mâna veremedim. Derhal Kemal Paşa, vezir odasına geldi. Ona sordum, Bâb-ı Seraskeri'de ale's-sabah (sabahleyin, sabaha karşı) bey'at olunduğunu haber verdi. "Ya cenaze alayı nasıl olacak?" dedim. "Nasıl cenaze alayı, Sultan Abdülaziz hal' olundu" dedi ve icmâlen vak'ayı beyân ederken Avni Paşa geldi, geçti üst tarafımızdaki kanepeye oturdu. Gayet munbasit ve mübtehic (heyecanlı) idi. Ona doğru bakıp "çok maharet çok cesaret" dedim. Kalktı yanıma geldi ve hemen icmâlen vak'ayı hikâye eder iken Bâb-ı Seraskeri'den avdet eden (dönen) vükelâ ve me'mûrîn-ı sâire (diğer memurlar) geldi. Bizim gibi Bâb-ı Seraskeri bey'atında bulunmayanlar çoğaldı. Bir takım olarak Pâdişah-ı nev-câh hazretlerinin huzuruna çıkıp icra-yi resm-i bey'at eyledik. Kendisini hayret ve me-

4 Osman Nuri, age. I, 30 - 31.

serret arasında bir hâlet istila etmiş olduğu nâsiye-i halinden (duruş ve tavır) rû-nümâ oluyordu (görülüyordu). Vâkıa, uykusuzluktan ve yorgunluktan vücutça rahatsız olmaları tabii ise de başı daha ziyade yorgun idi.”⁵

Sultan Abdülaziz’in hal’inden hemen sonraki olayların canlı şahidi olan Cevdet Paşa’nın da ifade ettiği gibi, Dolmabahçe Sarayı’ndaki bey’at merasimi esnasında bile psikolojik durumu iyi olmayan V. Murad’ın bu tavrı, onun uykusuzluk ve yorgunluğuna verilmişti. Aslında bu psikolojik durumun temeli, hal’ olayının öğle vaktinde yapılacağını bilen, fakat yapılan değişiklikten haberi olmayan Şehzâde Murad Efendi’nin, sabahın erken saatinde beş altı subay ile elinde tabanca olduğu halde karşısında Süleyman Paşa’yı görmesi, büyük bir korku ve telaşa kapılmasına sebep olmuştu. Zira Sultan Abdülaziz tarafından, darbenin öğrenildiğini ve amcasının kendisini tutuklatmak için bunları gönderdiğini zannetmişti. Bu yüzden ani ve şiddetli bir şok geçirmişti. Sarayın dışında bulunan Hüseyin Avni Paşa, zorla ikna edilerek dairenin dışına çıkarılan Şehzâdeye bey’at etti. Dehşet içinde olan veliahdın, olanların farkında olup olmadığı bile tam olarak bilinemiyordu. Beyazıt’taki Seraskerlik dairesine götürülen veliahda burada kendisine ilk bey’at yapıldı. Buradaki bey’at merasimi sırasında Hristiyan patrikler huzura girip te topluca etek öpmek istedikleri zaman yeni Pâdişah, dehşet içinde geriye çekildi. Bundan sonra ortaya çıkan ve beklemelik olaylar yüzünden Pâdişah, rühen perişan ve sıkıntılı bir halde tahta geçti.

SULTAN MURAD VE VÜKELÂ

Sultan Murad, artık “millet” diye ifade edilmeye başlayan halkı sevdiği gibi, ona hizmet te etmek istiyordu. Fakat bu hususta, kendisini tahta çıkarmış olan vükelâ (vekiller, vezirler)’nın yardımına ihti-

5. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1967, (40. tezkire), s. 155 – 156.

yacı vardı. Vükelâ ise devlet idare ve yönetiminde takip edeceği sistemde henüz anlaşılabilmiş değildi. Bunlar, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirirken, istibdadı yıkıp serbest hareket ve düşünceyi getirme hususunda anlaşılmışlardı. Fakat V. Murad'ı tahta çıkarırken meşrutiyeti ilan etme hususunda henüz tam anlamıyla anlaşılamamışlardı.

Sadrızam Mehmet Rüştü Paşa, namuslu ve hamiyetli bir kimse idi. Fakat büyük devlet adamlarında aranan ileri görüş ve sağlam bir iradeye sahip değildi. Bu sebeple meşrutiyet idaresinin Osmanlı Devleti'nde uygulanabileceğine pek inanamıyordu.

Serasker Hüseyin Avni Paşa ise idarenin eski şeklinin muhafazası şartıyla ıslahat yapılabileceğini söylüyordu. Ona göre vükelâ iyi niyetle hareket ettiği ve adaletten ayrılmadığı takdirde kötülüklerin önü alınabilirdi. Bu uğurda gerekirse şiddete de başvurulabilirdi.

Mithat Paşa'ya gelince o, haksızlık, fenalık ve kötülüklerin, ancak meşrutiyet yönetimi ile ortadan kalkabileceğini savunuyordu. Vükelânın diğer üyeleri de bu üç fikirden birini kabul etmiş görünüyorlardı.⁶

Sultan'ın ilk birkaç günü, karadan ve denizden yaptırılan talebe ve halkın gösterileri ile geçmişti. Yeni hükümdar, zaman zaman Dolmabahçe Sarayı'nın "Yaşasın millet, yaşasın Sultan Murad" seslerinin geldiği taraftaki pencerelerine giderek halkı selamlıyordu.

Osmanlı yönetim sisteminde Pâdişahlar, tahta çıktıkları zaman bir "Hatt-ı Hümayûn"la ülke yönetiminde takip edecekleri siyaseti belirleyen ip uçlarını verirlerdi. Bu, bir gelenektir. Bu sebeple Sultan Murad'ın idare hakkındaki niyet ve tasavvurları merakla beklenmişti. Hatt-ı Hümayûn, saltanatın üçüncü gününde ilan edildi. Sadrızam'a bir direktif mahiyetinde olan bu Hatt-ı Hümayûn'un bir kısmını buraya alıyoruz:

"Vezir-i hamiyetsemirim Mehmed Rüşdi Paşa!

Cenâb-ı Mâlikü'l-mülkün lâzime-i zilliyesi ve bi'l-cümle tebeamızın icma ve arzusu üzre ecdad-ı izâmımız tahtına cülûsumuz vuku' bul-

6. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I, 123 – 126; Karal, **Tarih**, VII, 353.

makla mücerreb olan reviyet ve hamiyetinize binaen hizmet-i sadâret uhdenizde ibkaen tecdid ve sair vükelâ ve me'mûrînin hizmet ve me'muriyetleri dahi ibka ve takrir kılınmıştır. Cümlelerin malumu olduğu vech ile bir zamandan beri devletin umur-ı dâhiliye ve hâriciye-since bulunduğu ahval-i müşkile efkâr-ı amme hakkında bazı mertebe emniyetsizlik ile malen ve mülken bir takım mazarratları ve türlü türlü rahatsızlıkları mûcib olmuş olduğundan evvel be evvel bu halin ıslahı ile memleketin ve umum tebea-ı devletin asâyiş ve emniyetini ve maddî ve manevî saadet ve selâmetini mûcib bir tarîk ittihazı vecibeden olup bu da usûl-ı idade-i devletin bir esas-ı metin ve sahih üzerine te'sisine mevkuf ve bizim hermişe efkâr ve niyatımız dahi bu noktaya munhasır ve matuftur..."⁷

Sonuç olarak söylemek gerekirse Hatt-ı Hümayûn şu hususları ihtiva ediyordu:

Cülûs, Allah'ın takdiri ve bütün tebeanın arzusu üzerine meydana gelmiştir. Sadrazam, vükelâ ve diğer memurlar görevlerinde bırakılmışlardır. Devletin iç ve dış işlerinde görülen sıkıntıların âmme efkârında meydana getirdiği güvensizliğin bir ân önce giderilerek, güvenliğin yeniden sağlanması için yönetim usûlünün sağlam bir esasa istinad ettirilmesi gerekir. Bütçe dışında sarfiyatın yapılmaması gerektiğine işaret edilen Hatt-ı Hümayûna göre bütün devletlerle dostluk temelleri üzerine siyasi münasebetlerin yürütüleceği bildiriliyordu. Buna göre bütün tebea, tam bir hürriyete sahip olacaktır. "Meclis-i Vâlâ", umumun menfaatine olan icraatından hiç birini ihmal etmeyecektir. "Şûra-yı Devlet" ile maarif ve naffa, ıslah edilecektir. Bu arada, Pâdişah'a tahsis edilen bütçeden 60 bin kesenin kesileceği açıklanıyordu. Sonuç olarak hükümet âdilâne ve pederâne (babalık sıfatı) bir uygulama ile düzeni sağlayıp gelişme sağlayacaktı.

Bu fikirler, vükelâ tarafından Sultan Murad'a mal edilmişti. Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşalar, Sultan Abdülaziz'i tahtından etmiş olmalarından doğan sorumluluğu üzerlerinden atmak istiyorlardı. Onun için bu fikirlerin

7. Hatt-ı Hümayûn'un tam metni için bk. Osman Nuri, age. I, 31 - 32.

bütûn bir tebeaya ait olduğu görüşünü ileri sürdüler. Bununla beraber hal'in (tahttan indirilme) sebebini teşkil etmiş olan meşrutiyetin ilanı noktasında anlaşılamadılar. Mithat Paşa, meşrutiyeti ilan ettirmeye çalışırken, Hüseyin Avni Paşa, bunun kesinlikle mümkün olamayacağını savunuyordu. Vükelâ denilen diğer vezirlerin birçoğu da Hüs. ın Avni Paşa gibi düşünüyordu. Bu yüzden Hatt-ı Hümayûnu mübhem ve oyalayıcı ifadelerle doldurmuşlardı. Gerçekten bu ifadeler, "Kanûn-ı Esâsî" isteyen Mithat Paşa ile etrafındakilerin fikirlerine pek zayıf ve cılız bir şekilde tercüman olmuş görünmektedir. Rivayetlere göre Kanun-ı Esasî ile meclisin açılmasını tehlikeli gören vezirler, ağır bastığı için Hatt-ı Hümayûn'da işin üstünün kapalı olarak geçirilmesi üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Halbuki Mithat Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'i hal' etme meselesinde en çok üzerinde durduğu konu, bir Kanun-ı Esasî hazırlayıp kabul ettirmektir. Bu sayede hem sarayın nüfuzunu kıracak, hem de iktidarı "Bâbiâli"nin eline verecekti. Böylece şan ve şöhretini de artırmış olacaktı. Bu yüzden Hatt-ı Hümayûn'da Kanun-ı Esasî maddesinin açıkça belirtilmesinde ısrar etmişti. Fakat bu ısrarı pek işe yaramamış görünmektedir.

Aynı Hatt-ı Hümayûnda Pâdişah, "Düvel-i mütehabbe" diye tavsif ettiği Batılı devletlerle olan muahedelerin eskiden beri olduğu gibi devam edeceğini de açıklamıştı. Buradan anlaşıldığına göre "düvel-i mütehabbe"nin Sultan Abdülaziz devrinde azalan nüfuzunun yeniden kuvvetlendiği ifade edilmiş demektir. Bu husus, Sultan Abdülaziz'i tahtından indiren kesimin iplerinin kimin elinde olduğunu da göstermektedir. Dönemin İngiliz yayınlarında, Mithat Paşa ve arkadaşlarının hareketi takdirle karşılanmıştı. Bu da Yılmaz Öztuna'nın ifadesiyle: "*Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde İngiliz gizli servislerinin birinci derecede rolü vardır.*" hükmünü doğrulamaktadır.⁸

8. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I, 125 - 126; Engelhardt, **Tanzimat**, s. 344; Karal, **Tarih**, VII, 353 - 354; Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, VII, 120.

ÇERKES HASAN OLAYI

Osmanlı Devleti tarihinde miladî takvimin 1876 yılı kadar zengin, zengin olduğu kadar da karışık mühim olaylarla yüklü başka bir yıl göstermek pek kolay görünmemektedir. Nitekim bu sene içindeki taht değişiklikleri ile 15 Haziran'da tarihlerimizde "*Çerkes Hasan Vak'ası*" diye geçen önemli da bir olay meydana gelmişti. Dönemin Avrupa basınında da geniş yer bulan bu olay, Sultan Abdülaziz'in hal'inden 16 ve katlinden 12 gün sonra meydana gelmişti.

Çerkes Hasan Bey, Çerkes İsmail Bey'in oğludur. 26 yaşında genç bir kurmay subaydır. Ablası Neş'erek (Nesrin) III. Kadınefendi, Sultan Abdülaziz'in zevcesi olduğu için kendisi de Pâdişahın kayın-biraderi oluyordu. Neş'erek Kadınefendi'den doğan Şehzâde Şevket Efendi ile Esma sultan'ın dayısıdır. Bu yüzden, Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin yaverliğine tayin edilmişti. Hüseyin Avni Paşa, hal'den sonra böyle bir şahsın İstanbul'da Birinci Orduda bulunmasını uygun görmeyerek onu, merkezi Bağdad'da olan VI. Orduya tayin etti. Bu tayinle onu İstanbul'dan uzaklaştırmış olacaktı. Bu arada sağ kolağası (kıdemli yüzbaşı) olan rütbesini de binbaşılığa yükseltti.

Hasan Bey'in ablası Neş'erek Kadınefendi, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği (hal) gün, mücevherat sakladığı şüphesiyle omuzundaki şal Pâdişahın gözleri önünde çekilip alınarak hakarete uğramıştı. Kadınefendi, şiddetli yağmur altında açık kayıkla Boğaz'ı geçtiği için hastalanmıştı. Sultan Abdülaziz'in ölümü üzerine de şok geçirerek 12 gün sonra yani 11 Haziran 1876 günü ölmüştü. Çerkes Hasan Bey, gelişen olaylar karşısında Bağdad'a gitmekten vazgeçmişti. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın emri üzerine askerî emre muhalefetten dolayı, muhafızlı olarak Bağdad'a gönderilmek üzere tevkif edildi. Tevkifhâne'de, "Şûra-yı Askerî" reisi ve Birinci ordu komutanı müstakbel Serasker Müşir Redif Paşa'yı mutlaka görmesi gerektiğini söyledi. Müşirin huzuruna çıkarılan Çerkes Hasan Bey, son gününü serbest geçirmek istediğini ve ertesi gün Bağdad'a gideceğini askerlik şerefi ile temin ederek yemin etti. Bunun üzerine

Redif Paşa, serbest bırakılmasını emretti. Daha önce eniştesi (halasının kocası) olan eski Kaptan-ı Derya Ateş Mehmed Paşa'nın Cibali'deki konağında, halasının yanında kalan Çerkes Hasan bekârdı. Serbest kaldıktan sonra bu konağa gidip tepeden turnağa silahlandı. Yanına birkaç tabanca ile kama da aldı.

Hükûmet (Meclis-i Vükelâ), 15 Haziran gecesi, Girit'te, Hristiyan halkın giriştiği fesatçı hareketler ile diğer bazı önemli konuları görüşmek için Şûrâ-yı Devlet reisi Mithat Paşa'nın, Beyazıt'taki konağında toplanmıştı. Bu mecliste Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa, Şûrâ-yı Devlet reisi Mithat Paşa, Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, Defter-i Hâkanî Nâzırı Yusuf Paşa, Sadaret müsteşarı Kabzımalzâde Said Efendi, sonradan nâzır olan Âmedçi Çörlülüzâde Mahmud Celaleddin Bey (Paşa, tarihçi ve bestekâr), sonradan Dâhiliye Nâzırı olan sadaret mektupçusu (özel kalem müdürü) Memduh Bey (Paşa), devlet nâzırları olan Hâlet Paşa, Hasan Rıza Paşa ve Şerif Hüseyin Paşalar bulunuyordu. Gece saat 10,30 (22,30)'da toplantı devam ederken Erkân-ı harp binbaşı Hasan Bey, konaktan içeri girer. Üniformalı olan ve sarayla ilgisi bilinen Hasan Bey, rahatlıkla konağın üst katına çıkmıştı. Orada bulunanlar tarafından bir haber getirdiği sanılmıştı.

Olayın görgü şahidi olan Mahmud Celaleddin Paşa, Çerkes Hasan Bey'in odaya girişini şöyle nakleder: "müzakereler devam etmekte iken odanın sofa tarafındaki kapısından bir asker zâbiti sür'atle içeri girip ve üç dört adım yürüdükten sonra "davranmayınız" diyerek meclistekileri tehdid ve bir elinde kama ve diğer elinde tabanca bulundugundan onları göstererek hemen odanın sadrında oturmakta bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın göğsüne bir kurşun attı. Hüseyin Avni Paşa ellerini yukarı doğru kaldırıp harekete başlayınca, tabancadaki mermiler birbirlerini izledi. Paşa, kendisini açık bulunan oda kapısına doğru atarken, meclis erkânı neye uğradıklarını bilemediler..." Daha önce, bir elinde tabanca, diğer elinde kama olduğu halde toplantı salonunun kapısında biraz bekleyen ve arkasından da hemen içeri dalan Çerkes Hasan Bey, elindeki tabancayı

Hüseyin Avni Paşa'ya doğrultarak mermileri onun üzerine boşalttı. Karnına ve göğsüne iki kurşun yiyen Serasker, hemen can vermedi. Salondan çıkıp kendini sofaya attı. Seraskerin işini bitirmeye azimli görünen Çerkes Hasan Bey, onu takip ederken Kayserili Ahmed Paşa tarafından arkadan yakalandı. Sol elindeki kama ile yaşlı Bahriye Nâzırı'nın parmaklarını kesen Hasan Bey, sofada Avni Paşa'nın üzerine çökerek kamasını rastgele sokup çıkardı. Avni Paşa'yı öldürdükten sonra salona döndü. Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa'yı da öldürdü. Bu sırada merdivenlerden çıkan askerlerin sesini duyduğu için daha fazla adam öldüremedi. Yetişen askerler tarafından tevkif edilen Hasan Bey, merdivenleri inerken sadâret yaverlerinden bahriye kolağası (deniz kıdemli Yüzbaşı) Şükrü Bey'in ağır bir sözü üzerine, o kadar asker arasında çizmesine gizlediği küçük bir tabancayı çıkarıp onu da öldürdü. Olayın ertesi günü Hüseyin Avni Paşa'nın na'sı Süleymaniye, Raşid Paşa'nın na'sı da Fatih Camii hazirelerine defn edildi.

Bu arada Mithat Paşa'nın bir uşağı ile bir zaptiye neferini de öldürmüş olan Çerkes Hasan Bey, Süleymaniye Kışlası'na götürüldü. Yaralarını tedaviye gönderilen doktora : "Beni ya asacaklar veya kurşuna dizecekler, artık nafîle yere yaralarım baktırmak abestir" diyerek yaralarına baktırmadı. 16 Haziran'da sorgusu yapıldıktan sonra "Divân-ı Harb" kararıyla önce askerlikten ihrac edilip sonra da 17 Haziran sabaha karşı Bayezid Meydanı'nda bir dut ağacına asılarak idam edilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa ve diğerlerinin ölümü ile sonuçlanan vak'a-nın, aşağıdaki sebeplere bağlı olarak çıktığı anlaşılmaktadır:

1. Soruşturma esnasında defalarca tekrarladığı gibi bu olayın en önemli sebebi, Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'i "bi- gayr-i hakkın" (haksız yere) tahtından indirip ölmesine sebep olmasıdır. Ona göre hal'i tasarlayıp gerçekleştiren kişi Serasker Hüseyin Avni Paşa olduğu için bütün sorumluluk da ona aittir. Hatta bu suikastı, Pâdişah'ın defni esnasında Sultan Mahmud Türbesi'nde gerçekleştirmek istemişse de türbeye olan saygısından dolayı burayı uygun görmeyerek vazgeçmiştir.

2. Hasan Bey'in hemşiresi olan Neş'erek Kadınefendi, Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında hastalanmış olduğu ve hal'den sonra Fer'iye Sarayı'na götürülürken bir şala bürünmüş, bu şal, bir zâbit tarafından zorla üstünden alındığı için Kadınefendi açık saçık kalmıştı. Ayrıca bazı hakaretlere de maruz kalan Kadınefendi, 11 Haziran (18 Cemaziyelevvel) Pazar günü vefat etmişti. Meydana gelen olaydan dört gün önce kız kardeşinin o çirkin muamelelere maruz kalması ve arkasından da hemen ölmesi, Hasan Bey'in af edeceği bir hâdise değildir.

3. Daha önce temas ettiğimiz Bağdad'a gönderilme meselesinden dolayı Çerkes Hasan Bey'in, Hüseyin Avni Paşa'ya karşı dış bileliği ve bir fırsat kolladığından da bahsedilmektedir.⁹

Mahmud Celaleddin Paşa, Çerkes Hasan Bey olayını naklettikten sonra "*İbret*" başlığı ile bu konuda şunları söylemektedir:

"Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden bahsedilirken Hüseyin Avni Paşa'nın, kin, gazez ve nefreti sonucunda "Hakan-i mağfurun, izâle-i vücudu (vücudunun ortadan kaldırılması) için senelerce uğraşmış ve nihâyet muradına nail olmuş ise de Abdülaziz'in vefatından bir hafta sonra, "*katil olanı, öldürülme ile müjdeleyen*" sırrı tecelli etti. Böyle bir hakaret ve mezelletle onu ortadan kaldırayım derken kendisi rezil oldu. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için alınan fetvâ "muhtellu's-şuûr" olduğunu hâvi iken, Sultan Murad, cûlûsun akabinde delirmekle "*kim ki kardeşine bir kuyu kazar, Allah, onu o kuyuya atar*" mazmununa mâ-sadak olup ilahî adâlet yerini buldu."¹⁰

Hal' (tahttan indirme) çetesinin elebaşısı olan Hüseyin Avni Paşa'nın bu şekilde katli, kendi arkadaşları dahil herkesi memnun etmişe benzetmektedir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "Rüşdi, Avni ve

9. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 127 - 130; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (40 - Tetimme), s. 159 - 160; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 280 - 282; Karal, *Tarih*, VII, 360 - 361.

10. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 130.

Mithat Paşalar, zâhirde ekanim-i selâse (Hıristiyanlıktaki üçlü ilah sistemi) gibi müttehid (birlik ve beraberlik içinde) görünürler iken, kalben birbirlerine dış bilemekte oldukları halde, Çerkes Hasan bu dâvayı fasl etti. Meydanda Rüşdi ve Mithat kaldı. Ve Murad Efendi meslûbû's-suûr olup bu cihetle umur-i devlet, Rüşdi Paşa'nın (Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa) elinde olduğu halde, Mithat Paşa dahi ânın şerik-i nüfuzu idi. Rüşdi Paşa, eğerçi (her ne kadar) Mithat Paşa'yı def' etmek isterdi. Lâkin, İngiliz elçisi, Mithat Paşa'yı ziyade tasahhub (sahiplenmek) u iltizam ettiğinden ona dış koyduramıyordu.”¹¹

Çerkes Hasan Bey, Hüseyin Avni Paşa'yı öldürdüğü için halk nazarında milli bir kahraman haline gelmiştir. Bundan dolayı adına şiirler yazılarak kadri yüceltilmiştir. Nitekim Bursalı Senih Efendi, yazdığı bir manzumede, Hüseyin Avni'nin öldürülüşünü:

“Halk şerrinden emin olmaz iken katl olunup

Zâhir oldu eseri “küllü muzirrin yuktel”

beytiyle, “zararlı olan her şey öldürülür” fehvasınca onun zararlı olduğunu, binaenaleyh öldürülmesinin yerinde olduğuna işaret etmek istemiştir. Gerçekten de Hüseyin Avni Paşa'nın tasavvurları hakkındaki rivayetler nazar-ı itibara alındığı takdirde Çerkes Hasan Bey'in büyük bir iş başardığı, millet ile devlete karşı işlenmiş ve işlenecek olan ihanetleri tek başına ortadan kaldırmış bir kahraman olarak görülmüştür. Bundan başka iş bununla da kalmamış, hal' erkânının etrafında, bir çözülme ve dağılma furyası başlamıştı. Kozmopolitler cephesi, halk efkârının ağır baskısı altında şaşkınlığa uğramıştı. Bu arada halktan bir kesim, Sultan Murad'ın, hilâfet ve saltanatının meşrû' olmadığını ileri sürerek, Abdülhamid Efendi lehinde kesif bir propagandaya da başlamıştı.¹²

11. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 236.

12. Bilgi için bk. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, IV, 191 – 193.

SULTAN MURAD'DA DENGESİZLİK BELİRTİLERİ

Osmanlı Devleti'nde, bir pâdişahın tahttan indirilebilmesi için ya küfür işlemiş olması (dinden çıkması), veya deli olması ile mümkün. Sultan Abdülaziz'e küfür isnad edilemediği için "muhtellu's-suûr" (bunama, delilik) olduğu, doktor raporu ile değil, fetvâ ile tesbit edilerek tahttan indirilmişti. Yerine de Veliahd Şehzâde Murad, geçmişti. Böylece Osmanlı tarihinde Sultan V. Murad dönemi başlamış oldu. Sultan Murad, tahta çıktığı zaman deli değildi. Sultan Abdülaziz'i tahtından eden ve "*Erkân-ı Erbaa*" denilen Mehmet Rüştü Paşa, Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendilerden her biri, kendi aklına ve yaptıkları işlerin iyi olduğuna o kadar inanıyordu ki, bunlarla çalışacak olan bir pâdişahın akli dengesini bozmaması için çelik gibi sağlam bir iradeye sahip olması gerekiyordu. Halbuki Sultan Murad, daha önce de temas edildiği gibi çok hassas ve zayıf iradeli bir pâdişahı.

Sultan Abdülaziz'in şehâdeti, yeni Pâdişah'ın, zaten bozuk olan âsâbını bir kat daha bozmuştu. Sultan Murad, amcasının ölüm haberini yemek yerken almıştı. Bu esnada elinden çatalını düşürdüğü ve baygınlık geçirdiği belirtilmektedir. Daha sonra dışarı çıkıp istifra eden V. Murad'ın: "Eyvah gitti, amma halk bunu şimdi benden bilir" diyerek halkın ve Avrupa kamu oyunun bu cinayetten kendisini sorumlu tutacağından endişe etmeye başladı. Yeni Pâdişah, kandan nefret ediyordu. Bundan sonra devamlı olarak amcasının vefatından haber sorar olmuş, bunun sonunda da şuuru gittikçe daha da muhtel olmuştur. Bu esnada kendisini teselli edecek tek varlık olan annesi de "Bizim halimiz ne olacak? İşte amcanızı öldürdüler" demek suretiyle ızdırap ve hastalığının artmasına sebep oluyordu. Sultan Murad, artık kendi âkıbetinden de emin değildi. Kabinenin ihanetinden ve halkın intikamından korkmaya başladı. Bu şartlar altında psikolojik durumu gittikçe bozulmaya başladı. Kendisinde görülen cinnet belirtileri artık saklanamaz hale gelmişti. Sarayın merdivenlerinden çıkacağı yerde inmek, ineceği yerde de çıkmak istemesi, ata ters binmeye çalışması ve huzuruna çıkan vekilleri kucaklayıp öpmeye kalkışması, durumun ciddiyetini ortaya koyması

bakımından önemli göstergelerdi. Pâdişah, Yıldız kasrına çıkarıldığı bir gün, bahçede gezerken elbisesiyle kendisini havuza attı. “Kan istemem, saltanat istemem” diye bağırarak intihara teşebbüs ettiği de belirtilmektedir.

Sultan Murad’ın bu hale gelmesine tesir eden bazı etkenler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Abdülaziz döneminin son yıllarında, saltanat vârisliğinde değişiklik şayialarının ortaya çıkması. Buna göre Sultan Abdülaziz, kendisinden sonra yerine oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin’i çıkarmak istiyordu. Bu durumda Veliahd Şehzâde Murad, taht üzerindeki haklarını kaybediyordu. İşte saltanat haklarını kaybetme korkusu, onda akıl bozukluğuna elverişli şartları meydana getirdi.

Şehzâde Murad, bu korkunun tesiri ile Genç Osmanlılar ve Sultan Abdülaziz’in, vükelâ arasındaki düşmanlarıyla münasebetlerini sıklaştırmak zorunda kalmıştı. Hüseyin Avni Paşa ile Mithat Paşa’nın, Sultan Abdülaziz’i tahttan indirmek (hal’) için hazırladıkları tertibe dâhil oldu. İşte bu andan itibaren son derece endişeli ve korkulu günler geçirmeye başladı. Çünkü tertibin başarısız olması halinde öldürülmesi kesindi. Bu korku yüzünden alkole olan düşkünlüğü daha da artmaya başladı. Böylece korku ve alkol, aklı melekelerinde büyük bir tahribat yaptı. Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi hususunda tesbit edilmiş tarihin kendisine haber verilmeksizin bir gün önceye alınması ve dramatik bir şekilde saraydan alınarak bey’at için Seraskerlik dairesine götürülmesi, çılgınlık alâmetlerinin belirmesi hususunda bardağı taşıran damla vazifesini görmüştü. Nitekim daha bey’at sırasında gereksiz yere ve durup dururken gülmeleri ile el kol hareketlerinin görülmesi pek hayra alamet değildi. Bey’atten sonra Mehmet Rüştü Paşa, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşaların sarayda, sözde Pâdişahı muhtemel bir tehlikeye karşı korumaları bahanesiyle kalmaları da Sultan Murad’ın ruh hali üzerinde kötü bir etki meydana getirdi. Bu üç zattan her biri, Pâdişahı kendi tarafına çekmek ve fikrini empoze etmek için çalışıp duruyordu. Hüseyin Avni Paşa, kendisinin ordu sayesinde tahta çıktığını, bu bakımdan orduya minnettar kalması gerektiği

fikrini empoze etmeye çalışıyordu. Mithat Paşa, Kanun-ı Esâsî'nin ilanı lüzumundan, Mehmet Rüştü Paşa ise bu işin henüz olgunlaşmadığını, halkın bunu kaldıramayacağını ve mevsimsiz olduğunu söylüyordu. Pâdişah, bu üç ateş arasında ne yapacağını şaşır-mıştı. Bu üçlü grup, Pâdişah'ın, irâdesiz, kararsız ve isteksiz davranışı karşısında ülkeyi, onun adına ve fakat kendi anlayışlarına göre yönetmeye başladılar. Böyle bir yönetim sonucunda ülkeye hürriyet ve meşrutiyet getirilemediği gibi devletin tek hür adamı da birbirlerini sevmeyen ve anlamayan üç şahsın istibdadı altına girdi.

Bu üç kişi, Pâdişah'ın, dilediği kimseleri hizmetine almasına engel oldukları gibi, dostlarının da saraya girmesine mani oldular. Pâdişah'tan istenen tek şey, kabineden gelen yazıları onaylamaktan ibaretti. Böylece, bütün yetkiler kabinede (vükelâ), sorumluluk ta Pâdişah'ta idi. Sultan Murad, böyle bir hükümdarlık tarzının feci âkıbetini Sultan Abdülaziz'in hal' olayında görmeyecek kadar aklını yitirmemişti. Nitekim Hüseyin Avni Paşa, kendisine Abdülaziz'in öldürülmesi ile ilgili fikrini sorduğu zaman "*Ben katil olamam*" diye şiddetle reddetti ve hatta bu uğurda tahttan feragat edebileceğini söyledi.¹³

SULTAN V. MURAD'IN TAHTTAN İNDİRİLMESİ

Sultan Abdülaziz'in hal'i ve şehadeti, devletin birçok tehlike ile karşı karşıya bulunduğu bir zamana rastlamıştı. Her ne kadar Hersek isyanı bastırılmış gibi görünüyorsa da tam anlamıyla ortadan kaldırılabilmiş değildi. Bulgar isyanının bastırılması ile meşgul olduğu sırada tahttaki bu değişiklik, iç ve dış gâilelere sebep olmuştu. Rusya'nın, eskiden beri olduğu gibi, Balkan milletlerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya çalışması da bütün hızı ile devam etmekte idi. Nitekim bu sıralarda Rusya'nın teminatına güvenen Sırbistan ve Karadağ, harb için hummalı bir hazırlığa giriş-

13. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 127; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 279; Karal, *Tarih*, VII, 361 – 363.

mişlerdi. O sıralarda her ikisi de Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Sırbistan ile Karadağ Prenslikleri, önce Bâbiâli'ye kafa tutmuşlar, sonra da Bosna-Hersek'i paylaşmaya kalkışmışlardı. Bu hengâmede Rus generali Çernayef, Sırp ordusunun başkomutanlığına tayin edilmişti. Sırbistan, Bosna-Hersek harekâtından dolayı büyük zararlara uğradığını ileri sürerek Bosna'nın kendisine verilmesini istemişti. Karadağ da aynı sebeplerle Hersek sancağının kendisine bırakılmasını talep etmişti. İstanbul tarafından reddedilen bu talepler üzerine 2 Temmuz 1876 (9 Cemaziyelahir 1293)'da savaş başlamış oldu.

İç ve dış gaileler, Sultan V. Murad'ın akli dengesinin gittikçe bozulmasına sebep olmuştu. Bu yüzden derhal icra edilmesi gereken "*Kılıç Alay*" tehir edilmiş, herkesin görmek istediği yeni Pâdişah'ın, "Cuma Selamlıkları"na bile çıkarılmamaya başlanması, birçok dedikoduya sebep olmuştu. Bu dönemde hükümet, bir taraftan işin gizli tutulmasını sağlamaya çalışırken, bir taraftan da Pâdişahın tedavi edilip iyileştirilmesine çalışıyordu. Saray doktorlarından Capoleon adında biri, eski usûllerle yani sülûk yapıştırmak ve soğuk su banyosuyla Pâdişahı iyileştirmeye çalışıyordu. Bu garip ve tuhaf tedavide, Pâdişahın kulak arkası ve şakaklarına bir rivayete göre 36, diğerine göre de 70 sülûk yapıştırılmıştı. Banyolardan sonra yapılan bu tedavi, yeni Pâdişahın ruhi vaziyetini daha da kötüleştiriyordu. Durumun, gittikçe kötüleşmesi üzerine İngiltere elçisinin tavsiyesiyle Viyana'dan Leidersdorf adında akıl hastalıkları mütehassısı bir doktorun getirilmesine karar verilmişti. Doktorların bütün ihtimamlarına rağmen hastalık iyileşmiyordu. Devlet işleri, gayr-i resmî ve sorumsuz bir şekilde "Naib-i Saltanat" durumuna geçen Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'nın elinde kalmıştı. Hükümetin, Pâdişahın durumunu gizli tutmasına rağmen mesele ortalığa yayıldığı için her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Nitekim ulemâ böyle bir durumda "Cuma Namazı"nın caiz olmayacağını söylemeye başlamış, Mithat Paşa da her derde deva bildiği meşrutiyeti, bu derdin de yegane devası diye ileri sürmüştü. Bütün bunlara rağmen Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Pâdişahın akli

dengesi yerinde değildir. Böyle bir durumda saltanat değişikliği uygun değildir diye anlatıp duruyordu. Fakat Sırbistan ve Karadağ isyanları sonucu savaş başlayınca, hazine sıkıntıya düştü. Bundan dolayı çıkarılan “Kavaim-i nakdiye” kanunu, başsız kalan devletin malî ve iktisadî durumunu büyük bir buhranla karşı karşıya getirmişti. Bütün bu sıkıntılar içinde her nasılsa bir Cuma Selamlığına çıkarılan Sultan Beşinci Murad, saraya dönüşünde sırtından çıkarmadığı üniformasıyla sabahladıktan sonra erkenden Dolmabahçe Sarayı’nın alt katına inip bir pencerenin camlarını kırarak bahçeye çıktıktan sonra kendisini kayık havuzuna atacağı sırada yetişen görevliler, zorla içeri almak istemişlerse de parmaklıklara sarıldığı için ellerine vurmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bunlar, durumu pencereden seyreden Veliahd Şehzâde Abdülhamid Efendi tarafından şiddetle azarlanmışlardı.

Viyana’dan getirilen doktor, Sultan V. Murad’ı muayene ettikten sonra hastalığın burada tam ve sağlıklı bir şekilde tedavi edilemeyeceğini, Sultan’ın, iyileşmesinin ancak Viyana’daki klinikte tedavi edilmesi ile mümkün olabileceğini ifade etmişti. Bunun da altı aylık bir süreyi kapsayacağını belirtmişti. Bunun dışında iyileşmenin mümkün olamayacağını belirten doktorun bu anlamda bir rapor vermiş olması gerekir. Fakat Osmanlı geleneklerine aykırı olan böyle bir teklifin kabul edilmesi, mümkün değildi. Zira üç kıta üzerindeki muazzam bir devletin sultanı ve bütün bir İslâm dünyasının halifesi olan bir kimsenin, Viyana’da bir akıl kliniğinde altı ay boyunca hasta yatması, nasıl izah edilebilir? Başta Rusya olmak üzere pek çok devletin göz diktiği Osmanlı topraklarındaki yönetim nasıl olacaktı? Devletin dahili işleri nasıl yürüyecekti? Bir taraftan da Ramazan Bayramı yaklaştığı için Pâdişah’ın bayram namazında olmaması ve “*Muâyede*” merasiminde bulunmamasından dolayı hükümet çok zor bir vaziyette kalacaktı. Bütün bunlar, Veliahd Abdülhamid Efendi’nin, bir an önce tahta çıkmak için sarf ettiği büyük gayret ve faaliyetin sebepleri arasında yer almaktadırlar. Abdülhamid’in tahta geçmek için gösterdiği çabalarında kendisine yardımcı olan en mühim adamı, “*Ticaret Nâzırlığı*”nda bulunan

eniştesi Fethi Paşazâde Mahmud Celaleddin Paşa idi. Onun, bu vâsıta ile ilk önce “*Serasker Kaymakamı*” Redif Paşa’yı elde ettiğinden bahsedilir. O dönemde, Serasker Abdülkerim Nadir Paşa, “*Serdar-ı Ekrem*”likle Rumeli’de bulunduğu için, “*Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*” reisi olan Redif Paşa, İstanbul’daki askerin en büyük âmiri durumunda idi. Onun gayret ve çabaları sonucunda Sadrazam Mütercim Mehmed Rüştü Paşa ile Mithat Paşa elde edilmişlerdi. Yapılan görüşmelerde cülûs ve “*Kanun-ı Esâsî*” meseleleri görüşülmüştü. Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin, iç ve dış durumunun nezaketini takdir ediyordu. Umumi efkâr ile Avrupa, yeni bir hareket bekliyordu. Bu hareketin ilk belirtisi de Kanun-ı Esâsî olacaktı. Abdülhamid, Kanun-ı Esâsinin ilanı ile ilgili Mithat Paşa’ya söz verdi.

31. Ağustos 1876 günü vükelâ, ulemâ ve devlet erkânı, Topkapı Sarayı’nda Kubbe altında toplandılar. Sadrazam Mütercim Mehmed Rüştü Paşa, gözyaşı dökerek, melek hasletli Sultan Murad’ın sinir hastalığından söz ederek bu hastalığın tedavisi için şeriatın öngördüğü müddetin de geçmiş olduğunu ifade etti. Mithat Paşa da hastalığın seyri ve tedavisi için yapılan teşebbüsleri uzun uzadıya anlattıktan sonra şer’an, zamânen ve maslahaten saltanat değişikliğinin gerekli olduğunu bildirmişti. Bu arada Sırbistan ile yapılacak barış hususunda devletin tazyik altında bulunduğunu, sulhu yapma selahiyetinin de sadece Pâdişah’ta bulunduğunu, halbuki mevcut Pâdişahın “*meslûbu’s-şuûr*” olduğunu anlattıktan sonra “Bu devlet, Pâdişah olmayınca idare edilemez. Mesail ve meşagil-i külliyyede merci Pâdişah’tır. Tedvirinde muztar kaldığımız ahval-ı müşkile, fetvâ istemeye lüzum-ı kavi gösterdi” dedi. Bunun üzerine vükelâ, saltanat değişikliğinin zarurî olduğunu kabul etmişti. Sadece Tophâne müşiri Rıza Paşa: “Efendimiz rahatsız iseler de inşallah tashih-i mizac buyururlar, böyle sözlerin isnadı bile câiz olamaz” şeklinde konuşmaya başlayınca, Mehmed Rüştü Paşa hiddetlermişti. Mithat Paşa da “Yok yok, Rıza Paşa Hazretleri, uzun seneler büyük mansıplarda bulunmuşsunuz amma, bugün devletin müşkil halini fark ve temyiz edemiyorsunuz” diye sertçe bir karşılık vermişti. Sonuçta Sultan V. Murad’ın hal’i ile Veliahd Abdülhamid’in cülûsu kararlaştırılmış oldu.

Mithat Paşa'nın konuşmasından sonra, önceden hazırlanmış olan fetvâ okundu. Daha önce Sultan Abdülaziz için hal' fetvâsı vermiş olan Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, bu sefer Sultan V. Murad'ın hal'i için fetvâ veriyordu. Hazırlanan fetvâ metni şöyledir:

"İmâmu'l-müslimîn cünûn-ı mutbık ile mecnun olmağla imâmetten maksud fevt olsa uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Beyân buyrula. "El-Cevab Allah'ı a'lem olur."

"Ketebehû el-fakir Hasan Hayrullah ufiye anhu"

Bu fetvâ münasebetiyle yapılan dua sonunda gösterilen sükût, çok kısa süren bir devrin sonu ve yeni bir devrin başlangıcı demekti. Fetvâda kullanılan "*cünûn-ı mutbık*" tabiri, "daimî cinnet" mânâsına gelmektedir. Buna göre Sultan V. Murad, mecnun olduğu için tahttan indirilmişti. Durum, "*Hırka-i Şerif Dairesi*"nde beklemekte olan Sultan Abdülhamid'e bildirildi. Bu gelişmeden sonra, Veliahd Abdülhamid, Bâbüssaâde önünde kurulan tahta oturarak, Sultan II. Abdülhamid adı ile Osmanlı saltanat tahtına çıkmış oldu. Başta, Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü olmak üzere orada hazır bulunanların tamamı bu yeni Pâdişah'a bey'at ettiler. Böylece Sultan II. Abdülhamid dönemi başlamış oldu.

Bu esnada Sultan Murad'ın başkâtibi Sadullah Bey ile Valide Sultan Kethudası Salih Efendi, tahttan indirilme (hal') olayını V. Murad'a haber vererek Dolmabahçe'den Çırağan Sarayı'na nakledilmesi için yeni Pâdişah'ın irâdesini (emrini) tebliğ ettiler. Gerek bu ikisi, gerekse Rıza ve Namık Paşalar ile İstanbul Kadısı Halid Efendi "*hükmi-i takdir-i Samedânî*" ile vukua gelen şu tebeddül-i saltanatı Vâlide Sultan'a ıblâğ ettiklerinde biraz bükâ-yı tabiidenden (normal ve tabii ağlama) sonra Sultan Murad'ı harem bahçesinden bir arabaya koyarak Çırağan Sarayı'na götürmüşlerdi.

Izdıraptan başka bir şey görmeyen ve hatta akli dengesini kaybeden Sultan V. Murad'ın saltanatı, Osmanlı tarihinin en kısa saltanatı (93 gün) olmuştu. 21 Eylül 1840 (24 Receb 1256) günü dünyaya gelmiş olan V. Murad, hal' edildiği zaman 35 yaşını 11 ay ve

11 gün geçiyordu. Başka bir ifade ile 36 yaşını tamamlamak üzere idi. Hicrî takvim ile tahttan indirilişi 1293 yılında olmuştu. 93 gün devam eden saltanatı göz önünde bulundurulduğu için:

“Doksan üçte doksan üç gün Pâdişah-ı dehr olup
Göçtü uzletgâhına Sultan Murad-ı nâ-murad”

beytinde nâ-murad diye ifadesini bulan Sultan Murad'ın bu durumuna işaret edilmektedir. Sultan Murad, Çırağan Sarayı'na nakledildikten bir müddet sonra iyileşti. Fakat saltanata dönmesi artık mümkün değildi. Buradaki günlerini torunlarına ders vermek ve şarkılar bestelemekle geçirdi. Sultan II. Abdülhamid, ona karşı daima hürmetkâr ve iyiliksever bir tavır takındı. Sık sık hatırını sorup her türlü ihtiyacını karşıladı. Tahttan indirildikten sonra 27 yıl 11 ay 29 gün yaşadı. 29 Ağustos 1904'te şeker hastalığından vefat edince naşı, annesi Şevkefzâ kadının mezarı yanına, Yeni Câmi dışına gömüldü.¹⁴

Sonuç olarak söylemek gerekirse üç aydan biraz fazla (93 gün) süren Sultan Murad devrinde, kimse muradına nâil olamadı. Devir, facia ile başladı, facialarla devam etti ve facia ile son buldu. Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile bazı nâzırların katledilmesi, nihayet Sultan Murad'ın akli dengesini kaybedip tahttan indirilmesi, kaderin şaşırtıcı olaylarındandır.

14. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I. 167 - 171; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 283 - 284.

**SULTAN
II. ABDÜLHAMİD**

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Osmanlı tarihinin en kritik döneminde tahta geçen Sultan II. Abdülhamid (1876), ekonomik sıkıntılar, etnik ve azınlık gruplarının bağımsızlık mücadeleleri, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri böl ve paylaş politikaları gibi içte ve dışta pek çok problemle karşılaştı. Devleti yakından ilgilendiren önemli olaylar, onun saltanatı dönemine rastlamıştı.

Bu dönemde, birbirlerini kıskanan Avrupalı devletler, bütün güçlerini "Avrupa'nın Hasta Adamı"nı parçalayıp paylaşmak için kullandılar. Bu amaç doğrultusunda, İslâm'ın ülkenin modernizasyonuna ve gelişmesine engel teşkil ettiğine dair anti-İslâm'cı propagandaya başlamışlardı. Böylece Türk halkını medeniyetten uzak olmak ve yönetim kabiliyetine sahip olmamakla suçladılar. Devlete karşı yürütülen bu politik ve ekonomik taktikler, uluslararası ilişkilerde, önde gelen politik bir güç olmayı şiddetle arzulayan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında hız kazandı. Batı Hristiyan dünyası, Hristiyan çıkarlarının korunmasını bahane ederek, gayr-i müslim azınlık ırklarını hükümdarlarına karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. Ayrıca Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)'nden sonra Osmanlılar daha da zayıf düşerek çok ciddi ekonomik ve politik zorluklarla karşılaştılar. Onun, 33 yıl (1876-1909) süren iktidar dönemi, dünya, Avrupa ve İslâm âlemiyle olan ilişkilerin çok kritik ve sancılı bir dönemini teşkil eder.

Sultan II. Abdülhamid, hakkında en çok konuşulan hükümdarlardan birisidir. O, XIX. asır sonlarından günümüze kadar dünyanın, üzerinde en çok konuşulan birkaç şahsiyetinden biri olmuştur. Hakkında her dilde yapılan neşriyat, vagonlar dolusudur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra gelen yeni rejim, Sultan II. Abdalhamid'i mahkûm etmiş, bundan sonra ve hatta bugüne kadar bu hükümdarın lehinde hatta tarafsız yazmak ve konuşmak, yazan ve konuşanın istikbali için tehlikeli sayılmıştır. Bunun bir sebebi, II. Abdülhamid'in, asla mürteci olmamak şartıyla muhafazakâr olması ve imparatorluğu 30 yıl şahsen, muhafazakâr bir siyasetle idare etmesidir. Sultan II. Abdülhamid düştükten sonra gelen bütün rejimler, birbirinden inkılapçı oldukları için, tabiatıyla bu hükümdarın muhafazakârlığını beğenmemek durumunda kalmışlardır. Ancak tarih, siyaset değildir. Tarihçi, siyasî cereyanları tarafsız şekilde incelemeye alışmış adam demektir. Bu alışkanlığı edinemeyen, günün modasına göre söz söyleyen yazar, tarihçi değildir. Çünkü siyasî rejimler ve fikir modaları daima değişir. Bu değişiklikler içinde tarihçi tarafsız kalmasını bilmiş olmalıdır.¹

Biraz önce belirtildiği üzere, Osmanlı tarihinde hakkında en çok konuşulan Pâdişah olduğu gibi, en çok iftiraya maruz kalan Pâdişah da II. Abdülhamid'dir. Kendisinden iki yaş büyük olan ağabeyi V. Murad ile aynı hocalardan tahsil görmüş olmasına rağmen onun yazı yazamayacak kadar cahil olduğu hakkındaki rivayetler, İkinci Meşrutiyet'ten sonra düşmanları tarafından ortaya atılmış iftiralar-
dır. Nitekim bu konuda Danişmend şu bilgileri vermektedir: "Sultan Abdülhamid âlim olmamakla beraber imlâ bilmeyecek kadar cahil de değildir. Bu tuhaf isnadın mahiyetini anlamak için şimdiye kadar neşredilmiş el yazılarına şöyle bir bakıvermek kâfidir. Mesela yukarıda bahsi geçen Dorys'in mahut kitabında iki sayfalık bir müsveddesinin faksimilesi vardır. Başkası tarafından yazılmış bir

1. Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, VII, 131 – 132.

*. G. Dorys, "Abdul-Hamid İntime" adı ile Sultan Abdülhamid'e karşı düşmanca bir kitap yazmıştır.

müsveddenin tebyizi (temize çekilmiş) gibi bir şey olmadığı çizilmiş ve değiştirilmiş kelimeleriyle sâbit olan bu yazıda hiçbir imlâ yanlışı olmadıktan başka, ifadesi de birçok düşmanın üslubundan daha düzgündür.

Millet Kütüphanesi'ndeki "Ali Emîrî" koleksiyonunda "Divan 275, Hususi 648 numarada kayıtlı "Fâtih Divânı" kopyasının başındaki "Arz-ı Şûkrân" serlevhalı mukaddimede Emîrî Efendi, Sultan Abdülhamid'i sena ederken: Ecdâd-ı meâli nijad-ı izâmları misillû ahyanen inşâd-ı şiire de lûtfen tenezzül buyurduklarından bahsetmekte ve Pâdişah'ın, "Muallim-i Sultanîleri" Vak'anüvis Lûtfi Efendi'ye gönderdiği şu kıtayı da misal göstermektedir:

Haber-i inhirâf-ı tab'ı şerif
Oldu gâyet teessüre bâdi
Hak vere afiyetle ömr-i diraz
Bâ kemâl-i meserret û şâdi.

Lûtfi Efendi, bu kıtayı matbu divânında neşretmiş olduğu gibi, Ali Emîrî Efendi de uzun bir "Tesdis"ini yapmıştır. Hocasının hastalığında hatırını sormak için yazıp gönderdiği bir kıt'ayı başkasına yazdırıp benimsemeye tenezzül etmeyeceği ve bilhassa kendi iktidar derecesini çok iyi bilen hocasını aldatamayacağı muhakkak olduğuna göre, herhalde bu, kendi eseri olmak lazımdır.

Tarihte tahrif edilmiş birçok şahsiyet vardır. Bazılarının kahramanlaştırılmasına mukabil, bazıları da ejderleştirilmiştir. İkinci Abdülhamid işte bu ikinci zümredendir. Saltanat devrinde muhalifleri tarafından yabancı memleketlerde ve hal'inden (tahttan indirilmesi) sonra da düşmanları tarafından Türkiye'de yazılmış eserlerde bin türlü mübalağalarla sadece kusurlarından bahsedilmiş ve gene bin türlü iftira atılarak kanlı ve korkunç bir tip haline getirilmiştir. Mesela Ermeni komitacılarının Avrupa müdahalesine sebep olmak için yaptıkları hareketlerle ihtilâl teşebbüslerini tenkil etmiş olduğu için muhtelif memleketlerde birtakım mutaassıp Türk düşmanlarının Sultan Hamid'e taktıkları bazı çirkin lakaplar vardır. Bunların en meşhurları Fransız müverrihlerinden (tarihçi) Albert Vandal'ın

ortaya attığı “Le Sultan Rouge” (Kızıl Sultan) ve İngiltere’deki Whigs Partisi’nin meşhur reisi Gladstone’un savurduğu “The Great Criminal” (Büyük Câni) sıfatlarıdır. Hristiyanlık taassubuyla Anadolu’nun yarısını Ermenistan görmek isteyen birtakım Türk düşmanlarının bu gibi herzeler ve hatta küfürler savurmaları pek tabiidir. Fakat Ermeni komitacısına karşı Türk’ün hakkını koruduğu için mutaassıp Fransız’ın ortaya attığı “Le Sultan Rouge” lakabını Türkçe’ye tercüme edip de Sultan Hamid’e “Kızıl Sultan” diyen bazı Türklerin yüz kızartıcı gaflet ve cehaletlerine ne denilebilir?”²

Burada şunu da belirtelim ki o, son dönem Osmanlı Pâdişahlarından bazıları gibi sadece saltanat sürmekle yetinmemişti. O, gerçek anlamda hükmeden, yöneten, devletin dizginlerini elinde tutan, inisiyatif sahibi olarak sorumluluk yüklenen bir kimsedir. İcraatları ile devrine damgasını vurma becerisini gösteren Sultan II. Abdülhamid, dönemin en iyi siyasî şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İbnülemin, onun siyasî dehası ile ilgili olarak yabancıların da dikkat çekici bilgiler verdiğine işaret ederken, İngiliz donanması amirallerinden “Lord Fişer’in Times gazetesinde yayınladığı hâtıratındaki bilgileri örnek olarak verir. Gazetede ki hâtıralarda şöyle denilmektedir: “Akdeniz filosunda üç sene devam amiralligim sırasında iki önemli şahsiyetle karşılaştım. Sultan II. Abdülhamid ve Papa XIII. Leon. Birincisi, şeytanî bir zekâyâ sahip olmakla beraber diğeri daha etkileyici idi. Şahsen II. Abdülhamid’e karşı derin bir saygı ve hürmetim vardır. Halbuki bizim sergimiz (elçimiz) benim düşünceme iştirak etmiyordu. Bu gibi işlerin künhüne vâkıf olanlar, Abdülhamid’in, bütün bir Avrupa’nın en mahir ve meseleleri çabuk kavrayan (seriyû’l-intikal) diplomatlarından biri olduğunu kabul etmekte gecikmezlerdi.” İbnülemin, İkdâm Gazetesi sahibi Ahmed Cevdet’in, Fransız elçisinin hâtıratından bahsederken onun ağzından şunları söylediğine de işaret etmektedir: “Sultan Abdülhamid Han, kendisiyle oynanılır bir Pâdişah değildi. Çünkü muhakkaktır ki, onun zamanında bütün Avrupa’da onun kadar siyaset-i

2. İsmail Hamî Danişmend, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1955, IV, 285-286.

hariciyeye âşına bir diplomat yoktu. Büyük feraset sahibi bir diplomat olduğundan politika işlerini tehlikeli yerlerden geçmeyerek idare ederdi.”³

Babası Sultan Abdülmecid, annesi Şapsih Çerkez kabilesinden Tîr-i müjgân adındaki ikinci Kadın Efendidir. Sultan Abdülmecid tarafından Sadrazam Mehmed Rauf Paşa'ya hitaben yazılan ve “*Salnâme-i Devlet-i Aliye*”nin başında bulunan Hatt-ı Hümayûna göre 21 Eylül 1842 (16 Şaban 1258)'de doğmuştur. Hatt-ı Hümayûn'un, onun doğumu ile verdiği bilginin bir kısmını dil özelliğine dokunmadan buraya almayı faydalı mütalaa ediyoruz: “ Benim vezir-i sadakat mesirim. Cenab-ı Hallak-ı (Yaratan) cihanın lütuf ve inayet-i âliyesine hamd olsun. İşbu mâh-ı halin 16. dünkü Çarşamba günü saat 11 kararlarında sülb-i pâk-i şâhânemizden bir şehzâde kadem nihâde-i âlem-i şuhûd ve meserret efzâ-yı gehvâre-i vücûd olarak ismini Sultan Abdülhamid tesmiye eyleyüp seni ve cümle bendegân-ı saltanat-ı seniyemizi tebşir için işbu Hatt-ı Hümayûn-ı meserret nümûn-ı mülûkânemizi tastir ve Dârû's-saadeti's- şerifem ağası ile tarafına tesyir eyledim. Cenab-ı Vâcibül-Vücûd ömrünü memdûd ve kudûmunu zât-ı şâhânemize ve kâffe-i ibadullah'a müteyemmin ve mes'ud buyursun. Âmin...”⁴

Ağabeyi V. Murad'dan iki yaş küçük olan Şehzâde Abdülhamid'in annesi, sarayda terbiye edilmiş, “*Kalfa*” iken Abdülmecid'in kadınları arasına girmişti. İkinci Kadın Efendi pâyesine kadar yükselen Tîr-i müjgân, 3 Ekim 1852 (17 Muharrem 1269)'da veremden ölünce, Yeni Câmi'deki türbeye gömüldü. Abdülmecid, annesinin ölümüne üzülen oğlunu, Perestü* Kadın Efendi'nin şefkatli ellerine teslim etti. Kafkas Çerkezlerinden olan ve çocuğu olmayan Perestü Kadın Efendi, Abdülhamid'e analık yaparak bütün şefkat, merhamet ve dikkatini ona verdi. Abdülmecid, bir akşam Şehzâde Abdül-

3. İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, **Son Sadrazamlar**, İstanbul 1982, III, 1285.

4. Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327, II, 404.

*. Asıl adı, Farsça'da Kırılgaç demek olan Piristu ise de sarayda değiştirilerek Perestü şeklini almıştır.

hamid'i yanına çağırıp ona bir hayli öğüt verdikten sonra onu hırkasının altına alarak Perestû Kadın'ın dairesine götürmüştü. Ona: "Bak Kadınım, sana güzel bir evlat getirdim" dedikten sonra Abdülhamid'i hırkasının altından çıkarıp Kadın Efendi'ye teslim etti. Pek nazik ve kibar olan Perestû Kadın, Şehzâde Abdülhamid'i oğlu gibi gördüğünden ona iyi bakmış ve şefkat kollarını onun için sonuna kadar açmıştır. Bu sevgiden dolayı Sultan Abdülhamid, ölümünden sonra ondan söz açılınca: "Annem ölmemiş olsaydı o da bana ancak bu kadar bakabilirdi" diye ona karşı sevgi ve saygı gösterirmiş. Şehzâde Abdülhamid 1876'da Pâdişah olunca Perestû Kadın "Mehd-i Ulya-yı Saltanat" oldu.⁵ Böylece Vâlide Sultan olmuş oldu. Ayşe Sultan'ın nakline göre "Sultan Abdülhamid, tahta çıkışının ertesi günü analığının elini öperek "Siz, annesizliğimi bana bir gün hissettirmediniz, nazarımda öz validemden farkınız yoktur ve mevkiiniz "*Vâlide Sultan*" mevkiidir. Sarayda da vâlide sultanlığın bütün hak ve selahiyetlerine sahip olacaksınız. Fakat devlet işlerine müdahaleye kalkıp, şunun bunun himâyesini üzerinize almaktan, rütbe ve memuriyet heveslilerine delâletten kat'ıyyen çekinmenizi bilhassa rica ederim" demiş. Perestû Kadın da ölünceye kadar babamın bu arzu ve irâdesine riâyetkâr kalmıştır.⁶

Amcası Abdülaziz ve ağabeyi Murad'ın ardından tahtın üçüncü vârisi durumunda bulunan Abdülhamid, bütün şehzâdeler gibi sarayda özel bir eğitim gördü. Ağabeyi Murad ile birlikte eğitim gören Şehzâde Abdülhamid, Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvi Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerif efendilerden Arapça ve diğer ilimleri, Vak'anüvis Lütî Efendi'den Osmanlı tarihi, Edhem ve Kemal paşalarla Gadret adındaki bir Fransız'dan Fransızca, Guatelli ve Lombardi adındaki iki İtalyan'dan da musiki tahsil etti. Böylece geleneksel eğitimin yanı sıra, Avrupa kültürünün saraya kadar giren etkisiyle Fransızca ve Batı müziği dersleri aldı. Bir yandan da maran-

5. Daha geniş bilgi için bk. M. Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara 1980, s. 140 – 143.

6. Ayşe Osmanoglu, **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul 2007, s. 16

gozluk, tahta oymacılığı ve kakımacılığa merak sararak bu becerilerini zamanla övgüye yaraşır bir düzeye çıkardı. Çok iyi hocalardan ders alan Şehzâde Abdülhamid, yabancı dil olarak Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmişti. İlme gösterdiği ilgi tutku derecesinde idi.

Anne sevgisinden mahrum oluşunun yanında babasının da kendisine karşı soğuk davranması onu çocuk yaşından itibaren yalnızlığa mahkûm etmişti. Taht için uzak bir namzet olmasından dolayı saray muhiti de kendisine pek ilgi göstermiyordu. Saray halkı ve devlet büyükleri zeki, fakat düşünce ve kanaatlerini asla dışa vurmayan Şehzâde Abdülhamid'i pek sevmezdi. Bu yüzden hemen herkesin uzak durduğu bu akıllı şehzâde, ancak Pertevniyal Kadın'ın yardımı ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşabildi. Zekası ve politik kabiliyetinden dolayı amcası Sultan Abdülaziz, onun serbest bir ortamda yetişmesine imkân verdi. Mısır ve Avrupa seyahatlerine onu da götürdü. Şehzâdeliği oldukça serbest geçti. Babasının ölümünden sonra saraydan ayrıldı. Babasının etkisiyle saraya giren yeni tür Avrupa saçmalıklarından ve cimriliğe varacak derecede savurganlıktan kaçınmasıyla kardeşleri arasında farklı bir duruma geldi. Zamanın büyük bölümünü Maslak'taki köşkü, Tarabya'daki yazlığı ve Kâğıthâne'deki çiftliği arasında kendi halinde bir hayat geçirmeye başladı. Kendisine tahsis edilen aylığı ve çiftliğini işleterek hatırı sayılır bir para elde etti. Maslak'taki çiftliğinde toprak işleriyle meşgul oldu. Burada koyun besledi, üstübeç madenleri işletti. Borsa faaliyetlerine katılarak para kazandı. Böylece para piyasaları ve işletmecilik hakkında deneyim kazandı. Tasarrufu seven tutumlu birisi idi. Bu yüzden şehzâdeliğinden beri başladığı gereksiz yere para harcamama tutumunu sürdürdü. Bundan dolayı da diğer şehzâdeler gibi hiç borçlu olmadı. Sağlığına son derece itina gösterirdi. Bu itina, ömrünün sonuna kadar devam etti.⁷

7. Cevdet Küçük, "Abdülhamid II" *DİA*, I, 217; Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul

Sultan II. Abdülhamid, iffet, haysiyet, vekar ve namus timsali bir hükümdardı. On dört sene Mâbeyn kâtipliğinde bulunmuş olan eski Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey'in hâtıratında onun bu en bariz vasfına : "Kelimenin bütün manasıyla afif idi. Yani kimsenin ırzına ve kesesine göz diktği görülmemiştir." diye şهادet edilmektedir. Topkapı Sarayı'nın Harem-i Hümayûn dairesine astırdığı ahlakî inzibat levhası Abdurrahman Şeref tarafından yayınlanmıştır. Dokuz maddeden oluşan bu talimatnâme'ye göre saray mensubu olanlar gerek görev icabı, gerekse izinli olarak sarayın dışına çıktıkları zaman memuriyet ve mevkileri bakımından çok dikkatli olacaklardır. Bunlar, kötü yönlelere çekilebilecek hareketlerden sakınacakları gibi, halk tarafından hoş karşılanmayan ve durumları belli olmayan kimselerle konuşup sohbetle bulunmayacaklardır. Keza halkın örf, adet ve geleneklerine ters düşen hareketlerden de sakınacaklardır. Talimatnâmenin beşinci maddesinde de belli bir saatten sonra (akşam saatiyle yarım) Haremağaları bile Harem dairesinde kalamayacaklardır.⁸ Görüldüğü gibi Sultan II. Abdülhamid, saraydan başlamak üzere zâbita-i ahlakiyeye bütün memlekette fevkalade bir önem vermişti. Böylece toplumdaki ahlâkî bozulma ve dejenerasyona engel olmaya gayret ediyordu. O son derece dindar bir kimse idi. Bundan dolayı da mutaassıp değildi.

ABDÜLHAMİD'İN TAHTA GEÇİŞİ (CÜLÛS)

34. Osmanlı Pâdişahı olan Sultan Abdülhamid, 21 Eylül 1842 (16 Şaban 1258)'de dünyaya geldiğine göre, Osmanlı saltanat tahtına geçtiği zaman 34 yaşını doldurmak üzere idi (33 sene, 11 ay, 11 gün). Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişi ile ilgili bilgi, V. Murâd'ın tahttan indirilişi konusu işlenirken anlatıldığı için üzerinde fazla

1983, II, 217; Engin Akarlı, "II. Abdülhamid Hayatı ve İktidarı" **Osmanlı**, Ankara 1999, II, 253.

8. Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümayûnu" **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, I, 468 - 469.

durulmayacaktır. Ancak ana hatlarıyla da olsa kısaca temas etmekte fayda vardır.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine V. Murad Pâdişâh olunca Şehzâde Abdülhamid de veliahdliğe yükselmişti. Yeni Pâdişâh genç ve sağlıklı idi. Bu bakımdan Abdülhamid'in Pâdişâh olma ihtimali zayıftı. Fakat V. Murad, geçirdiği ruh sarsıntılarının sebebiyle kısa zamanda dengesizlikler göstermeye başlayınca tahtta kalması imkânsız hale geldi. Bunun üzerine Veliahd Abdülhamid'e saltanat yolu açıldı. Ancak bu konuda çeşitli görüşler vardı. Bunların başında da devlet yönetiminin bir naible yürütülmesinin mümkün olabileceği görüşü geliyordu. Bunun sebebi de Sultan Abdülaziz'in, henüz 3 ay önce bir darbe ile tahttan indirilmiş olmasıydı. Bu kadar kısa zamanda ikinci bir pâdişâhın saltanatına son verilmesi kötü yankılara yol açabilirdi. Bundan başka tam yetkili olmayan bir naibin bulunduğu devlet yönetimine Sultan Abdülaziz'in saltanatına son veren ekip daha kolay hâkim olabilirdi. Abdülhamid, bu yolda kendisine yapılan teklifleri kabul etmedi. O, devlet başkanlığının gerçek bir Sultan'la temsil edilmesini istiyordu. Sadrazam Mütercim Mehmet Rüşti Paşa ve Mithat Paşa ile görüşerek onları ikna etti. İlkine makamında bırakılacağını, ikincisine de meşrutiyetin ilanına taraftar olduğunu bildirdi. Bunun üzerine V. Murad tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamid geçti.

Sultan II. Abdülhamid, Topkapı Sarayı'nda toplanan vükelâ, ulemâ ve ümerâdan müteşekkil meclisin huzurunda okunan Fetvâ gereğince "şer'an ve tab'an tahttan indirilmesi ilan olunan biraderi V. Murad'ın yerine "vâris-i meşrû ve tabîi" sıfatıyla 31 Ağustos 1876 (11 Şaban 1293) Perşembe günü saat 12'de Osmanlı saltanat tahtına geçti. Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan V. Murad'ın tahttan indiriliş hakkındaki görüş ve ilgili fetvânın oluşumu hakkında bilgi verdikten sonra yeni pâdişâhın cülûs ve bey'at merasimi hakkında şu bilgileri verir: "Bunun üzerine Sadrazam, Şeyhülislâm ve Mithat Paşa, Hırka-ı Saâdet dairesinde beklemekte olan Abdülhamid'in yanına giderek kendisine fetvayı okuyup verdikten sonra "ittifak-ı

umumî" ile hilafet tahtına cülûslarının kararlaştırıldığını arz ederler. Bey'at için kendilerini Bâbü's-saâde önüne konulan Osmanlı tahtına davet ederler. O sırada, V. Murad taraftarlarının herhangi bir suikastına fırsat vermemek için bey'at merasiminin Bâbü's-saâde içindeki arz odasında yapılması istenmiş ise de sadrazam, "de'b-i dirîn-i Osmanî üzre" Bâbü's-saâdenin önünde yapılmasını istediğinden taht oraya konmuştu. Binaenaleyh, Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretleri yukarıda zikrettiğimiz Perşembe günü ki 1293 senesi Şaban ayının 11'i idi saat beşi çeyrek geçe (günümüz saatiyle 12,15) cülûs buyurdular. Usûl-ı kadimesi vechiyle evvela Nakibü'l-eşraf ve Reisü'l-ulemâ Mustafa İzzet Efendi ve ba'dehû bi'l-cümle vükelâ ve ulemâ ve ricâl-ı askeriye ve mülkiye ve sair huzzar (orada bulunanlar) bey'at resmini (merasimi) ifa etmeleriyle mevaki-i mu'tadeden ve donanmadan toplar atılarak ilan-ı cülûs olundu. Ve üç gün üç gece şehir donanması (şenlik) edildi.⁹ Pâdişahın tah-ta cülûsu esnasında başta pâyıtaht (başkent) olan İstanbul olmak üzere bütün bir Osmanlı ülkesinde üç gün üç gece şenlikler yapılmıştır. Bu üç gün zarfında beş vakitte her taraftan toplar atılıyor, limanda demirli bulunan gemiler renga renk bayraklarla donatılmıştı. Minareler ışıklarla ortalığı aydınlatıyordu. Halk, birdenbire yükselip yağmur gibi inen havai fişekler ve harp gemilerinin maytaplarını büyük bir coşku ile seyrediyordu. Cülûsun üç günü böyle bir neşe ile geçtiği gibi, dördüncü Sultan Abdülhamid'in bir kız çocuğunun dünyaya gelmesi, beşinci gününün de bizzat hükümdarın doğum günü olması, yedinci günü de "Kılıç Alayı" sebebiyle ilk hafta hep böyle şenliklerle geçti.¹⁰

Sultan II. Abdülhamid'in cülûsu ile ilgili olarak o günkü gazete-lerde şu haber yer alıyordu: "Sultan Murad-ı Hâmis (V. Murad) Hazretlerinin cülûs-ı hümayûnlarından birkaç gün sonra mübtela oldukları illetin tedavisine hayli vakit sa'y ve gayret olunmuş ise de hükm-i ezeli-i kaderle netice-i matluba hâsıl olamayarak devlet

9. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul 1326, I, 170.

10. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, I, 101.

şimdiki gavail ve ihtiyacatı münasebetiyle fevkalade bir gayrete ve Sultan-ı müşârûn ileyh hazretleri ise istirahatata muhtaç olduğundan cânib-i şer'-i şeriften verilen fetvâ mucibince, vâris-i meşrû-ı saltanat şevketlû kudretlû mehabetlû Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni b. Abdülmecid Han Gazi Hazretleri dün saat beşi çeyrek geçerek taht-ı Osmaniye cülûs buyurmuşlardır.”¹¹

SALTANATIN İLK GÜNLERİ

Halk açısından Sultan Abdülhamid döneminin ilk günleri, yukarıda işaret edildiği gibi bir şenlik havasında geçmişti. O, saltanatının ilk günlerinde serbest bir şekilde hareket etmek suretiyle halkla daha yakın temas kurmayı tercih ediyordu. Halkla birlikte namaz kıldığı için herkes kendisini görüyordu. O da bu sâyede halkı görüyordu. Fakat hemen her dönemde olduğu gibi bu dönemde de dini istismar eden birtakım kimseler etrafta boy göstermeye başladılar. Din bilginleri arasına karışmış ve dinî kisveye bürünmüş olan bazı kimseler, yeni hükümdar hakkında halkın zihnini bulandırmak ve kendisinden soğutmak için: “Rüştü ve Mithat Paşalar kâfirdir. Padişah, onları karşısına almış ve arkasına Frenk gömleği giymiş câmide konuşuyor. Millet-i İslâmiyeyi, gayr-i müslim cemaat mebuslarının hükmiyle zebûn edecekler” diye ileri geri konuşmaya başladılar. Onlar, Pâdişah aleyhine bu propagandaları yaparken o, toplumun halk, vükelâ ve devlet ricali ve kalem erbabı gibi toplumun bütün katmanları ile görüşüp fikir teatisinde bulunuyordu.¹²

31 Ağustos günü Topkapı Sarayı'nda Osmanlı saltanat tahtına oturan Sultan II. Abdülhamid, “*Kılıç Alayı*” için 7 Eylül 1876 (17 Şaban 1293) Perşembe günü saltanat kayığı ile Dolmabahçe Sarayı'ndan Eyüp Sultan'a gitti. İstanbul halkı o gün, İstanbul'da çalışan bütün vapurlar sefaret beylik gemileri, çeşitli kayık ve sandallar

11. Osman Nuri, *Abdülhamid Sâni ve Devr-i Saltanatı*, I, 100.

12. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, III, 1277 - 1278.

ile Eyüb'e gitmeye başlamış, yeni hükümdarın geçeceği yollar büyük bir kalabalıkla dolmuştu. Vüzera, ümerâ ve ulemâ öğle namazından önce Eyüp İskeleyi'nde toplanıp Pâdişah'ı beklemeye başlamışlardı. Sultan II. Abdülhamid, o gün daha önce Dolmabahçe Sarayı'ndan hareket ettiği 13 çifte köşklü saltanat kayığı ile Eyüb'e doğru hareket etmişti. Pâdişah ve maiyetindeki zevat, âdeta bütün Haliç'i kaplayan renkli ve zengin bir manzara teşkil eden seyir kayıkları ile selam vaziyetinde duran donanma-yı hümâyûn önünden geçerek Eyüb'e gelmişlerdi. Tamamen al renkli kadife ile kaplanmış bulunan iskele üzerinde, kılıçlarıyla selam vaziyetinde duran iki sıra zâbitân yer almıştı. Biraz ilerideki câmi avlusunda vükelâ, ümerâ ve diğer devlet erkânı üniformalı oldukları halde bekliyorlardı. Pâdişah iskeleye ayak basınca bando çalmaya başladı. Hükümdar, ellerinde altın buhurdanlar tutan Teşrifat Nâzırı ile Eyüp Baş İmamının arkasından câmie girdi. Öğle namazının kılınmasından sonra Pâdişah, Ebû Eyüp el-Ensârî türbesine geçerek Hz. Ömer (r.a.) mübarek kılıcını kuşanmıştır. Bu esnada 50 kadar kurban kesilmişti. Orada icra edilen kılıç kuşanma merasiminden sonra Pâdişah, beyaz bir Arap atına binerek Edirne Kapı tarafına doğru yol aldı. Osman Nuri, dönüş yolculuğunu bütün tafsilat ve haşmetiyle anlattıktan sonra "Abdülhamid, Edirne Kapısından şehre girdikten sonra geleneğe uygun olarak önce Fâtih Câmii haziyesinde bulunan Fâtih Sultan Mehmed türbesini, arkasından da Sultan Selim Câmii'ne giderek Sultan Abdülmecid'in türbesini ziyaret etti. Oradan Şehzâdebaşı, Bâyezid ve Divan Yolu'ndan Topkapı Sarayı'na gelmişti. Burada bir müddet istirahatından sonra saltanat kayığıyla Dolmabahçe Sarayı'na dönmüştü. Ertesi gün "*Cuma Selamlığı*" Dolmabahçe'de Vâlide Câmii-i Şerifi'nde icra edilmişti" der.¹³ Görüldüğü gibi dönüşü esnasında âdet olduğu üzere atalarından bazılarının türbelerini ziyaret eden Hünkâr, yine âdet olduğu üzere bir hayli sadaka da dağıtmıştı.

13. Daha geniş bilgi için bk. Osman Nuri, age. I, 108 – 109.

Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk zamanlarında devlet, en buhranlı günlerini yaşıyordu. Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında başlayan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına V. Murad döneminde Sırbistan ve Karadağ muharebeleri de eklenmişti. Bu isyanları kışkırtan ve destekleyen Rusya, "Şark Meselesi"ni halletmek üzere fırsat kolluyordu. Mali imkânsızlıklar yüzünden isyanlar bastırılmıyordu. Abdülaziz'in son yıllarında Mahmud Nedim Paşa'nın, dış borçların ödenmesi ile ilgili kararı, Avrupa'da büyük tepkilere yol açmıştı. Bu yüzden de yeni bir yardım alınması imkânsız hale gelmişti. Avrupa kamuoyu Osmanlı Devleti aleyhine dönmüş durumda idi. İşte Sultan II. Abdülhamid böyle bir miras devralmıştı.

Bu şartlar altında Abdülhamid, büyük bir iyi niyet gösterisi ile işe başladı. Osmanlı tarihinde o zamana kadar görülmemiş birtakım hareketlerle kısa sürede ordunun ve halkın gönlünü kazandı. Yeni Sultan, 14 Eylül günü Seraskerlik Kapısı'nda (günümüzde İÜ. Merkez binası) subaylarla yemek yiyen Pâdişah, burada: "Serasker Paşa, Paşalar, Beyler, Efendiler" hitabıyla başlayan bir konuşma yaptı. Onun bu konuşması, Serasker vekili Müşir Redif Paşa tarafından cevaplandırıldı. 15 Eylül akşamı Yıldız Sarayı'nda nâzırlar, devlet ve saray erkânı ile yemek yedi. Burada yaptığı konuşmada da oradaki zevatı aralarındaki bütün ihtilafları unutup devlet hizmeti görmeleri gerektiğine işaretle onları milli birliğe davet etti. 18 Eylül'de Kasımpaşa'daki Bahriye Nezâreti'ne gitti. Burada amiral ve subaylarla birlikte karavana yedi. 5 Ekimde Süleymaniye'de Meşihat (Şeyhülislâmlık makamı)'ı ziyaret etti. Burada ulemâ ile birlikte iftar yemeğini yedi. 9 Kasım'da Haydar Paşa askerî hastahanesine gidip Balkan cephelerinden gelen harp yaralılarını birer birer ziyaret edip hatırlarını sorduktan sonra onlara atıyyeler dağıtmıştı. Şehzâde ve nâzırlarla Marmara, Boğaz ve Karadeniz'de vapur gezintileri yaptı. Câmilerde halkın arasında namaz kıldı.¹⁴ Böylece Osmanlı tarihinde görülmemiş derecede demokrat bir hükümdar şah-

14. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 289.

siyetiyle ortaya çıktı. Yeni hükümdarın bu ve benzeri jestleri, halk ve ordu mensupları arasında memnunluk uyandırdı. Herkeste ve özellikle orduda bir moral düzelmesi görüldü. Sırlarla yapılan savaşlarda Türk ordusu önemli başarılar elde etti. Fakat Rusya'nın derhal savaşa son verilmesi konusundaki ultiatomu üzerine Sırbistan'la üç aylık bir ateşkes mütarekesi imzalandı. Bu arada İngiltere "Şark Meselesi"nin İstanbul'da toplanacak bir konferansta ele alınmasını istiyordu.¹⁵

Bütün bunlara rağmen halk, yeni Pâdişah hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değildi. Zira veliahtlığı 3 ay gibi kısa bir müddet sürmüştü. Bu da halkın onu tanıması ve hakkında bir karara varması için kısa bir zaman dilimi idi. Bu yüzden pâdişahlığını aksettiren top seslerini bir sürpriz olarak karşılamıştı. Karal'ın ifadesine göre onun tahta çıkışını hazırlayan Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Mithat Paşa da onun hakkında tam ve kesin bir bilgiye sahip değillerdi.¹⁶

Son dönemlerde Bâbîâlî erkânı arasında gönül birliği ile iş görmenin geleneği bozulmuştu. Sadrazamlık başta olmak üzere büyük hizmet mevkileri liyakatten çok birtakım entrikalarla elde ediliyordu. Bu mevkilere gelen sağlam ve dürüst kimseler, makamlarında fazla tutunamıyorlardı. Sultan Abdülhamid, bütün bunların farkında idi. O, yüzyıllarca devam eden bir devletin tebeası olan halkının hükümdarlarından istediği tek şeyin adâletle yönetilme olduğunun farkında idi. Hürriyet ise yeni bir kavramdı. Bu kavram da adâleti gerçekleştirmek için bir araçtı. Adâlet ile hürriyet arasındaki bu ilgi de sayısı pek az kimse tarafından kavranmıştı. Buna rağmen o da, başlangıçta bu sayısı az olanlar arasına katılmıştı.

Âdil bir Pâdişah olarak hizmet etmek, her şeyden önce, vükelâ elinde oyuncak olmamak ve onlara karşı güven sağlamakla müm-

15. A. H. Ongunsu, "Abdülhamid II" *İslâm Ansiklopedisi (İA.)*, I, 76; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 217.

16. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, VIII, 2

kûn olduğunu bilen Abdülhamid, tedbirli olmak zorunda idi. Sultan'ın, kendisini tahta çıkaran Sadrazam Müterecim Mehmet Paşa ile Mithat Paşa'ya güveni yoktu. Bununla beraber başlangıçta dayanacağı başka bir kuvvet te yoktu. Yönetimde tecrübesiz olması, şimdilik bu Paşa'larla beraber çalışmasını gerektiriyordu. Nitekim o, Sultan Abdülaziz'i hal' eden ve hala sadârette bulunan Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi ve Mithat Paşa'yı görevlerinden uzaklaştırmak ve gerçekten güvenebileceği bir vükelâ heyetini teşkil etmek istiyordu. Bununla beraber dahili bazı sebepler ile umumi efkârın düşüncesinin bozulmamasını istiyordu. Adı geçen bu zevatın gerek askeriye, gerekse halk arasında taraftarlarının bulunması, onların görevden alınmasını zorlaştırıyordu. O bakımdan yavaş yavaş bunların şöhretlerinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu durumun meydana gelebilmesi için de beklemekten başka çare yoktu.¹⁷ Bu sebeple o, saltanatının ilk günlerinde yeni bir devrin Pâdişahı gibi ümit verici hareketlerde bulundu. Bu hareketlerinde şahsî ve keyfî bir idare kurma niyetinde olduğuna dair bir işaret sezmek mümkün değildir. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın ifadesine göre cülûstan sonra arz odasında Sultan Abdülhamid'e artık kendisinin yorulduğunu, hele Sultan Abdülaziz'in hal'inde bulunmuş olmasının da artık hoş karşılanmayacağını beyan ederek görevden af etmesini dilemişti. Fakat Hünkâr kendisine: " Ben sizi kat'a bırakmayacağım. Benim babam ve hem de milletin babasısınız. Sizin reyiniz munzam olmadıkça hiçbir şey icra etmeyeceğim"¹⁸ demiş. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Pâdişah, Bâbiâlî (hükümet)'nin serbestçe hareket edebileceğini ima etmiş oluyordu. Mithat Paşa'ya da Kanun-ı Esasî'nin ilan olunacağı hususunda önceden vermiş olduğu sözünü tekrarlamıştı. Genç Osmanlıların en ateşli üyesi Namık Kemal'i bile cülûsunun sekizinci günü huzuruna kabul ve bir saatten ziyade sohbet etmişti. Bu sohbet esnasında V. Murad'ın durumundan söz açılmış, onun, kendisini kışkandığını anlatmış olan Sultan II. Abdülhamid, esnada ona

17. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 172.

18. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 117.

“Allah afiyet versin birader (V. Murad) menviyatını (niyetlerini) daima benden gizlerdi. Ve sizlerle hususiyet peyda ettiğimi hiç istemezdi. Cenab-ı Hakk’ın cilvesine bakınız ki, bugün o, sizi görse tanıyacak halde değil iken tasavvurlarını gizlediği ve sizi kışkandığı kardeşini, kendisinin yapmaya muvaffak olamadığı şeyleri icraya vâsita eddi. Hırka-i Şerif odasında secde-i şükrâne kapanıp bu lütfi ilâhiye mazhariyetimi kemal-i tazarru’la niyaz eyledim. Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım. Bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim” demişti.¹⁹ demek suretiyle onun fikrinde olanlarla da işbirliği yapma niyetinde olduğunu hissettirmişti.

Sultan II. Abdülhamid, saltanata gelir gelmez merasim ve teşrifat (protokol) kaidelerine de sadelik getirmişti. Eskiden beri sadrazam ve vezirler (vükelâ) huzura girdiklerinde ayakta durmaları kanun gereği iken o, Mehmet Rüştü ve Mithat Paşalarla daha ilk karşılaşmada onların oturmalarını emrederek kendilerine sigara vermişti.²⁰

Sultan Abdülhamid, Harem ağalarını da protokola dahil olmaktan çıkarmıştı. Tahta geçer geçmez harem ağalarının törenlere katılmalarını yasakladı. Başta vezir pâyesindeki Dârü’s-saâde Ağası olmak üzere harem ağaları eski rütbelerini II. Meşrutiyet’e kadar muhafaza ettilerse de, Harem dışına çıkmaları artık tarihe karışmış oldu.

Fakat bütün bu yeni anlam taşıyan söz, hareket ve uygulamasına karşı Sultan II. Abdülhamid, bir pâdişah olduğunu ve devletin yönetiminden sorumlu bulunduğunu gözden ırak tutmuyordu. Sultan Abdülaziz ve V. Murad’ın felaketler içinde sona eren dönemleri ve birkaç nâzırın hayatına mal olan Çerkes Hasan olayının etkisi altında yaşıyordu. Bâbiâli ile saray münasebetleri ve mücadelesinin mahiyetini de iyice kavramıştı. Gaflete kapılan veya zayıf irâde ile hareket eden pâdişahlara merhamet edilmediğini bildiği gibi, başkaları tarafından yapılan hataların da kendisine yükleneceğini biliyordu. Hatta bunu kısmen de gözleri ile görmüştü.

19. İbnülemin, age. III, 1278

20. Osman Nuri, age. I, 102.

MÜTERCİM MEHMET RÜŞTÜ PAŞA'NIN İSTİFASI

Daha önce de belirtildiği üzere Sultan Abdülhamid, Mehmet Rüştü Paşa'ya danışılmadan ve onun fikri alınmadan bir şey yapmayacağını söylemişti. Aslında Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa da bunu istiyordu. Fakat Pâdişah ona tam olarak güvenemiyordu. Abdurrahman Şeref'in ifadesine göre Sultan II. Abdülhamid, Mütercim Mehmet Paşa'nın mürai, ikiyüzlü, kabiliyetsiz ve bütün hareketlerinin sahte olduğuna inanıyordu.²¹ Sultan Abdülhamid bu düşüncesinde pek haksız da sayılmazdı. Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, doğru bir kimse olmakla birlikte büyük ve önemli işlerin üstesinden gelebilecek kabiliyette bir devlet adamı değildi. Geniş görüşlü olmadığı gibi kuvvetli bir iradeye de sahip değildi. Bu dönemde devlet, bir taraftan Sırbistan ve Karadağ ile devam eden savaşlarla uğraşırken, öbür taraftan Avrupa'nın büyük devletleri ile siyasi ve diplomatik münasebetlerin rayına oturtulması gerekiyordu. Keza Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması hazırlıkları gibi ağır sorumluluk isteyen işler, sağlam bir iradeye sahip sadrazama ihtiyaç hissettiriyordu. Böyle bir zamanda Pâdişah ile Sadrazam arasındaki münasebetlerin düzgün gitmesine imkân yoktu.

Pâdişahın, cülusu münasebetiyle halka ilanı gereken Hatt-ı Hümayûnunun hazırlanmasını Mithat Paşa'ya havale etmesi, Abdülkerim Paşa'yı Seraskerlikten azlederek yerine Redif Paşa'yı getirmesi ve Kanun-i Esasi hazırlıklarını idareye kalkışması, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın saray nezdindeki itibarının düşmekte olduğunu göstermekte idi. Mısır askeri meselesi de Pâdişah ile Sadrazam'ı arasındaki ipleri büsbütün gerdi. Mısır Hidiv'i, İsmail Paşa, Sırbistan seferine yardım maksadıyla Arap askerlerden oluşan iki alayı İstanbul'a göndermişti. Sadrazam, bu askerlerin İstanbul'da kalmalarını ve buradaki asayişini sağlamalarını istiyordu. Bu yüzden onlar cepheye gönderilmelerine taraftar değildi. Ona göre cephelere sadece Türk askeri gönderilmeliydi. Pâdişah ile Serasker bu fikre sıcak

21. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 197

bakmadılar. Bu arada, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Arap taburlarının da kullanılmış olduğunu hatırlayan hükümdar, Mısır askerinin Tuna boyuna gönderilmesinde ısrar etti. Onun bu konudaki irâdesi yerine getirildi.

Sadrazamın, Pâdişah'a karşı direnebilmesi, ancak halka dayanması ile mümkündü. Halbuki cülusu takip eden haftalarda halk arasında, V. Murad'ın, hastalık yüzünden değil, şahsî ve hissî sebeplerle tahttan indirilmiş olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Bu hareketin sorumlusu olarak Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa gösteriliyordu.

Sadrazam, halk nezdinde de itibarının silinmekte olduğunu görünce sadâretten çekilmeye karar verdi. Bu sıralarda Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı harp hazırlıklarına başlaması, devletin, Hristiyan çoğunluğunun meskûn bulunduğu vilayetlerin durumunu görüşmek üzere İstanbul'da başlaması gereken milletlerarası bir konferansın hazırlıklarının yapılması ve Kanun-i Esasî'nin ilanı için faaliyetlerin ilerlemesi gibi önemli meseleler ortaya çıkmıştı. Mehmet Rüştü Paşa, bu problemlerden çıkması muhtemel olan başarısızlıklara bulaşmamak için 19 Aralık 1876'da görevinden istifa etti. İki buçuk ay kadar sürmüş olan sadrazamlığı zarfında önemli hiçbir mesele halledilmemişti.²²

MİDHAT PAŞA'NIN SADÂRETE GETİRİLİŞİ

Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, sadâretten çekilirken yerine Mithat Paşa'nın getirilmesini tavsiye etmişti. Saray ekibi de bu tavsiye istikametinde Pâdişah'a telkinde bulundu. Devletin içinde bulunduğu iç ve dış buhranı ancak Midhat Paşa ortadan kaldırabilirdi. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid, istemeyerek de olsa "hasebezzaman" ve "bizzarûre" 19 Aralık 1876 günü Midhat Paşa'yı sadâret makamına getirdi.²³ Öyle anlaşıyor ki Pâdişah, Mithat Pa-

22. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 291; Karal, **Tarih**, VIII, 4 - 5.

23. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, I, 343.

şa'yı isteyerek değil, zaman ve durumun icabı olarak bu tayini yapmıştı. Sultan II. Abdülhamid, gerek vekil, gerekse diğer devlet erkânı hakkında kendi tecrübelerine göre bazı fikirler edinmişti. Ona göre Mithat Paşa, bir anlamda ne yaptığını bilmeyen ve zamanı takdir edip ona göre değerlendirme yapmaktan acizdi.²⁴Bu dönemde Mithat Paşa yerli ve yabancı efkâr nezdinde büyük bir şöhrete sahipti. Mithat Paşa da Pâdişah'ın kendisi hakkındaki düşüncesini bildiği için ona pek itimad edemiyordu. Aralarındaki fikir ayrılığı, cülûsu takip eden günlerde, Hatt-ı Hümayûn metninin tesbiti münasebetiyle başlamıştı.

Midhat Paşa'nın sadrazamlığa tayini, meşrutiyet taraftarlarınca çok olumlu karşılandı. Bu tayin, ülke içinde ve dışında büyük memnuniyetlere sebep oldu. Mithat Paşa'nın taraftarları gerek İstanbul'da, gerekse devletin diğer şehirlerinde onu, devrin en büyük temsilcisi olarak selamladılar. Ülke dışındaki Türk ve Müslümanlar da onun devleti buhranlardan kurtaracağına inanıyorlardı. Ahmed Saib, Mithat Paşa'nın sadârete getirilişinin ülke ve ülke dışında sebep olduğu memnuniyeti şöyle dile getirmektedir: “Diyebiliriz ki, Mithat Paşa'nın sadârete gelmesi, adeta ortalığı sarstı. Şu sırada yalnız Memâlik-i Mahrûse'de bulunan ahali değil, diğer mütenevvi' kıtaat-ı İslâmiye'de bulunanlar dahi merkez-i Hilâfet için gayet korkunç bulunan şu “Şark Meselesi” karışıklığında Paşa-yı müşârun ileyhin makam-ı iktidara gelmesini can u gönülden arzu ediyorlardı. Çünkü bu zatın maharet-i fevkaladesine emniyetleri vardı.” Müellifimiz, ülke içinde Mithat Paşa'ya olan sevgi ve muhabbeti, daha tafsilatlı bir şekilde dile getirmektedir. Ancak biz, onun dış dünya ile ilgili sözlerini kısaca buraya almak istiyoruz: “Mithat Paşa'nın, şu esnada sadârete gelmesi umum hamiyetperver Müslümanları ne kadar memnun ettiyse Avrupa efkâr-ı umumiyesine de icra ettiği te'sir, ondan az değildi. Öteden beri Türklere az çok meyli bulunan Macarlarla İngilizler, pek ziyade memnun oldular. Bu memnuniyette o milletlerin re's-i idarelerinde (idarenin başında) bulunan zevat

24. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 197.

dahi dahil idi.” dedikten sonra o zaman İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi’nin kendi hükûmetine bir rapor olarak çektiği telgrafın metnini vermektedir. Bunda belirtildiğine göre Mithat Paşa, Hürriyet ve Meşrutiyet Türkiye’sinin yetiştirdiği en büyük adam diye takdim ediliyordu. Prens Bismark da bir Rus gazetesine verdiği demeçte Mithat Paşa’yı asrın en büyük adamı olarak görmekte, Şark işlerinin onun sayesinde yoluna gireceğini bildirmekte idi. Yeni Sadrazam’ın gelişi ile birlikte Paris ve Londra borsalarındaki Osmanlı kağıtları birdenbire beş Frank yukarı çıkmıştı. Paşa, sadârette kaldığı müddetçe bunların değeri hemen her gün yükselmekte idi. Zira Avrupa’daki efkâr-ı umumiye ve ticaret erbabı da bu yeni sadrazama güveniyordu.²⁵

TERSÂNE KONFERANSI

Osmanlı Devleti, dünya devletleri arasındaki büyüklüğünü ve gücünü yitirmeye başladığı andan itibaren, sahip olduğu geniş ve zengin topraklar üzerinde yabancı güçlerin nasıl büyük bir ihtirasla çıkar hesapları yaptıklarını görmüştü. Devletin, büyük ve köklü müesseselerinin tahribi, önce dahili, sonra da harici bir takım gailelerin çıkmasına sebep olmuştu. Bu gaileler sonucu gittikçe zayıflayan devletin tebeası ve toprakları üzerinde ecnebi mücadeleler yavaş, yavaş kendini göstermeye başlamışlardı. Böyle bir zamanda, devletin mirasına konmak için en çok iki devlet mücadele ediyordu. Bunlardan biri Akdeniz’e inmek isteyen Rusya, diğeri de geniş Türk toprakları üzerinde ticarî menfaat ile müstemlekelerindeki (sömürgelerindeki) hâkimiyetini gözetten İngiltere idi.

XIX. asrın başından beri Osmanlı devlet ricali, devlet ve milletleri için en büyük ve hayatî tehdidi oluşturan Rusya’ya karşı, İngiltere ile Avrupa’nın öbür devletlerinin ittifakına büyük bir önem vermişlerdi. Böylece siyasî denge yolunu tercih etmişlerdi. Prensip itibarıyla doğru ve zarurî olan bu politika, bazı kimseler tarafından aşırı

25. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Saib, *Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı*, s. 62 – 66.

bir şekilde uygulanmaya ve hatta ülkenin iç işi olan bazı konular, o ülkelerin sefirleri (büyük elçi) ile görüşülerek karara bağlanır hale gelmişti. İşte Tersâne Konferansı da devletin içinde bulunduğu böyle bir durumun ortaya çıkardığı bir konferanstır.

II. Abdülhamid, Osmanlı tahtına geçtiği zaman Balkanlar adeta fokur fokur kaynamakta olan bir kazan gibiydi. Karadağ ile Sırbistan prensliklerinin isyanları devam etmekte idi. Daha önce de işaret edildiği üzere bu iki prenslik, Rusların da yardımıyla Bosna-Hersek'i de paylaşmak istiyorlardı. Fakat Osman Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, 29 Ekim 1876'da Rus generali Çarnayef'in komuta ettiği Sırp ordusunu Aleksinaç Meydan Muharebesi'nde yenince işler Rusya'nın arzuladığı istikamette gitmemeye başladı. . Bu galibiyetle Türk ordusuna Belgrad yolu açılmış oluyordu. Bu durumda Türklerin Belgrad'a girebileceklerini anlayan Rusya, bir ultimatom verdi. Böylece Belgrad'ın alınmasını önlemiş oldu. Bu arada Osmanlı hudutlarına da asker yığmaya başladı. Tek başına Ruslarla savaşı göze alamayan Bâbüâli, âsi Sırp ve Karadağlı tebeasına (vatandaş) iki aylık bir mütareke bahşetti. Ancak Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesi ve Balkanlar'da Rus nüfuzunun artması, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini endişelendirmişti. Rusya'nın bölgede güç kazanma ihtimali üzerine bunu kendi politikası açısından tehlikeli gören İngiltere'nin Balkanlar'daki ihtilafları görüşmek üzere devletlerarası bir konferansın toplanmasını istemesine yol açtı. Sonuçta Osmanlı Devleti, İstanbul'da bir konferansın toplanmasına razı oldu. Konferansa, Paris Antlaşması'nı imzalamış olan Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya katıldı. 23 Aralık 1876 (6 Zilhicce 1293)'ta İstanbul'da başlayan Tersâne Konferansı'na Osmanlı Devleti'ni temsilen Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa ile Berlin Sefiri Edhem Paşa katılmışlardı. Öbür devletler de İstanbul'da bulunan büyükelçileri ile onların yanında birer baş murahhas ile temsil ediliyorlardı. 29 günde 9 defa toplanan konferansta en çok önem verilen ve önemli kabul edilen diplomat, İngiltere'nin Hindistan Nâzırı Lord (Marki) Salisbury idi. Türk dostu ve Rus düşmanı

olan bu diplomat, savaşı önlemek istiyordu. O, tek başına Rusya'ya karşı girişeceği bir savaşta Osmanlı Devleti'nin yenilmesi halinde Rusların nerede durdurulabileceğinin şüpheli olduğunu kavramıştı. Böyle bir savaşta İngiltere'nin Türkiye'yi desteklemesi mümkün değildi. Ancak Mithat Paşa gibi birkaç kişi, İngiltere'nin Osmanlı'nın yanında savaşa katılacağı zannıyla hareket ediyorlardı.

Lord Salisbury, savaşı önlemek için bazı fedakârlıklar yapılması tavsiyesinde bulundu. Zira Rusya'da Panславist cereyan, Rus halkını Türkler aleyhine fevkalade tahrik etmişti. Rus umumi efkârını yatıştırmak için Balkanlar'daki Ortodoks Slav tebeaya karşı Osmanlı Devleti'nin bazı tavizler vermesi düşünülüyordu. 20 Aralık (3 Zilhicce) Çarşamba günü Pâdişah'a gizli bir mektup yazıp, devletin, müttefiksiz, parasız, mühimmatsız ve hazırlıksız Rusya ve Balkan Prenslikleriyle savaşmasının felaket olacağını arzettikten sonra 14 Ocak (28 Zilhicce) Pazar günü saraya gelip huzura kabul edildi. Eğinli Said Paşa'nın tercümanlığı ile son tadilatı arzedip gene kabul edilmediği takdirde konferansın dağılacağını ve sefirlerin de İstanbul'u terk edeceğini söylemişti.

Bu tehlikeli durum karşısında Pâdişah o akşam vükelâyı saraya davet etmişti. Huzurdaki müzakerede Sultan II. Abdülhamid, çok haklı olarak asker, mühimmat ve para durumunu sorunca birbirini tutmayan cevaplar almıştı. Bunun üzerine kabinenin toplanmasını ve meselenin etraflıca görüşülmesini emretmişti. Müzakerenin sonucu kendisine şu şekilde arzedilmiştir:

“Böyle tekliflerde harbetmek için askerin kuvvetine bakılmaz. Bunda istitaat aranmaz. Biz, Anadolu'ya 400 atlı ile geldik, yine 400 kişi kalıncaya kadar harp etmek lazımdır”

Danışmend'in ifadesine göre “Pâdişaha böyle bir palavrayı karar diye bildiren Mithat Paşa kabinesinin fikrince Hristiyan valilerce muhtelit (karışık) komisyonlar istiklâle münafi (aykırı) olduktan başka, diğer vilayetler için de birer su-i misal (kötü örnek) teşkil edebilir. Bu adamlar böyle bir nokta-i nazarı ortaya atarken, Girit, Sisam ve Lübnan su-i misallerinin esasen ortada mevcut olduğunu herhalde hiç düşünmemiş olacaklardır.”

Sultan Abdülhamid, savaş istemiyordu. Fakat savaş isteyen devlet adamlarının baskısı altında idi. Pâdişah, henüz böyle bir savaşa engel olacak nüfuza sahip değildi. O, bu nüfuzu, devlet adamlarının yanıldıklarının isbatı pahasına elde edilecek ve devlet büyük felaketlere uğradıktan sonra elde edebilecektir. Savaşı, İngiltere'nin yardımı ile devlete kazandıracağını ve böylece Reşid Paşa'yı gölgede bırakan bir nüfuz ve başarı elde edebileceğini sanarak, dış siyaset hakkında doğru hiçbir fikri olmayan Sadrazam Mithat Paşa istiyordu. Onu, Serasker Kaymakamı Müşir Redif Paşa ile Mâbeyn Müşiri Damat Mahmud Celaleddin Paşa da destekliyorlardı. Eğinli Said Paşa, savaşa girme kararını büyük bir ahmaklık olarak nitelerken, Rumeli'nin bütünüyle elden çıkacağını da söylemek suretiyle yanıp tutuşuyordu. Cevdet Paşa da savaşa sebep olan bu üç kişinin devleti büyük bir felakete uğrattığını bildirmektedir. Sultan Abdülhamid ile Eğinli Said Paşa ise harbe girmenin bir cinnet olduğunu düşünüyorlardı. Fakat Sadrazam Mithat Paşa ile Mahmut Paşa, harp aleyhinde bulunmanın ihanet olduğundan bahsederek Eğinli Said Paşa'yı itham ve dolayısıyla Pâdişahı bile tehdid edecek duruma geldiler.²⁶

KANUN-I ESÂSÎ VE MEŞRÛTİYET'İN İLANI

Osmanlı tarihinde, Kanun-ı Esâsî diye isimlendirilen anayasanın ilanı ve I. Meşrûtiyet döneminin başlamasına yol açan gelişmeleri, 10 Mayıs 1876'da ortaya çıkan öğrenci (talebe-i ulûm) hareketiyle başlatmak mümkündür. Daha önce de belirtildiği gibi öğrenci hareketlerinin gelişmesi sonunda saltanatta değişiklikler olmuş, Sultan Abdülaziz'in yerine Sultan V. Murad, üç ay sonra da onun yerine Sultan II. Abdülhamid geçmişti. Sultan Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'ye ve Meşrûtiyet'e taraftar görünüp saltanata getirildiği esna da Mithat Paşa da Kanun-ı Esâsî hazırlığına başlamıştı.

26. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 210-218; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devr-i Saltanatı*, I, 148-163; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 291 - 292; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 134-135.

Bir sene içinde meydana gelen üzücü olayların, etkisinin giderilmesi, halkın daha rahat bir şekilde yönetime iştirakinin sağlanması ve özellikle Avrupa'ya daha şirin gözükmeye esası üzerine kurulu bulunan Kanun-ı Esâsî istekleri, bir anlamda Avrupa ülkelerinin Osmanlı'yı anlayacağını ve belki de Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni koruyabileceğini düşünüyorlardı. Böylece toplum da rahatlamış olurdu. Fakat Mahmud Celaleddin Paşa'nın ifadesiyle, Avrupa'nın gayesi, "Devlet-i Aliyye'nin selâmet ve saadet halini mücib olacak ıslâhat yerleştirme olmadığı gibi" üçlü ittifak gereği Osmanlı Devleti'ni küçük parçalara bölmek suretiyle onu ortadan kaldırmaktı. Hal böyle olunca Batılılar nasıl olur da Osmanlı Devleti'nin lehine olacak bir şeyi isterler? Buna bir de kırk yıldan beri Islâhat ve Tanzimat adı ile uygulamaya konulan ve fakat doğru dürüst yürümeyen gelişmeleri ekleyin.²⁷ Gerçekten Kanun-ı Esâsî'nin ilanı, Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ve Islâhat Fermanı ile benzerlik göstermektedir. Nitekim Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu, Osmanlı ordusunun Nizip'te yenilmesinden sonra, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı Avrupa desteğine ihtiyaç hissedildiği bir zamanda ilan edilmişti. 1856 Islâhat Fermanı da Kırım Savaşı'ndan hemen sonra, Osmanlılar açısından elverişli bir barış antlaşmasının sağlanması için yine Batı devletlerinin desteğine olan ihtiyacın ortada bulunduğu bir zamanda okunmuştu. Bu sefer de reformcu denilen bir kişinin sadâret makamına atanması ile daha rahat ve liberal bir şekilde hareket etmesini temin ve Rusya ile ufukta görünen savaşta Batı'nın yardımını sağlamak gayesiyle mükemmel bir zaman seçilmişti. Bu düşünceler, 1839 ve 1856'daki reformcuların kafasında olduğu gibi, 1876 yılında da Mithat Paşa'nın kafasında böyle bir reform hareketi vardı. Şimdiye kadar yapılan reformların zamanlarının seçimi ve takdim tarzları, bunları gerçekleştirenlerin bu reformlardan siyasi avantaj sağlama arzusu idi.

Görüldüğü gibi, dış etkenlerin Kanun-ı Esâsî'nin hazırlanmasında rol oynadığı söylenebilir. Sırbistan ve Karadağ'la yapılan savaşın

27. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 220.

beklenin aksine Osmanlı Devleti lehine bir seyir takip etmesi, Rusya'nın diplomatik müdahalesiyle iki aylık bir mütareke yapılmıştı. Rusya'nın, bölgede güç kazanma ihtimali üzerine bunu kendi politikası bakımından tehlikeli gören İngiltere'nin, Balkanlar'daki ihtilafları görüşmek üzere devletlerarası bir konferansın toplanmasını istemesine yol açmıştı. Sonuçta Osmanlı Devleti, İstanbul'da bir konferansın (Tersâne Konferansı) toplanmasına razı olmuştu. Batılı devletleri etkilemek ve Balkanlar'da yabancı müdahalesiyle reform yapmaya gerek olmadığını, Osmanlı Devleti'nin genel bir reform yapmaya esasen istekli ve kararlı olduğunu göstermek için Kanun-ı Esâsî ilan edildi (23 Aralık 1876/6 Zilhicce 1293). Konferans, Top-hane'deki Hünkâr Köşkünde çalışmalarına başlarken ve delegeler tam yetki ile açılış formaliteleri ile uğraşırken, durum 101 pare toplantısıyla delegelere ve İstanbul halkına duyuruldu. Hariciye Nâzırı Hafvet Paşa bu top sesleri üzerine vakur bir şekilde ayağa kalkarak *"Efendiler! Halic'in öbür tarafında atılan şu toplar, Zât-ı Şâhâne tarafından ırk ve mezhep ayırımı yapmaksızın bütün Osmanlı vatanlıklarının hak ve hürriyetlerini tekeffül eden meşrutî bir idarenin kurulduğuna işaretler. Böylece altı yüz seneden beri devam eden bu idare şekli değişerek Osmanlı akvamının (kavimler, topluluklar) refah ve saadeti için yeni bir devir açılıyor. Bu büyük hâdise karşısında bizim müzakerelerimizin devamını gerek yoktur"* diye küçük bir nutuk atınca ortalıkta buz gibi bir hava esmeye başladı. Fakat birkaç dakika sonra İgnatief, bu gösterilere önem verilmeyip asıl konuya dönülmesi gerektiğini söyleyince müzakereler tekrar başladı.²⁸ Bernard Lewis, Kanun-ı Esâsî'nin ilanı zamanını şöyle bir ifade ile değerlendirir: "Böyle bir zamanlama, büyük bir reformun tam Batılı devletlerin hayırhahlığına ihtiyaç duyulan bir anda gelmesi ilk defa olmuyordu."²⁹ Aynı gün, Bâbü'lî'deki törende Pâdişahın 1876 anayasasının ilanı ile ilgili irâdesi okundu. Ancak bu ilanın yabancı delegeler üzerinde beklenen etkisi görülmedi. Aksine bu

28. Ali Fuat Paşa, **1293 - 1294 Osmanlı Rus Seferi**, İstanbul 1326, s. 29 - 30.

29. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, trc. Metin Kırıtlı, Ankara 1984, s. 164.

sürpriz gösteri, yersiz bulundu.³⁰ Kanun-ı Esâsî'nin top atışlarıyla ilan edilince Safvet Paşa bunu bir nutukla konferanstaki delegelere bildirdi. Mithat Paşa, Kanun-i Esâsî'nin ilan edilmesinin yabancı delegeler üzerinde meydana getirdiği etkiyi öğrenmek için Safvet Paşa'yı bekleyip duruyordu. Safvet Paşa gelince de tekrar tekrar "ne dediler?" diye sormaya başladı. Bunun üzerine Safvet Paşa: "Ne diyecekler, çocuk oyuncağı " dediler cevabını verince Mithat Paşa fena halde kızdı.³¹

Kanunun hazırlanmasında bir kurucu meclis veya halk temsilcilerinden oluşan bir yasama meclisi rol almış değildir. Bu bakımdan Kanun-ı Esâsî'nin şekli açıdan anayasa sayılamayacağını söyleyen hukukçular varsa da maddî hukuk açısından anayasa kabul edilmemesi için bir sebep yoktur. Anayasanın hazırlanmasında Pâdişahın haklarını korumaya özen gösteren Cevdet Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa gibi muhafazakârlarla Mithat Paşa, Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in başını çektiği liberal-reformist grup mücadele etmişlerdir. Kanun-ı Esâsî'nin en çok tartışılan maddesinin Pâdişaha yurt dışına sürgün etme yetkisi veren 113.maddesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kanun-ı Esâsî, 23 Aralık 1876 (6 Zilhicce 1293) günü, Beyazıt Meydanı'nda eski ve yeni vekiller, ulemâ, askerî rical ve değişik milletlerin reisleri huzurunda törenle ilan edildi. Törenden sonra saraya gidilerek Pâdişah'a teşekkür edildi. Bu arada halk Mithat Paşa'nın konağına gelerek "Yaşasın Sultan Abdülhamid, yaşasın Mithat Paşa" diye bağırarak sevincini ifade etmeye çalıştı. Akşam donanma şenlikleri yapıldı. Bu olayın, ülkenin her tarafına duyurulması da kararlaştırıldı.³²

Mithat Paşa, anayasa metnine ülkedeki her milletin kendi dilini resmen kullanması maddesini koydurmak istemiş ise de, bu mad-

30. Kanun-ı Esâsî'nin ilanı ile ilgili tören için bk. Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evveli Saltanatı*, s. 72 - 74.

31. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 349.

32 Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 224.

de, Sultan II. Abdülhamid tarafından kaldırılmış ve Türkçenin tek resmî dil olduğu kabul edilmiştir. Öyle anlaşıyor ki Sultan Abdülhamid, devletin devamı ve milletin bekası için Türkçe öğrenmenin de gerekliliğine inanıyordu. Nitekim Yıldız Evrakı içinde bulunan ve 22 Muharrem 1312 (26 Temmuz 1894) tarihini taşıyan Yıldız Sarayı Hümâyûnu Baş Kitâbet Daire'sinin 703 numaralı belgesine baktığımız zaman, orada Osmanlı ülkesinde bulunan gerek yerli, gerekse yabancı Hristiyanlara ait bütün okullarda Türkçe'nin öğretilmesinin mecburî tutulduğunu, bu okullardaki öğrencilerin Türk dilinde imtihan edilmeleri gerektiği belirtilmektedir. Türkçe öğretilmeyen okulların da kapatılmasının "*emr-i âlî*" gereği olduğuna işaret edilmektedir.³³

Mithat Paşa, hükümdarın bütün nüfuz ve yetkilerini ortadan kaldırmak için, anayasayı, Avrupa büyük devletlerinin müşterek kefaleti altına almak istemişti. Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını bütünüyle ortadan kaldıracak bu feci madde de çıkarılmıştı. Devlette şahsî idaresine tek ve en büyük engel olarak gördüğü hükümdar ile hânedana karşı İngiltere'ye dayanmak isteyen Mithat Paşa, Londra'nın, Türk anayasasını tekeffül etmesi için akıl hocası Ermeni hukukçu Oydan Efendi'yi İngiltere başkentine göndermişti. Ancak bu teşebbüsünden de bir sonuç alamamıştı. Bunun üzerine Mithat Paşa, İstanbul'da toplanan Tersâne Konferansı'na bu meseleyi getirip büyük devletlerin Osmanlı anayasasını tasdik etmelerini ve bu anayasa ortadan kaldırılacak olursa müdahale haklarını kul-

33. "Avrupa devletleri yalnız ülkelerinde değil, muvakkaten işgal eyledikleri mahallerde dahi kendi lisanlarını mecburiyü't-tahsil tutmakta ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede bile lisanlarını neşre çalışmakta oldukları cihetle Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de bulunan mekâtib-i (mektep, okul) Hristiyanîye'den dahi talebeye sureti cidedede Türkçe tedris (eğitim - öğretim) ettirilmesi hususunun temini ve bu mekteplerin lisan-ı Türkî imtihanlarında Maarif nezâret-i Celilesi'nden mümeyyiz bulundurularak şâkirdânın (öğrencilerin) lisan-ı Osmanî'deki derece-i tahsillerinin tahkik ve be' mücib-i nizâm mekâtib-i mezkûrenin ayrıca teftiş dahi ettirilmesi ve bunlardan şâkirdana Türkçe öğretilmeyen mekteplerin seddi (kapatılması) muktaza-yı irâde-i seniye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiden olmağla ol babta emr u ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. "

lanmalarını istemişti. Kısa bir müddet sonra devletin bütünlüğüne muhaliftir diye bir kazayı Karadağ'a vermemek için Rusya ile savaş çıkaran ve muazzam ülkelerin elden çıkmasına sebep olan Mithat Paşa'nın, Türkiye'nin istiklali hakkındaki görüşü bu merkezdedir.³⁴

Sultan Abdülhamid'in notlarında Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esâsî ile olan ilgisi ve metindeki gariplikler şöyle anlatılır: " Filhakika o, öteden beri meşrûtiyetin taraftarı idi. Lakin ismini ve bazı kitaplar-da methini işitmekle hâsıl olmuş bir taraftarlıktır... Mithat Paşa, Kanun-ı Esâsî'nin behemehal ilan olunmasını teklif ettiği zaman hiçbir devletin Kanun-ı Esâsîsini tetkik etmemiş ve bu babta esaslı bir fikir edinmemiştir. Rehberi Odyan Efendi idi. Odyan Efendi ise, o zaman bile bizde en mümtaz hukukşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim ki bu vukufsuzluk, Mithat Paşa ile Taif kalesine kadar beraber gitti."

İşte bundan dolayı bu, Mithat Paşa'nın şahsî projesi değil, başkanlığında teşekkül eden encümenin hazırladığı projedir. Bu projenin ilk şeklinde münakaşaya sebep olan önemli iki madde bulunmakta idi. Bunlardan biri, Türk dilinin resmî resmî dil olduğundan bahsedilmeyip her topluluğun kendi dilini kullanmakta serbest olduğundan söz edilmekte idi. Böylece "Meclis-i mebusûn" bir Babil Kulesi halini alacak demekti. Bu müthiş tehlikeye karşı Pâdişahın bilgisi dahilinde Eğinli Said Paşa şiddetli bir mücadele girişti. Bu mücadele sonucunda Türkçe'nin resmî dil olduğu kabul edilmişti. Bu husus, Kanun-ı Esâsî'nin 18 ve 57. maddelerinde iki defa açıkça belirtilmiştir. Münakaşaya sebep olan ikinci madde ise 113. maddenin son fıkrasıdır. Buna göre Pâdişah kimden şüphe ederse onu ülke dışına atma yetkisine sahipti. Bu madde de sonradan ülke güvenliğini tehlikeye atanlar ve ülke için zararlı oldukları zabitanın tahkikatı sonucu kesinleşenler şeklini almıştı. Başlangıçta bu maddeye itiraz eden Mithat Paşa, daha sonra buna rıza gösterecektir. Zira böyle bir uygulama onun da işine geliyordu. Nitekim kanun-ı Esâsî hazırlanırken ona muhalefet edenlerden 20 kişiyi herhangi

34. Öztuna, *Tarih*, VII, 137.

bir soruşturma ve muhakeme yapmadan sürgün etmek istemişti. Fakat Pâdişah, mahkeme kararı olmadan böyle bir sürgünün olmayacağını söyleyince de istifa etmekle adeta Pâdişahı tehdit etmişti. Nihayet keyfi bir hareketle bir gecede bunları evlerinden aldrıp her birini bir yere sürdükten başka birçok talebeyi de sürmüştü.³⁵

119 maddeden ibaret olan Kanun-ı Esâsi, 12 başlık altında toplanmıştı. Bu maddelerle oluşturulan anayasal düzenin bazı maddeleri şöyledir: Devlet, bir bütündür (md. 1), Saltanat ve hilâfet Osmanoğulları'nın en büyük erkek evladına aittir. (md. 3), Vekillerin tayin ve azli, yabancı devletlerle sözleşme yapılması, savaş ve barış ilanı, hutbelerde isminin okunması, kara ve deniz kuvvetlerinin kumandası, Meclis-i Umumi'nin toplanması ve tatili, Hey'et-i Meb'usan'ın feshi Pâdişahın dokunulmaz aklarındandır (md. 7). Devletin resmî dini İslâm'dır (md. 11). Basın kanun dairesinde hürdür (md. 12). Genel âdâbı ve asâyişi ihlal etmemek şartıyla diğer din mensuplarının din ve vicdan hürriyetiyle mezhep imtiyazları tanınmıştır (md. 13). Herkesin eğitim ve öğretim hakkı vardır (md. 15). Osmanlı toplumunun bir parçasını oluşturan gayr-i müslimler, kendi inançları doğrultusunda eğitim yapabilirler (md. 16). Osmanlı tebaasının dilekçe, mülkiyet, konut dokunulmazlığı hakları vardır (md. 14, 21, 22). Hiç kimse, kanunda öngörülen başka bir mahkemede yargılanamaz (md. 23). Müsadere, angarya ve işkence yasaktır (md. 24, 26). Sadrazam ve Şeyhülislâm bizzat Pâdişah tarafından belirlenerek tayin edilirler, diğer vekiller Sadrazam tarafından belirlenip Pâdişah tarafından tayin edilirler. Kanun-ı Esâsi'nin hiçbir maddesi hiçbir bahane ile askıya alınamaz.³⁶

Böylece, 23 Aralık 1876'dan Meclis-i Meb'usan'ın muvakkaten tatil edildiği 13 Şubat 1878 tarihine kadar devam eden I. Meşrûtiyet dönemi başlamış oldu.

35. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I, 220 - 224; İbnülemin, **Son Sadrazamlar**, I, 346 - 348; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 293 - 294.

36. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, "Kanun-ı Esâsi" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)**, XXIV, 328 - 330.

Arapça “şrt” kökünden türetilmiş bir kavram olan meşrûtiyet kelimesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasi literatüründe “anayasalı ve meclisli saltanat-hilâfet” karşılığında kullanılmıştır. Türkçe literatürde, Kanun-ı Esâsi’nin ilan edildiği 23 Aralık 1876’dan Meclis-i Meb’usan’ın geçici olarak tatil edildiği 13 Şubat 1878 tarihine kadar ki döneme I. Meşrûtiyet, meclisin yeniden toplanmaya davet edildiği 23-24 Temmuz 1908’den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi’ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun neşri ya da saltanatın ilga edildiği 1-2 Kasım 1922 tarihine kadarki döneme de II. Meşrûtiyet denmektedir. Meşrûtiyet kavramı, daha sonra Farsça’da “anayasalı monarşi” anlamıyla yer almış olmakla birlikte kök dili olan Arapça literatüre girmemiştir. İki döneme adını verecek kadar önemli bir deyim olan meşrûtiyet kelimesinin, kimin tarafından ve hangi tarihte türetilip kullanıldığı bilinmemektedir.³⁷

MİDHAT PAŞA’NIN SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ

Birinci Meşrûtiyet’in ilanından (23 Aralık 1876) bir buçuk ay kadar sonra Sultan II. Abdülhamid, 5 Şubat 1877 (21 Muharrem 1294)’de Mithat Paşa’yı sadrazamlıktan azlederek sürgüne gönderdi. Bunu, Mithat Paşa’nın ısrarı ile yeni anayasaya konulan maddedeki yetkisine dayanarak yaptı.

Sultan Abdülaziz ile V. Murad’ın tahttan indirilmelerinde birinci derecede rol oynayan, Abdülaziz’in ölüm hâdisesine ses çıkarmayan, Sultan II. Abdülhamid’in hukuk ve hatta şahsiyetini rencide edecek derecede ileri giden Mithat Paşa ile genç hükümdarın işbirliği yapmalarına imkân yoktu. Mithat Paşa, her gece kurdurduğu rakı sofrasında devletin en gizli sırlarını ifşa etmekten çekinmiyordu. Ziya Paşa ile Namık Kemal’in de katıldığı bu meclislerdeki konuşmalar, ertesi gün İstanbul halkı tarafından öğreniliyordu. Mit-

37. M. Şükrü Hanioglu, “Meşrûtiyet” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)*, XXIX, 388.

hat Paşa, bu meclislerde hayallerini bile dile getiriyordu. Bir defasında cumhuriyet ilanından, III. Napoleon gibi önce cumhurbaşkanı, arkasından da imparator olacağından bahsetmiş ve “Niye Âl-i Osman olur da Âl-i Mithat olmasın?” diyecek kadar işi ileri götürmüştü. Ertesi gün bu “Âl-i Mithat=Mithat Hânedanı” sözünü herkes duymuştu.

Mithat Paşa'nın, devletin mevcut askerinin yanında yeni bir askerî birlik (*Millet Askeri*) meydana getirme teşebbüsü, Sultan II. Abdülhamid'in sabrını taşırdı. Mithat Paşa'nın şahsına bağlı bu yeni asker, müstakil bir ordu olacaktı. Millet askeri denilen bu yeni orduya gönüllüler yazıldılar. Bunlar, Mithat Paşa'nın konağına giderek başkomutanları durumuna gelmiş olan Paşa'nın lehinde tezahürat ve alkışlarda bulunuyorlardı. Bu yeni ordu, Ziya Paşa ile Namık Kemal tarafından da destekleniyordu. Sultan II. Abdülhamid, sadrazamı, bu gönüllülerin seraskerliğe başvurarak I. Orduya yazılmaları hususunda ikaz etti. Ancak Mithat Paşa'nın teşvikiyle bu gönüllüler: “Bâb-ı Seraskerî maiyetinde askerliği kabul etmeyiz, biz milletin askeriyiz” şeklinde gösterilerde bulundular. Böylece çok daha kötü bir Yeniçeri Ocağı'nı hortlatmak isteyen Mithat Paşa, şahsına ve devlete bağlı olmak üzere birbirlerinden bağımsız silahlı iki kuvvetin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Mithat Paşa'yı azilden (görevden alma) başka, ülke dışına sürgüne mahkum eden başlıca olay, bu “*Millet Askeri*” meselesidir. Gittikçe çoğalan bu tuhaf asker taslakları, bölük bölük Mithat Paşa'nın konağına gidip reisleri olan Paşayı alkışlamaya başlayınca işin rengi değişmişti. Devlet askerliğini kabul etmeyen bu “*Millet Askeri*”nin teşkilindeki gerçek gaye ve hedef ne idi? Hangi idare ve yönetim şeklinde olursa olsun dünyada hiçbir devlet için böyle bir şeye göz yummak mümkün değildir.

İki Pâdişahı tahtından indirdikten sonra tipik bir megaloman olan Mithat Paşa, sürülürken şöyle diyordu: “Teessüf ederim ki, İstanbul'a avdetimde, ne şevketlü efendimizi bu saraylarda ve ne de mülkü yerinde göremeyeceğim.”

Mithat Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'e karşı kullandığı lisan da düşmesinin başlıca sebeplerinden biri olmuştu. Günümüzde bile hiçbir devlet başkanının, tahammül etmesine imkân olmayan, şahsen tahammül etse bile temsil ettiği devletin şerefine tahammül etmemesi gereken çok ağır sözleri kullanmaktan çekinmemiştir. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid onu huzurundan çıkarmıştı. Durum bu hale gelince artık devlet başkanı ile hükümet başkanının birbirlerine karşı olan itimatları sarsılmış demektir. Öztuna'nın ifadesiyle "bu hususta, II. Abdülhamid'de en küçük bir kusur olmadığına burada işaret etmek lazımdır. Bütün kusur, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın tabiriyle önünü, ardını gözetmez, yaptığı işi düşünmez bir adam olan Mithat Paşa'nındır."

Kanun-i Esâsi'nin ilanı ile dünya dengesinin değişeceğini zanneden Mithat Paşa, bu yüzden Rusya'nın kendilerine bir şey yapamayacağını düşünüyordu. Rusya'nın hazırlığının tamam olmadığını söyleyen Mithat Paşa ekibi, devletin iki hal' ve iki cülûs geçirdiği böyle bir dönemde toplumun bir anlamda yaralı olduğu ve hem para, hem asker hem de mühimmat bakımından hazırlıksız olduğunu düşünemiyordu. Bu yüzden alabildiğine harp taraftarlığını yapmışlardı. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "Kanun-ı Esâsi sayesinde Mithat Paşa kendisini azilden masûn sanıp taraf-ı saltanata karşı pek ağır davranır oldu." Böylece Tersâne Konferansı kararının reddinden 18 gün sonra saraya çağırılmış ve Eğinli Said Paşa marifetiyle Mühr-i Hümayûn elinden alınarak İzzeddin vapuruna bindirilerek Memâlik-i Mahrûsa'dan (Osmanlı ülkesi) uzaklaştırıldı.

Mithat Paşa, millî, dinî örf ve geleneklere aykırı davranışlarda bulunmaktan de geri kalmıyordu. Burada verilecek bir tek örnek, hem durumun vehametini, hem de Paşa'nın anlayış ve düşüncesini ortaya koyacak derecede açık bir delil olacaktır. O, Bosna-Hersek eyaletinde Türk bayrağındaki ayyıldızın yanına bir haç ilave edilmesini emretmişti. Ancak bu, eyaletteki isyanı durduramadığı gibi, Müslüman Boşnakların üzülmelerine sebep olmuştu. Devlet bayrağının, bir eyalette de olsa sadrazamın emriyle değiştirilmesi, Mithat Paşa'nın ülke ile kendisinin geleceği neler yapmak istediğinin ip uç-

larını verir mahiyettedir. Burada şunu da söylemek gerekir ki, bu haçlı Türk bayrağını taşıyan ve Hristiyanlar ile Müslüman gönüllülerden toplattırılarak teşkil ettirilmiş olan karışık bir tabur asker, bu bayraklarla İstanbul'da geçit resmi yaptıktan sonra Niş'teki tümene gönderilmişti.

Bütün bu bilgilerden sonra şunu söylemek gerekir ki, Mithat Paşa'nın önce azledilmesi, arkasından da sürgüne gönderilmesinin sebeplerini anahatlarıyla şöyle maddelendirmek mümkündür:

1. İki Pâdişahı tahtından indirme hareketine iştirak ettiği için Sultan Abdülhamid'in kendisine itimadı kalmamıştı.
2. Devleti ve milleti sonu çok kötü şekilde gelecek olan bir harbe sürüklemek suretiyle hem saraya, hem de devlete tahakküm etme gibi bir görüşte olması.
3. Özellikle akşamları birtakım gençleri içki masasında toplayıp orada devlet sırlarını açıklaması.
4. Âl-i Osman yerine Âl-i Mithat (Mithat Hânedanı)'ın devletin başına gelmesi gibi laflar etmesi.
5. Bir taraftan 4. maddede işaret edilen konular dilden dile dolaşırken, öbür taraftan Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal vâsıtasıyla devlet ordusundan ayrı ve Mithat Paşa'nın kendi tabiriyle "Müslim ve gayr-i müslim tebeanın gençlerinden mürekkep bir Millet Askeri " yazdırmaya başlaması.

Bütün bunlardan başka, yayılan bir şayiye de Mithat Paşa'nın önce sadâretten azledilmesine, arkasından da sürgüne gönderilmesine sebep olmuştu. Bu şayiye göre Mithat Paşa, cumhuriyet ilan etmek istiyor başına da ve Mekke Şerifi'ni getirmek istiyordu. Böyle bir şeyin olamayacağı bilindiği için bu şayiye, Mithat Paşa'yı sevenler tarafından ortaya atılmış bir iddia görüntüsü vermektedir. Zira sürgüne gönderilmesinin bu şekilde bir olaya dayandırılması, bir anlamda onun haksızlığa uğradığının bir delili olarak ortaya konmak istenmektedir.

Mithat Paşa, 5 Şubat günü sabah erkenden Mâbeyn'e davet edilerek üzerinde bulunan Mühr-i Hümâyûn, Eğinli Said Paşa vâsıta-

sıyla alındıktan sonra sınır dışı edilmek üzere, beklemekte olan İzzeddin vapuruna bindirildi. Vapura binmeden önce üzerinde para olmadığını söyleyince kendisine 500 altın verilmişti. Kendisine ve çevresindekilere çok güvenen, o olmadan memleketin büyük felaketlere duçar olacağını sanan Mithat Paşa, gemiye bineceği sırada Said Paşa'ya "eğer beni buradan sürerseniz memleket mahvolur" demekten de geri kalmamıştı. Kendi isteği üzerine İtalya'nın Brindisi şehrine gönderilen Mithat Paşa, Çanakkale Boğazı'ndan geçerken, İstanbul'da ihtilal çıkıp çıkmadığını bile sormuştu. Sadâreti 1 ay 17 gün süren Mithat Paşa'nın yerine İbrahim Edhem Paşa bu göreve getirilmişti.³⁸

MECLİS-İ MEB'ÛSÂN'IN AÇILIŞI

Meclis-i Meb'ûsân, Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesinden bir buçuk ay kadar sonra açılmıştı. 23 Aralık 1876'da yürürlüğe girmiş olan Kanun-ı Esâsî'ye göre Mithat Paşa'nın sürgününden hemen sonra açılması bir tesadûf değildi. Zira gerek içeride, gerekse dışarıda Kanun-ı Esâsî'nin mimarı olarak Mithat Paşa biliniyordu. Onun yokluğunda bir şey yapılamayacağı sanılıyordu. Daha önce çıkarılmış bulunan bir "talimat-ı muvakkate" göre seçilen mebuslar (milletvekilleri), İstanbul'da toplanmıştı. Bunların 69 tanesi Müslim, 46 tanesi de gayr-i müslim idi. Halk tarafından seçilen ve toplam 115 milletvekilinden meydana gelen Meclis-i Meb'ûsân üyesi ile, Pâdişah tarafından tayin edilen 26 kişiden müteşekkıl Meclis-i Âyân (senato) üyelerinin iştirak ettiği ilk Meclis-i Umumî, Dolmabahçe Sarayı'nın "Divân-ı Hümâyûn Mahalli" denilen "Muâyede" salonunda 19 Mart 1877 (4 Rebiülevvel 1294) günü büyük bir törenle açıldı. Sultan II. Abdülhamid, kardeşleri Veliahd Mehmed Reşad ve

38. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, I, 266 - 271; Cevdet Paşa, **Tezâkir** (40 - Tetimme), nşr. Cavid Baysun, Ankara 1967, s. 168; Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni**, 181 - 190; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 296 - 298; Karal, **Tarih**, VIII, 9 - 14; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, VII, 138 - 140.

Şehzâde Kemaleddin Efendiler de açılıшта hazır bulundular. Bunlardan başka diğer devlet erkânı, ulemâ, ruhanî liderler ve yabancı misyon şefleri ile gazeteciler hazır bulunmuşlardı.

Meclisi, bizzat Sultan II. Abdülhamid açtı. Hükümdar, nutkunu, Sadrazam Ethem Paşa vâsıtasıyla Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Küçük Said Paşa'ya verdi. Pek parlak olan bu nutku o okudu. Pâdişah, meclisin gizli oyla belirlediği kişiler arasından Ahmed Vefik Paşa'yı başkanlığa tayin etti. Disipliniyle meşhur olan bu devlet adamı, her kafadan bir sesin yükseldiği bu ilk mecliste, kargaşalığa mani olan başlıca unsur vazifesini gördü.

Açılış konuşmasından sonra Meclis-i Umumî (Parlamento)'nin açılışı top atışlarıyla bütün ülkeye ilan edildi. Yapılan ilk merasimden sonra, Dârülfünûn (üniversite) için yapılan ve 1933'te Adliye iken yanan muhteşem bina Osmanlı Parlamentosu'na tahsis edildi.³⁹

Osman Nuri, bu ilk Osmanlı Meclisinin açılış merasimi ile buradaki protokol kaidelerini uzun uzadıya anlattıktan sonra takriben yarım saat kadar sürmüş olan açılış nutkunu (konuşmasını) verir. Bu bakımdan biz de o konuşmanın bir kısmını buraya almak suretiyle bir anlamda ülkenin ıslahat tarihi hakkında özet bir bilgi vermiş olacağız.

“Bu nutkun kısm-i azamı, Devlet-i Aliye’ce o ana kadar icrasına teşebbüs olunan ıslâhatın bir tarihçesinden ibaret olup devletin başlangıcında kudret ve kuvvetinin emr-i hükümette adâlete ve her sınıf tebeanın hak ve menfaatine riayet olunması sâyesinde bütün âleme yayılmış olduğundan başlayarak şöyle devam ediyordu:

“Git gide ne şer’-i şerife ve ne de mevcut kanunlara uyulmaması sebebiyle geçmişteki terakki gerilemeye yüz tutmuş, önceki güç ve kuvvet zaafa dönüşmüştü. Nihayet Sultan Mahmud Han Merhum bu düzensizliği ortadan kaldırıp Avrupa medeniyet-i hâzırasının en evvel ülkemize girmesi için bir kapı açmıştı. Sultan Abdülmecid o izi takip

39. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, I, 272 – 273; Danişmend, **Kronoloji**, IV. 298 – 299; Ali Akyıldız, “Meclis-i Meb’ûsân” **DİA**. XXVIII, 245 – 247.

ederek Tanzimat-ı Hayriye'yi ilan etmişti. Ancak Kırım Savaşı'nın ortaya çıkışı, halkın durumunun düzelmesi ve tebea ile ilgili mesainin devamına mani oldu. İlk defa dışarıdan borç alma mecburiyeti ortaya çıktı. Büyük ve müttefik devletlerin fiili yardımları sayesinde tekrar barış yapıldıktan sonra bile birtakım tahrikler sonucu dahili hâdiseler, mülkûn ıslahat ve düzenine bakmaya fırsat vermediği gibi, külliyetli miktarda askeri silah altında bulundurmak, harp için yeni araç, gereç ve silah temini mecburiyeti devlet hazinesini fevkalade büyük bir müzayakaya soktu. Bunun arkasından da Hersek olayları, Sırbistan ve Karadağ muharebeleri de patlak verdi.

“Sultan Abdülhamid bu özet tarihî bilgiden sonra devletin genel gidişatının böyle tehlikeli bir durumda bulunduğu bir sırada tahta çıktığını, bütün bu karışık olaylara çare aradığını, ülkenin geleceği için bütün mesaisini dahili ıslahatlara hasr edeceğini, medenî milletlerde olduğu gibi milleti kanunların tanzimine ve halkın maslahatına olan Kanun-ı Esâsî'yi ilan ve Meclis-i Umûmî'yi teşkil ve herkese hürriyet, müsavat ve adâlet temin eylediğini söylemişti. İlk meclisi açmaya muvaffak kıldığı için Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra, seçim kanunun, vilayet ve nahiyeler kanunu, belediye, usûl-ı muhakemât ve mahkemelerin teşkili, hakimler ile diğer bütün memurların terfi ve emeklilikleri ile ilgili kanunlar, matbuat, muhasebe kanunları ile bütçe kanunu gibi bu celsede müzakere edilecek kanunları da saymıştı.”⁴⁰

İlk meclis, milliyet gruplarının mücadele ve entrika sahnesi haline gelmeye başladı. Gayr-i müslim unsurlar, anayasanın sağladığı şahsî hürriyeti, milli hürriyet, hatta muhtariyet ve istiklâl hakkı mânâsına alıyorlardı. Anayasaya göre resmî dil Türkçe olduğu halde, Ermeni ve Rum mebuslar kendi dillerinin de resmî dil olarak kabul edilmesini istiyorlardı. Her mebus kendi milletinin problemi ile ilgileniyordu. Bunlar, gerek mecliste, gerekse hükümet nezdinde üstünlük kurmaya çalışıyorlardı.⁴¹

40. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni*, I, 199.

41. Cevdet Küçük, “Abdülhamid II” *DİA*, I, 218.

LONDRA PROTOKOLÜ

İstanbul'daki Tersâne Konferansı kararlarının reddedilmesi, devleti büyük bir felakete sürükleyecek işaretler veriyordu. Barış taraftarı olan Sultan Abdülhamid'in temsil ettiği cephe ile Mithat Paşa'nın temsil ettiği savaş cephesi, şiddetli bir mücadele halinde idi. İlk Meclis-i Meb'ûsân henüz toplanamadığı için konunun fevkalade bir mecliste tetkikine gerek duyulmuştu. Bu yüzden, değişik unsurlara mensup bazı temsilcilerin katıldığı bir meclis toplanmıştı. Bu mecliste, 180'i Müslüman, 60'ı gayr-i müslim olmak üzere toplam 240 veya başka bir rivayete göre de 300 kişi vardı.

Meclisin toplandığı dönemde devlet büyük bir malî sıkıntı içinde idi. Sultan Abdülaziz döneminden beri devam eden Bosna-Hersek ve Bulgar ihtilalleri ile onları takip eden Sırbistan ve Karadağ seferlerinden dolayı ordu yorgun, bitap ve yıpranmış halde idi. Silah, mühimmat ve subay kadrosunda epey eksiklikler vardı. Keza iâşe ve levazım bozukluğu da harbe girmeye müsait değildir. Bu arada devletin hiçbir müttefiki de bulunmuyordu. İşte bütün bunlara rağmen Pâdişah'a karşı efkâr-ı umûmiyeyi kazanıp mevkilerinde şan, şeref ve şöhretle kalma sevdasına düşen Sadrazam Mithat Paşa ile Tophâne müşiri Damat Mahmut Paşalar, harp fikrini geliştirip yerleştirmek için bütün yolları deniyorlardı. Bir taraftan Mithat Paşa yeniden "*Talebe-i Ulûm*"u saray kapılarına gönderip "Harp isteriz" diye gösteriler yaptırırken, öbür taraftan Damat Mahmut Paşa da Çırağan Sarayı'na kadın kıyafetiyle iki kişi sokup yakalattıktan sonra Pâdişah'a, harp isteyen halkın kendisinden yüz çevirip Sultan Murad (V. Murad)'ı tekrar tahta çıkarmak istediğinden bahsediyordu. Böylece bir anlamda Pâdişah'a gözdağı veriyorlardı. Hatta harp istemiyor diye Sultan Abdülhamid'in, "Moskof taraftarı" olduğu propagandasını yaymaya başladılar. Sultan Abdülhamid, müttefiklerimizin bulunmadığını, ufak tefek bazı fedakârlıklarla altı devletin ikna edilmesini ve böylece savaşın önlenmesini istiyordu. Fakat Mithat Paşa, hiçbir tavize yanaşmıyordu.⁴² Mithat Paşa, Kırım har-

42. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 295 - 296; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühime-i Siyasiye**, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, II, 15 - 18.

binde olduğu gibi, Avrupa'nın kendilerini yalnız bırakmayacağını ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya ezdirmeyeceğini zannediyordu. Ama ne kendisi Reşit Paşa idi, ne de Avrupa o Avrupa idi. Bu ümit ve yanılması devlete çok pahalıya mal oldu.⁴³

Tersâne Konferansı kararlarının reddedilmesi üzerine Rusya, konferansa katılan Avrupa devletlerinin desteğini alarak harbe girmek istiyordu. Bunun için de Gorçakof ve İgnatief Avrupa başkentlerini dolaşarak destek sağlamaya çalışıyorlardı. Bu arada Bismark Rusya'ya yaklaştığı gibi, Balkanlarla ilgili harp planları da gönderiyordu.

31 Mart 1877 (16 Rebiülevvel 1294)'de İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya arasında Londra Protokolü adı ile bir protokol imzalandı. Bu devletler, Londra protokolü'nü imzalamakla ortak cephenin devam etmekte olduğunu göstermek istiyorlardı. Bu protokol, Bâb-ı âli'ye, Tersane Konferansı kararlarından daha hafif ıslahat şartları teklif ediyordu. Birkaç Balkan eyaletinde Hristiyan tebea lehine yapılacak bu ıslâhat karşılığında Avrupa devletleri Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin sınırlarını garanti ediyorlardı. Hatta Rusya da bu garantiye katılıyordu. Zira Rus Çarı II. Aleksandr, kendileri için büyük bir fedakârlık gerektirecek ve nasıl bir sonuç doğuracağı belli olmayan bir savaşı göze alamıyordu. Rus devleti ile ordudaki zafiyeti bilen Çar, Rusya'nın, Balkanlarda harekâta girişmesinin zamansız olduğunu düşünüyordu. Nitekim Rus Maliye Bakanı da daha önceki Kırım Savaşı'nı hatırlatarak "Kırım harbi, Rusya'nın gerçek menfaatlerine aykırı idi. Sadece İmparator Nicola'nın şahsî bir arzusu üzerine açılmış, Rusya'nın yarım milyon askerinin ölmesine ve borcunun dört katına çıkmaktan başka bir işe yaramamıştır. O günden beri mâliyenin ıslâhı için o kadar gayret sarf edilmesine rağmen yine arzulanmış hedefe ulaşamamıştır. Bugün Rusya'nın dışarıya 4 milyar Franklık bir borcu var. Türkiye ile harp yapıldığı zaman sonuç ne olursa olsun bu borcun birkaç kat daha artacağı bellidir. Bugün, Rusya'nın Maliye Bakanı olmam hasebiyle bu büyük sorumluluğu kabul edemem. Onun için zât-ı şâhâneleri tarafından ilan-ı harb edilirse bu görevden bağışlanma-

43. Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1994, III, 123.

mı istirham ederim” demişti. Ancak nasıl ki İstanbul’da savaş isteyen devlet adamları ile bazı kesimler varsa, Petersburg’da da benzer adamlar ve kesimler vardı. Avrupa’da yayılan milliyetçilik akımından dolayı Ruslar, Osmanlı yönetimindeki Slav kardeşlerini bu idareden kurtarmak için yapılan propagandanın etkisinde kalmışlardı.

Londra Protokolü’nün başlıca şartları, Hersek sancağından Ortodokslarla meskûn iki kazanın Karadağ’a verilmesi, Buna karşılık eskiden beri olduğu gibi Karadağ’ın Osmanlı Devleti’ne bağlılığının devam etmesi ve Bulgaristan ile Bosna-Hersek’te bizzat Bâb-ı âli tarafından ıslahat yapılmasıydı. Bu ıslâhat yapılmadığı takdirde protokola imza koyan devletler Hristiyanları korumak için gereken tedbirlere baş vuracaklardı. Bu arada, son zamanlarda Tuna boylarında toplanmış olan Türk ordularının miktarının barış zamanlarındaki seviyeye indirilmesi isteniyordu. Buna mukabil Rusya da son yıl içinde silah altına aldığı birliklerini terhis edecek ve kuvvetlerini Türk sınırından uzaklaştıracaktı.

Londra Protokolü, İstanbul’da soğuk karşılandı. Her ne kadar dönemin Hariciye Nâzırı Safvet Paşa, askerin yorgun ve zayıflığını ileri sürmüş ise de protokol, 10 Nisanda reddedildi. Protokolün Osmanlı Devleti tarafından reddedildiği haberi Avrupa’da büyük bir heyecana sebep olmuştu. Halbuki Rusya, protokolün reddedilmesini savaş sebebi sayacağını daha önceden bildirmişti. Özellikle Karadağ’a arazinin bırakılamayacağı, ilgili devletlere bildirildi. Bunun üzerine Çar, Karadağ’a sadece Nikşik (Nicksitch) kazasının bırakılması şartıyla savaşı önleyebileceğini Bâb-ı âli’ye bildirdi. Çar’ın, son teklifinin de, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa tarafından, tâbi (bağlı) bir prensliğe bile, bir tek kazanın terk edilmesinin “Kanûn-ı Eşâsiye mugayir” (Anayasaya aykırı) olduğunun bildirilmesi, Osmanlı Devleti için büyük bir felaket oldu. Bu felaket, Mahmut Şevket Paşa’nın ifadesiyle “İş başındaki devlet erkânının asıl maksatları, Rusya ile savaşa tutuşmak olduğundan, Karadağ anlaşmasını önlemek için, söylenmesi gereken ne kadar söz ve yapılması gereken ne kadar hareket varsa hiç biri kaçırılmadan tercih edilip yapıldı.” Keza Öztuna da, Hristiyan ve düşman bir halkla meskûn ehemmiyetsiz bir kazayı terk etmemek için göze alınan bu savaşta, Türkiye’nin uğrayacağı kayıpların hesap edilmediğini belirtmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir’inde Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olan bu savaşın başlaması hususunda şunları söylemektedir: Aslında Rus Çarı da savaş istemiyordu. Ancak her nasılsa bu konuda pek ileri gitmiş olduğundan eli boş işin içinden çıkmak kendisince ağır geldiği gibi bir namus meselesi haline de gelmişti. Son bir tedbir olmak üzere vekillerinin haber ve müdahalesi olmaksızın Londra’daki elçisine resmî olmayan gizli bir emir vermişti. Bu emir üzerine elçisi Londra’daki Devlet-i Aliye sefarethânesine gelip, politik ortamın pek gergin ve savaşın çıkmak üzere olduğunu, İmparatorlarının her iki tarafı da büyük bir sıkıntıya sokmadan bir çıkış yolu aradığını söyledikten sonra Bâb-ı âlî’ye durumu bildirmesi ve İstanbul’un Petersburg’a bir elçi göndermesi gerektiğini bildirmişti. Hatta İstanbul’daki Rus elçisinin bile bundan haberinin olmaması gerektiğini anlattıktan sonra ancak bu şekilde savaştan kaçınılabileceğini anlatmıştı. Bunun üzerine Devlet-i Aliyye’nin Londra elçisi Musurus Paşa tarafından durum İstanbul’a bildirilmişti. Konu, Meclis-i Mahsus-i Vükelâda görüşülür. Görüşmede, Hariciye Nâzırı Safvet Paşa veya daha uygun bir başkasının Petersburg’a gönderilmesi kararı alınır. Ancak, Seraşker Redif Paşa ile Tophâne Müşiri ve Dâmâd-ı Şehriyarî olan Mahmud Paşa: “*Rusyalu’nun hazırlığı tamâm değildir. Hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor. Ne olacak ise hemen olsun*” şeklindeki itirazları işin çığırından çıkmasına sebep oldu. Bunlara, Rusya’nın bize karşı daima hazırlıklı olduğunu anlatmak kabil olmadı. Cevdet Paşa, sözlerine devamla Sadrazamın da önce kendileri gibi düşündüğünü ve kendileri ile birlik olduğunu, fakat bunların muhalefeti üzerine onun da çekimser kaldığını anlatır. İpin ucunun yukarıda adı geçen iki şahsın elinde olmasından dolayı Petersburg’a kimse gönderilmedi. İşte bu son fırsat ta Redif ve Mahmud Paşalar yüzünden kaçmış oldu der.⁴⁴

44. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, I, 289 - 309; Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (40 - Tetimme), s. 168 - 170; Ali Fuad, **Osmanlı - Rus Seferi**, s. 35 - 36; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 299 - 300; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, VII, 141 - 142.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Girit vali ve komutanlığına tayin edildikten bir müddet sonra Anadolu ordu komutanlığına getirildiğini ve dolayısıyla Girit'ten derhal İstanbul'a gelip Erzurum'a gitmesi ile ilgili aldığı emri yerine getirmek için İstanbul'a geldiğinde mecliste Karadağ meselesinin görüldüğünü ve kendisinin de bu meclise dahil olduğunu söyler. Bölgeyle ilgili bilgiye sahip olduğu için konunun kendisi tarafından anlatılması istenmişti. Kendi ifadesine göre bölge ve halkı hakkında bilgi verdikten sonra istenen yerlerin zaten Karadağ'dan farkı yok. Burada hiçbir Müslüman da yok. Devlet, sırf bölgedeki Hristiyan halka hoş görünmek için içlerinden birisini reis olarak tayin ederek ona yüz veya ikiyüz muvazzaf asker parası vermek suretiyle güya orayı muhafaza ediyordu. Buralardan herhangi bir vergi de almıyordu. "Buraların, Karadağ'a terki devletçe düvel-i muazzamaya verilen tashih-i hudud va'dini yerine getirmekle beraber, hem devleti bir bâr-ı azim (büyük bir yük) den kurtaracağı ve hem de Ruslarla aramızda meydana gelmesi kaçınılmaz olmuş harp belasını da bertaraf edebileceği anlatılmıştı."⁴⁵ Bununla beraber biraz önce yukarıda temas edildiği gibi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa da Osmanlı Devleti için bir felaket olan "Doksan Üç Harbi"nin işin önemini bilmeyen ve Rusların hazırlıklarını kavramaktan aciz olan Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Damad-ı Şehriyârî Mahmud Paşa yüzünden çıktığını belirttikten sonra, ortalıkta. "Rusya'nın hiçbir harp hazırlıklarının bulunmadığını, hatta sandıklarda barut yerine kömür tozu bulunmuş" diye bir lafin dolaştığını nakl eder. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, sözüne devamla "Bu sözün aslını araştırdığımda bunun Damad-ı Şehriyârî Mahmud Paşa'dan çıktığını, güya ona da bir Polonyalı söylemiş. Binaenaleyh, Ruslara ilan-ı harb edip fırsatı kaçırmamak gerekiyormuş. Birkaç gün sonra Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'yı Mahmud Paşa'nın odasında birlikte görüp te bu kömür tozu meselesini sorduğumda bu zat bizi de ikna etmeye çalıştı. Safvet Paşa dedi ki, "canım! Onlar cephanelerini dışarı-

45 .Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, **Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Sânisî**, İstanbul 1328; s. 3 - 4.

dan tedarik ediyorlarsa, biz de dışarıdan alıyoruz. Onlara İsevi'dir diye kötüsünü verip de bize Muhammedî olduğumuz için mi iyisini vermişler?" diyerek sözlerine devamla ortalıkta dolaşan harp taraf-tarlığı yüzünden Meclis-i Vükelâ'da Karadağ heyetiyle müzakerele-rin kesilmesi bu vadede akan selin verdiği zarar ve yaptığı tahribat-tan ileri geliyordu ⁴⁶ der.

1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ)

Rusya, 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği Panslavizm siyasetiyle Balkanlar'daki Slav ahali üzerinde faaliyetlerini artırmaya başladı. Fransa'nın, Almanya kar-sısında yenilmesinden (1870) sonra Avrupa dengesinde ortaya çı-kan durumdan faydalanan Rusya, Paris Antlaşması'nın kendisiyle ilgili hükümlerinden kurtulmayı başardı. Osmanlı Devleti'nin tasfi-yesi anlamına gelen "Şark Meselesi"ni halletmek üzere desteklediği ve silah yardımıyla bulunduğu Balkan milletlerini Osmanlı Devle-ti'ne karşı isyana teşvik etti. Bu yüzden ortaya çıkan Hersek ve Bulgar isyanlarını istismar ederek Bâbüâli'yi Avrupa siyasetinde yalnız bırakmak için yoğun bir faaliyete girişti. Görünüşte Hıristi-yan tebeanın menfaatlerini korumaya çalıştığını belirten Rusya, özellikle 1876 Mayıs'ında meydana gelen Bulgar isyanında on bin-lerce Bulgar'ın Türkler tarafından katledildiğini iddia ederek hâdi-seye dinî bir mahiyet kazandırmaya çalıştı. Zaten dış borçların öde-nememesi meselesi yüzünden Avrupa umumî efkârı da Türklere karşı infial içinde bulunuyordu. Rusya'nın tahrikleri sonucunda İn-gilizler de bu görüşe katılınca Osmanlı Devleti, Bulgar katliamı id-dialarının faili olarak Avrupa siyaset sahnesinde yalnızlığa itildi.

Bulgar isyanının bastırıldığını ve Panslavizm siyasetinin tehlike-ye düştüğünü gören Rusya, Bâbüâli'nin başına yeni gâileler açmak maksadıyla 1 Temmuz 1876'da Sırbistan'ı, 2 Temmuz'da da Kara-dağ'ı Osmanlı Devleti'ne karşı harbe soktu. Fakat muharebelerin,

46 .Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, age. s. 10.

Osmanlı ordularının galibiyetiyle sonuçlanması üzerine hâdiselere diplomatik yollardan bir çözüm bulmak için İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin iştirakiyle İstanbul'da bir konferans düzenlendi (23 Aralık 1876/6 Zilhicce 1293). Tersâne Konferansı adı verilen bu konferansta bazı kararlar alınmışsa da bu kararlar, büyük ölçüde Rus temsilcisinin fikirleri olması ve Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarını ihlâl etmesinden dolayı Bâbîâli tarafından reddedilmişti. Böylece Osmanlı Devleti, Ortak bir Avrupa cephesi karşısında yalnız kalmış oluyordu.

Londra Protokolü kararlarının Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmesi, bir anlamda Rus Çarlığı'nın işine yaramıştı. Halbuki büyük devletler, aralarındaki rekabetten dolayı Balkan krizinin ortadan kalkmasını istiyorlardı. Bununla beraber protokol ve Çar'ın isteklerinin kabul edilmemesi, Rusya'nın savaş hazırlıklarına başlamasına sebep olmuştu. Bu yüzden Rusya, Tersâne Konferansı'nın şartları, Bâbîâli tarafından reddedilir edilmez, diplomatik alanda harp hazırlıklarına hız vermişti. Rusya, bir taraftan Osmanlı hükümetini yalnız bırakmak için çalışıyor, diğer taraftan da kendisini Avrupa devletleri nazarında haklı gösterecek mazeretler arıyordu. Bu sebeple Rusya, rakibi durumunda bulunan Avusturya-Macaristan ile 15 Ocak 1877 tarihinde gizli bir şekilde Peşte Antlaşması'nı imzalamıştı. Bu antlaşma ile Avusturya, büyük bir Slav devleti kurulmaması şartıyla Balkanlar'da Rusya'yı serbest bırakıyordu. Avusturya ile Rusya'nın, Balkan meselesi yüzünden aralarının açılmasını istemeyen Bismark, böyle bir antlaşmanın imzalanma safhasına gelmesinde büyük rol oynamıştı. Çünkü her iki devlet de, o tarihlerde Almanya'nın müttefiki idi. Bu antlaşmaya göre Osmanlılar ile Ruslar arasında çıkacak bir savaşta Avusturya-Macaristan tarafsız kalacaktı. Buna karşılık Avusturya, savaş sonunda Bosna-Hersek'i işgal etme hakkını elde edecekti. Rusya ise Osmanlı Devleti'nden Basarabya'yı alacaktı. Bundan başka Bismark'ın, Rusya'yı harbe teşvik etmesi, birtakım menfaatler sağlamak içindi. Çünkü o, biliyordu ki, harbin vukuu halinde Rusya ister galip ister mağlup olsun, maddî olarak büyük bir sıkıntıya dü-

şecektir. Bu da uzun bir süre Avrupa siyasetinde söz sahibi olmaması demekti. Öbür taraftan Rusya İstanbul'u zapt etmeyeceğine, Boğazlar'ın statüsünü değiştirmeyeceğine ve niyetinin sadece Bâb-ı âli'yi Hristiyanlar lehine reform yaptırmaya zorlamak olduğuna dair İngiltere'ye teminat vermek suretiyle onun müdahalesini önlemeye çalışıyordu. Fransa ise Alman tehlikesi yüzünden sesini çıkarmıyordu. Böylece Rusya, diplomatik ve askerî hazırlıklar bakımından harbe hazır duruma gelmişti.⁴⁷

Rûmî takvîme göre 1293 yılına rastladığı için "*Doksanüç Harbî*" olarak bilinen bu savaş, daha önceleri de Osmanlılar ile Ruslar arasında meydana gelmiş olan diğer savaşlar gibi Balkanlar (Tuna)'da ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede cereyan etmişti. İki cepheli olarak başlayan bu muharebeler, Balkanlar'da Gâzi Osman Paşa'nın, Doğu Anadolu'da Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın gayret, çaba ve kahramanlıkları ile önceleri Osmanlı Devleti'nin lehine bir gelişme göstermiş ise de -ileride belirtileceği gibi- çeşitli sebeplerden dolayı bu durum uzun sürmedi.

a - Savaşın Başlaması

İstanbul Tersâne Konferansı ve Londra Protokolü ile istediklerini elde edemeyen Rusya, 24 Nisan 1877'de Balkanlar'daki Slavlar'ın haklarını koruma bahanesiyle bağımsızlık va'd ettiği Romanya'nın topraklarını geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş açtı. Bu savaşta, Romenler, Sırlar, Karadağlılar ve Bulgarlar Rusya'nın yanında yer aldılar. Malî ve askerî durumu son derece kötü durumda bulunan Osmanlı Devleti, dışarıdan da yardım alamadı. Anadolu Cephesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile Balkan cephesindeki Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın başarıları, savaşın genel gidişatını durdurmaya yetmeyecekti. Savaşın başında, Fransa, İtalya, Avusturya ve Almanya tarafsızlıklarını ilan ettiler. Sadece İngiltere, Boğazlar'ın tehlikeye düşmesi halinde tarafsız kalamayacağını bildiri-

47. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 2 - 9; Ali Fuad, *Osmanlı - Rus Seferi*, s. 40.

yordu. Harp, kısa zamanda genişleyerek Balkanlar ve Kafkaslar'da olmaık üzere çok şiddetli muharebeler halinde devam etti. Böylece “*Şark Meselesi*”nin en önemli safhalarından biri başlamış oldu.

Aslında, Rusya, Osmanlılara karşı harp ilan etmeden 6 ay kadar önce savaş için büyük hazırlıklara girişmişti. Gerçi Rusya'nın başlatacağı savaşla ilgili hazırlıkları hakkında resmî bir malumat yoktu. Fakat Rusya'nın güney taraflarında savaş hazırlıklarının olduğu ve yüzden de trenlerin askeriye'nin emrine verildiği, Rusya'nın güneyi ile Romanya'da Rus devleti adına külliyetli miktarda erzakın satın alındığı, ordunun sağlık işleri ile ilgili büyük hazırlıkların yapıldığı ve Karadeniz sahilinde çoktan beri inşasına başlanmış olan istihkâmların derhal bitirilip hazırlanmasına çalışılıyordu.⁴⁸

Rusya'nın, harp ilan ettiğine dair resmî haber, henüz Osmanlı Devleti'ne ulaşmamışken ordu harekete geçerek Basarabya hududundaki askerini güneye sevk etmişti. Rusya, başka bir ordusunu da Batum'a göndermek suretiyle doğudan harekete geçmişti. Rusya, ilanı harp ile ilgili yayınladığı 12 Nisan 1877 tarihli beyanname-de ⁴⁹, Osmanlı Devleti'nin, Balkan Yarımadası'nda kendisine tabi olarak yaşayan Hristiyan halkla ilgili verilen ıslah ve iyileştirme tekliflerini reddettiğini bildirerek savaşa mecbur kaldığını bildiriyordu: “Devlet-i Aliye'nin zir-i tabiiyetinde bulunan ahali-i mazlume-i Hristiyanıye hakkında öteden beri ibrâz edegeldiğimiz...” diye başlayan beyannâme, “hin-i hacette ve Rusya'nın vikaye-i şan ve namusu hususunda lüzûm tebeyyün eyledikte müstakillen hareket eylemek niyetinde bulunduğumuzu ilan etmiştik. İşte bugün cesur ordularımız inayet-i Rabbaniyeye müsteniden Osmanlı hududunu tecavüz eylemelerini emr ediyoruz” diye sona ermektedir. Bu arada Rusya Başbakanı Prens Gorçakof da, 19 Nisan'da, yukarıda adı geçen beş Avrupa devletine hitaben, kendilerini savaş ilanına götüren

48. Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni**, I, 227 – 228.

49. Bu beyanname, hem Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat** (II, 54 – 56), hem de Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühemme-i Siyasiye** (II, 275 – 276) adlı eserlerinde verilmektedir.

sebepleri ve haklı oldukları iddiaları ihtiva eden bir tahrirat göndermiştir.⁵⁰ Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne resmen ilan-ı harp etti. Böylece Rusya, gerek diplomatik, gerekse askerî bakımdan uzun zamandan beri aradığı fırsatı yakalamış oluyordu. Böyle bir savaşla Rusya, bir taraftan Slav kavimlerini Osmanlı egemenliğinden kurtarıırken, öbür taraftan da Balkanlar'a hâkim olacaktı.

Bu savaş, Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olacaktı. Zira bu dönemde hükümet kendi askerinin sayısını bile doğru dürüst bilecek durumda değildi. Nitekim daha İstanbul Tersâne Konferansı sırasında harp ihtimalinin belirmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid, ordunun durumunu incelemek için Sadrazam Mithat Paşa'nın da dahil olduğu özel bir meclis toplamış ve paşaların ordu mevcudu hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmadıklarını hayretle görmüştü. Mithat Paşa, askerinin mevcudunu 650 bin gösterdiği halde, Mahmut ve Redif Paşalar bu sayıyı 700 bin olarak göstermişlerdi. Halbuki daha önce Muhtar Paşa, ancak 300 bin askere sahip bulunduğunu saraya bildirmişti. Nihayet harp ilan edilince Serasker Redif Paşa, kuvvetlerin bir listesini tanzim edebildi. Buna göre bütün askerî kuvvetlerin mevcudu 490 bin idi. Bunların 309 bin sekiz yüzü Balkanlar'da, 101 bin yüzü de Anadolu'nun Kuzey doğusunda, geri kalanı devletin muhtelif yerlerinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin bu durumdaki askerine karşılık Rus ordusunun Balkanlar'da ve Anadolu'nun kuzey doğusundaki muharebelere sevk ettiği kuvvetler zamanla değişmiştir. Genel olarak Balkanlar'daki Rus kuvvetleri 250 bin, Anadolu'nun kuzey doğusunda ise 160 bin civarında idi. Rumeli cephesindeki Rus ordusunun başkomutanı, Çar'ın kardeşlerinden Grandük Nicolas Nicolaivitch (Nikola Nikolayeviç)'ti. Romanya Prensiği, harbin ilanından kısa bir müddet sonra bağımsızlığına karşılık tarafsız kalmayı İstanbul'a teklif etmişti. Bâb-ı âlî, Slav olmayan Romanya'nın bu teklifini reddetme gafletinde bulundu. Kendisine Ruslar tarafından bağımsızlık garantisi verilen Ro-

50. Bu yazının tam metni için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, II, 59-60.

manya 50-60 bin kişilik bir ordusuyla Rusya'nın tarafına geçtiği gibi, Rus ordusunun kendi demiryolundan nakline de izin verdi. Rusların Plevne'yi almalarından sonra Sırp'lar da Rusya'nın yanında harbe katılmışlardı. Bu sebeple Osmanlı kuvvetleri, sayı ve silah yönünden kendilerinden kat kat üstün olan kuvvetlerle savaşmak zorunda kalmışlardı.⁵¹

b - Rumeli Cephesi

Her iki tarafın da en büyük kuvvetlerini yığıldığı bu cephedeki çarpışmalar, Osmanlı Devleti için büyük bir felaketle sonuçlanmıştı. Türk kuvvetleri 300 bin civarında idi. Rus kuvvetleri de buna yakın bir rakamda idi. Bununla beraber Osmanlı askerinin yarıya yakını iyi eğitim görmemiş rediflerden meydana geliyordu. Subay kadrosu çok yetersizdi. Nakil vâsıtaları kifayetsiz, sağlık personeli ve malzemesi yok denecek kadar azdı. Ayrıca Anadolu cephesinde olduğu gibi Balkanlarda da tam bir komuta birliği yoktu. Ruslara karşı "*Serdar-ı Ekrem*" unvanıyla Tuna ordusu genel komutanı olan ve Şumnu'da bulunan Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa başkomutan olmakla birlikte Hersek komutanı Süleyman, İşkodra komutanı Ali Saib, Bosna komutanı Veli ve Sırbistan ile Karadağ arasındaki Yenipazar komutanı Mehmet Ali Paşalardan her biri, bağımsız durumda idi.

Tuna cephemiz üç orduya ayrılıyordu. Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna dörtgeninde bulunduğu için "*Kila-ı Erbaa Ordusu*" adıyla da anılan doğudaki ordunun başında Müşir Ahmet Eyüp, Vidin'de bulunan batı ordusunun başında bir müddet sonra Plevne'de devleşecek olan Osman Paşa vardır. Bu iki ordunun ortasında kalan Balkan ordusunun başında da Süleyman Paşa vardır.

Türkler için en büyük ve tabii müdafaa hattı Tuna Nehri idi. Bu bakımdan Ruslar'ın öncelikle burada durdurulması gerekiyordu. 24 Nisanda başlayan savaş hareketleri üzerine bir Rus askerî birliği

51. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 302; Karal, *Tarih*, VIII, 43 - 44.

Kalas'ta Tuna'yı geçerek Maçin'i aldı. Tuna'daki Osmanlı zırhlı gambotları bu geçişi önleyemedikleri gibi, Maçin'i savunan kuvvetler de ciddi bir mukavemet göstermeden çekildiler. Böylece düşmanın Tuna'yı geçişi önlenemedi. 26-27 Haziran 1877'de başka bir Rus birliği Tuna'yı geçerek Rusçuk ile Niğbolu arasında Osmanlı topraklarına girdi. Bunu önlemek için Zıştoy'dan gelen Türk kuvvetlerinin müdahalesi tesirsiz kaldı. Çar'ın kardeşi Grandük Nicolas, Abdülkerim Paşa'nın idare ettiği Türk kuvvetlerini yenerek Balkanlar'a doğru ilerledi.

30 Haziran'da General Gurko, 10 tabur piyade, 11 bölük süvari ve 32 topu kapsayan askeri bir birlikle Tırnova üzerine yürüdü. Hedefi, Balkan geçitlerini ele geçirdikten sonra Bulgaristan'ı ele geçirip halkı Osmanlı'ya karşı ihtilâle teşvik etmektir. Bu düşüncesiyle Edirne-Sofya demiryoluna varıp Osmanlıların ulaşım hatlarını kesecekti. 7 Temmuz 1877'de Tırnova'yı alan Ruslar, Balkan geçitlerine ulaştı. Şıpka Boğazı'nın önemli kuvvetler tarafından muhafaza edildiği haberini alan Gurko, Büyük Balkan'ı Hainköy geçidinden geçmeye ve Şıpka'yı arkadan çevirmeye karar verdi. Hainköy Boğazı'nı savunan Osmanlı kuvvetleri, harp eğitimi görmemiş gönüllü ve başıbozuk denilen erlerden meydana gelmiş iki tabur kadardı. Çok zayıf bir mukavemetten sonra Ruslar Hainköy'e girdiler. General Gurko, bundan sonra da Kızanlığı alarak Şıpka'yı kuşattı. Kızanlığın elden çıkması ve özellikle bölgedeki Müslüman ve Müslüman Türklere karşı yapılan ve benzeri görülmemiş olan katliamın dehşet verici durumu, bölge halkını büyük bir tehdit ile karşı karşıya getirdi. General Gurko, güneyden ve kuzeyden Şıpka boğazını ele geçirmeye gayret ediyordu. Kuzeyden yapılan tek taraflı ilk hücum, Osmanlı taburları tarafından püskürtülmüştü. Fakat General Mirsky tarafından kuzey, Gurko tarafından da güneyden tazyik edilmeye başlanan Şıpka geçidi, Mehmet Hulusi Paşa'nın gece karanlığından istifade ederek kaçması üzerine düşmanın eline geçti. Böylece bütün Balkanlar'ın kilidi durumundaki Şıpka geçidi, 19 Temmuz'da düşmanın eline geçti. Çok önemli olan Şıpka geçidini ele geçirmekle Rus ordusu, planının birinci bölümünü tamamlamış oluyordu. Bu gelişmelerden sonra Bulgaristan'da Türklere karşı ben-

zeri görülmemiş bir öldürme ve yok etme hareketi başladı. Müslüman Türklere ait köy ve kasabalar ateşe verildi. Bulgarlar, Türklerden elde edilen silahlarla silahlandırılarak gönüllü taburlar teşkil edildi. Rus ve Bulgar kuvvetleri Yeni Zağra ile Eski Zağra dolaylarına kadar olan bölgeyi kan ve ateş içinde bıraktılar. Türk birlikleri arasındaki irtibat kopukluğundan Edirne yolu Ruslara açılmış oluyordu.

General Gurko, Büyük Balkan üzerine yürüdüğü sırada bir Rus askerî birliği de Baron Krüdner komutasında Niğbolu'yu kuşatmış bulunuyordu. Rusların, Tuna'yı geçmeleri üzerine bu mevkideki Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi, bir anlamda harp stratejisinin gereklerinden biri idi. Çünkü Rus birliklerinin Zıştovi'den hareketle ilerlemeleri üzerine Niğbolu ve benzeri nehir kenarındaki kalelerin stratejik bir değeri kalmamıştı. Bu durum, Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'ya hatırlatıldığı halde o, kalenin önemli bir tarihi değerinin bulunduğunu ve içinde pek çok silah ile askeri barındırdığını söyleyerek tahliye emri vermekten çekinmişti. Bu esnada Ruslar kasabının tepelerini tutmaya başladılar. Hissî sebeplerle verilmeyen tahliye emri, büyük bir felakete sebep olmuştu. Zira Niğbolu, kahramanca bir savunmadan sonra 16 Temmuz'da düşmanın eline geçti. Bunun sonucu olarak 7000 esir, 113 top ve 10000 tüfek Rusların eline geçmiş oldu. İki gün devam eden muharebede Ruslar da epey zayıat verdirmişlerdi. Ancak Niğbolu kalesini ele geçirdikten sonra Tuna üzerine kurdukları köprü ile daha kolay ve rahat bir şekilde asker ve malzeme ikmaline devam ettiler.

Peş peşe gelen bu seri mağlubiyetler, İstanbul'da büyük bir heyecana sebep oldu. Mahmud Celaleddin Paşa, İstanbul'daki durumu şu cümlelerle anlatır: " İşte o esnada İstanbul'un hali pek müt-hiş olup gece gündüz demiryol katarlarıyla ele geçen ve ihzar olunabilen (hazırlanabilen) asker Edirne'ye sevk olunur ve savlet-i a'da (düşman saldırısı) korkusuyla gelen mühacirîn-i İslâmiye'nin Şehremâneti (Belediye)* marifetiyle vükelâ ve ricâl ve ağniya hânelerine (zengin evlerine) ve mekâtib ve medâris gibi emâkine (mekânlara)

Şehremâneti hakkında daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)**, İstanbul 2006.

yerleştirilmeleri tedabirinin fiiliyatına çalışılıyor iken bir de Rusyalıların Balkanı tecavüz ettikleri (geçtikleri) haberi velvele endâz-ı mesami-i enam oldu (insanların kulaklarına fısıldanır oldu).”

Düşmanın, Tuna'yı kolaylıkla geçmesi ve Türklerin buna engel olamayışı, bütün dünyayı da şaşırtmıştı. Zira savaş, bu geçişle kaybedilmiş sayılabilirdi. Bunun sorumlusu, şüphesiz ki Serdar-ı Ekrem olan Abdülkerim Nadir Paşa idi. 1807 Çırpan doğumlu olan Abdülkerim Nadir Paşa, “Asakir-i Mansûre-i Muhammediye'ye girip mülazım olmuştu. Öğrenim için Viyana'ya gönderilmişti. 1835 yılında Miralay rütbesiyle ülkeye dönmüştü. Çeşitli görevlerden sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli Ordusu komutanlığına getirilmişti. Görüldüğü gibi Viyana'da yetişmiş olan bu bilgili kurmay ihtiyar, hareketsizdi. Türkler için bu savaşta en büyük ümit, Ruslar'ın, Tuna üzerinde yenilip püskürtülmesiydi. Nitekim 24 yıl önceki Kırım Savaşı'nda Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, aynı strateji ile Rusları yenmişti. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa'nın bu tutumu, izahı mümkün olmayan ve askerlik bakımından asla savunulamayacak bir şeydi. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid'in liyakatsiz başkomutanı “Divân-ı Harb”e sevketmesi bile sonradan bu Pâdişahın aleyhinde kullanılan kozlardan biri olmuştur.

Rusların, Osmanlı ordusuna karşı kazandığı bu başarılar, İstanbul'da büyük bir heyecana sebep olmuştu. Umumi efkâr, sorumluların cezalandırılmasını istiyordu. Gerek Pâdişah, gerekse vükelâ, harbin savaş stratejisine uygun bir plana göre yapılmadığı kanaatinde idi. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa 17 Temmuz'da görevden alındı. Yerine Müşir Mehmed Ali Paşa getirildi. Mehmed Ali Paşa, değerli bir askerdı. Fakat 93 harbi diye bilinen 1877-78 harbi gibi çok büyük çapta bir savaş kazanacak, hatta az çok başarı ile yürütebilecek bir adam değildi. Üstelik genç olduğundan diğer müşirlerle arasında düşmanlığa kadar varan bir kıskançlık ve rekabet vardı. Türk ordusunda öyle müşirler bulunuyordu ki, Mehmed Ali Paşa'nın başarılı olmaması için savaşın kaybedilmesini bile tercih edebilecek yaratılıştı idiler.

Hersek'te bulunan Süleyman Paşa'ya kuvvetleriyle Tuna cephesine hareket etmesi hususunda emir verildi. Kolordunun nakil işi, takriben 650-700 km. civarında bulunan ve dağlık bir bölge olan araziden askerin geçip yıpranmaması için deniz yolu ile yapılacaktı. XVII. asırdan beri Türk askerî tarihinde bu kadar büyük bir askerî kuvvetin donanma ile nakli görülmemişti. Binaenaleyh bu nakil işi başarıldığı takdirde büyük bir hâdise olacaktı. Bütün sıkıntı ve aleyhte olan şartlara rağmen donanma ile asker nakli işi başarıldı. Süleyman Paşa, güneyden Şıpka geçidine varıp Rusların elindeki geçidi zorla aşip kuzeye çıkmak istiyordu. Böyle bir hareketin başa-rılması, Rusların kötü duruma düşmeleri demektir.

Balkanlara ulaşan Müşir Süleyman Paşa, kuvvetleri, Rus kuvvetleriyle savaşa başlamışlardı. General Gurko kuvvetlerinin sağ kanadı, Eski Zağra'da Süleyman Paşa'nın kuvvetlerine yenildiler. Bunun üzerine Ruslar Kızanlık'ı tahliye etmek zorunda kaldılar. Süleyman Paşa, Temmuz'un son günü, General Gurko'yu Eski Zağra'dan Şıpka'ya gitme mecburiyetinde bırakırken karargâhını da Şıpka'nın birkaç kilometre güneyinde bulunan Kızanlık'ta kurdu. 20 Ağustos'ta Şıpka geçidine karşı taarruza geçti. Bu taarruz, 7 gün, 7 gece sürdü.

Taarruz esnasında başta Sultan Abdülhamid Han olmak üzere Türk nâzır ve ileri gelen devlet erkânı Yıldız'da telgrafın başından ayrılmayarak harekâtı takip ediyorlardı. Bütün çabalarına rağmen Şıpka geçidini alamayan Süleyman Paşa, 26 Ağustos gecesi Kızanlık'a çekildi. O, büyük ve taze takviye birlikleri alan General Gurko'yu Şıpka'dan atamamıştı.

Süleyman Paşa'nın, Balkan cephesi genel komutanlığına getirilmesi ve alınan diğer tedbirler de İstanbul'daki heyecanın yatışmasına yetmedi. Vükelâ aleyhinde birtakım dedikodular aldı yürüdü. Ordu mevcudunun arttırılması için asker tedarikine girişilmeye başlandı. İstanbul halkı için de askerlik mecburiyeti konu. Fakat nüfus sayımı yapılmış olmadığından kur'a usûlünü yürütmek mümkün olmadı. Böylece İstanbul'dan asker gönderme imkânı olmadığından cepheye yakın olan Edirne halkından eli silah tutanların ordu hizmetine alınmasına karar verildi.

Müşir Mehmed Ali Paşa, Süleyman Paşa'nın Şıpka'yı aşamaması üzerine Ağustos sonlarında taarruza geçti. Karşısında Grandük Nikola'nın, Lom suyunun batı kıyısı boyunca yerleşmiş büyük kuvvetleri vardı. Rusçuk'ta tuna'ya karışan Lom suyu, Deliorman'ın batı sınırını teşkil ediyordu. Mehmed Ali Paşa bu çevrede 22 Ağustos'ta Ayazlar, 30 Ağustos'ta Kahraman, 5 Eylül'de Kaçılova ve Ablove meydan muharebelerini kazandı. Ancak devamlı olarak Tuna'nın kuzeyinden takviye alan Rus kuvvetleri ile kendi kuvvetleri arasındaki asker, silah ve mühimmat dengesizliği büyüdüğünden düşman hatlarını yarıp Plevne'ye gidemedi. Şayet aleyhteki bu dengesizlik olmasaydı Plevne'ye gidip buradaki muhasarayı kaldıracaktı. Böylece güneyden Süleyman Paşa tarafından sıkıştırılan General Gurko, kuzeyden de sıkıştırılıp iki ateş arasında kalacaktı.

Mehmet Ali Paşa'nın ağır davranması, Ruslar'a, çok değerli ve o nisbette de önemeli iki hafta kazandırmıştı. Ruslar, 21 Eylül 1877'de Çakırköy meydan muharebesinde Türk ordusunun yendiler. Bu 21 Eylül, savaşın gerçek dönüm noktası oldu. Zira birkaç meydan muharebesi kaybetmiş olan Grandük Nikola'nın durumu, Eylül'ün ilk üç haftasında son derece kritikti. Ağabeyi Çar II. Aleksandr bile cepheye ve hatta Plevne önlerine gelerek askerini teşci' etmişti.

Bu gelişmeler üzerine Müşir Süleyman Paşa, 28 Eylül'de Mehmed Ali Paşa'nın yerine Balkan cephesi başkomutanlığına getirildi. Mehmed Ali Paşa'nın başkomutanlığı 2 ay 12 gün sürmüştü. Süleyman Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'da bulunmayan cesaret, atılganlık, cür'et ve enerjisi beğeniliyordu. Zira artık cür'et dışında makul bir hareketle orduya zaferi kazandırabilecek bir ortam mevcut değildi.

İstanbul'da alınan tedbirlerden biri de Vidin'de bulunan Müşir Osman Paşa'nın Plevne'ye sevki idi. Bu sırada 45 yaşında genç bir komutan olan ve bir sene önce âsi Sırp ordusunu perişan ettiği için Müşirliğe yükseltilen Osman Paşa, Vidin'den hareket ederek İsker suyunu geçerek Plevne'ye geldi. Osman Paşa, doğru dürüst bir ka-

lesi olmayan Plevne'yi tahkim etmeye başladı. Böyle bir tahkimat gerekliydi. Zira Rusların, Plevne engelini aşmadan Balkanlar'dan güneye sarkmaları mümkün değildi.⁵²

Plevne Müdafaası: Plevne, Kuzey Bulgaristan'da tabii yapısı bakımından pek elverişli olmamakla birlikte stratejik yönden önem taşıyan bir kasaba idi. Zira o, Batı Bulgaristan ile Balkan geçitlerine giden yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Osman Paşa, burayı çeşitli tahkimat şekilleri ile müstahkem bir mevki haline getirmişti. O, bu işi, emri altında bulunan Tevfik Paşa vasıtasıyla yapıyordu. Tevfik Paşa, çok değerli bir istihkâm mühendisi idi. Dünya siper savaşlarına bir yenilik getirmiş olan bu değerli mühendis, kazdırmış olduğu siperleri yer altından birbirlerine bağlamıştı.

Vidin' den hareket eden Osman Paşa, yedi günlük zorlu bir yürüyüşten sonra 19 Temmuz 1877 (8 Receb 1294) Perşembe günü Plevne'ye gelmişti. Ruslar, 20 Temmuz (9 Receb) Cuma günü sabah erkenden saldırıya geçtiler. Osman Paşa ile diğer komutanlar, yardıma muhtaç olan yerlere kuvvet kaydırmak suretiyle büyük bir müdafa örnekleri vererek Rusları çekilmek zorunda bıraktılar. Bu muharebe, "93 Seferi" de Ruslar'ın Rumeli cephesinde Türklerden yedikleri ilk şiddetli darbedir.

İlk darbeyi yedikten sonra ordusunu sür'atle takviye eden General Krüdner, taarruzu yenilemeye karar vermişti. Ruslar, 30 Temmuz (19 Receb) Pazartesi sabahı 30 yaya taburu, 30 süvari bölüğü ve 186 top ile yeniden harekete geçtiler. Rus topçusu, Plevne tahkimatını şiddetle dövmeye başladı. Taarruzla birinci ve ikinci siperleri ele geçiren Rus birlikleri, tekrar püskürtüldükleri gibi büyük bir zayıyata da uğradılar. Bu durum, onları iyice şaşırttı. Osman Paşa, karşı taarruza geçerek düşmanı takip etmek istiyordu. Fakat bunun için gerekli süvari birliğinden mahrumdu. İlk zaferini 15 bin kişiyle kazanan Osman Paşa, Vidin'den gelen takviye birlikleriyle 9

52. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 129 – 147; Ali Fuad, *Osmanlı – Rus Seferi*, s. 383 – 386; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 302 – 303; Karal, *Tarih*, VIII, 47 – 49; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 146 – 150.

gün içinde mevcudunu 23 bine çıkarmıştı. Top adedi ise 58'den ibaretti. Buna karşılık Rus ordusunun 50 bin askeriyle 184 topu vardı. Bu nisbetsizliğe rağmen harekâtı fevkalade bir maharetle idare eden Osman Paşa, düşmanı ilkinden daha müthiş bir darbeye yere sermişti. Panik halinde kaçışan Ruslardan pek çok mühimmat ele geçmişti. Bizim 100 şehidimizle 400 yaralımıza karşılık 7305 Rus askeri ölmüştü.

Osmanlı ordusunu yok edip Plevne'nin fatihi olmak gayesiyle harp meydanının yakınına gelen Rus İmparatoru, askerinin panikleyip perişan duruma düşmesinden büyük bir telaşa kapılmıştı. Bu telaşla ordugâhı terk ederek "Hristiyanlık mahvoluyor" diyerek yeni bir Haçlı Seferi'ne davet sadedinde Romanya Prensi Karol'a çektiği telgrafta: "Yardımaımıza geliniz. İstedığınız şartlarda nereden, nasıl ve ne şekilde isterseniz Tuna'yı öyle geçiniz. Fakat bir an önce bizim yardımaımıza koşun. Türkler bizi mahvediyor. Hristiyanlık davası kayboluyor" diyerek Romanya Prensiği'nden yardım talebinde bulundu.

Rusya'nın uğradığı bu büyük hezimet, iki gün devam eden muharebenin sonucunda olduğu halde Osmanlı askeri bu muazzam zaferin nimetlerinden istifade edemedi. Düşman bozulduktan sonra takip edilseydi bütün bir Rus ordusunun bütünüyle Tuna'ya döküleceği ve hatta belki o sırada Rus Çarı da Osmanlı'nın eline geçip esir alınabilirdi. Mahmud Celaleddin Paşa, eserinde bu meseleyi daha sonra bizzat Osman Paşa'ya sorduğunu, onun da: "Her şeyden önce bozguna uğrayan bir orduyu takip için süvariye ihtiyaç vardır. Ordumuzda 300 veya 400 süvari vardı. Bunlarla büyük bir düşman ordusunu takip mümkün değildir. İkinci olarak bizim askerimiz sayıca düşman askerinden çok daha az idi. Buna rağmen askerimizin tamamı iki gün iki gece boyunca savaş yorgun düşmüştü. Ayrıca ihtiyat kuvvetlerimiz de yoktu. Bu durumda bozulan düşmanı takip etmek harp stratejisine göre uygun değildi. Üçüncü olarak da, düşman, düşmanın durumunu tam olarak bilmez. Süvarimiz olmadığı için biz, Rus askerinin düştüğü durum ve kapıldığı korkuyu tam olarak tesbit edemezdik." diye cevap verdiğini belirtti. Sonra sözlerine şöyle devam eder: "O zaman orduda bulunan

subaylarla görüştüğümüzde onlar da bu mealde cevaplar verdiler. İşte savunma hususunda sağlam ve mükemmel bir tertibatınızın olmadığı bir harbin devamında ortaya çıkan galibiyetten de bir fayda temin edemezsiniz. Bununla beraber bu muazzam zaferin şöhreti her tarafa yayılmıştı. Muharebe'nin sonunda Pâdişah, Osman Paşa'ya bir telgraf çekerek onu tebrik ettiği gibi, birinci dereceden Osmanlı Nişanı ile taltif ve bazı hediyeler göndermişti, der.⁵³

Osmanlı-Rus Seferi'nin Plevne cephesi, Rumeli Cephesinin en önemli dönüm noktalarından biri haline gelmişti. Daha önce ana hatlarıyla temas edilen ve Osman Paşa'ya büyük bir şöhret kazandıran bir ve ikinci Plevne harekâtından sonra Ruslar, üçüncü Plevne harekâtı için harekete geçtiler. İkinci Plevne zaferi ile üçüncüsü de zaferle sonuçlanacak olan Üçüncü Plevne zaferi arasında tam 44 gün geçmişti. Plevne harikası karşısında aczini anlayıp maneviyatı temelden sarsılmış olan Rus birlikleri, Niğbolu-Rusçuk-Sıpka üçgeninde sıkışıp kalmışlardı.

Romanya ordusunun iltihakı ve yeni Rus takviye birliklerinin gelmesi üzerine piyade ve süvari birlikleri ile sayıları 100 bini aşmış olan düşman kuvvetlerinin 450 civarında da toplanı bulunuyordu. Buna karşılık Türk ordusunun Plevne'de bulunan bütün askerinin sayısı 30 bin kadardır. 7 Eylül (28 Şaban) Cuma sabahından 11 Eylül (3 Ramazan) Salı sabahına kadar dört gün aralıksız gece gündüz devam eden çok şiddetli bir topçu ateşinden sonra 11 Eylül Salı günü Rus ordusunun sabahtan akşama kadar süren genel hücumu, müthiş bir bozgunla sona ermişti. Bu harekât, 1000 kişisi Romen olmak üzere Rus ve Romenlere 3 general, 350 subay ve 15200 askere mal olmuştu. Buna karşılık Osmanlı ordusunun toplam şehid ve yaralı sayısı 5000 civarında idi. Danişmend'in ifadesine göre: *"O tarihe kadar Rusların Plevne muharebelerinde verdikleri telefâtın mecmuu (toplamı), Garp menbalarında (kaynaklarında) bile 50 bin olarak gösterilir. Bu da Türk ordusunun bir buçuk mislinden*

53. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celalettin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, II, 205-210; Ali Fuad, **Osmanlı-Rus Seferi**, 399-458; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 303-304.

fazladır. Fakat Rus demek, tükenmez sürüler yetiştiren bir mahşer demektir. Onun için Rus ordusunun Üçüncü Plevne muharebesinde yediği müthiş darbenin yegâne neticesi, yeni takviye sürüleri celbinden ibaret kalmıştır.”

Bu büyük muharebenin bilhassa Kanlıkaya tabyasında göğüs göğse boğuşularak geçen müthiş safhası, Türk harp tarihinin en önemli ve heybetli safhalarından birini teşkil etmektedir. Osman Paşa'nın, dirayetli çabası sonucunda kazanılan ve bütün dünyada ses getiren bu başarısından dolayı kendisine Sultan II. Abdülhamid tarafından “Gazilik” unvanı verildi.⁵⁴

Bütün bu gelişmelere karşı Osman Paşa, Rusların Plevne'yi almak için tekrar kuşatacaklarını biliyordu. Biraz önce temas edildiği gibi devamlı surette takviye birlikleri ile güçlendirilen Rus kuvvetleri, taarruz ile Plevne'yi alamayacaklarını anlayınca kuşatmaya karar verdiler. Kuşatma ordusunun başına da baş komutan olarak Todleben'i getirdiler. General Gurko'yu da Plevne'nin dünya ile irtibatını kesecek olan kuvvetlerin başına getirdiler. Böylece Gazi Osman Paşa'ya hiçbir yerden yardım gelemeyecekti. Ruslar, bu planlarında başarılı oldular. Böylece Plevne müdafileri açlığa ve cephanesizliğe mahkûm hale getirilmiş oldu. Bu durum, Rus'tan daha korkunç bir şekilde Plevne kahramanlarını yormaya ve yıpratmaya başladı. Zira Osman Paşa, şehid edilen er ve subaylarının yerini dolduramadığı gibi, malzeme ve mühimmat sıkıntısı da baş göstermişti. Açlık yavaş yavaş tesirini göstermeye başladı. Sağlık malzemesi de hemen hemen yok gibiydi. Bu yokluk, düşmanı Rus'tan daha korkunç bir şekilde Plevne kahramanlarını yıpratmaya başlattı. Plevne'nin yardım aldığı bütün yolları ele geçiren Ruslar, şehri de dört bir yandan kuşatmışlardı. Yoğun bir topçu ateşine ihtiyaç duyulduğu böyle bir zamanda cephane gittikçe azalıyordu. Kış bastırılmış, soğuk yeni bir düşman halinde ortaya çıkmıştı.

54. Bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, II, 218 – 223; Ali Fuad, **Osmanlı-Rus Seferi**, 674–754; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 305 – 306.

Rus başkomutanı Nicolas 2 Kasım (25 Şevval)'da Osman Paşa'ya hürmetkâr bir lisanla yazılan ve kahramanlığını öven bir mektup göndererek teslim olma teklifinde bulundu. Bu teklif, Osman Paşa tarafından reddedildi. Türk ordusu, bu kapanda sefil bir şekilde ölmektense bir yarma hareketi ile kuşatmayı aşmaya karar verdi. 10 Aralık 1877'de başlayan hurûc (kuşatmayı yarma) hareketi esnasında Osman Paşa'nın elinde bir kısmı hasta, bir kısmı hafif yaralı ve bir kısmı da yarı aç yarı tok olmak üzere 42 bin asker ile 72 top bulunuyordu. Buna karşılık Rus cephesinde Romanya askerleri ile birlikte 160 bin asker ile 450 top bulunuyordu. Bu kuvvetler arasındaki dengesizliğe rağmen Osman Paşa, "Besmele" ve "Tekbir sesleri" arasında taarruza geçti. Üç muhasara çemberinden ikisini yarmaya muvaffak oldu. Fakat üçüncü çemberde yaralandı. Daha fazla zayıyat vermemek için teslim olmak zorunda kaldı (10 Aralık). Plevne kahramanları, her ne kadar harp talihini değiştiremedilerse de Türk ordusunun askerlik şerefine bayrağını, en yüksek göndere çekmiş oldular.

Kendisine teslim kararı bildirilen General Strukof, Osman Paşa'nın, yaralandıktan sonra girmiş olduğu ahşap eve gidip dizindeki kurşun yarası sarıldığı sırada huzuruna kabul edilerek Rus ordusu nâmına hayranlıklarıyla tebriklerini arz etmişti. Şanlı müşirimiz Osman Paşa'nın teklifine rağmen huzurunda oturmayıp teeddüben ayakta durmuştu. Düşman generali ile Fransızca konuşan ve yapılabilecek bir şey kalmadığı için teslim olmak zorunda kaldığını söyleyince, General Strukof, Allah'ın takdirinden bahsederek tesellikâr sözler söyleyerek huzurdan ayrılmıştı. Biraz sonra da Vid cephesi kolordu komutanı General Ganetzky birlikte tekrar gelmişti. Gazi Osman Paşa, şanlı kılıcını belinden çıkartıp hafifçe içini çektikten sonra Kolordu komutanına teslim etmişse de, kısa bir müddet sonra Rus orduları başkomutanı Grandük Nicolas, böyle bir kılıcı ondan daha iyi kullanacak kimse olamayacağı için askerî merasimle o kılıcı Osman Paşa'ya tekrar vermişti. Ali Fuad, Osmanlı-Rus Seferi'nin Plevne bölümünü çok geniş bir şekilde vermektedir. O, Plevne'nin düşmesinden sonra Osman Paşa ile Çar Aleksandr'ın

buluşmasını tafsilatlı bir şekilde anlatır. Ona göre teslimden sonra Osman Paşa'ya galipler tarafından ihtiram ile muamele edildi. İmparator Aleksandr, Gazi Osman Paşa'nın parlak mukavemetini büyük bir takdirle karşıladığını söyledikten sonra kılıcını kendisine iade ettiği gibi yaralarının tedavisine de özen gösterilmesini emretmiştir. Ayrıca Osman Paşa'nın özel doktorunun da yanında kalmasına müsaade etmişti.⁵⁵

Bütün sıkıntı, yokluk ve hastalıklar ile iki taraf askerî kuvvetleri arasındaki dengesizliklere rağmen Plevne müdafaası, 4 ay 23 gün sürmüştü. Bu savaşta Rus ve müttefiklerinin zayıtı, 80 bin civarında iken, Osmanlı zayıtı 30 bin civarında idi. Bu müdafa, Rus ileri harekâtını aksattığı gibi, Rumeli'yi istilalarını da geçiktirmişti.

c - Anadolu (Kafkas) Cephesi

Bu cephede, "Anadolu Ordu-yi Hümâyûnu" denilen Şark ordusu vardı. Baş komutan da Müşir Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa idi. Balkanlardaki savaş, Osmanlı ordusunun aldığı yenilgilerle devam ederken, ikinci ve fakat daha az önemli görülen Anadolu (Kafkas) cephesinde de büyük ve önemli bir hareketlilik devam ediyordu.

Rusya, bir taraftan Panislavizm kartını oynamak suretiyle bazı Balkan topluluklarını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtırken, öbür taraftan da harp hazırlıkları ile ilgili planlarını geliştirmeye devam ediyordu. Nitekim Rusya, "Doksan üç Harbi"nin Anadolu cephesi başlamadan üç sene öncesinden harp hazırlığı ve bununla ilgili planlarını uygulamaya alanına koymuştu. Rusya, Anadolu harekâtı için bir taarruz planı hazırlamıştı. Buna göre taarruz için hazırlanacak olan bütün kuvvetler, Osmanlı ordusuna saldıracaklardı. Taarruzun ilk hedefi de Erzurum'un ele geçirilmesi idi. Savaşın başlamasıyla birlikte altı hafta içinde bu hedefe ulaşılacaktı. Fakat harbin başlamasından kısa bir süre önce bu planın uygulanmasın-

55. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 234 - 256; Ali Fuad, *Osmanlı - Rus Seferi*, 883 - 933; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 306 - 307; Karal *Tarih*, VIII, 49 - 51.

da bazı değişiklikler yapıldı. Buna göre Rus başkomutanlığı, kuvvetlerinden bir kısmını Dağıstan'ın, bir kısmını da sahillerin korunması için ayırdı. Geriye kalan kuvvetlerini de üç gruba ayırarak bu gruplardan her biri ile stratejik bir hedef yönünde taarruz etmeyi kararlaştırmıştı.

Savaş patlak verdiği zaman Kafkasya sınırında 90 bin civarında Osmanlı askeri ve 97 sahra topu vardı. Başkomutanlığa Müşir Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa getirilmişti. Genç ve kabiliyetli bir askerdi. Batum'da da Müşir Derviş Paşa bir kolordunun başında bulunuyordu. Erzurum kalesi de Erzurum Valisi Müşir Kurd İsmail Paşa'nın emrine verilmişti. Doğu cephesindeki bu üç müşir arasında geçimsizlik vardı. Bu Türk kuvvetlerinin karşısında da Ermeni asıllı Rus general Loris Melikof'un emrinde 125 bin asker ve 189 top vardı. Bütün bunlardan başka Ruslar, savaşın ilk günlerinden itibaren devamlı olarak takviye kuvvetlerle desteklendiler. Böylece savaş esnasında Osmanlı kuvvet ve hazırlıkları ile Rusya'nın kuvvet ve hazırlıkları arasında mukayese yapılamayacak kadar büyük bir dengesizlik bulunmakta idi.

Anadolu ordusu başkomutanlığına tayin edilmiş olan Ahmed Muhtar Paşa, Nisan'ın ilk günlerinde geldiği Erzurum'da büyük bir merasimle karşılandı. Karşılayanlar içinde bulunup ziyaretine giden Mehmet Arif, onun askerle ilgili görüşlerini kendisine anlattıktan sonra ordunun durumunu öğrenip ona göre bir düzenleme yapmak istediğini, hatta bütün mevzileri gezip görmek arzusunda olduğunu söyledikten sonra bunun için de sağlıklı bir haritaya ihtiyaç olduğunu bildirmişti. Fakat maalesef bütün araştırmalara rağmen sağlıklı bir harita bulunamadığını nakleder.⁵⁶

Rus kuvvetleri, doğuda en önemli hedef olan Kars ve Erzurum olmak üzere Ardahan ve Bayezid (Doğubeyazıt)'ı sıkıştırmak üzere harekete geçmişlerdi. Bu sebeple Rus askerleri dört kola ayrılmıştı. 30 bin kişilik bir birlikten meydana gelen asıl kuvvetler General

56. Mehmed Arif, Başımıza **Gelenler**, İstanbul 1328, s. 20 - 21.

Loris Melikof komutasında merkez kolunu teşkil ederek Gümrü'den Kars üzerine yürümüşü. 20 bin askerden meydana gelen ve sol kolu teşkil eden Revan kolordusu General Tergukasof komutasında Bayezid'e yönelmişti. General Divel komutasında bulunan ve 15 bin kişiden mürekkebe sağ kolu teşkil eden Ahalçık kolordusu, Ahil-kelek'ten Ardahan üzerine sevk edildi. General Oklobcu komutasındaki 20 bin kişilik bir kolordu da Batum'a doğru harekete geçti. Bunlardan başka 4300'ü piyade, 16500'i süvari olmak üzere Kuban, Terek ve Ardahan Kazakları yardımcı kuvvet olarak Rus ordusunda bulunuyorlardı.⁵⁷

1. Ardahan'ın Düşmesi

Ardahan'ın düşmesi, gerek Anadolu cephesinde onu takip eden yenilgiler bakımından, gerekse İstanbul'da sebep olduğu olaylar açısından büyük bir önemi taşımakta idi. Bu bakımdan biz de önemine binaen konun üzerinde diğerlerine göre biraz daha etraflıca durmak zorunda kaldık.

General Tergukasof'un 30 Nisan'da Bâyezid (Doğubeyazıt)'ı, 17 Mayıs'ta da Ardahan'ı almasıyla Batı cephesinden çok daha önce başlamıştı.

Doğuda savaş başlar başlamaz Rus kuvvetleri Ardahan istihkâmları üzerine yüklenmeye başladılar. Ardahan üzerine yürüyen Rus birlikleri, çoğu redif ve yerli halktan toplanan 15 bin kadar Osmanlı askeri ile karşılaştılar. Fazla stratejik önemi bulunmayan Ardahan'ın boşaltılması gerekirdi. Fakat her ne pahasına olursa olsun askerin bulunduğu yeri terk etmeme prensibi, orduların dağılık hale gelmesine ve bu yüzden de büyük felaketlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

General Divel, Ardahan'ın savaşla alınmasının güçlüğüne Melikof'a bildirerek yardım istemişti. Melikof, Kars önünde bir birlik bıraktıktan sonra geri kalan kuvvetleriyle Ardahan üzerine yürüdü.

57. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 71.

Daha önce bu kale üzerine yürümüş olan Rus birlikleri ile irtibat kurarak Ardahan'ı kuşattı. Melikof, yakalanan bir Osmanlı zâbitinin üstünde bulunan evraktan istihkâmın zayıf yerlerini öğrenmiş ve savunmanın muhtelif unsurlarla yapıldığını fark etmişti. Dönemin kaynaklarının belirttiğine göre Ardahan'da 25 bin kadar asker bulundurulması gerekirken, ancak çok azı nizamî, geri kalanı halktan toplanmış ve askerî eğitimi bulunmayan 15 bin civarında asker vardı. Ardahan'ın komutanı Kasap Hüseyin Paşa idi. Sultan Abdülaziz'in hal'i olayına karıştığı için oraya gönderilmişti. Askerlikten anlamayan bu zatın komutası altında da Hasan Paşa adındaki Liva komutanı hayatında komuta kademesinde çalışmamış bir büro subayı iken çeşitli şekillerde terfi ettirilerek Ardahan'a kadar gelmiş bulunuyordu. Bu şartlar altında Ardahan'ın akibeti önceden belli olmuş gibiydi. Ruslar, 17 Mayıs 1877 (4 Cemaziyeevvel) günü gerçekleştirdikleri bir hücum ile Ardahan'ı aldılar. Pek çok esirle birlikte 80 kadar top, cephaneye ve yiyecek elde ettiler.⁵⁸

Ardahan yenilgisinin sebeplerinden bahsederken Mehmed Arif, "Ardahan, bulunduğu mevki ve istihkâmlarının iyi olmamasından mı elden çıktı, yoksa içinde adam denilebilecek kadar iyi subay olmadığından mı?" diye sorduktan sonra yine kendisi şöyle der: "Şayet istihkâmlarının savunmaya elverişli olmamalarından dolayı düşman eline geçmiş olsaydı bu kadar ucuz ve tez elden gitmezdi. Muhafızları 10 piyade taburu da olsa en az birkaç gün dayanırdı. Muhafızlar, düşmana da kendilerine göre bir zarar verirdi. Ama her işin bir erbabı olduğu gibi savaştan önce subay ve askerleri yetiştirmek gerekir. Kasap Hüseyin Paşa, Ardahan'a komutan olarak tayin edildiği zaman daha İstanbul'da iken "Amanın canım ben beceremem. Askere komuta etmek benim elimden gelmez. Zira vücutça mazurum" demişti. Buna rağmen bu adamı Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı ve Sultan Abdülaziz'in hal'i olayına karıştığı için bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak için Ardahan'a gönderdi-

58. Ardahan'ın düşmesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 70 - 80; Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 72 - 77;

ler. Karadağ cephesindeki korkaklığı ile şöhret bulmuş bu adam, oradan uzaklaştırılarak İstanbul'a gönderilmişti." diyerek yenilgi sebebini komuta zincirinde arar.⁵⁹

Ardahan'ın Rusların eline geçmesi, İstanbul'da yeni bazı olayların ortaya çıkmasına sebep oldu. Mahmud Şevket Paşa, hem Ardahan'ın düşman eline geçmesi, hem de İstanbul'daki olaylar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Vakıa savaşlarda zafer ve galibiyet biraz da bahta kalmış ise de, galibiyete götüren vasıta ve sebepleri hazırlamak farzdır. Şark ordusunun genel eksikliği bakımından Ardahan istihkâmlarındaki askerin kifayetsizliği, bütün tabyaların düşman saldırısına karşı korunmasına yetmezdi. Velhasıl düşman, hedef olarak seçtiği bütün noktaları zayıf görerek istediği gibi hücumla kalkmıştı. Halbuki düşmanın, böyle bir mevki ele geçirebilmesi için aylarca kuşatma yapması, zapt etmek için binlerce asker feda etmesi gereken bu muazzam istihkâmları birkaç gün içinde kolayca ele geçirdiler." Ardahan'ın elden çıkması devlet erkânı ile halka çok ağır geldi. O sırada toplanan "Meclis-i Meb'ûsan"da bu konuda epey laflar edildikten sonra "Ardahan elden gitti. Serasker Redif Paşa'ya güvenimiz yoktur, vükelâ mes'uldür" diye sözler söylendi. Mebuslar, bu anlama gelen bir mazbata tutup Bâb-ı âli'ye gönderdiler. Vekillerin bu şekildeki kararı, İstanbul halkının milli hislerini harekete geçirdiği için her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Bu gelişmeler esnasında "talebe-i ulûm"dan bir grup Ayasofya Meydanı'nda Meclis-i Meb'ûsan dairesini kuşatarak: "Mülk ve millet mahv oluyor Serasker Redif Paşa ve Tophâne Müşiri Damad Mahmud Paşa'nın azl edilmesi halkın arzusudur" diye bağışmaya başladılar. Meclis-i Meb'ûsan reisi Ahmed Vefik Efendi, uygun sözlerle talebe topluluğunu dağıttıktan sonra durumu Pâdişah'a bildirdi.

Ancak Redif ve Mahmud Paşalar ile onların oyuncacı haline gelmiş Sadrazam Edhem Paşa, geleceklerinden korktukları için Meclis-i Meb'ûsan'ı Pâdişah'a şikayet ederek onun bir anarşi ve boz-

59. Daha geniş bilgi için bk. Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, s. 80 - 82.

gunculuk yatağı haline geldiğini söylediler. Ayrıca, İstanbul'da yeni bir ihtilalin olabileceğini, Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesinin daha da büyümeye çalışarak kendi geleceklerini kurtarmaya çalıştılar. Onlar: "Harp zamanında şiddet ve kuvvet gerekir, kanunla hareket tehlikelidir" deyip İstanbul'da örfi idare (sıkıyönetim) kurdular. Böylece bir Hükümet-i Askeriye Divanı teşkil ederek halkın evlerini basmaya başladılar. Halktan yakalananlar, Divân-ı Harp'te basit bir soruşturmadan sonra idama kadar varan cezalar vermek üzere nizamnâme hazırladılar..."⁶⁰

2. Doğu Beyazıt'ın Düşman Eline Geçmesi

Savaş başlayınca General Tergukasof komutasındaki bir 12 tabur piyade 4 alay süvari ve 32 toptan müteşekkil bir Rus birliği, Doğu Beyazıt üzerine yürüdü. Bu harekete karşı bölgeyi korumakla görevli ve adına "Van Ordusu" denilen Osmanlı kuvvetleri Faik Paşa'nın komutası altında idi. Bu kuvvet, nizami olan ve olmayan 11,500 askerden meydana geliyordu. Bu kuvvetten de ancak 2 tabur piyade, 2 bölük süvari ile bir batarya topu Doğu Beyazıt'ta bulunuyordu. Rus birliği Doğu Beyazıt üzerine harekete geçince buradaki kuvvet savunmadan aciz kalarak geri çekilmişti. Böylece Doğu Beyazıt, 30 Nisan 1877 (16 Rebiülevvel 1294) günü herhangi bir mücadele ve savaş yapılmadan Rus işgaline uğradı. Mahmud Celaleddin Paşa, bu istilayı ve onu takip eden gelişmeleri şöyle nakleder: "Rusyalılar, bilâ muharebe (savaşız) Bayezid kasabasını zapt ve istila edip ve oranın muhafazası için bir tabur piyade ve bir miktar süvari bırakarak ve kuvve-i mütebakileri iye (geri kalan kuvvetleriyle) harekât-ı tecavüziyeye ibtidar eyleyerek Diyadin ve Üçkilise ile daha ileri mevkiilerde erzak ve mühimmat ambarları tesis etmeye ve bunların muhafazasına dahi 100 veya 150'şer asker bırakarak Eleşkirt vadilerine doğru yürümeye başladılar."

Ahmed Muhtar Paşa'nın, zamanında yaptığı ikazlara rağmen Faik Paşa korkaklığı ve tedbirsizliği yüzünden Rusların burada savaşa bile

60. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 76 – 77.

girmeden başarı sağlamalarını önleyememişti. Ahmed Muhtar Paşa, Rusların bu hareketi karşısında sol kanadının Delibaba mevkiinde çevrilmekte olduğunu görünce bu kanadın komutanı Mehmed Paşa'ya takviye birlikleri gönderip mukavemet etmesi hususunda emir verdi. Fakat yapılan muharebede Mehmed Paşa şehid oldu. Bunun üzerine Ruslar, Delibaba geçidini işgal ettilerse de Osmanlı birliklerini takibe cesaret edemediler. Ruslar, Ardahan'ı zapt edip Doğu Beyazıt tarafından da ilerlemeyi başardıkları sırada Kars üzerindeki basıklarını arttırıp Erzurum'u tehdit etmeye başlamışlardı.

Rus kuvvetleri, takriben 150 kişi kadar zayıyla, bütün buraları istila edip bir kısım Osmanlı askerini de esir aldılar. Mahmud Celaledin Paşa, Rusların bu başarısını, Osmanlı ordusunun komuta kademesinde bulunan insanların gevşeklik, tembellik ve korkaklıkları ile izah etmeye çalışır.⁶¹

3. Kars'ın Ruslar Tarafından Kuşatılması

Kars'a daha önce gelmiş ve gerekli savunma tertibatını almış olan Ahmed Muhtar Paşa, kaleye 25 bin kadar asker, 300 kadar top ve 6 aylık yiyeceklerle mühimmat koymuştu.⁶² Rus merkez kolordusu Kars önünde görüldüğü zaman Ahmed Muhtar Paşa şehirde bulunuyordu. Rusların maksadı, Kars kalesini tecrid ederek Erzurum üzerine yürümekti. Bu durumun farkında olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, düşmana karşı Erzurum yolunu savunmak için Kars'tan ayrılarak Soğanlı dağları gerisinde Zivin mevkiinde kuvvetlerini toplamıştı.

Rus kolordusu Kars önünde görüldüğü zaman, erkeği ve kadınıyla bütün bir Kars halkı, Ruslara karşı savunma hazırlığına başladı. Ahmed Muhtar Paşa'nın kitâbetinde (yazı işleri) bulunan Mehmed Arif Bey, Kars halkının bu kahramanca tavrını şöyle nakleder: "Ruslar'ın Kars önünde göründükleri ve yoklama hücumu yaptıkları zaman "Fakir" top sesinin geldiği tarafa yani istihkâmın

61. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 77 - 82.

62. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 84.

Mehmed Arif Bey, bu kelime ile nazik bir şekilde kendisini kast ediyor.

dışına çıktım. Bir de ne göreyim! Kars ahalisinin genci ihtiyarı, orta hallisi, kimisinin elinde tüfenk, kiminde bir tek tabanca, kiminde balta, kiminde sopa, şehrin ve istihkâmın hâricine uğramışlar. Akın akın askerin ve kumandan paşanın olduğu cihete (tarafa) Allah Allah zikriyle ve sâir tekbir ve tehlillerin envaiyle koşuşup gidiyorlar. Bu halin verdiği dehşeti benim gibi bir âcizin kalemi tasvir edemez. Zira bütün kalplerin diyânete müteallik en nazik ve mühim hissiyatının kabarmış olması sebebiyle zâhir olan bahâdırâne bir gayreti gazanferâne bir savleti tasvir ile değil ama insan kendi kendine tasavvur ile bir dereceye kadar anlayabilir... Bakın gayrete ki bu cemaatin içinde ellerinde ekmek sepetleri, su testileri olduğu halde câ be câ (yer yer) kadınlara dahi tesadûf olunuyordu. Bu kadınların teşvikâmız söyledikleri sözler, hamiyet-i ricâliyyeye dokunduğundan erkeklerin nazarında o kadar hayatın kadri kalmamış gibi görünüyordu. Serhaddeki memleketlerin kadınlarında başka bir hal var. Memleketleri yüzlerce vâkıat-ı harbiyenin mihver-i devranı olmuş olmasından mıdır, nedendir? Bunlardan bazılarının haline bakanlar, mutlaka o vücudun, şeci' ve hamiyetli bir erkek ruhuna makarr olduğuna hükmederler.”⁶³

4. Zivin, Halyaz ve Gedikler Muharebeleri

Rusların, Erzurum ile ilgili düşüncelerini bilen Ahmed Muhtar Paşa, Kars'ı Hüseyin Hami Paşa'ya bırakarak yanına aldığı 9 taburla gece yarısı Kars'ı terk etmişti. Yolda bir Rus süvari fırkasının takibine uğramakla birlikte emrindeki birlikleri kale nizamına sokarak Haylaz Boğazını tutmaya gayret etmişti. Bu boğazı tutmak için iki düşman kuvvet arasında şiddetli bir yarışma başlamıştı. Sonunda Ahmed Muhtar Paşa, yanında bulunan pek az süvari ve birkaç topla geçidi tutmayı başarmıştı. Bunun üzerine kendisini takip eden düşman süvari birlikleri takipten vaz geçmişlerdi. Ahmed Muhtar Paşa da Erzurum ile Kars arasında bulunan Soğanlı dağındaki Zivin köyünde karargâh kurmuştu.

63. Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, s. 36.

General Melikof, Ahmed Muhtar Paşa'nın hareket hedefleri (Erzurum) üzerinde mevki tutmasından endişelenerek 17 bin asker ve 8 batarya top ile Kars'tan hareketle Zivin tarafına doğru gelmişti. General Loris Melikof'un ayrılması üzerine Kars'taki muhasara hafiflemişti. Zivin'de mevki almış olan Osmanlı hatlarına yapılan düşman taarruzu, püskürtülmüştü. Bu ilk taarruzdan sonra General Loris Melikof, iki hücum kolu tertip ederek yeniden taarruza başlamıştı. 25 Haziran 1877'de başlayan ve akşama kadar devam eden kanlı çarpışmalardan sonra bu düşman taarruzu da püskürtülmüştü. Bu muharebede Ruslar, binlerce telefata vererek hududa kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Böylece Kars Rusların ikinci muhasarasından da kurtulmuş oluyordu.⁶⁴

Bu muharebede, Rus ordusu iyice mağlup olup çekildiği sırada Osmanlı ordusunda yeterince süvarinin bulunamaması yüzünden takiplerine imkân görülmemişti. Rus birliklerinin çekilme hattına rastlayan mevkiye bulunan Eleşkirt fırkası, kaçmakta olan Rus ordusuna saldırabilseydi, hem Rusları esir alabilirdi, bu olmasa bile Ruslar, tam bir bozgun halinde bütün ağırlıklarını bırakıp kaçabilirlerdi. Ancak komutan İsmail Paşa'nın gevşek davranması yüzünden taarruz ve takip yapılamadığı için General Tergukassof'un emrindeki Rus ordusu ağırlıklarından bir şey bırakmadan düzgün bir şekilde geri çekildiler. Rusların, Kars kuşatmasını kaldırıp Gümrü'deki birliklerle birleşmesinden sonra Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1 Temmuz 1877'de Kars'a girdi.⁶⁵

Belirtilen muharebelerdeki mağlubiyetlerine rağmen Rus ordusu, aldığı takviye birliklerle Gedikler, Baldıran ve Perkit mevkiilerinde 48 tabur miktarı piyade, 10 alay süvari ve 14 batarya top ile büyük bir askerî birlik meydana getirdikten sonra Kars çevresindeki Osmanlı hatlarına her taraftan saldırmaya başladılar. Ahmed Muhtar Paşa, aldığı takviye ve üstün gayretleriyle Gedikler'deki Rus or-

64. Geniş bilgi için bk. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, s. 77 - 83; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 85 - 90.

65. Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 149; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 90 - 91.

dusunu basıp mağlup ederek Kızıltepe'yi ele geçirmişti. (25 Ağustos 1877/15 Şaban 1294). Ruslar, Kızıltepe'yi yeniden almak için üç sefer üst üste hücumda bulundularsa da başarılı olamadılar. Rus komutan Loris Melikoff, böyle bir taarruzu beklemediği sırada ateş altında kalması, Rusları şaşırtmıştı. Akşama kadar dayanamayan Rus birlikleri, kademe kademe geri çekilmeye başladı.

Rusya'nın, doğudan taarruza başladığı günden beri, Ahmed Muhtar Paşa, sayı ve mühimmat bakımından kendisinden kat kat üstün olan Rus birliklerine, karşı az bir askerle gerek müdafaa, gerekse taarruz hareketleriyle gösterdiği askerî başarı ile Gedikler Muharebesi'nde büyük bir zafer kazanmıştı. Ahmed Muhtar Paşa, kazanılan bu zaferin sadece Allah'ın lütuf ve keremi ile Hz. Peygamber'in ruhânî imdadının bir sonucu olduğunu bildirdiği bu zaferle ilgili olarak Dersaadet'e gönderdiği uzunca telgrafına şöyle başlamaktadır: "Bu gece, düşmanın Gedikler ordusuna doğru taarruz edilerek müzafferâne bir harb-i umumî edilmiş ve ismi "*Gedikler Muharebesi*" tesmiye kılınmıştır." Bu telgrafa karşılık olarak bizzat Pâdişah tarafından 14 Ağustos 1293 tarihli yine uzunca telgrafla cevap verilmişti. Biz, bu telgraftan kısa bir bölümü buraya alıyoruz: "Müşir-i besâlet semirim Ahmed Muhtar Paşa hazretlerine: Gedikler Muharebesi'nde ibraz eylediğiniz gâlibiyet-i kâmile ile tarih-i askerimizin sahayif-i mühimmesini tezyin eylediniz. Nasb-ı aynım olan askerimizin bu muharebede dahi ibraz ettikleri sebat ve metanet-i fevkalâde ile Osmanlılık hasletine tamamiyle mâlik olduklarını isbat ettikleri gibi meydan-ı harpte düşmanın tedâbir-i mâhiratesine her suretle mukabele ile beraber netice-i muharebeyi şanlı ve müzafferiyetli olarak kazanmaları askerimin intizam-ı tamlarının burhan-ı bedîhisi olmağla muzafferiyat-ı vakıa indimizde bâis-i kemâl-takdir ve Tahsin olduğundan hey'et-i devlet ve milletle hey'etimize teşekkür ederim..."⁶⁶ Mahmud Celaleddin Paşa da "*Gedikler muharebesi, Devlet-i Aliyye'nin hudud-ı şarkiyede namus-ı askerisini i'la (yükseltme) eylemiş olmasından*" dolayı vükelânın arzı üzerine

66. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşti Hayatımın Cild-i Sânisî*, s. 226 - 228.

devlet tarafından Ahmed Muhtar Paşa'ya "Gâzi"lik unvanı verildi⁶⁷ der. 19 Eylül günü Sadrazam Edhem Paşa'dan Ahmed Muhtar Paşa'ya gelen ve kendisine gâzilik unvanının verildiğini bildiren telgrafların metnini dönemin yazışma kültürünü ortaya koyması bakımından olduğu gibi buraya alıyoruz:

"Cenab-ı Hakkın nüsret-i Rabbanîyesi ve Pâdişahımız Efendimiz Hazretlerinin tevcihât-ı mukaddesi ile Gedikler ve sair muharebatta a'danın (düşman) tenkil ve tedmirine muvaffakiyet-i müşîrileri devlet ve memleket ve yeli nimet-i bi- minnete pek büyük bir hizmet olduğundan bu mesai-i hamiyet-mendanelerinin mükâfat-ı seniye-i ebediyesi olmak üzere zât-ı devletlerine gâzilik unvanı ve bir murrassa' nişan-ı âli ile bir seyf (kılıç) ve iki esb (at) ihsan buyrulmuş ve bunlar bâ ferman-ı âli derdest irsal bulunmuş olmağla şu eltâf-ı celîlenin bizzat ve vûkelâ hazerâtı taraflarından bi'l-vekâle tebrik ve tes'îdine ve hemen beyne'l-asakir (askerler arasında) ilanı ihtarına musaraat olunur. 9 Eylül sene 1293" ⁶⁸

5. Yahniler Muharebesi

Bölgede havaların soğumaya başladığı (Eylül) bir sırada başlayan ve üç gün devam eden bu büyük muharebe Rus ordusu 64 tabur piyade, 14 alay süvari ve 130 toptan meydana geliyordu. Buna karşılık süvarisinin büyük bir kısmının firar ettiği Osmanlı ordusunda 68 tabur asker bulunuyordu. Grandük Mişel'in komutasındaki Rus ordusu, 2 Ekim (24 Ramazan) Salı günü şafakla birlikte taarruza başladı. Geniş bir cephe üzerinde açılan bu büyük taarruzda Rus ordusunun en önemli hedefi, "Küçük Yahni" denilen iki tepeyi ele geçirerek Türk ordusu ile Kars şehrinin irtibatını kesmektir. Bu gaye ile büyük kuvvetlerle saldırıya geçmişlerdi. Alacadağ'a saldıran Rus birlikleri bozguna uğratıldı. Mevkiin müdafaası ile görevlendirilen Kızıltepe Kahramanı Mirliya Kaptan Mehmed Paşa, 24 tabur ve 40 topla saldıran düşmanı 6 tabur askerle mağlup ve perişan etmişti. Ferik Ahmed Fa-

67. Geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 91 – 93.

68. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşti Hayatımın Cild-i Sânis*, s. 247; Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 272.

zıl Paşa'nın gülle ile bacağından yaralanıp sonra şehid olduğu bu meşhur muharebede şehid ve yaralı olarak Osmanlı zayıtı 2500 civarında iken, düşmanın zayıtı 8-10 bin kadardı.

Rus birliklerinin devamlı takviye alarak beslendikleri bütün bu muharebeler esnasında Osmanlı birlikleri yeterince takviye alamadıkları gibi, kayıplarının boşlukları da doldurulamıyordu. Eksiklerin giderilememesi ve kışın yaklaşması üzerine cephenin daraltılması gerekiyordu. Bu yüzden Kızıltepe'yi boşaltan ordu, Alacadağ eteklerinde toplandı (9 Ekim 1877/1 Şevval 1294).

Yahniler zaferiyle kapanan Türk üstünlük devrini, Alacadağ bozunuyla başlayan Rus üstünlüğü takip etmişti. Üst üste uğradıkları hezimetleri telafi için devamlı surette takviye alan Rus ordusu, gerek sayı, gerek silah, gerekse mühimmat itibarıyla Osmanlı ordusundan kat kat fazla ve üstün idi. Bu üstünlüğün bir sonucu olarak 15 Ekim 1877 (7 Şevval 1294) Pazartesi günü 79 tabur piyade, 27 alay süvari ve 254 topla dört koldan giriştiği büyük taarruzla Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, Alacadağ savunma hattını arkadan çevirmeye muvaffak olmuştu. Bu tehlikeli zamanda Osmanlı ordusunun 6 bin mevcutlu merkez kısmı Ferik Ömer ve Hacı Râşid Paşalarla birlikte teslim olmak zorunda kalınca Gazi Ahmed Muhtar Paşa, büyük bir soğukkanlılıkla Erzurum'a doğru çekilerek ordusunun geri kalan kısmını Deve boynu denen mevkiye toplamıştı. Nihayet 4 Kasım (27 Şevval) Pazar günü oraya da çok üstün kuvvetlerle saldıran düşmana mukavemet edemeyerek muntazam bir hareketle Erzurum müstahkem mevkiine çekilmiştir. Böylece 18 Kasım 1877 (12 Zilkade 1294) Pazar günü Kars'ın düşüp Rusların eline geçmesi, bu durumun tabii bir sonucu idi.

Anadolu cephesinin başlıca harekâtı, bu Erzurum ric'atiyle sonuçlanmıştı. Bu sonuca rağmen Rus ordusu, Anadolu cephemizde kesin bir başarı elde edememişti. Bütün mahrumiyetlerine rağmen Osmanlı ordusu, bu cephede ülkesini mükemmel bir şekilde savunmuştu.⁶⁹

69. Daha geniş bilgi için bk. Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 276-367; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 93 - 115; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 301-302.

Ruslar, “93 Harbi”nin kesin ve feci sonucunu Anadolu’da değil, Rumeli cephesinde almışlardı. Rus orduları İstanbul’a yaklaşırken Gazi Ahmed Muhtar Paşa, pâyitahtın (başkent İstanbul) müdafa tertibatını yaptırmak üzere İstanbul’a davet edilmişti. Bunun üzerine Erzurum valiliğine ilaveten Anadolu ordusu komutanlığını da Kurt İsmail Paşa’ya bırakarak 25 Aralık 1877 (19 Zilhicce 1294) Salı günü Erzurum’dan hareketle Trabzon üzerinden Ocak 1878 (Muharrem 1295) başlarında İstanbul’a geldiğinde “Çatalca Hatt-ı Müdafaası Komutanlığı”na getirildi.⁷⁰

Osmanlı Devleti’nin, başta Rusya olmak üzere beş devletin saldırısıyla karşı karşıya kalması, “93 Harbi” denilen savaşın kaybının temel sebeplerinden biridir. Osmanlı ordusunun gerek Rumeli, gerekse Anadolu cephelerinde umulanın üstünde mukavemet edip başarı gösterdiği görülmektedir. Gâzi Osman Paşa ile Gâzi Ahmed Muhtar Paşa’nın muharebelerde üstün gayret ve başarı sağladıkları görülmektedir. Buna rağmen onların elde ettikleri bu başarı, topyekûn savaşın kazanılmasına yetmemişti. Zaferlerin sonunun gelmemesi, Osmanlı ordusunda bulunan subaylar arasındaki rekabet ve kıskançlık ile devletin içinde bulunduğu şartlar, mali sıkıntılar ve bunun sonucu olarak askerî takviyenin yapılamamış olması ile izah edilebilir. Bütün bu olumsuz şartlar yüzünden harbi kaybettiğini anlayan Bâbü’lî, Ruslar’a ateşkes teklifinde bulunmak zorunda kaldı.

Osmanlı tarihinin en büyük felaketlerinden biri olan “93 Harbi”, sadece toprak kaybından ibaret kalmadı. Bir milyonun üzerinde Müslüman-Türk göçmen Bulgaristan’dan İstanbul’a doğru kabileler halinde akmaya başladı. Devlet, taşıyabildiklerinin dışında bütün mal varlıklarını geride bırakan bu bu göçmenleri ilk etapta iskân edemedi. Özellikle İstanbul ve Edirne gibi şehirler 93 Harbi’nde felakete uğramış ailelerle doldu. Aylarca câmilerde yatıp kalkma mecburiyetinde kalan bu göçmenler, daha sonra Anadolu ile Rumeli’nin her

70. Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, s. 456 – 463; Mahmud Celalettin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, II, 116.

tarafına dağıldılar. Daha önce Bulgaristan nüfusunun yarısını teşkil eden Türkler, bundan sonra azınlık durumuna düştüler. Bundan sonra kılıçtan geçirilmek suretiyle Bulgaristan'da Türklere karşı katliamlar başladı. Eski Zağra katliamı bunların en meşhurlarıdır.

d - Edirne Mütarekesi

Tarihimizde "93 Harbi" denilen ve Devlet-i Aliyye'nin mağlubiyeti ile sonuçlanan savaşta Ruslar, doğuda Erzurum, batıda da İstanbul önlerine kadar geldiler. Rusların bu ilerleyişi, başta İstanbul olmak üzere ülkede büyük bir şaşkınlık ve heyecana sebep oldu. Hükümet, kaptansız bir gemiye dönmüştü. Bir taraftan İstanbul ve Edirne'nin müdafaası için çareler düşünüyor, öbür taraftan da mütareke için aracı arıyordu. Böylece durumun vehametini geç de olsa anlayan Bâbü'lî, muharebeleri durdurmak için 1856 Pâris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlere başvurarak arabuluculuk yapmalarını istedi. Fakât bu devletler, Osmanlı Devleti'nin talebine olumlu cevap vermediler. Sadece İngiltere, doğrudan Rusya'ya başvurmasını tavsiye etti. Böylece Osmanlı Devleti, İngiltere'den de beklediği yardımı göremedi.⁷¹ Bu durumda Pâdişah 13 Ocak 1878'de Rus Çarı'na bir telgrafla müracaat ederek ateşkes istedi. Bunun üzerine 31 Ocak 1878 (27 Muharrem 1295) tarihinde Edirne mütarekesi imzalandı. Böylece, Osmanlı Devleti için Karlofça'dan sonraki en büyük felaket olan savaş sona ermiş oluyordu. Bu mütarekeye göre

1. Osmanlı kuvvetleri, İstanbul'un yanbaşında bulunan Küçükçekmece-Terkos hattına kadar çekilecek.

2. Bu hattın 5 km. önüne Rus askerleri yerleşecek.

3. İki kuvvet arasında tarafsız bir bölge bulunacaktı.

Edirne mütarekesi ile Rusların öne sürdüğü şartlar aynen kabul edildi. Bu esnada savaşta tarafsız kalan İngiltere, Rusların İstanbul ve boğazlara yerleşme ihtimallerini düşünerek harekete geçti. İngil-

71. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mahmüd Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, III, 15-17.

tere, İstanbul'daki vatandaşlarını korumak bahanesiyle Boğaziçi'ne bir savaş filosu gönderdi. Boğazlar konusunda İngilizlerle menfaat çatışmasına giren Rusya, 21 Şubat 1878'de Osmanlı Devleti'ne bir ultimatom vererek 12 bin Rus askerinin Ayestafanos (Yeşilköy)'a yerleşeceğini bildirdi. 23 Şubat günü de Rus birlikleri Yeşilköy'e girdiler. Bu durum, batıda bir galeyana sebep oldu. Zira böyle bir durumda yani Rusya'nın galibiyetin meyvelerini tek başına toplaması ve Avrupa dengesini kendi çıkarı için yeni bir kalıba sokması onların işine gelmiyordu. Bu sırada İngiltere, Ruslara İstanbul'a girdikleri takdirde diplomatik ilişkilerini keseceğini bildirdi. Bunun üzerine Rusya, İstanbul'a girme cesaretini gösteremedi.⁷²

Osmanlı Devleti'nin, Londra Protokolü ile yalnız kalmasından istifade ederek güneye inmek isteyen Rusya, Edirne Mütarekesi ile çok avantajlı bir duruma gelmişti. Osmanlı Devleti'ni parçalayıp Balkanlar ile Doğu Anadolu'ya yerleşmek isteyen ve Avrupa'yı Osmanlılara karşı tarafsız duruma getiren Rusya, gücünü göstermek için şartları daha önce Edirne Mütarekesi'nde tesbit edilen barış görüşmelerine başlayacaktır.

e - Meclis-i Mebûsân'ın Kapatılması

Devleti, Edirne Mütarekesi'ne gitme zorunda bırakan kötü durum karşısında halk büyük bir tepki gösterdi. Halkın tutumu ve yöneticilerin yetersizliği yüzünden 19 Mart 1877'de açılmış olan Meclis-i Mebûsân, tatil edildi. Sultan II. Abdülhamid, Rusya ile ateşkes imzalandıktan kısa bir müddet sonra, kapatıldı. Gayr-i müslim mebusların bir hayli etkin olduğu, Türkler'den ziyade Türk olmayan mebusların daha fazla bulunduğu ve her fırsatta Pâdişahı rencide edecek faaliyetleri göze çarpan bu garip meclis, 13 Şubat 1878 (10 Safer 1295) tarihinde Sultan Abdülhamid'in emriyle kapatıldı. Pâdişah'ı böyle bir karar almaya zorlayan bazı sebepler vardı.

Her şeyden önce Meclis-i Mebûsân'da Pâdişah aleyhine bazı dedikodular çıkarılmıştı. Rus ordusunun İstanbul'un yakınına kadar

72. Daha geniş bilgi için bk. Karal, **Tarih**, VIII, 60 - 62.

gelmesi ile ilgili meseleler müzakere edilirken Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi adındaki bir mebusun ayağa kalkarak Pâdişah'a:

“Bizim mütalaamıza müracaat etmede geç kalınmıştır. Felaketi önlemek mümkün olduğu elverişli fırsatlarda mütalaamız sorulmadı. İşler buraya gelince artık ne denir? Meclis-i Mebûsân, dahli bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiç biri tatbik edilmedi” diyerek Meclisin, mağlubiyetten dolayı hiçbir sorumluluk almayacağını tekrar etmesi üzerine Pâdişah, devlet ve milletin hakkını ihlal etmediğini, devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar göreceğini ifade ederek Sait Paşa'ya harbe girilme kararının nasıl verildiğini anlatmasını ister. Bunun üzerine Sait Paşa, umumun kararı ile harbe girildiğini, harp esnasında da saraydan komutanlara emir verilmediğini, sadece sevk ve nakil işleri hususunda bazı muhaberelelerin cereyan etmiş olduğunu belirtti. Buna rağmen Ahmed Efendi görüşlerinde direnince hiddetlenen Pâdişah:

“İçinde bulunduğumuz bu durumu görüşmek üzere şu meclisi ben topladım. Şu efendi evvela bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevk edecekleri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinizden bana kimler uyar ve tebeamdan arkama kimler düşerse onları alıp ölünceye kadar cenk etmektir. Ve eğer hiç kimse bana ittiba etmezse (kimse bana uymazsa) din ve milletime sadakatla can vermiş olduğumu isbat için yalnızca (tek başıma) Rus karargâhının karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip evvela bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra kendime olacak hücumu vücudumu karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakârlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmeyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine te'dibini yine meclisinizden beklerim. Zira birtakım garazkârlar, bu makule efkâr ve harekât ile şu vakitte maslahat-ı devleti işkâl etmeye çalışıyorlar. Ben, her türlü

müsaadat-ı adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım" deyip meclisi terk etti.⁷³

Çeşitli ırk, dil, din, mezhep ve milliyetlerden meydana gelmiş o günkü Osmanlı Devleti, bir mozaikler cümbüşü havasında idi. Bu mozaik, Batı tarzında bir meşrutiyeti sindirebilecek durumda değildi. Ekalliyetlere mensup bazı kimseler, Kanun-ı Esasî'nin sağladığı şahsî hürriyeti, istismar ederek bunu milli hürriyet ve hatta bağımsızlık manasına almışlardı. Bu yüzden ilk Meclis-i Mebûsân, parti grupları yerine milliyet gruplarının mücadele ve entrika sahnesi haline gelmişti.

Meşrutiyet, sadece mecliste değil, meclis dışında da farklı unsurların ayrılık ve bağımsızlıklarını körüklemişti. Devletin aleyhinde birtakım siyasi hareket ve hatta Türk hâkimiyetine karşı milli komitelerin teşkiliyle isyanların baş göstermesine sebep olmuştu. Bu bakımdan o gün için pek çok olumsuzluklara sebep olduğundan 69'ü Müslüman, 46'sı Müslüman olmayan üyeden meydana gelen Meclis-i Mebûsân, Sultan Abdülhamid tarafından dağıtıldı. Meclis-i Mebûsân, kurulduğu 19 Mart 1877'den beri 10 ay 25 gün faaliyette bulunmuştu. Sultan Abdülhamid, Meclis-i Mebûsân'ı dağıtmakla birlikte Kanun-ı Esâsî'yi ilga etmemişti.⁷⁴

Öztuna'nın ifadesiyle Meşrutiyet, Türkiye'nin gerçeklerine de uygun değildi. "Osmanlı Türk İmparatorluğunu yıkıma götüren hususlardan biri, bir anavatan ile o anavatan çevresinde toplanan ülkeler ayrımı yapılmamış olmasıdır. 1878'de İngiltere, pek çok ülkeyi elinde tutuyordu. Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, Güney Afrika ve daha birçok yer. Ancak Büyük Britanya parlamentosunda sadece İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda milletvekilleri vardı. Anglo-Saksonlar'la meskûn ve İngilizce konuşan Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkelerin bir tek milletvekilini bile Londra parlamentosuna sokma gibi hakları yoktu. Örnek demokrasinin hüküm

73. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, III, 22.

74. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 309 – 311.

sürdüğü İngiltere’de böyle olduğu gibi, diğer devletlerde de durum bundan farklı değildi. Her ne kadar Meclis-i Mebûsân’daki milletvekillerinin 69 tanesi Müslüman ise de Türkçe konuşanların sayısı % 50’yi bulmuyordu. Hakkı Tarık Us’un yayınladığı I. Meclis-i Mebûsân zabıtları okunursa müzakerelerde sadece Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Romen, Makedon, Sırp ve Marûnî gibi Müslüman olmayan milletvekilleri değil, Müslüman olup Türk olmayan milletvekillerinin de garip isteklerde bulundukları görülür.”

Müellifimiz bu konudaki görüşlerine devamla “Siyasî fikirlerin baskısından uzak bir tarihçi için I. Meclis-i Mebûsân’ın süresiz tati-lini, II. Abdülhamid’in büyük hizmetlerinden biri olarak telakki etmemek, tamamen imkânsızdır. Zira Türkiye İmparatorluğu’nu, Avrupa’da kızgın ve saldırgan bir emperyalizmin hüküm sürdüğü 1878’de tasfiye edilmekten kurtarmıştır. Avrupa’nın tasfiyesi bu tarihte olsaydı, 1922’de İstanbul ve İzmir’i değil, ancak Konya ve Sivas’ı savunma mevkiinde kalabilirdik... Almanya Şansölyesi ve devrinin en büyük devlet adamı Prens Bismark, Müşir Ali Nizamî Paşa’ya: “Bir devlet, millet-i vâhideden mürekkeb olmadıkça parlamentosunun faidesinden ziyâde mazarratı olur” demiş ve Türkiye’de meclisin dağılmasını yerinde görmüştür.”⁷⁵

f –Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması

Osmanlı Devleti için Karlofça’dan sonraki en büyük felaketlerden biri olan ve “93 Seferi” (harbi) diye adlandırılan savaş, 3 Mart 1878 (28 Safer 1295) günü Ayastefanos (Yeşilköy)’ta imzalanan barış antlaşması ile sona ermiştir. Antlaşma maddeleri, mütareke şartları ile birlikte Kızanlık’ta görüşülmüş ve Edirne’de mütarekede bu esasların kabulüne bağlı olarak imzalanmıştı. Rus başkomutanlığı, Avrupa ve Balkanlar’a karşı Rusya’nın gücünü göstermek için barış antlaşmasının tanzim ve imzalanması yeri olarak İstanbul civarındaki Ayastefanos’u seçmişti. Bundan başka o, Osmanlı hükûmetinin

75. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 160 – 161.

muhtemel itirazları veya çeşitli şekillerde ortaya çıkacak mukavemetine de imkân bırakmayacaktı.

Barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nâzırı (Dış İşleri Bakanı) Safvet Paşa ile Berlin Elçisi Sadullah Bey; Rusya'yı da Kont İgnatief ile Nelidof temsil ediyorlardı. Barış görüşmeleri, Rus ordusunun gölgesi altında başlamıştı. Bu görüşmeler esnasında Rusların, ileri sürdüğü şartların ağırlığından bahs eden Safvet Paşa'ya Kont İgnatief, bu savaşta iki milyara yakın ruble masraf ile 100 bin kadar asker telefât verdiklerini söyledi.⁷⁶ Bu durum karşısında Rusya'nın ileri sürdüğü bütün şartlar Osmanlı hükümetince kabul edildi. Sadece Rusların savaş tazminatı olarak istedikleri altı savaş gemisinin verilmesi kabul edilmedi. Haysiyet kırıcı bir şekilde cereyan eden görüşmeler sonunda, tamamı 29 maddeden ibaret olan ve Osmanlı Devleti için felaket denebilecek olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması 3 Mart 1878 günü imzalandı.

Bu antlaşmanın önemli bazı maddelerine göre:

1. Osmanlı Devleti, Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını kabul edecekti. Karadağ, Adriyatik Denizi'ne kadar uzanacak. Sırbistan Niş'i alacaktı. Romanya ise Besarabya'yı Rusya'ya verecek, fakat bunun karşılığında da Dobruca kendisinde kalacaktı.
2. Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik haline getirilecek ve sınırları Tuna'dan Ege Denizi'ne, Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar olan alanı kaplayacaktı.
3. Bulgaristan prensi halk tarafından serbestçe seçilecek, Avrupa devletlerinin tasvibi ve Osmanlı Devleti'nin tasdiki ile tayin edilecekti. Ancak bu prens, Avrupa devletlerinin hanedanlarına mensup bulunmayacaktı.
4. Rusya ve Avusturya'nın kontrolünde olmak üzere Bosna ve Hersek'te, Rumeli'nin Hristiyanlarla meskûn bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da Ermeniler'in bulunduğu yerlerde ıslâhat yapılacaktı.

76. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühime-i Siyasiye*, II, 308.

Böylece ilk defa bu antlaşma ile Ermeni meselesi gündeme gelmiş oluyordu.

5. Girit'te 1868 nizamnâmesi uygulanacak ve Osmanlı Devleti savaş tazminatı olarak Rusya'ya 1.410.000.000 ruble verecekti. Ancak Osmanlı Devleti, bu tazminatın büyük bir kısmına karşılık Rumeli'deki bazı yerler ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ı Rusya'ya bırakacaktı. Geriye kalan 300.000.000 ruble ise para olarak ödenecekti.

6. Rus askerleri, Bulgaristan hariç olmak üzere antlaşmanın imzalanmasından üç ay sonra Rumeli'yi, altı ay sonra da Doğu Anadolu'yu boşaltacaklardı.

7. Osmanlı topraklarında yaşayan Rus vatandaşı tüccarlar, eskiden beri olduğu gibi ticaret yapabilecek ve Rus konsoloshâneleri onları resmen himaye edebileceklerdi.⁷⁷

Osmanlı Devleti, Ayastefanos Antlaşması ile tarihinin en büyük yenilgisine uğramış ve çok önemli topraklarını kaybetmişti. Nitekim bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığı yok denecek bir seviyeye indirilmişti. Büyük Bulgaristan prensliğinin kurulması ile zaten çok azalmış bulunan Rumeli'deki Türk toprakları da iki kısma ayrılmıştı. Öbür taraftan Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ın terki ile de doğudan Rus baskısı ile karşı karşıya kalınıyordu. Rusya, iki asır boyunca sürdürdüğü Balkanları ele geçirme ve sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmek üzere idi. Kısaca söylemek gerekirse Rusya, "Şark Meselesi"nin Rumeli kısmını kendi çıkarları doğrultusunda çözerek bu topraklar üzerinde tek söz sahibi olma durumuna gelmiş bulunuyordu. Gerçekten, Sultan II. Abdülhamid'in, Osmanlı tahtına geçişinden kısa bir müddet sonra ortaya çıkan bu savaş ve buhran, Avrupa'nın, bütün bir İslâm âlemine karşı eskiden beri duyduğu Haçlı zihniyetinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştı. Bu zihniyetin o günkü temsilcisi

77. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 91 - 105; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, II, 301 - 317.

de Slav birliği için büyük bir gayret gösteren Petro'nun hayalini adım adım gerçekleştirme yolunda olan Rusya idi.

Selanik yolunun tıkanması, Avusturya'nın; Rusların Ege Denizi'ne inmesi ve doğuda önemli üsler elde etmesi de İngiltere'nin çıkarlarına ters düşüyordu. Rusya'nın, Osmanlı Devleti ile bu kadar ağır şartlarda antlaşma yapması, yeni kurulan Balkan devletleri de dahil olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri tarafından iyi karşılanmadı. Zira onlar bu antlaşmayı kendi menfaatlerine tamamen ters addettiklerinden bu durumu kabul etmeyeceklerini gündeme getirdiler. Bu antlaşma ile Rusya, Balkanlar'da Avusturya'ya karşı üstünlük elde etti. Bu yüzden Avusturya, Balkanlar'daki çıkarlarını korumak için antlaşma maddelerinin değiştirilmesi hususunda girişimlerde bulundu. İngiltere, Rusya'nın, Ege Denizi'ne inmesinden, Dicle ve Fırat yolu ile de Basra'ya uzanmasından rahatsız oldu. Çünkü bu antlaşma ile İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarları ile Hindistan yolunun emniyeti, tehlikeye girmiş oluyordu. Bu endişe, İngiltere ile Fransa'yı 30 Mayıs 1878'de gizli bir antlaşma yapmaya sevk etti. Alman Başvekili Prens Bismark, Doğu Avrupa'da büyük bir güç haline gelen Rusya'ya karşı Avusturya'yı destekledi. Bu arada Avrupa'nın diğer devletleri de İngiltere ile Avusturya'nın yanında yer aldılar. Bismark, Berlin'de bir kongre toplaması için teşvik edildi. Bu gelişmeler üzerine Ayastefanos Antlaşması'nın tadili için bir konferansın toplanması çalışmaları başladı. Başta menfaatleri zedelenen İngiltere ve Avusturya olmak üzere İtalya ile Almanya da bu gruba katıldı. Ev sahipliği görevini de Almanya üstlendi. Rusya ise savaştan yeni çıkmış, ordusundan büyük bir kitleyi kaybetmiş ve maliyesi iyice sarsılmış olduğundan yeni bir savaşı göze alamazdı. Bu yüzden Rusya, Batılı devletlerin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. İngiltere ile Rusya arasında yapılan 30 Mayıs 1878 Londra görüşmelerinde Ayastefanos Antlaşmasının hükümlerinde bazı değişiklikler yapıldı. Buna göre Büyük Bulgaristan prensliği biri muhtâr prenslik, diğeri de Osmanlı Devleti'ne bağlı (Hristiyan vali tarafından yönetilecek) Doğu Rumeli olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğubeyazıt Türklere geri verildi. Bulgaristan prensliğinin Ege ile

irtibatı kesildi. Bu son madde ile İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini önlemiş oluyordu. Türklerin, tek başına Rusların karşısında duramayacağı kanaatine sahip olan İngiltere, Osmanlı topraklarını korumak için Bâbüâlî'den Kıbrıs'ı da üs olarak istedi. İsteklerinin kabul edilmemesi halinde Osmanlı Devleti'ne yönelik düşmanca girişimlerde bulunacağını ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni yalnız başına bırakacağı tehdidinde bulundu. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin yoğun baskısı karşısında ve toplanacak olan kongrede yalnız kalma korkusundan Kıbrıs'ın işgalini kabul etmek zorunda kaldı.

Ali Suavi Olayı

Rus öncü kuvvetlerinin İstanbul yakınlarında bulunduğu, İngiliz donanmasının Marmara'da demir attığı, Türkiye meselesinin bir Avrupa problemi haline gelip, çeşitli menfaatlere mevzu teşkil ettiği ve pâyitahttaki siyasî havanın karışık bir hal aldığı zamanda "Çırağan Vak'ası" denilen bir hal' (tahttan indirme) teşebbüsü gerçekleşmişti.

Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirme olayının müteşebbisi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olan ve yıllarca Avrupa'da gezmiş olan Ali Suavi adındaki ihtilalci idi. Bu adam, Sultan Abdülhamid'in yerine V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için harekete geçmişti. Devletin içinde bulunduğu buhranlı dönemi düşünmeden sadece kendi çıkarlarını hesaplayan bir kesim, V. Murad'ın kısa süreli saltanatı esnasında birtakım menfaatler elde etmişti. Zaten akli dengesi yerinde olmayan V. Murad'ın, tekrar Osmanlı saltanat tahtına çıkması, onlar için büyük bir önem taşıyordu. Bu işin başına da Danişmend'in ifadesiyle, " anadan doğma ihtilalci, ihtilal için yaratılmış, ihtilal için yaşamış ve ihtilal içinde ölmüş olan Ali Suavi" getirilmişti. O dönemde, böyle bir hareket için bundan daha iyi biçilmiş bir kaftan bulunamazdı. Çankırı'dan İstanbul'a gelen ve geçimini kâğıtçılıkla sağlayan fakir ve fakat dürüst bir insan olan Hüseyin Ağa'nın oğlu olan Ali Suavi, hicrî tarihle 1255 senesinin Ramazan ayında (m. Kasım 1839) İstanbul'da dünyaya gelmişti."⁷⁸ Ali

78. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 312.

Suavi'nin tahsile ne zaman, nerede ve nasıl başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte "*Ulûm Gazetesi*"nde bir bölümü yayınlanan "Yeni Osmanlılar Tarihi" (nr. 15, I Muharrem 1287.s. 892-932) adlı hâtıratında verdiği bilgiye göre Davud Paşa Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Bâb-ı Seraskeri'de Dersaadet Yoklama Kalemî'ne girdi. Burada iki üç yıl kadar kâtip olarak çalıştıktan sonra âdet olduğu üzere "Câmi Dersleri"ne devam etti. Muhtemelen Sâmî Paşa'nın Maarif Nâzırlığı döneminde açılan bir imtihanı kazanarak 1856'da Bursa Rüşdiyesi'ne muallim oldu. Fakat sergilediği uygunsuz bazı davranışları, halkın şikâyetlerine sebep oldu. Bu yüzünden bir yıllık görevden sonra buradan ayrılmak zorunda kaldı. Arkasından değişik şehirlerde çeşitli görevlerde bulunan Ali Suavi, buralarda da pek tutunamayınca tekrar İstanbul'a döndü. Bir yandan başta Sâmî Paşa olmak üzere şehrin o zamanki fikir muhitlerini teşkil eden bazı paşa konaklarına devam ederken, bir yan da Şehzâdebaşı Câmiî'nde vaazlar vermeye başladı. Dinî ilimlerdeki vukufu ile dikkat çeken Ali Suavi, kuvvetli bir hatipti. Kendisini dinleyenleri kolayca tesir altına alabiliyordu. Bu yüzden kısa sürede adı bütün şehirde duyulmaya başlandı.⁷⁹

Batı ve Doğu dillerine olan vukufu, başarılı bir edip, gazeteci ve mütefekkir olmasına rağmen Ali Suavi, dengesiz bir kimsedir. Hiçbir işte uzun süre kalamayan Ali Suavi'nin, başladığı görevlerden, kısa bir müddet sonra ayrılma zorunda kalışının çeşitli şikâyetler olduğu göz önüne alınırsa, onun bu durumu rahatlıkla anlaşılır. Mahmud Celaleddin Paşa'nın ifadesiyle: "Bu adam, vaktiyle her renge boyanmış, yani gah medresede talebe silkine (meslek) ve gah mektep muallimliğine dahil olup bir zaman umur-ı mülkiye hıdemat-ı tahririyesine dahi sokulmuş iken her birinde müstahak-ı ceza bir fiil ve amele ictira (cesaret) etmekle medhûl ve matrud olmuş ve devr-i Abdülaziz Han'de "Yeni Osmanlılar" cemiyet-i sūfehasına (sefih, pespaye) girip bir aralık onların eşiddası Avrupa'ya firar et-

79. Ali Suavi'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Ali Suavi" *DİA*, II, 445 - 448.

tiklerinde arkalarına düşmekle Paris ve Londra'da devlet aleyhine gazeteler çıkarmak gibi mefaside müdavemet..."⁸⁰ eden bir kişi olan Ali Suavi, İngiliz bir kadınla evlenmişti. Ali Suavi, bir müddet sonra Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi eski arkadaşlarıyla da kanlı bıçaklı denebilecek bir hale gelmişti. Paris'te kaldığı altı yedi yıl içinde, gazetecilikten başka, bir yandan da fikrî ve siyasi muhtevalı küçük bazı risaleler ile salnameler yayınladı. 1870'ten sonra "Yeni Osmanlılar"la herhangi bir münasebeti kalmayan Ali Suavi'nin, 1876'da İstanbul'a dönünceye kadar kaldığı Paris'te kimlerle ve hangi çevrelerle ne gibi münasebetlerde bulunduğu yeterince bilinmemektedir. Bununla beraber onun İstanbul'a dönüşü (Ekim 1876), Sultan II. Abdülhamid'in izniyle olmuştu. Pâdişah, kendisine ilgi ve güven duyuyordu. Bu yüzden kendisine Galatasaray Lisesi müdürlüğü gibi önemli bir memuriyet verilmişti. Fakat aynı senenin Aralık ayında Ali Suavi ve İngiliz karısı, Disraeli'nin şahsî bir görevlisi olarak Türkiye'yi ziyaret eden İngiliz parlamento üyesi H.A.M. Butler-Johnstone'ı misafir ettiler. Çok geçmeden Ali Suavi, "Üsküdar Komitesi" denilen ve evinde toplanan siyasi bir komite kurdu.

İşte böyle bir adam, Rus orduları Yeşilköy' de iken 20 Mayıs 1878 (h. 18 Cemaziyelevvel 1295) günü öğle üzeri bir saltanat darbesine girişmişti. Maksudı, V. Murad'ı tekrar tahta çıkararak devlet idaresini kendi kararsız ve dengesiz ellerine almaktı. O sıralarda 39 yaşında olan Ali Suavi, savaşlardan kaçan binlerce Balkan göçmenin İstanbul'da bulunuşunu fırsat bilmişti. Vaktiyle Filibe Rüşdiyesi'nde hocalık yaptığı için kazanmış olduğu hürmet ve itibar sayesinde bilhassa Filibe muhacirlerinden yararlanmayı bilen Ali Suavi, içinde Balkan komitacılığından gelme insanların da bulunduğu bu kesimden birkaç yüz kişiyi kandırarak Sultan V. Murad'ın hayatını sürdürdüğü Çırağan Sarayı'nı basmıştı. Hatta V. Murad'ın kolundan tutup:

80. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 138; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 173-174.

“Aman efendim gel bizi Moskoflardan halâs et” dediği sırada içeri dalan Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa, elindeki sopayı Ali Suavi’nin kafasına indirerek onu öldürmüştü. Bu esnada ihtilalcilerden 21 kişi öldüğü gibi, 17 kişi de yaralanmıştı.

İhtilal, iki saat gibi kısa bir sürede bastırılmakla birlikte bu olay Sultan II. Abdülhamid’in hayatında derin izler bırakmıştır. Zira 3 gün içinde iki selefinin hal’ edilmesi ve amcasının feci bir şekilde öldürülmesi, onu her şeyden şüphe eder hale getirmişti. Beklenmedik bir zamanda ve beklenilmeyen bir şahsın öncülüğünde böyle bir hareketin meydana gelmesi, ister istemez onu herkesten şüphelenen bir duruma sokmuştu. Gerek kendisi, gerek mevkii, gerekse faaliyetleri, Türkiye tarihi açısından son derece karanlık olan Ali Suavi’nin bu teşebbüsü, bazı mansıplarda değişikliğe de sebep olmuştu. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, bu olaydan hemen sonra sadrazam ile mâbeyn müşirini görevlerinden aldı. Mabeyn-i Hümâyûn Müşiri Said Paşa’nın yerine Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa, Sadrazam Sadık Paşa’nın yerine de 5. defa olarak Mütercim Mehmed Rüştü Paşa getirilmişlerdi.⁸¹

Tahttan indirilmiş bulunan sultanın hâlâ bazı dostları vardı. Ali Suavi teşebbüsünün başarısız olmasından sonra V. Murad, Yıldız Sarayı’nın bahçesinde Malta köşküne kapatıldığı zaman onlardan birine: “Beni bu yerden kurtarmazsanız, Malta Köşkü benim mezarım olacaktır” diyerek gizlice bir not verdi. Bu dramatik yardım müracaatını alan, İstanbul’da yaşayan Yunan uyruklu Kelanti Skaliyeri idi. Onun önemi, Çengelköy mason locasının ustadı a’zamu olarak sahip olduğu mevkiden ve bunun kendisine sağladığı Avrupa ilişkilerinden ileri geliyordu. Skaliyeri, hemen Abdülhamid’e açık bir mektup yazarak onu tehditlerle birlikte yayınlanması için İngilizce çıkan Eastern Express gazetesine gönderdi. Gazetenin sahibi Whitaker mektubu Mâbeyn Başkâtibi Sait Paşa’ya gönderdi.

81. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’ât-ı Hakikat**, III, 138 - 141;

Sait Paşa, omuzlarını silkip “yayınla” dedi. Mektubun yayınlanması, Sultan Abdülhamid’i, gazeteye, sahibine ve hatta söylentilere göre Sait Paşa’ya karşı derhal misillemeye tahrik etti. Bununla beraber yayın etkisini göstermiş olmalı ki, V. Murad, Çırağan Sarayı’na nakledilerek orada nisbî güvenliği sağlandı.⁸²

Kıbrıs’ın İngiltere’ye Bırakılması

Doğu Akdeniz’de Mısır ve Hindistan yolunda önemli bir stratejik mevkie sahip olan Kıbrıs, XIX. yüzyılda Batılı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştı. Özellikle Hindistan yolunu güvenlik altına almak isteyen İngiltere, Kıbrıs’ı bir şekilde ele geçirme siyaseti izledi. İngiltere’nin bu siyaseti, Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla daha belirgin bir hale gelmişti.

1877-1878 savaşından mağlup çıkan Osmanlı Devleti’nin, Ruslarla Ayastefanos (Yeşilköy)’ta yaptığı antlaşma, Batılı devletlerin tepkisine yol açmıştı. Zira bu antlaşma, kurulacak büyük Bulgaristan aracılığıyla Rusya’nın Akdeniz’e çıkmasına imkân veriyordu. Keza Balkan devletlerinin Rusya’nın desteğiyle bağımsızlık kazanması ve Rusya’nın Slav kökenlilerin yaşadıkları Bosna-Hersek’e göz dikmesi, Avusturya’nın telaşa kapılmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı İngiltere ile Avusturya’nın teşebbüsü üzerine 1856 Paris Antlaşması’nda imzası bulunan devletler, Ayastefanos Antlaşması’nı bir nevi barış antlaşması haline getirmek üzere Berlin’de bir kongre toplanmasına karar verdiler.

Berlin Kongresi’nin yapılması kesinleştikten sonra İngiltere, Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü sıkıntılı durumdan kendisine pay çıkarmak istedi. Bunu elde edebilmek için de dönemin İngiltere Dış İşleri Bakanı Salisbury, 30 Mayıs 1878’de elçi Henry Layard’a gönderdiği talimatta, Osmanlı’nın Avrupa ve Asya’da bulunan toprakları hakkında bazı mütalaalardan sonra Osmanlı silahlarının başarısızlığı, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntı ile çöküş ve buna

82. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “V. Murad Tedavisine ve Ölümüne Dair” **Belleten** (1946), nr. 6, 320; Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, s. 174 - 175.

bağlı olarak yıkılış emâreleri sayılarak bir politika değişikliğine gidilebileceği hatırlatılıyordu. Bu sebeple, Berlin Kongresi hazırlıkları esnasında İngiltere, Anadolu'ya yönelik muhtemel bir Rus istilasına karşı Osmanlı Devleti ile savunma ittifakı yapacağı teminatı vererek Kıbrıs'ın bir askerî üs halinde kendisine bırakılmasını istemişti.⁸³ Aslında İngiltere, Doğu Akdeniz, Süveyş ve Hindistan'a uzanan sömürge yolunu emniyet altında bulundurmak için böyle bir istekte bulunmuştu. Ayastefanos Antlaşması'nın tekrar gözden geçirilip Osmanlı Devleti lehine yeniden düzenleneceği ümidiyle ve İngilizlerin yardım edeceği va'diyle Kıbrıs'ın geçici olarak verilme çalışmalarına başlandı. Her bakımdan büyük bir sıkıntı içinde olan Osmanlı hükümeti, bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Safvet Paşa'nın ifadesine göre Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı vermediği takdirde İngilizler kongrede Bâbiâli'nin aleyhine hareket edip çalışacakları gibi, Kıbrıs'ı da zorla işgal edeceklerdi. Mahmud Celaleddin Paşa, Safvet Paşa'nın bu konuda şöyle dediğini belirtmektedir: *"İngiliz elçisi 'Eğer Devlet-i Aliye, şu karara muhalefet ederse kongrede mukarrerat-ı sulhiyeyi ta'dile İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle dursun, İngiltere Devleti, donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istila edeceği bilinmelidir" dediğinden Safvet Paşa, ihtiyar-ı sükût ile mükâleme mazbatasına vaz'-ı imza eylemiştir."*⁸⁴ Zor durumdaki Osmanlı hükümeti ile İngiltere arasında Kıbrıs yönetiminde değişiklik yapılmasına ilişkin anlaşma. 4 Haziran 1878 (3 Cemaziyelahir 1295)'da İstanbul'da imzalandı. 1 Temmuz (1 Receb)'da Sadrazam Safvet Paşa ile İngiliz elçisi Henry Layard arasında ek bir anlaşma daha yapılarak Kıbrıs'ın idaresi ve asker yerleştirilmesiyle ilgili şartlar açığa kavuşturuldu. Buna göre şer'î mahkemeler Müslüman halkın hukukî işlerine bakmayı sürdürecektir, dinî vakıflara ait mallar İngiltere ve Osmanlı hükümetlerince tayin edilecek memur vasıtasıyla ortaklaşa yönetilecektir. İngiltere, idarî masraflar çıktıktan sonra gelir fazlasını her yıl Osmanlı Devleti'ne ödeyecektir, bu rakam ortalama

83. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 133 - 134.

84. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 137.

22.936 kese üzerinden hesaplanacaktır. Osmanlı hükümeti, Kıbrıs'ta bulunan devlet ve Pâdişah'a ait malları serbestçe işleyebileceği gibi bundan sağlanan paralar, ada gelirinden hariç tutulacaktı. Böylece Kıbrıs'taki statü, Osmanlı egemenliğinin sürekliliği esasına dayandırılıyordu. Mali hak ve çıkarlarıyla Türk halkının hukukî düzeninin korunması güvence altına alınıyordu. Bu gelişme üzerine İngilizler 12 Temmuz'da adaya asker çıkardılar. Bu anlaşmalar, 15 Temmuz 1878'de bizzat Pâdişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Ancak anlaşma hususunda endişelerini sürdüren Sultan II. Abdülhamid, onayladığı metnin üzerine kendisinin hakimiyet hak ve yetkilerine hiçbir zarar gelmemesi şartını eklemeye gerek görmüştü. Bu şart, İngiliz elçisinin kendi devleti adına onaylayıp verdiği senette de aynen yer almıştı. Aynı gün Kıbrıs'ın İngiltere geçici idaresi altına girdiği resmen ilan edildi.⁸⁵

Böylece Osmanlı Devleti, mülkiyeti kendisinde kalmak şartıyla, Berlin Kongresinde yapacağı yardımlar karşılığında geçici olarak Kıbrıs'ı İngiltere'ye devretmiş oldu.

Berlin Kongresi

Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Çarlık Rusya'sı, Avrupa devletleri arasındaki siyasi dengeyi dikkate almadan "Şark Me-selesi"ni sadece kendi menfaatleri açısından halletmek istemişti. Bu da başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere diğer Avrupa devletleri ile birlikte Balkanlar'da yeni kurulmuş bulunan devletlerin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Bu yüzden Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nı gözden geçirmek için Almanya'nın daveti üzerine 13 Haziran 1878 (12 Cemaziyelahir 1295)'de toplandı. Kongreye, 1856 Paris Antlaşması'nda imzası bulunan Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya katıldı. Alman Başve-kili Prens Bismark'ın başkanlık ettiği kongrenin amacı, Ayastefanos

85. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 137, 142 - 144; Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-i Siyasiye*, II, 338 - 343; Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs" *DİA*, XXV, 380.

Antlaşması ile bozulan siyasi dengeleri yeniden yerli yerine oturtmaktı. Kongrede Osmanlı Devleti'ni Nafia Nâzırı Aleksandr Kara Teodori Paşa, Müşir Mehmed Ali Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey temsil ediyorlardı. Kongreye iştirak eden devletler, kendilerini başvekil veya hâriciye nâzırları tarafından temsil ettirdikleri halde Osmanlı Devleti, en alakalı devlet olmasına rağmen buna riayet etmemişti. Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'nın baş murahhas olması icap ederken, kongre üzerinde psikolojik etki yapar düşüncesiyle Hristiyan Aleksandr Kara Teodori Paşa ve aslen Alman olup İslâmiyet'i kabul etmiş olan Mehmed Ali Paşa murahhas olarak gönderilmişlerdi. Halbuki böyle bir seçim ile umulan psikolojik tesir elde edilemediği gibi, kongrenin başkanlığına getirilmiş olan Bismark, her fırsatta Osmanlı delegelerine ağır sözler söylemekten çekinmiyordu. Şark milletleri hakkında hiçbir sempatisi bulunmadığını defalarca tekrarlamış bulunan Bismark, Osmanlı devlet adamlarının, yapacaklarını va'd ettikleri ıslahatları yapacaklarına da inanmıyordu.⁸⁶

Hatta Bismark, kongreden önce Osmanlı delegelerine şöyle diyordu: “ Bende bulacağınız doğruluğu başkalarında bulamazsınız. Bugünkü durumu sizden saklamak istemem. Kongrenin, Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplandı. Ben de o kongrenin başkanlığını kabul ettim...”⁸⁷

Osmanlı Devleti, Berlin Kongresi'nde, Ayastefanos Antlaşması şartlarının hafifletileceğini ve bu hususta önemli değişiklikler yapılacağını umuyordu. Halbuki müzakereler başlayınca, kongreye katılan devletlerin, Osmanlı toprakları üzerindeki menfaatlerini korumaya çalıştıkları görüldü. Hatta Kongrede, Kıbrıs'a karşılık kendi-

86: Diğer ülkelerin temsilcileri için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, III, 155.

87. Daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, III, 175-176.

sinden yardım beklenen ve Osmanlı çıkarlarını savunması düşünölen İngiltere'nin bu düşünce ve beklentinin aksine faaliyetlerde bulunduğu göröldü. Nitekim İngiltere delegeleri, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya terki ile Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili ıslahat yapılması teklifinde bulunmaktan çekinmiyorlardı.

Bir ay devam eden ve uzun tartışmalara sahne olan kongre sonunda imzalanın Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878), 64 maddeden oluşmakta idi. Bu maddelerden bir kısmı şunlardı:

1. Ayastefanos Antlaşması ile sınırları belirlenmiş olan Bulgaristan toprakları üç bölgeye ayrılacaktı. Birinci bölge Osmanlı Devleti'ne tabi olmakla birlikte iç işlerinde serbest olacağı gibi, halk tarafından seçilecek olan prens, Bâbüâlî tarafından tasdik edilecekti. Bu prens, büyük devlet hanedanlarına mensup olmayacaktı. Osmanlı askerinin çekileceğı bu prensliğin sınırları bir hayli daraltılmış olacaktı. İkinci bölge, İdarî yönden bağımsız olmakla birlikte siyasi ve askerî yönden Osmanlı Devleti'ne tabi, Avrupa devletlerinin tasvipleriyle Bâbüâlî'nin beş yıl süre ile tayin edeceği Hristiyan bir vali tarafından idare edilecek olan ve Balkanların güneyinde Doğu Rumeli adını alacak bir eyalet olacaktır. Üçüncü bölge ise ıslahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya idi.

2. Osmanlı Devleti, Girit Adası'nda 1868'deki nizamnâme'ye göre uygulamaya başladığı özerkliği geliştirecek ve bu hususta Avrupa devletlerine bilgi verecektir.

3. Yunanistan'a bir miktar toprak verilecektir. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında anlaşma sağlanamadığı takdirde büyük devletler arabuluculuk yapacaklardır.

4. Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti'ne bağı kalmakla birlikte Avusturya tarafından işgal edilip yönetilecektir.

5. Karadağ ve Sırbistan bağımsız birer devlet olarak tanınacaklardır.

6. Romanya'nın bağımsızlığı kabul edilecek, Besarabya'yı Rusya'ya vermesine karşılık Tulci ve Dobruca'yı alacaktı.

7. Osmanlı Devleti, Kars, Ardahan ve Batum'u, harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya verecek, Doğu-beyazıt ve Eleşkirt vadisi kendisinde kalacaktı.

8. Savaş gemilerine kapalı olacak olan Tuna Nehri, ticaret gemilerine açık olacaktı.

9. Ermeniler lehine Doğu Anadolu bölgesinde ıslahat yapılması (61. madde). Bu madde ile "Ermeni Meselesi" ortaya çıkmış oluyordu. Bu, Ermenileri kendi tarafına çekmek isteyen İngiltere'nin yeni politikası idi.

10. Osmanlı Devleti, Katur'u İran'a bırakacaktır.

11. Boğazlarda, 1841 Londra Antlaşması hükümleri geçerli olacaktır.

12. Osmanlı Devleti, savaş tazminatı olarak Rusya'ya 35 milyon üçyüz on bin Osmanlı lirası verecektir.

Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen bir savaşın sonunda ki bu savaş sadece iki devleti ilgilendiriyordu. Bu antlaşmada Osmanlı Devleti karşısında sadece Rusya'yı bulmuştu. Fakat Berlin Kongresi'nde bütün Avrupa devletlerinin hedefi haline gelmişti. Böylece Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'ni paylaşma pazarlığının yapıldığı bir toplantı haline gelmişti.

Gerek "93 Harbi", gerekse Berlin Kongresi'nde varılan anlaşmaya bakıldığı zaman, bunun Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olduğu görülür. Osmanlı Devleti için bu felaket, bir anlamda sonun başlangıcı olmuştur. Zira bu büyük felaket sonunda devlet, 212.450 kilometrekarelik bir toprak parçası ile burada yaşayan 5,5 milyon nüfusu kaybetmişti. Böylece devletin fiilen paylaşılma süreci başlatılmış oluyordu. Bu yönüyle 93 Harbi, "Şark Meselesi"nin, yani Türkleri Balkanlar'dan atma meselesinin ikinci büyük dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bununla beraber Berlin Antlaşması, Türkleri Balkanlar'dan tamamen atmamış, Şark Meselesi'nin üçüncü dönüm noktası olan "Balkan Savaşları" sonuna (1913) kadar onların bu bölgede kalmasını sağlamıştır. Berlin Kongresi'nde varılan anlaşmanın 61. maddesine göre Doğu Anadolu'da Ermeniler için ı-

lahat yapılması öngörülüyordu. Gerek anlaşmaya 61. maddenin ilavesi, gerekse Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgal edilmesinin manası, Osmanlı Devleti'ni bölüp parçalama işinin Balkanlar'dan sonra Asya toprakları üzerinde de uygulanmaya başlanmasıydı. Bu durumu fark eden Sultan II. Abdülhamid, Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını isteyen 61. maddeyi uygulama alanına koymamıştı. Böylece Doğu Anadolu'nun devletten kopmasını ve orada bir Ermeni devletinin kurulmasını önlemişti.

Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olan 93 Harbi ve buna bağlı olarak akdedilen Berlin Kongresi sonucunda en kârlı çıkan devletlerden biri savaşa girmemiş olan Avusturya olmuştur. Bosna-Hersek'in işgaliyle Yenipazar Sancağı'nda karakol bulundurma hakkı elde etmekle ve nihayet Sırbistan ile Karadağ'ın genişleme arzularını engellemekle Balkanlar'da siyasî ve askerî üstünlük kurmuştu. Savaşa girmediği halde diplomatik başarı ile bu avantajları elde eden Viyana, Rusya karşısında kendini daha kuvvetli hissediyordu.

Kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen İngiltere'ye gelince, bu devlet, Berlin Kongresi sonunda varılan anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin Rusya tarafından tek başına parçalanmasına engel olmuştur. Buna karşılık, Kıbrıs'ı işgal etmek, Ermenilere sahip çıkmak ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmekle, devletin çöküş sürecine zemin hazırlamıştı. Böylece İngiltere, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zor durumdan istifade etmeyi de ihmal etmemiştir.

Savaşın galip tarafı olan Rusya ise umduğunu elde edemedi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne büyük bir darbe indirdiği gibi Balkan Slavlarına karşı olan hâmilik (koruyuculuk) sıfatını pekiştirdi. Berlin Antlaşması, Rusya'nın prestijini sarsmıştı. Bu yüzden Rusya, bir taraftan Avusturya ile İngiltere'ye karşı düşmanlığını artırırken, öbür taraftan Almanya ile arasını açtı.

Sonuç olarak Berlin Kongresi sonrasında ortaya çıkan durum, Osmanlı Devleti açısından Ayastefanos Antlaşmasına göre daha iyi idi. Bununla beraber bütün devletler arasında bir anlaşma sağlayamadı. Balkanlar'a da barış getirmedi. Devletler arasındaki mevcut siyasî dengeyi bozduğundan yeni dengelerin oluşumuna ve böylece ye-

ni mücadelelere sebebiyet vermişti. Avusturya'nın, Sırbistan ve Romanya devletlerinde, Rusya'nın da Bulgaristan Prenslığı'nde nüfuzu arttığından bu iki devlet şiddetli bir nüfuz mücadelesine giriştiler.⁸⁸

Fransa'nın Tunus'u İşgali (1881)

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı topraklarına katılan Tunus, son dönemlerde beyler tarafından yönetiliyordu. Devlete olan bu bağılık, XIX. asırdan itibaren göstermelik bir hale gelmişti. Bu dönemden itibaren Tunus, bir beyin mutlak idaresi altında yönetilmeye başlanmıştı. Tunus, özellikle ekonomik ve mali yönden, Avrupa'nın müstemlekeci devletleri olan Fransa, İtalya ve İngiltere'nin etkisi altında bulunuyordu. Bu devletlerden her biri, bir şekilde Tunus'u ele geçirmeye ve oraya yerleşmeye çalışıyordu. Bunu sağlayabilmek için de beylere borç vermek suretiyle hem nüfuzlarını artırmaya, hem de bu vesile ile onları sıkıntıya sokmaya çalışıyordu. İtalya, eskiden beri Tunus'a göz diktiği için çeşitli ad ve sıfatlarla oraya pek çok insan da yığmıştı. Fakat Fransa 1830'da Cezayir'i işgal edince gözünü Tunus'a dikmiş ve ora ile ilgilenmeye başlamıştı. Berlin Kongresi ve Almanya'nın teşviki, Tunus'u işgal hususunda Fransa'yı cesaretlendirdi. Bu yüzden dönemin Fransa hükümeti, Cezayir ile Tunus arasında ihdas ettiği sınır ihlalini bahane ederek 20 bin kişilik bir ordu ile 4 Nisan 1881'de Tunus'a girdi. Fransa, bu hareketini "*Hudud Asayiş*" formülü ile gerçekleştirdi. Bu formül ile Fransa, giriştiği hareketi küçük göstermek ve ilgili devletleri endişeye düşürmemek gayesini güdüyordu. Fransız kuvvetleri, rahat bir şekilde Tunus topraklarında ilerlemeye başladılar. Fransız işgal ordusuna karşı bir şey yapamayan Tunus Beyi Muhammed Sadık Paşa, telgrafla Bâbü'lî'den yardım istemişti. Bunun üzerine o sıralarda Girit sularında bulunan üç Osmanlı zırhlısı yola çıkarılmış, fakat

88. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, III, 178 - 235; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühime-i Siyâsiye*, II, 326 - 352; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 315 - 316; Karal, *Tarih*, VIII, 74 - 80; Bayram Kodaman, "1876 - 1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XII, 148 - 152; Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *DİA*, V, 516-517.

bunlar daha Tunus sahillerine varmadan Muhammed Sadık Paşa, 12 Mayıs'ta Bardo Antlaşması'nı (Kasr Said Muahedesi) imzalamak suretiyle Fransa'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Fransa tarafından dikte ettirilen ve 10 maddeden ibaret olan antlaşmanın bazı maddeleri şöyleydi:

1. Fransa Cumhuriyeti ile Tunus Beyi hazretleri arasında elyevm mevcut sulh, dostluk ve ticaret muahedeleriyle sair bi'l-cümle mukaveleler ahkâmı, kemâ kân (olduğu gibi) mer'i ve muteber olacaktır.

2. Tunus Beyi hazretlerinin şahsı veya sülalesi veyahut memleketlerinin huzur ve asayışı bir tehlikeye maruz bulunduğu zaman kendilerine suret-i mütemadiyede ibraz-ı muavenet eylemeyi Fransa hükümet-i cumhuriyesi taahhüt eder.

3. Fransa hükümeti, Tunus hükümeti ile muhtelif Avrupa devletleri arasında el-hâletu hazihi mevcut muâhedatın icrasını tekeffül eder.

4. Fransa hükümet-i cumhuriyesi tarafından Tunus Beyi hazretleri nezdinde bir sefir bulunacak ve bu sefir işbu muâhedenin icrasına nezaret ve her iki memlekete ait umur ve mesâlik-i müştereke için Fransa hükümeti ile Tunus hükümeti arasında icra-i vesâtat edecektir.

5. Fransa'nın memâlik-i ecnebiyedeki me'murin-i diplomatikıyası ile konsolosları, Tunus emaretiyle tebaasının menafini himayeye memur olacaklardır. Buna mukabil Tunus Beyi hazretleri dahi Fransa hükümetine malumat vermeden ve evvelce onun rıza ve muvafakatini istihsal etmeden beyne'l-milel (uluslar arası) bir mahiyeti haiz hiçbir muâhede akd eylememeyi taahhüt eder.

Fransa, Kuzey Afrika'da yeni bir sömürge kazanırken Osmanlı Devleti de Tunus gibi Müslümanların ikamet ettiği önemli bir toprak parçasını kaybetti. Babıâli bu işgali protesto etmekten başka bir şey yapamadı. Zira hükümet, devletin bir parçası olarak kabul ettiği Tunus'a vaki Fransız istila ve sonucuna karşı maddî güç kullanacak durumda değildi. Müttefiklere sahip olmayan ve Avrupa

devletleri nezdinde siyasî kredisi de bulunmadığı için tek başına kuvvet kullanarak Fransa ile başa çıkması ve Tunus'u kurtarması mümkün değildi. Bu sebeple işgali hukukî zeminde çürütme yollarını aradı. Bunun için de 16 Mayıs'ta elçilerine gönderdiği bir telgraf ile büyük devletlere Berlin antlaşmasının ihlal edilmiş olduğunu bildirmelerini emretti. Fakat bu da, dünya siyaseti açısından bir işe yaramadı. Çünkü burada devletlerarası menfaatler söz konusu idi. Nitekim Tunus'un, Fransa tarafından işgali, İngiltere'nin de işine geliyordu. Çünkü bu hareketi ile İngiltere, Kıbrıs'a yerleşmesine karşı çıkan Fransa'nın tepkisini önlemiş olacaktı.⁸⁹

Bilindiği gibi devletlerarası münasebetlerde, hak ile kuvvet arasında sıkı bir münasebet vardır. Bir devlet, hakkını elindeki gücü ile savunabildiği müddetçe haklı kabul edilerek hakkına saygı gösterilir. Halbuki bu dönemde Osmanlı Devleti birçok yönden güçsüz ve kudretsizdi. Bu yüzden, sadece hukukî açıdan yapılan bir savunma ile Fransa'nın Tunus'ta meydana getirdiği fiili işgali bertaraf etmeye imkân yoktu. Tunus artık elden çıkmıştı. Tunus Eyaleti, Eylül 1574'te kesin olarak Osmanlı idaresine girdikten tam 306 sene, 7 ay 19 gün sonra Türk hâkimiyetinden çıkmış oluyordu. Aslında Osmanlı Devleti'ni, Tunus işi ile uğraşmaktan alıkoyan yeni ve büyük bir problem ortaya çıkmak üzere idi. Bu da İngiltere'nin Mısır'a yerleşmek için harekete geçmiş bulunmasıydı.

İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (1882)

İslâm kültür ve tarihinde önemli bir yeri bulunan Mısır, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılmıştı. Bu katılımla birlikte hilâfet de Osmanlı Pâdişahlarına geçmişti.⁹⁰ Eserimizin, "*Yavuz Sultan Selim Dönemi*" bahsinde belirtildiği gibi Mısır, Osmanlı yönetimine geçtiği andan itibaren Devlet-i Aliyye içinde

89. Daha geniş bilgi için bk. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, s. 662 – 670; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 318; Karal, *Tarih*, VIII, 85 – 87.

90. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 124 – 132.

Beylerbeyilik statüsü ile yönetilmeye başlanmıştı. Bu statü, Mehmet Ali Paşa'nın valiliğine kadar devam etti. Fransızların Mehmet Ali Paşa'yı desteklemeleri sonucunda 1841 senesinde Mısır özel bir yönetime kavuşmuştu.

1867 yılında Mısır Valisi olan Hidiv İsmail Paşa, çılgınlıklarıyla Mısır'ın felaketine sebep olmuştu. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır'ın dünya siyasetindeki stratejik önemi daha da artmıştı. Bu durum, Mısır üzerinde yabancı baskıların daha çok yoğunlaşmasına sebep olmuştu. Hidiv İsmail Paşa ise adeta bu baskıları davet edercesine çılgınca bir israf ve hesapsız bir girişimin içine girmişti. Bu yüzden Mısır'ın maliyesi, İngiltere ile Fransa'nın kontrolü altına girmişti. Daha önce de temas edildiği gibi, Hidiv İsmail Paşa, Mısır hakkında çok büyük ihtiraslara dayanan tasarılarla sahipti. O, dedesi Mehmet Ali Paşa gibi Mısır'a Suriye ve Irak'ı eklemek suretiyle büyük bir Arap devleti meydana getirmeye çalışıyordu. Paşa, uzun vadeli kabul ettiği bu işinin gerçekleşmesi için her şeyden önce Mısır'daki durumunu sağlama almak istiyordu. Bunun için kuvvet yerine para kullanmayı uygun görmüştü. Sultan Abdülaziz, Sadrazam ve diğer devlet adamlarına verdiği "kapı yoldaşı" hediyeleriyle Mısır Hidivliği'ni elde ettiği gibi, bunun veraset yoluyla evlatlarına geçmesini de sağlamıştı. Böyle bir niyet ve bunun sonucu olan uygulama ile o, Mısır'ı adeta müstakil bir devlet haline getirmeye çalışıyordu. Osmanlı devlet adamlarına verdiği hediye görünümündeki rüşvetlerle bazı imtiyazlar elde etmişti. Lüks ve sefahat düşkünü olan İsmail Paşa, hırslı ve hilekâr bir kimse idi. Büyük hayaller peşinde koşuyordu. Mısır halkının içinde bulunduğu malî sıkıntı, sefalet ve perişanlık onu ilgilendirmiyordu. Bağımsızlık kazanacağı ve büyük bir devlet olacağı hayaliyle hesapsız işlere girişmekten çekinmiyordu. Bunun için yeni fabrikalar, ordular ve donanmalar kurmaya başlamıştı. Süveyş Kanalı'nın açılışı sırasında kendisine bir hükümdar süsü vermek için çılgınca masraflara kalkışmıştı. Bütün bu masrafları karşılamak üzere de giriştiği borçlanmalar, ileride Mısır'ın işgaline sebep olacaktı. Hidiv İsmail Paşa'nın israf ve çılgınlıklarını göstermesi bakımından 1872 senesinin geliri örnek olarak

verilebilir. Buna göre Mısır'ın yıllık geliri 9,5 milyon altın iken o, 100 milyon İngiliz lirası borca girmişti. Bu borcun faizi 7,5 milyon altın tutmakta idi. İngiltere ve Fransa'ya olan bu borç yüzünden dış müdahaleler gecikmeyecekti. Nitekim İngiltere, İsmail Paşa'nın elindeki Süveyş Kanalı hisselerinin yarısını aldığı için kanal sermayesinin yarısı da kendisine geçmişti. Bunun üzerine Mısır maliyesini kontrol etmek üzere biri İngiliz, biri de Fransız iki kontrolör gelip Maliye ve Nafia Nâzırı unvanıyla kabineye girmişti. Bu iki kişinin kabineye girmesi üzerine sıkı bir tasarruf siyasetine girişilmişti. Kontrolörler tarafından orduda indirimle gidildiği gibi, 2500 subayın işine de son verildi. Bu arada, kadroda kalanların maaşları da bir hayli düşürüldü.

Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı güçlerin, Mısır'ın iç işlerine müdahalesi, Mısır halkı arasında ayaklanmaya varan bir hoşnutsuzluğa sebep oldu. Halkın baskısı üzerine kabine istifa etti. İngiltere ve Fransa tarafından atanmış olan iki yabancı kontrolör görevden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, Hidiv İsmail Paşa'yı istifaya zorlamak için donanmalarını İskenderiye'ye gönderdiler. İsmail Paşa, buna direnince bu sefer Sultan II. Abdülhamid'e müracaat ettiler. Sultan II. Abdülhamid, zaten İsmail Paşa'yı azletmek ve hidivlik müessesesini ortadan kaldırmak için fırsat kolluyordu. Bu yüzden İsmail Paşa'yı azlederek yerine oğlu Mehmet Tevfik Paşa'yı getirdi. Bu atama ile İngiltere ve Fransa yeniden kontrolörlük hakkını elde etmiş oluyordu. Bu da, Mısır hal-kında milliyetçilik duygularının uyanmasına ve yabancıların iç işle-rine müdahalesine karşı gelmelerine sebep oldu. "Mısır Mısırlıların-dır" sloganı ile hareket etmeye başlayan halk, "*el-Hizbü'l-Vatanî*" adı altında Albay Ahmed Arabî etrafında toplanarak Haziran 1882'de ayaklandı. Darbe yapan Arabî Bey, hükümeti devirerek kendi taraf-tarlarından oluşan bir kabine kurdurdu. Bu kabinede kendisi de Harbiye Nâzırı olarak görev aldı. Hareket daha çok İngiltere ve Hidivliğe karşı olduğu için Sultan Abdülhamid tarafından destek gördü. Sultan Abdülhamid, Arabî Beyi terfi ettirerek mirivalığa (Tümgeneral) yükselttiği gibi kendisine bir de nişan verdi. Arabî Pa-

şa, Mısır'daki yabancı memurların tamamını görevden uzaklaştırdı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa donanmalarını yeniden İskenderiye'ye gönderdiler. Donanmaların limanda görünmesi üzerine halk galeyana gelerek ülkedeki yabancılara saldırdı. Bu saldırıda 40 civarında Avrupalı'nın öldürülmesini fırsat bilen İngiltere, Fransa ile anlaştıktan sonra Temmuz 1882'de İskenderiye'yi topa tuttu. 13 Eylül 1882'de Arabî Paşa taraftarları ile İngiliz ordusu arasında Kahire yakınlarındaki Tellü'l-kebir'de şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Arabî Paşa'nın ordusu birkaç saat içinde yenilerek perişan bir hale gelmişti. Kendisi de 15 Eylül 1882'de Kahire'ye giren İngilizlere teslim oldu. Böylece İngiltere, Mısır'ı fiilen işgal etmiş oldu.

Arabi ve arkadaşlarını muhakeme eden "Divan-ı Harb", bunlar hakkında idam kararı vermiş ise de, o sırada İstanbul'dan Mısır'a gitmiş bulunan İngiltere elçisi Lord Dufferin'in müdahalesi üzerine cezaları Hidiv tarafından sürgün cezası haline getirilmişti. Bu olayları yakından takip edenlerden bazılarının kanaatine göre, Arabî Paşa, ümitsiz bir vaziyete düşünce İngilizler ile gizli bir anlaşmaya vardığı için "Tellü'l-kebir Muharebesi" danışıklı bir döğüş mahiyetinde olmuştu. Bundan dolayı İngilizler, idam cezasını sürgün cezası haline getirerek onu Seylan adasına sürgün ettiler. Arabî, 1901'de Hidiv Abbas Hilmi tarafından affedilerek Mısır'a dönmüş ve 1911'de de Kahire'de vefat etmişti.

Bâbiâli ve 1881'de Tunus'u işgal eden Fransa başta olmak üzere diğer bazı Avrupalı devletlerin bu işgale karşı çıkmaları üzerine İngiltere, bir taraftan bu işgalin geçici olduğunu, karışıklığı önleyip güvenliği sağladıktan sonra Mısır'ı boşaltacağını söylerken, öbür taraftan Osmanlı Devleti'nin hükümrancılık haklarının baki kalacağını belirtiyordu. Buna rağmen Mısır üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti, büyük ölçüde zedelenmiş bulunuyordu. Nitekim Mısır, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı görünüyor, yıllık vergisini İstanbul'a ödüyor, yüksek rütbeliler yine Pâdişah tarafından veriliyor olmakla birlikte ülke, fiilen İngiliz işgali altında idi. Bu fiilî durum, Mısır üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini, bir anlamda sadece kağıt üzerinde bırakıyordu. İngiltere, Mısır'da yerleşme niyetinde olmadığını, her

fırsatta beyan etmesine rağmen, onu Hıdiv (vali) vasıtasıyla idare etmeye başladı. Hıdiv'e tavsiye ve telkin ettikleri tedbirleri Hıdiv de tasdik ederek yürütmek için onlara havale ediyordu. Bu suretle Mısır ordusu, İngiliz komutan ve subayları tarafından yeniden düzenlendi. İhtilal hareketlerine karışmış olan yerli subaylar emekliye sevk edildi. Şüpheli görülen memurların görevlerine son verilerek yerlerine İngiliz memurlar getirildi. *"Şark memleketlerinde, olayların akıldan ziyade hisle izah edildiğini bilen İngiliz memurlar, fes giyip isimlerinin sonuna "Bey" kelimesini eklemekte tereddüt göstermediler. Böylece kendilerini mısırlaştırılmış göstererek Mısır'ı İngilizleştirmeye başladılar. Bu hususta imkân olsaydı, yüzlerinin rengini sarısından esmere çevireceklerdi. Fakat Mısırlı halk, "Fesli bey" olmalarını zaten kâfi görmüştü."*

Fransa, Mısır'ın işgaliyle üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırdı. Bunun sonucu olarak Fransa, doğu politikasında değişiklik yaparak İngiltere'nin Osmanlı topraklarını sömürme politikasına karşı Bâbî-âli'nin yanında yer almaya başladı. İngiltere ise Fransa aleyhine hareket ederek İtalya ile Mısır ve Akdeniz birliğini gerçekleştirme politikasını izledi.

Osmanlı Devleti, Tunus ve Kıbrıs'tan sonra yabancı bir devletin Mısır'a yerleşmesini tepkiyle karşıladı. Bâbî-âli, Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek niyetinde değildi. Fakat İngiltere'yi kuvvetle Mısır'dan çıkarma imkânına da sahip değildi. 1877-1878 Savaşı'ndan sonra yapılan Berlin Antlaşması'nın uygulanmasından doğan problemlerle uğraştığı için Mısır'la ilgili caydırıcı bir önlem alamadı. Hatta Almanya ile Avusturya'nın, Osmanlı Devleti'nden Mısır'a müdahale etmesini istemeleri sonuçsuz kaldı. Sonunda Osmanlı Devleti, İngiltere'yi zorla Mısır'dan çıkaramayacağını anlayınca işi barış yolu ile bir nebze hafifletmeye çalıştı. İngiltere de Bâbî-âli ile barış yapmaya istekli idi. İstanbul'da başlanan görüşmeler, İngiliz elçisi ile Hariciye Nâzırı Âsım Paşa ve Evkaf Nâzırı Kâmil Paşa arasında devam ediyordu. Sultan II. Abdülhamid, görüşmelerin cereyanından muntazam bir şekilde haberdar edilmekte ve her madde hakkında muvafakati alınmakta idi. Nihayet 24 Ekim 1885'te İngil-

tere ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da bir antlaşma imzalandı. Buna göre:

1. Osmanlı ve İngiliz hükümetleri Mısır'da olağanüstü yetkilere sahip birer yüksek komiser bulunduracaklardır.

2. İki komiser, Mısır ordusunun düzenlenmesi için Hıdiv'e yardım edeceklerdir.

3. İki komiser, veraset fermanı hükümleri dairesinde Mısır'ın idaresinde gerekli ıslahatı yapabileceklerdir.

4. İki komiser, Sudan'da barışın korunması hususunda Hıdiv'e yardım edeceklerdir.

5. İki komiser, Mısır'ın güvenliğinin sağlanmasından sonra hükümetlerine birer rapor vereceklerdir. Bundan sonra Mısır'ın muayyen bir müddet zarfında İngilizler tarafından boşaltılması için bir antlaşma yapma işine girişeceklerdir.

Bu antlaşma metninden de anlaşıldığı gibi İngiltere, Mısır işgaline bir meşruluk kazandırmış oluyordu. Gerek ülke içinde gerekse sınırlarda güvenlik sağlanmadıkça boşaltma işine girilmeyecekti. Daha sonraki bazı gelişmelere rağmen İngiltere Mısır'dan çıkmadı. Bozulan İngiliz-Osmanlı ilişkileri sebebiyle Mısır'ın, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı zayıfladı. Bu zayıf bağlılık 1918 yılına kadar devam etti.⁹¹

İngiltere, Mısır'a yerleşince Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dayanan doğu siyasetini terk etti. Arap Yarımadası'na göz diken İngiltere, Osmanlı Devleti aleyhine olacak zararlı faaliyetlere girişti. Bir taraftan Arap milliyetçiliğini, öbür taraftan Anadolu'da Ermeni meselesini ortaya çıkarmaya çalıştı. Bütün bu sömürgeci davranışları yanında Osmanlı Devleti'ni paylaşma arzusundaki Avrupalı büyük devletleri küstürmemeye gayret etti. Bütün bu gelişmeleri yakından

91. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 323 - 325; Rauf Ahmed Hotinli, "Arâbî Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 470 - 472. Karal, *Tarih*, VIII, 87 - 101; Ahmet Eyicil, *Siyasî Tarih*, Ankara 2005, s. 203 - 206; Hilal Görün, "Mısır" *DİA*, XXIX, 570.

takip eden Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı İngiltere'ye güvenilemeyeceğini anladı. Sultan II. Abdülhamid, Fransa ve İngiltere'nin ikiye bölünmüş tutumunu görünce, bu iki devlete karşı üçüncü bir devletin yardım ve desteğini almak için Almanya tarafına kaydını.⁹²

Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la Birleşmesi (1885)

Doğu Rumeli tabiri, ilk defa Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşması'nda geçmişti. Bu antlaşmanın, Rusya ile İngiltere arasında meydana getirdiği ihtilaf sonunda İngiliz Başvekili tarafından ortaya atılmıştı. Rusya, İngiltere'nin, Büyük Bulgaristan'ın kurulmasına karşı gösterdiği şiddetli tepki karşısında Büyük Bulgaristan topraklarından bir kısmının "Doğu Rumeli" adıyla muhtar bir vilayet haline getirilmesine muvafakat etmişti. Buna göre Doğu Rumeli Vilayeti, Pâdişah'ın siyasi ve askerî hakimiyetinde bırakılıyordu. Osmanlı Devleti, vilayetin kara ve deniz hudutlarının güvenliğini sağlamak için sınır üzerinde tahkimat yapabilecek ve orada kuvvet bulundurabilecekti.

Rusya, Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'dan alınarak Osmanlı hâkimiyetine bırakılmasına istemeyerek razı olmuştu. Zira stratejik önemi haiz olan Balkan geçitleri, Osmanlıların kontrol ve murakabesine bırakılıyordu. Böylece İstanbul yolu da Rusya'ya kapatılmış bulunuyordu. Rusya, Berlin'de uğradığı bu siyasi başarısızlığı telafi etmek için Bulgaristan ile Doğu Rumeli'deki Bulgarların aynı milletten olduklarını bu bakımdan da birleşmeleri gerektiği propagandasına başladı. Böyle bir teşvik olmasa bile Bulgarlar zaten Ayastafanos Antlaşması'nın ortaya koyduğu Büyük Bulgaristan'ı gerçekleştirmeyi bir ideal haline getirmişlerdi. Rusya'nın teşviki ve Bulgarların ideali, Doğu Rumeli buhranlarının meydana gelmesine sebep olmuştu.

Bazı gelişmelerden sonra Bulgar milliyetçileri, Rusların Bulgaristan ile Doğu Rumeli'nin birleşmesi hususunda gevşek davrandıklarını gördüklerinden İngiltere'ye yanaşmaya başladılar. 18 Eylül

92. Karal, *Tarih*, VIII, 101.

1885 (8 Zilhicce 1302)'de Doğu Rumeli milis askerleri, kendilerine katılan köylülerle birlikte Filibe'de bulunan hükümet konağına girerek vali Gavril Paşa'yı tevkif edip vilayetten kovdular. Muhabere ve ulaşım vâsıtalarını da kontrol altına alarak Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleştiğini ilan ettiler. Bu isyanın patlak verdiği gün, Bulgar milisleri Edirne vilayeti sınırları üzerinde de toplanmış bulunuyorlardı.

Osmanlı otoriteleri, ne isyan hazırlıklarından, ne de isyanın kendisinden haberdar oldular. İstanbul'daki Rus elçisi Nelidof, meydana gelen bu fiili durumu Sofya'daki Rus siyasi görevlilerinden öğrenince hemen saraya giderek Sultan II. Abdülhamid'i vaziyetten haberdar etti. O da, böyle bir haberi kendisine vermekle görevli bulunan Sadrazam Sait Paşa'yı isyandan haberdar etti. Bunun üzerine Vükela heyetleri toplantıları birbirini takip etmeye başladı.

İlk toplantıda ekseriyet, isyanın kuvvet ve süratle bastırılmasına taraftar çıktı. Bulgarların kuvveti 70 bin civarında tahmin ediliyordu. Bulgarların bu kuvvetine karşılık Edirne'deki askerî birliğin gönderilmesi kararlaştırıldı. Fakat Edirne'deki birliğin 7 bin civarında ve dağınık olduğu ortaya çıkınca bundan vazgeçildi. Bu olay esnasında İstanbul'da iki görüş ortaya çıktı. Bunlardan biri, Sadrazam Sait Paşa'nın Bulgar-Sırp ihtilafından istifade için askerî bir müdahalede bulunma fikri, diğeri de Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın ileri sürdüğü ve meselenin siyasi yönde halledilmesi görüşü idi. Sultan II. Abdülhamid de bu ikinci görüşü destekliyordu. Bu gelişme karşısında Sadrazam Sait Paşa istifa edip yerini Kâmil Paşa'ya bıraktı. Kuvvetle durumu düzeltmesi mümkün görülmeyen devlet, siyaset yolu ile bir hal çaresi aramaya başladı. Berlin Muâhedesine imza koyan devletler, Babıâli'nin bu davranışını sempati ile karşıladıkları gibi muâhede hükümlerinin korunacağı hakkında teminat verdiler. Rusya, Filibe isyanı ile meydana gelen durumdan memnun değildi. Rus Çarı, bir taraftan Prens Aleksandr'ı kabahtli bulurken, öbür taraftan da Babıâli'ye İstanbul'da Berlin Muâhedesine katılan devletleri bir konferansa davet etmesini telkin ve tavsiye etti. Bunun üzerine 5 Kasım 1885 (27 Muharrem 1303)'te İstanbul'da bir konfe-

rans toplandı. Uzun görüşmelerden sonra 5 Nisan 1886 (1 Receb 1303)'da bir anlaşmaya varıldı. Buna göre:

Doğu Rumeli eyaleti valiliği, Berlin Muâhedesi'nin 17. maddesi gereğince Bulgaristan prensine verilecekti. Buna karşılık askerî bakımdan fevkalade önemli olan Kırcaali ve Rupçoz nahiyeleri Türkiye'ye terk edilip Edirne vilayetine ilhak edilmişlerdi. Bundan başka Doğu Rumeli vilayeti Osmanlı Devleti'ne vermekle yükümlü olduğu vergiyi vermeye devam edecekti.

Askerî bakımdan güçsüz bir duruma gelen ve işi fazla kan dökülmeden siyasi yollarla çözme temayülünde olan Osmanlı Devleti için bu anlaşma, bir anlamda başarı sayılır. Nitekim Danişmend de "o vaziyette bu netice mühim bir siyasi muvaffakiyet sayılabilir" demektedir.⁹³

Osmanlı-Yunan Harbi (1897)

1789 Fransız İhtilali'nin tesiri ile Balkanlar'daki gayr-i müslim topluluklarda, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlık kazanma düşüncesi hakim olmuştu. Yunan toplumunu bağımsız hale getirmek için "Etniki Eteryia" adında bir dernek kurulmuştu. Bu teşkilâtın geniş anlamda gayesi, merkezi İstanbul olmak üzere Bizans'ı yeniden ihya etmektir. 1829 Edirne Barışı ile ilk hedefine ulaşan Yunanistan'ın, bundan sonraki hedefi de Avrupa'yı arkasına alarak ikinci hedefe ulaşmaktır. Kuruluşundan günümüze kadar geçen zaman diliminde Türk-Yunan mücadelesinin seyrine baktığımızda, ikinci gaye ve hedef olarak sözü edilen Megalo İdea (Büyük Ülkü)'yi gerçekleştirme hususunda her fırsatı değerlendirmeye çalıştıkları görülür.

Yunanistan'ın sınırları kesin olarak 1830'da Londra Antlaşması ile tesbit edilmişti. Yunanlılar, zaman geçtikçe bu sınırları yetersiz görmeye başladılar. Bu bakımdan ırk ve milliyet prensiplerine dayanarak Yunanlılarla meskün bütün toprakların Yunanistan'a katılma-

93. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-i Siyasiyye*, II, 193 - 236; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 328; Karal, *Tarih*, VIII, 105 - 112.

sı hususunda Megalo İdea denilen Büyük Ülkü tezini düşünce alanından çıkarıp filiyata geçirmeye çalıştılar. Yunanistan, Osmanlı-Rus Harbi'nin (1877-1878) başlangıcında, gerek Ruslar'ın Slavlar hakkındaki sempatisinden, gerekse Osmanlı deniz kuvvetlerinden çekindiği için tarafsız kalarak savaşa girmemişti. Fakat savaşın Osmanlılar aleyhine sonuçlanması ve Rusların Edirne'yi işgal etmeleri üzerine, Balkanların statüsünün değişeceğini düşünmeye başlamıştı. Yunanistan, bu değişikliğin meydana getireceği taksimden hisse kapmak için harekete geçip Yanya (Epir) vilayetini işgal etmeye hazırlandı. Fakat bu tasarı, büyük devletler tarafından engellendi. Buna rağmen bazı sınır düzeltmelerinin kendi lehlerine olacak şekilde yapılacağı vaad edilmişti. Bunun üzerine Yunanistan, Berlin Kongresi'ne başvuruda bulundu. Fakat bu başvuru, pek taraftar bulamadı. Ancak Yunanistan'a komşu olan Osmanlı vilayetlerinin mukadderatı görüşüldüğü sırada Yunan temsilcisinin dileklerinin dinlenmesine karar verildi. Yunan temsilcisi, prensip olarak Yunanlılar ile meskûn bütün toprakların Yunanistan'a verilmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte hükümeti adına Teselya, Epir ve Girit'i istemekle yetindi. Osmanlı delegesi bu isteklerin tamamına, İngiltere ise Girit ile ilgili olanına itiraz etti. Uzun görüşmelerden sonra 1881'de yapılan bir anlaşmayla Teselya Yunanistan'a, Epir ve Girit Osmanlı Devleti'ne bırakılarak Türk-Yunan sınırı tesbit edilmiş oldu.

Girit ve Yanya (Epir)'yı ele geçiremeyen Yunanistan, bu toprakları zapt etmenin yollarını aramaya ve uygun bir fırsatın ortaya çıkmasını beklemeye başladı. Doğu Rumeli buhranının (1886) patlak vermesi ve Bulgar-Sırp harbinin başlaması üzerine bu fırsatın zuhur ettiğini sandı. Bunun üzerine Deli Yani kabinesi, Epir ve Güney Makedonya'yı ele geçirip ilhak etmek maksadıyla askerî hazırlıklara girişti. Bu hazırlıklara karşılık Osmanlı Devleti de harekete geçti. Gerek o esnada Balkanlar'da barışın bozulması taraftarı olmayan büyük devletlerin Yunanistan'a yüz vermemeleri, gerekse Osmanlı kuvvetlerinin Yunan birliklerini püskürtmeleri sonucu geri çekilmek zorunda kaldılar. Nitekim bütün tepkilere rağmen Deli Yani'nin emri üzerine harekete geçen Yunan kuvvetleri, Teselya'da Osmanlı hududunu geçmeye teşebbüs ettilerse de Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki Os-

manlı kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Bu başarısızlık üzerine Deli Yani hükümeti istifa etti. Bu şekilde hedefine ulaşamayan Yunanistan, devletin kuruluş ve istiklal kazanmasında önemli bir yere sahip olan Etniki Eterya cemiyetini yeniden faal hale getirdi. Cemiyet, Avrupa umumi efkârını kendi tarafına çekmek için burada “Yunanistan Dostları” cemiyetlerini kurdurdu.

Yunanistan’ın acele hareket etme çalışmasının bir başka sebebi de Balkanlar’daki dengenin kendi aleyhine bozulduğunu ve Bulgarlar’ın kuvvetlendiğini görmesi idi. Şayet Yunanistan Girit’i ele geçirecek olursa o zaman denge yeniden kurulmuş olacaktı. Bunu gerçekleştirmek için de Yunanistan, Girit’teki çeteleri kışkırtmaya başladı. 1889’da çıkan isyanı bastıran Osmanlı Devleti, 1878’de Girit Rumları’na verilen imtiyazları geri aldı. Yunanistan tarafından desteklenen asi çetelerin, Osmanlı kuvvetleri tarafından ezilmelerini kendi lehlerine bir propaganda aracı olarak kullanan ve bu sayede Hristiyan Avrupa efkârının desteğini sağlayan Girit Rumları, Osmanlı Devleti’nin, Ermeni ayaklanması ile meşgul olmasını da fırsat bilerek 1895 yılının sonlarına doğru yeniden isyan edip ayaklandılar. Avrupalı devletlerin müdahalesi üzerine Girit Rumlarının hakları geri verildi. Girit Rumları bu duruma da rıza göstermeyerek 1897 Şubat’ında yeniden ayaklandılar. Bu durumu fırsat bilen Yunanistan adaya asker çıkararak 16 Şubat 1897’de adayı ilhak ettiğini ilan etti. Avrupa devletleri, bu meselenin Balkanları, arkasından da dünyayı karıştıracığından çekindikleri için Yunanistan’ın bu teşebbüsünü tasvip etmediler. Bunun üzerine Yunanistan asker ve donanmasını adadan çekmek zorunda kaldı.

Yunan halkı, Etniki Eterya Cemiyeti’nin kışkırtmaları sonucunda durumu gurur meselesi haline getirmişti. Bunun için de savaş istiyordu. Yunanistan, bir taraftan kralın kardeşi Prens Konstantin komutasında sınıra asker yığarken, öbür taraftan yukarıda adı geçen cemiyet tarafından teşkilatlandırılan milis kuvvetleri, Makedonya’da Osmanlı sınırına tecavüze giriştiler. Yapılacak bir savaşı kazanacağından emin görünen Yunanistan, Avrupa tarafından teklif edilen önerileri kabul etmediği için diplomatik alanda yalnız kaldı.

Son ana kadar savaş taraftarı olmadığını ortaya koyan ve savaş istemediğini açıklayan Osmanlı Devleti, bu tavrı ile patlak verecek bir savaşın sorumluluğunun Yunanistan'a ait olacağını da ortaya koymuş oldu. Avrupa devletlerinin, Yunanistan'a yardım ihtimalinden çekinen Sultan II. Abdülhamid, savaş taraftarı olmamasına rağmen, durumun vehamet ve nezaketi karşısında Yıldız Sarayı'nda olağanüstü bir meclis topladı. Elli altı saat kadar sürdüğü belirtilen uzun görüşmelerden sonra meclis 17 Nisan 1897 (15 Zilkade 1314) günü savaş kararı aldı. Bu karar, ertesi gün Babıâli tarafından diğer devletlere de bildirildi. Bu kararda Yunanistan'ın sınır tecavüzlerine karşı bunun en meşru müdafaa hakkı olduğu bildirildi. Bu arada Atina sefiri Âsım Bey de Yunan hariciye Nâzırı'na şöyle bir nota vermişti:

"Hükümet-i Yunaniye'nin devam-ı harekât-ı tecavüzkârânesinden dolayı Saltanat-ı Seniyye ile Yunanistan arasındaki münasebât-ı siyasiye munkatı' olmuştur."

Osmanlı ordusunu tecrübeli müşir Edhem Paşa, Yunan ordusunu ise Veliahd Prens Konstantin idare ediyordu. Savaşın hemen başında Milano muharebesi kazanılınca, Sultan II. Abdülhamid, büyük devletlerden her an gelebilecek bir müdahaleye fırsat vermemek için Edhem Paşa'dan yıldırım savaşı yapmasını istedi. Bunun üzerine Yunanlıların bütün mukavemetlerine rağmen 25 Nisan'da Yenişehir, 26 Nisan'da da Tırhala ele geçirildi. Bu muharebeler sonucunda Osmanlı ordusu çok sayıda mühimmat ve cephaneye ele geçirdi. Bu mağlubiyet üzerine Prens Konstantin, kuvvetlerini Dömeke müstahkem mevkiine çekerek savunma hattı kurmaya çalıştı. Yunanlıların, bütün kuvvetlerini bu sağlam mevkiye toplamaları sonucu savaşın kaderi burada yapılacak muharebelere bağlanmıştı. Edhem Paşa'nın iyi sevk ve yönetimi altında Dömeke, 17 Mayıs'ta çetin bir mukavemete rağmen Edhem Paşa'nın kurmay reisi Seyfullah Paşa'nın dirayetli harekâtı ile zapt edildi. Artık savaşın sonucu belli olmuştu. Osmanlı ordusunun, Yunan başkentine girmesine engel olabilecek herhangi bir kuvvet kalmamıştı. Bu durum, Atina'da büyük bir heyecana sebep oldu. Gerçi Türk ordusunun daha ilk başarılarından itibaren Yunanistan'da genel bir panik ha-

vası esmeye başlamıştı. Yıllarca harp isteyenler, şimdi Atina ve Pire'nin telaşına düşmüşlerdi. Kral Corc'u mağlubiyetten sorumlu tutan halkın baskısıyla Deli Yani kabinesi istifa etmek zorunda kaldı. Onun yerine geçen Rallis kabinesi de Yunanistan'ın mukadderatını Avrupa devletlerine bırakmaktan başka çare bulamamıştı. Düştüğü bu durumdan kurtulmak için Rus Çarı'na müracaat eden yeni kabinenin isteği üzerine Rus Çarı, Sultan II. Abdülhamid'e şahsî bir mesaj göndererek harekâtın durdurulmasını rica etti. Bir taraftan Rusya'ya müracaat eden Yunan kabinesi, öbür taraftan da büyük devletlere müracaatla savaşı durdurmaları için yardımcı olmaları ricasında bulundu. Bir taraftan Rus Çarı'nın ricası, öbür taraftan Avrupalı devletlerin müdahaleleri üzerine Sultan II. Abdülhamid, 20 Mayıs 1897'de mütarekeyi kabul ederek Edhem Paşa'ya ateşkes için emir verdi.

Bunun üzerine Babıâli, her galip devlet gibi bazı isteklerde bulundu. Ama büyük devletler, harp hususunda Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ı baş başa bıraktıkları halde barış şartlarının tesbiti için devletlerarası bir konferansın toplanmasını istediler. Bunun üzerine 3 Haziran'da İstanbul Tophâne Kasrı'nda Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın başkanlık ettiği bir elçiler konferansı toplandı. Haftada iki celse akdedilmek üzere 3 ay 16 gün barış esasları müzakerede edilmiş ve nihayet 18 Eylül 1897 (20 Rebiülahir 1315) Cumartesi günü barış antlaşması yapılmıştı. İstanbul'da toplanmasından dolayı "*İstanbul Konferansı*" adını alan bu barış antlaşmasına göre Teselya hududunda stratejik bazı mevkiiler Türklere bırakılmak şartıyla Teselya eskiden olduğu gibi Yunanistan'a bırakılacaktır. Yunanistan, 4 milyon Osmanlı altını tazminat ödeyecekti. Bundan başka Yunanistan, Osmanlı halkının uğradığı şahsî zararlara karşı 100 bin Osmanlı altını da ödeyecekti.⁹⁴

94. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ali Rıza, **1897 Türk Yunan Seferi**, İstanbul 1927; Osman Senai (Erdemgil), **Osmanlı Yunan Seferi - Dömeke Meydan Muharebesi**, İstanbul 1314-1315; Selim Sun, 1897 (1313) **Osmanlı Yunan Harbi**, 1965; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 336 - 341; Karal, **Tarih**, VIII, 115 - 118.

Galip taraf olmasına rağmen Osmanlı Devleti, barış masasından pek kazançlı kalkamadı. Cephede kazandığına oranla çok az şey kazanabilmişti. Bununla beraber bu zafer, millet ve ordunun maneviyatını yükselttiği gibi, Sultan II. Abdülhamid'in hem dünya, hem de iç politikada itibarının yükselmesine sebep olmuştu.

Girit Meselesi (1897)

Yunanistan'ın, devlet olarak ortaya çıkmasından sonra göz diktiği ilk yer Girit olmuştu. Bu yüzden ada, birçok isyana sahne olmuştu.⁹⁵ Gerçekten Yunanistan, adada istenilen ıslahatın yapılmış olmasına rağmen Osmanlı hâkimiyetindeki Girit'i topraklarına katmak için her türlü kışkırtmalarda bulunuyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını çekmiş bulunan Girit âsileri, İstanbul'da kararlaştırılmış bulunan mülki ve adli ıslâhatı geçersiz hale getirmek için bazı hareketlere başvurdular. Onların bu konudaki faaliyetleri, merkezi Atina'da bulunan ihtilal komiteleri tarafından desteklendi. Yunan kralını Türkiye'ye karşı bir savaşa sürüklemek isteyen bu şahısların teşvik ve tahrikiyle 10 Şubat 1897 (8 Ramazan 1314) günü Girit sularına bir Yunan filosu gönderildi. Yunan Prensi George (Yorgi)'un komutası altında Girit'e gelen bu filo 13 Şubat'ta adaya asker çıkardı. Karaya çıkan Yunan askerlerinin komutanı Albay Vassos 16 Şubat 1897'de adanın Yunanistan'a ilhak edildiğini ilan etti. Yunanlılar, büyük devletler tarafından kendilerine yapılan ihtarlara kulak asmayınca Vassos'un adaya ayak bastığı gün Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan zırhlılarından yüzer, Avusturya ve Alman zırhlılarından da ellişer kişilik kuvvet Hanya limanından karaya çıkarıldı.

Osmanlı Devleti'nin, Yunanlıların bu hareketini büyük devletler nezdinde bir iki defa protesto etmesi üzerine 2 Mart 1897'de Yunan hükûmetine ortak bir nota verildi. Girit'in, kesinlikle Yunanistan'a ilhak ettirilmeyeceği, adanın Osmanlı hâkimiyetinde kalacağı, muhtariyetle idare edileceği ve Yunan kuvvetleri altı gün içinde adadan

95. Bilgi için bk. Cemal Tuğın, "Girit" *DİA*. XIV. 86 – 92.

çekilmedikleri takdirde şiddetli tedbirlere başvurulacağı bildirildi. Yunanistan'ın, 8 Mart'ta verdiği cevabı tatminkâr bulmayan altı büyük devletin Girit'teki deniz kuvvetlerinin amiral ve komutanları 21 Mart 1897 sabahından başlamak üzere adayı abluka altına almaya karar verdiler. Bu abluka, Yunan bayrağı taşıyan bütün gemilere uygulanacaktı. Bununla beraber abluka, yiyecek ve erzak taşıyan gemiler için 5 Aralık 1898 tarihinde kaldırıldı. Silah ve savaş malzemesi ile ilgili abluka ise devam etti.

Büyük devletler, Yunan hükûmetine ortak bir nota verirken, Babilî'ye de ortak bir tahrir sunmuşlardı. Bu tahrirde, kendilerinin Girit'te barışın korunmasını sağlamak ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne uyulduğunu görmek arzusunda olduklarını, adada silahlı müdahaleleri gerektiren karışıklıklara ve Yunan kuvvetlerinin buradaki varlığına son vermek için kararlaştırılan 25 Ağustos 1896 tarihli ıslâhatın uygulanmasının gecikmesinden dolayı ıslâhatın şu andaki ihtiyaçlara cevap vermediğini söyleyerek bazı şartlar ileri sürmüşlerdi.

Aslında Girit'te 1896 yılında patlak veren ayaklanmanın ortaya çıkardığı siyasî buhranda, büyük devletlerin ve bilhassa İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın tavırları, adanın Yunanistan'a ilhakını zarurî kılmaktan ibaret olduğunu gösteriyordu. Nitekim Osmanlı Devleti, girmek zorunda bırakıldığı Osmanlı-Yunan Harbi'ni zaferle bitirdiği halde (19 Mayıs 1897) İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, 2 Mart 1897 tarihli notada bahsedilen Girit'in muhtariyetini ilan ettiler. Almanya ile Avusturya'nın katılmadığı bu karara göre Girit Adası, Osmanlı hâkimiyetinde tarafsız ve muhtar bir vilayet oluyordu. Vilayetin başında Pâdişah'ın, beş yıl süreyle ve devletlerin muvafakatiyle tayin edeceği bir vali bulunacaktı. Müslümanların güvenliği sağlandıkça Türk askeri adadan çekilecekti. Hır yıl Osmanlı hazinesine maktu bir vergi verilecekti. Böylece Girit meselesi, Osmanlı Devleti aleyhine bir durum kazanmaya başladı. Devletlerin işgali altındaki adada Yunan askeri bulundurulmamakla beraber, Yunan kralının ikinci oğlu Prens George, devletlerin arzusu üzerine

üç yıl müddetle fevkalade komiser sıfatı ile Girit'e tayin edildi. Bundan sonra senelerce devam edecek ve adadaki Müslümanların büyük sıkıntılara düşüp adadan göç etmelerine sebep olacak olaylar meydana geldi. Nihayet patlak veren Balkan Harbi'nin ardından Londra (30 Mayıs 1913) ve Bükreş (10 Ağustos 1913) muahedeleriyle Girit Adası, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış oldu.⁹⁶

İşte Sultan II. Abdülhamid devrinde Girit adası da fiilen devletten ayrılmış oldu. Bu ada üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin devam etmekte olduğuna inanan tek insan Sultan Abdülhamid idi. Onun, "Yunan Prensi George (Yorgi)'nin Girit adası valiliğine tayinine istemeyerek muvafakat ediyordum. Zaten ne yapabilirdim ki? Rusya ve İngiltere onun namzetliğini desteklemek hususunda mutabıktırlar. Çarın, şahsî sempatilerinin, Rus diplomasisinin mülahazalarına yerini terk etmesi beklenebilirdi. Fakat Çarın, hayatını kurtaran kimseye karşı dostluğu ve minnettarlığı, bu halde Rus politikasının sevk ve idare kuvvetini teşkil etmiştir. Fransa, özel bir düşünceye sahip olmaksızın bir daha Moskof havasına uyarak hareket etmektedir. Avusturya ve İtalya ise kayıtsızdırlar."

"Bize, bu kadar kana mal olan bu güzel ada ne de olsa bir gün bizden koparılacaktır. Eski projemin (1880) tatbik mevkiine konması iyi olurdu. Girit'i Yunanlılara feda etmek istiyordum; bu suretle her vakit için Teselya'yı temin etmiş olacaktım."⁹⁷

Ermeni Meselesi (1895)

XIX. asır ortalarına kadar Osmanlı topraklarında büyük bir huzur ve refah içinde yaşayan Ermeniler, ticaret ve sanatları sayesinde zengin olmuşlardı. Tanınmış Ermeni aileler, başta İstanbul olmak üzere ülkede çok rahat ve huzurlu bir şekilde hayat sürdürüyorlardı. Gerek Müslüman Türk halkı, gerekse resmî makamlar, kendi hallerinde olup işleriyle uğraşan bu kavme "*millet-i sâdıka*" veya "*tebea-i sâdıka*" diyordu.

96. Geniş bilgi için bk. Tukin, "Girit" *DİA*, XIV, 91 – 93; Karal, *Tarih*, VIII, 118 – 125;

97. Ali Vehbi Bey, *Abdülhamid*, s. 44; Karal, *Tarih*, VIII, 125.

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethiyle birlikte biraz da siyasî bir maksatla İstanbul'da tesis ettiği Ermeni Patrikliği'ni desteklemiş, onun milli bir kilise şeklinde teşkilatlanmasına imkân sağlamıştı. Bu, Ermenilerin milli özelliklerini muhafazaya yaradığı gibi, onların Türkler'e ısınmalarını ve bu hâkim milletin kültürünü benimsemelerini de sağlamıştı. Nitekim 1836'da Osmanlı ülkesine gelen ve İstanbul'da zengin bir Ermeni memurun evinde kalan Moltke, Ermenilerin nasıl Türk kültürünün tesirinde kaldıklarını ve aile yaşantıları ile sosyal hayatlarını nasıl Türklerinkine benzettiklerini anlatır.⁹⁸ Türk örf ve âdetlerini benimsemeleri, ticaretle uğraşmaları ve kendi hallerinde hayatlarını devam ettirmeye çalışmaları sebebiyle Ermeniler "*Tebea-i Sâdıka*" olarak kabul ediliyorlardı.

Biraz önce belirtildiği gibi Ermeni Patrikliği, Fâtih Sultan Mehmed tarafından Bursa'dan İstanbul'a getirilmişti. Fâtih Sultan Mehmed, 1461 yılında Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirterek onu Ermeni Patriği olarak ilan etti. O, Ortodoks Patrikliği'ne tanıdığı bütün hakları, Ermeni Patrikliği'ne de tanıdı. Böylece Fâtih'in İstanbul'unda, biri Ortodoks Rum, diğeri de Ermeni Patrikliği olmak üzere rakip iki patriklik bulunmuş oluyordu.⁹⁹

Ermeniler, Tanzimat'tan sonra devlet memurluğu ve hatta vezirlik gibi çeşitli devlet kademelerinde bulunmaya başladılar. Bununla beraber "93 Harbi"nden (1877-1878 Osmanlı -Rus Savaşı) sonra Rusya'nın kışkırtması ve İngiltere'nin desteklemesi sonucu Ermenilerde kıpırdanmalar meydana geldi. Aslında bu kıpırdanma, başlangıçta huzurlu bir hayat sürdüren Osmanlı Ermenilerinden değil, Rusya Ermenileri ile Ermeni davasından yararlanmak isteyen Avrupa devletlerinden gelmişti. Bu durumun farkında olan ve Rusya ile İngiltere'nin, Ermenileri himaye arzuları, Devlet-i Aliyye'nin şüp-

98. Bilgi için bk. Feldmareşal H. Von Moltke, **Türkiye Mektupları**, trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 39 - 42.

99. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. P. G. İnciyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976, s. 21; Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 2006, s. 68.

helenmesine sebep olmuştu. Babiâli, Ermenileri, Rusya ile İngiltere'nin kendi çıkarları bakımından bir oyuncak haline getirmemek için onlarla ilgili yardım ve ıslahat va'dinde bulunuyordu. Hatta Ermeniler tarafından Berlin Kongresi'ne murahhas gönderilmesine bile müsaade etmişti.

Ermeni meselesi, Osmanlı toprakları ve tebeası üzerinde, birbirine tamamen zıt olan menfaatlara sahip ve Osmanlı ülkesini bir çekişme sahnesi haline getiren Rusya ile İngiltere'nin davası olarak ortaya çıkmıştı. Ermenilerce Osmanlı Devleti'nden istenilen topraklar, Türkiye için hayati önemi haiz oldukları gibi, Anadolu'nun da kilidi durumunda idiler. Bu yüzden, onları kaybeden Türkiye'nin varlığını devam ettirmesi bile düşünülemezdi. Binaenaleyh her ne pahasına olursa olsun devletin, bu talepleri kırması gerekiyordu. İleride temas edileceği gibi Sultan Abdülhamid, gerek dış dünyadan gelen bütün baskılar, gerekse içerideki tahrik ve tecavüzlere rağmen bu topraklardan feragat etmeyi bir an bile düşünmemişti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının sonunda Rus Generali Nicola ile İstanbul büyükelçisi İgnatieff, Ermeni delegelere söz verdikleri gerekçesiyle 3 Mart 1878 günü imzalanan Ayastafanos Antlaşması'na Osmanlı Ermenileri ile ilgili bir madde koydular. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Ermenileri yerleşmiş oldukları eyaletlerde mahallî şartların gerektirdiği ıslahat ve tensikâtı vakit geçirmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin güvenliklerini Kürtler ile Çerkeslere karşı koruyacağını taahhüt etmekteydi. Bu madde, Osmanlı Hükûmeti için yeni bir yükümlülük, Rusya için ise yeni bir hak doğurmuştur. Bu anlaşma ile Ermeniler, bir anlamda Rus himayesine girmiş oluyorlardı. Böylece Ermeni meselesi bir iç mesele olmaktan çıkıp "Şark Meselesi"nin bir parçası haline gelerek milletlerarası bir nitelik kazanmıştı.¹⁰⁰ Böyle bir gelişme ile Rusya'nın sıcak denizlere inme emelini gerçekleştirebileceğini fark eden İngiltere, kendi çıkarlarına uygun görmediği için derhal müdahale ederek

100. Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası (1683 - 1918)" *Türk Dünyası Araştırmaları* (2005), 158, s. 54.

hâdiselerin seyrini değiştirmeye muvaffak oldu. Bu müdahale aynı zamanda Ermeni toplumunu da ikiye bölmüştü. Bundan sonra Ermenilerin bir kısmı Rusların, bir kısmı da İngiltere'nin önderliğinde devlet kurma hayalini gerçekleştirmek için mücadelelerine hız verdiler.

Rusya, Doğu Anadolu'yu ele geçirebilmek için Ermenileri kıstırmıştı. Berlin Muahedesi'nin meşhur 61. maddesine göre Osmanlı Devleti, 6 eyalette (Erzurum, Diyarbakir, Sivas, Harput, Van ve Bitlis), Ermeniler lehine ıslahat yapma mecburiyetinde bırakılmıştı. Bu madde şöyledir:

“Babiâli, ahalisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacat-ı mahalliye'nin icab ettiği ıslahatı bila te'hir (gecikmeksizin) icra ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkesler'e karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüd eder ve ara sıra bu babta ittihaz olunacak tedabiri (alınacak tedbirleri) devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.”

Bu maddeye göre, yapılacak ıslahatta, muahedeyi imza eden devletlere de nezaret (kontrol) hakkı tanınmıştır. Bu hükmün, Osmanlı Devleti'nin hükümrانlık haklarını ortadan kaldırmaya yönelik olduğu bir tarafa, Doğu ve bütün bir Anadolu'nun geleceğini de tehlikeye sokuyordu. Din, devlet ve milletin saadetinden başka bir şey düşünmeyen Sultan II. Abdülhamid, en büyük tehlikeleri göze alarak bu maddeyi yürürlüğe koymadı. O, siyasi bazı oyunlara da baş vurarak Anadolu'nun elden gitmesi demek olan bu maddeyi asla uygulamadı. “Bugün, Doğu Anadolu Türkiye'ye dahilse, bu siyasetin neticesidir. Bu altı eyaleti teşkil eden 20 sancağın hiç birisinde Ermeniler değil ekseriyeti teşkil etmek, nüfusun % 20'sini bile bulmuyorlardı. Hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmeyen ve mezhep yönünden parçalanmış oldukları için Rum, Bulgar, Sırp vs. gibi diğer Hristiyan topluluklar gibi milli kültürlerini devam ettiremiyorlardı. Birçok yönü ile Türk kültürünün etkisinde kaldıkları için çoğu Türkçe konuşuyordu. Nitekim Rus General Maslovski, Ermeni olayların çıkışını ve bu olayların çıkmasına sebep olan devletleri,

yazmış olduğu kitabında şu şekilde ifade etmektedir: “Türkiye Ermenileri, Türklerin medeniyeti derecesinde bir medeniyete sahiptir. 1890 yılına kadar Türkiye’de bir Ermeni hareketi yoktur. Türkler, Ermenilerle aralarında hiçbir ayırım gözetmezler ve asla kötü bir his beslemezlerdi. Ermeniler, Türklere göre çok daha güvenli bir hayat geçirmekteydiler. Ermeniler, şehirlerde yaşarlar. Ticaret ve sanayi ile uğraşırlardı. Ancak bazı aşiretlerin komşu Ermeni köylerine saldırıları Ermenilerin durumlarını güçleştiriyordu. 1890 yılında Londra’da bulunan Ermeni ihtilal komitelerinin kışkırtmasıyla Bitlis bölgesinde Ermenilerden oluşan bir grup, yerli halka saldırmıştı. Saldırıya uğrayanlar da, aynı yıl içinde buna karşılık verince kanlı düşmanlık başladı. Osmanlı hükümeti, başlangıçta buna ses çıkarmadı. Ancak daha sonra büyük devletlerin işe karışmaları üzerine olaya el koydu. Durum, politik bir hal aldı. Hükümetle Hıristiyan uyruklular arasında durum gerginleşti. Böylece Ermeni sorunu çıktı” diyor. Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlık, Türklerin Ermenilere tecavüz ve zulümlerinden değil, bütün dünyaca bilinen Ermeni Taşnak ve Hınçak komitelerinden başlamıştır. Bunları silahlandıran ise Çarlık Rusya’sı ve İngiltere olmuştur.¹⁰¹

Gerçekten de mezhep bakımından birlik göstermeyen Ermeniler, üç kilise etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Çoğunluk Gregorien Kilisesi’ne bağlı olmakla birlikte Sivas ve Diyarbakır’da çok sayıda Katolik Ermeni de vardı. Bunların, Fransa ile geleneksel ilişki ve bağları vardı. Ermeni Protestan Kilisesi’ne gelince XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu için henüz gelişme safhasında idi. Nitekim 1839’dan sonra Amerikalı Protestan misyonerler, Erzurum çevresinde çok faal rol oynamış ve bazı insanları kendi kiliselerine geçirdikleri gibi onlara iyi bir eğitim de vermişlerdi.

Berlin Muahedesi’ne imza koyan büyük devletler, zaman zaman 61. maddenin tatbiki için Babıâli’yi sıkıştırmaktan geri kalmıyorlardı. Fakat Sultan Abdülhamid’in, Almanya büyükelçisine, bu mad-

101. İhsan Sankaya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984, s. 93.

deyi yürürlüğe koymaktansa ölmeyi tercih ettiğini söylemesi üzerine, bir şey yapamadılar. Esasen Sultan Abdülhamid, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı, Türkiye'ye mail bir siyaset takibine ikna edebildiği için, büyük devletler aralarında anlaşamıyor ve tek başlarına Türkiye'ye karşı baskı siyaseti kullanmaya da cesaret edemiyorlardı.¹⁰²

Osmanlı Devleti, "93 Harbi"ni kaybetmişti. Ama bu, aynı zamanda Balkanlar'daki Rus emellerinin de ortadan kalkması demekti. Artık Rusların, Balkanlar'dan Akdeniz'e inme imkânları kalmamıştı. Şu halde İskenderun veya Basra Körfezi'ne doğru, Ermeniler vasıtasıyla yaklaşabilirler miydi? Rusya'nın temel siyaseti, bu sorunun etrafında düğümleniyordu. Bu durumda İngiltere'nin siyaseti, o zamana kadar takip ettiği siyasetin tam zıddı bir siyaset oldu. Bu tarihlerde İngiltere artık Rusya'yı Asya'da kendine rakip görmüyordu. Zira onun yerine Almanya gelmişti. Öztuna'nın ifadesiyle "Şifa bulmaz bir Türk ve Müslüman düşmanı olan, Avam Kamarası'nda eline Kur'an'ı alarak hakaretler eden, Avrupa'dan Türkleri sürüp çıkartmanın, hilal yerine salibi (haç) dikmenin, bir Hristiyanlık kutsal görevi olduğunu ileri süren Başbakan Gladstone, dünyanın birinci devletinde iktidarı, uzunca bir zaman için ele geçirmişti. İngiltere tarihinin Palmerston, Salisbury ve Disraeli gibi Rus düşmanı ve Türk dostu devlet adamlarının devri kapanmıştı. Gladstone, Ruslar'dan fazla Ermenileri desteklemeye başladı. Önce bunu, şayet muhtar bir Ermenistan kurulursa, bu yeni prensliğin Rus nüfuzuna düşmemesi gerekiyordu. Gladstone, Rusya'nın, Muhtar Ermenistan projesini terk etmesi üzerine tek başına Ermenilerin avukatlığını üzerine aldı. XIX. asrın son yıllarında Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı artık Rusya değil, İngiltere olmuştu. Bu his, halk tabakalarına kadar yayılmıştı. İngiltere, Sultan Abdülhamid'in

102. Bilgi için bk. Ahmed Refik, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, s. 819 - 820; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 332; Karal, **Tarih**, VIII, 126; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, VII, 178 - 179; Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, trc. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1993, s. 281 - 282.

hilâfet siyasetinden de fevkalade ürküyordu. Zira Hindistan Müslümanları, Halife olması hasebiyle Sultan Abdülhamid'e çok bağlıydılar. Bu dönemde Hindistan, Endonezya, Çin, Filipin ve Afrika'daki bütün camilerde Sultan Abdülhamid nâmına hutbe okunuyordu.

Önce Ermeni muhtariyetini, yani Osmanlı Devleti'ne tabi olmak şartıyla –Bulgaristan gibi- muhtar bir Ermenistan kurulmasını destekleyen Rusya, asrın son yıllarına doğru bu siyaseti terk etti. Zira Ermeniler, bu bağımsızlık silahını bizzat Rusya'ya karşı kullanmaya kalkıştılar. Osmanlı topraklarının hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil etmeyen Ermeniler, Kafkasya'da ve Rusya'nın İran'dan aldığı Ermenistan'da çoğunlukta idiler. Rusya, Ermeni milliyetçilerine zulmetmeye başladı. Bunun üzerine binlerce Rus Ermeni'si, Avrupa'ya kaçtı. Bunlar, orada teşkilatlar kurmaya başladıktan sonra, asırlarca Osmanlı ülkesinde huzur içinde yaşayan ve "sadık tebea" denilen Osmanlı Ermenilerini de kışkırtmaya başladılar.

1886'da İsviçre'de kurulan Hınçak (Çan Sesi) gizli cemiyeti, tedhiş yoluyla Osmanlı Ermenilerini kendi emellerine alet etmeye başladı. Ülkedeki Ermeni zenginlerinden ağır tehditlerle büyük paralar sızdırıldı. Ermeniler, bundan iki yıl sonra Taşnak (Daşnak) adlı yeni bir cemiyet kurdular. Doğu Anadolu'da cemiyetin emirlerini dinlemeyen yüzlerce Ermeni yine Ermeniler tarafından öldürüldü. Bunlar, Türk ve Kürt köylerini de basıp yağmalamaya başladılar. Bu köylerdeki vatandaşları yurtlarını bırakıp gitmeye zorlamak için akla gelmeyen işkencelere baş vurdular. İş bununla da bitmiyordu. Zira artık devlete karşı küçük çaplı da olsa isyanlar baş gösterdi. Zira bu cemiyetlerin tek gayesi isyanlar çıkarmaktı.

Ermeniler arasında propaganda yapmak suretiyle onları kazanmak için Rusya'da eğitilmiş Ermeni Rus ajanları, Kafkasya ve Karadeniz'den Anadolu'ya geçerek burada yıkıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu ajanlar, çok değişik yöntemlere başvurmak suretiyle çalışmalarını sürdürüyorlardı. Kimi zaman tüccar, kimi zaman tiyatrocı gibi hareket ederek Ermenileri ve hatta Kürtleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyorlardı. Bu ajanlardan bir kısmı "Doğulu

İzdanya" denilen büyük tiyatrodan Rusya'dan gelen bazı Ermenilerin teşviki ile bir miting tertip ederek, halka ayaklanmanın tam zamanı olduğu yolunda telkinlerde bulundukları gibi, silah ve bombalarla Anadolu'ya geçerek büyük bir ihtilal çıkarılacağı şeklinde propaganda da yapıyorlardı.¹⁰³

Genellikle Rus Ermenilerinden meydana gelmiş olan ve Türkiye'deki Ermenileri iğfal edip başlarına iş açan komitacılar, hedeflerine varabilmek için sadece Türklerin değil, Türkiye Ermenilerinin de hayatını hiçe sayıyorlardı. Hınçaklarla Taşnakçılar, arasındaki program farklılıklarına rağmen kimisi devleti zayıflatmak, kimisi de Avrupa müdahalesine yol açmak üzere Ermenileri Türkler ve Türkleri Ermeniler aleyhine ayaklandıracak olaylar meydana getirip hükümeti zor kullanma mecburiyetinde bırakmaya çalışıyorlardı. Hükümetin meşru müdafaa hareketini Avrupa'ya "Türk Mezalimi" şeklinde göstermeye çalışıyorlardı. Hatta Amerika'ya varıncaya kadar her tarafta şiddetli ve yaygaralı propagandalar yapıyorlardı. Hatta Türk kıyafetine girmiş birtakım Ermeni komitacıları; ötede beride ellerine geçen Ermenileri öldürerek, Türkler aleyhine isyanlar çıkmasına bile çalışıyorlardı. Bu kanlı hadiselerin en önemlisi Ekim 1894 (Rebiülahir 1312)'te Sason'da meydana geldi.

1894'te İngiltere'nin Van konsolosu, sözde incelemeler yapmak maksadıyla Ermenilerin kesif olarak bulundukları yerlerde yaptığı seyahat, Sason olaylarının önemli sebeplerinden birini teşkil etti. Siirt ile Muş arasındaki bu kazada 15 bin Müslüman'a karşılık 12 bin Ermeni bulunuyordu. Sırtını sarp ve yolsuz Sason dağlarına dayayan bu kaza, askerî birliklerin hareketine elverişli değildi. Ermeniler, burada ele geçirdikleri Müslümanları öldürmeye başladılar. Köylerde de vergi vermemek ve hükümet memurlarına serkeşlikte bulunmak gibi pasif bir mukavemet de ortaya çıktı. Bu yüzden silahlı ayaklanma sür'atle gelişti. Sultan Abdülhamid, isyanın bastırılması için dördüncü ordu komutanlığına emir verdi. İsyan derhal bastırıldı. Bu esnada Ermeni komitacıları, daha iyi propaganda

103. Kopar, agm. s. 55.

yapmak ve kendilerine göre Türklerin yaptıkları zulmü daha büyük gösterebilmek için Türk kıyafetine girip Ermenileri öldürmekten bile çekinmediler. Sason isyanının lideri olan Hamparsum Boyacıyan, hayatını kurtardı. Fakat bu adam, 13 yıl sonra İttihatçılar tarafından Harput milletvekili yapıldı. Ermeniler, Sason isyanı üzerinden bir ay geçmeden bu sefer Diyarbakır'da isyana kalkıştılar. Bu da devlet tarafından bastırıldı.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı başarı kazanamayacaklarını biliyorlardı. Onların hedefi, Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekmek, onlardan yardım görmek ve Avrupa'yı Osmanlı'ya karşı kıskırtmaktı. Bu gayelerinde de başarılı oldular. Nitekim İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895 tarihli nota ile Berlin Muahedesi'nin 61. maddesinin yürürlüğe girmesini, Doğu Anadolu'daki 6 eyalete büyük devletlerin muvafakatiyle yeni valilerin atanması, Hamidiye Alayları'nın ilgası ve Ermeniler'den jandarma birliklerinin kurulmasını istediler.

Sultan Abdülhamid Han'ın dış siyaseti krizli bir döneme girmişti. Bununla beraber Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın üçlü notaya katılmasını daha önceden önlemiş olan Pâdişah, Rusya ile Fransa'yı da İngiltere'den ayırmayı başardı. Bu durumda tek başına kalan İngiltere, donanmasını Çanakkale Boğazı'nın ağzına getirdiyse de Sultan II. Abdülhamid, 3 Haziran'da verdiği cevabî nota ile 11 Mayıs notasını tamamen ve kesin bir şekilde reddetti. Tek başına bir şey yapamayacağını anlayan İngiltere, donanmasını çekmek zorunda kaldı.

Ermeniler, bundan sonra da rahat durmadılar. Özellikle Avrupalı destekçileri vâsıtasıyla İstanbul'da "Birinci Ermeni Patırtısı" diye tarihlere geçen isyan başladı. Ermeni Patriği İzmirliyan'ın silahlandırdığı Ermeniler, Kadirga civarında isyana başladılar. Üç gün üç gece süren bu mukavemet de bastırıldı. Sultan Abdülhamid, Avrupa devletlerinin eline koz vermemek için asileri, jandarma, polis ve tecavüze uğrayan İstanbul aklına ezdirdi. Bu üç günlük patırtıda,

komitacıların uğruna yanan, refah ve huzur içindeki İstanbul Ermenileri'nin rahatı iyiden iyiye kaçtı.

Ermeni komitacıları, bir yıl geçmeden, aynı mahiyette bir teşebbüste daha bulundular. 26 Ağustos 1896 (17 Rebiülevvel 1314) günü İstanbul'daki Osmanlı Bankası merkez binasını basarak Avrupa'nın dikkatini çekmek istediler. Patrik İzmirliyan'ın planladığı bu hareket, Sultan Abdülhamid'in hafiye teşkilatı tarafından daha önce bildirildiği için hükümet banka etrafında gerekli bütün tedbirleri almıştı. Âsiler, bankada ancak birkaç bomba patlatabildiler. Komitacıların büyük kısmı, ellerinde silah ve bombalar olduğu halde imha edildiler. Bunlardan birkaçı limandaki İngiliz, Fransız ve Rus gemilerine sığınarak Avrupa'ya kaçabildiler.

Olayın sonuçsuz kaldığını gören Patrik İzmirliyan, bu defa İstanbul Ermenilerini, Avrupa devletlerinin donanmalarının Çanakkale'yi geçmek üzere olduklarını söyleyerek kışkırttı. Bir Ermeni, Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya tabanca ile kurşun sıktıysa da isabet ettiremedi. Ermeni mahallelerinden bazı cüretkârlar da balkon ve pencerelerden Türk polis, jandarma ve askerlerine silah sıkıp hakaretler ettiler. Bu şekildeki hareketler, İstanbul Ermenileri için vahim bir sonuç doğurdu. Zira Ermenilerin bu şekildeki hareketleri, Müslüman halkın dinî ve millî hislerini rencide etmişti. Sadrazama kurşun sıkılması, balkon ve pencerelerden polis ile jandarmaya ateş açılması, halkın galeyana gelmesine sebep olmuştu. Bundan dolayı halk ve özellikle İstanbul limanının o zaman çok kalabalık bir kitle teşkil eden hamalları, kalın sopalarla o gece yolda ellerine geçirdikleri Ermenileri dövdüler. Bunlardan bir kısmı da öldü. Bu olay üzerine Ermeni komitacılarının şesi kesildi. Bomba olayı hariç tutulacak olursa artık Ermenilerin ayaklanması için Birinci Dünya Savaşı ve silahlı Rus desteğini beklemeleri gerekiyordu. Bütün bu patırtılar sırasında devlete sâdık olan ve Türk idaresinin kendilerine sağladığı imkân ve nimetleri takdir eden bilhassa İstanbullu Ermeniler, mümkün olabildiğince kendilerini komitacılar ile âsi patriklerinin baskısından kurtarmaya çalıştılar.

Sultan Abdülhamid, Patrik İzmirliyan'ı azledip Kudüs'e sürdü. Ermeniler için genel af ilan etti. Birkaç Ermeni'yi vali muavini olarak atadı. Bununla beraber büyük devletlerin Berlin Muahedesi'nin 61. maddesini uygulama alanına geçirmesi hususundaki talep ve tazyiklerine göğüs gerdi. Siyasî manevralarla büyük devletleri birbirine düşürdü. ¹⁰⁴

Göröldüğü gibi Ermeniler tarafından çıkarılan bütün bu isyanlar, büyük bir hızla bastırıldı. Merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu'nun komutanı Müşir Zeki Paşa, sert tedbirler aldı. Bunun üzerine Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki komitacılar, Türklere, Hristiyanları doğradıkları iddiasıyla hızlı bir propagandaya giriştiler. Amerika ve Avrupa'daki birçok gazete, Türk zulmü motifini, bir tiraj unsuru olarak kullanmaya başladı. Eskiden beri olduğu gibi Avrupahlar, Ermenileri tutmaya ve dindaşlarını desteklemeye başladılar. Hatta bunlardan tarihçi Albert Vandal, güya Ermenilere zulmettiği için Sultan Abdülhamid'e "*Le Sultan Rouge*" adını taktı. Sonradan milliyet hissinden ve dünya siyasetinden gafil birçok Türk de bu unvanı "*Kızıl Sultan*"a çevirerek kullandı. Aslında Sultan Abdülhamid'in tamamen meşru tedbirleri sayesinde Doğu Anadolu kurtarılmıştı.

Filhakika, Ermenilerin, Müslüman halka yaptıkları zulümler yanında, onlarla ilgili alınan karar ve başvuru tedbirler hafif kalıyordu. Bütün bir Avrupa'nın baskısı altında ancak bu kadarı yapılabiliyordu. Ermeniler, sadece köylerde değil, Sivas, Trabzon, Erzurum, Van ve Diyarbakır gibi merkezlerde bile patırtı çıkaracak kadar cesareti kendilerinde görüyorlardı. Zira arkalarında dindaşları olan Avrupah milletler vardı. ¹⁰⁵

104. Geniş bilgi için bk. Kâmil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul 1329, s. 180 - 181; Ahmet Refik, *Abdülhamid-i Sâni*, s. 819 - 866; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 331 - 335; Kopar, agm. S. 53 - 56; Karal, *Tarih*, VIII, 126 - 144; Öztuna, *Tarih*, VII, 178 - 183.

105. Geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 332 - 333; Karal, *Tarih*, VIII, 128-136; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 180 - 182.

Burada Sultan Abdülhamid'in bir siyasetinden de bahs etmek gerekiyor. O, Ermenilere karşı "Hamidiye Alayları"nı kurdu. Bu Hafif Süvari Alayları, Doğu Anadolu'da merkezî otoritenin sağlanması, devletin etkin olacağı yeni bir sosyo politik dengenin kurulması, aşiretlerin askerî gücünden faydalanılması, bölgede Ermenilerin sürdürdüğü faaliyetlerin engellenmesi ve muhtemel bir Rus saldırısına karşı bölge savunmasının güçlendirilmesi için teşkil edilmişlerdi. 1890 yılı başlarında kurulma çalışmalarına başlanan Hamidiye Alayları teşkilinin amacı bu konuyla ilgili belgelerde "askerlik hizmetinin umumileştirilmesi ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin silahlı kuvvetlerinin sayıca artırılması gayesiyle, askerî nizam ve hizmet altında tutulmayan, binicilik ve nişancılıkta meşhur ve fakat çadırda yaşayan aşiret fertlerinden süvari birliklerinin oluşturulması" şeklinde açıklanmaktadır. Bu bakımdan Doğu Anadolu'da yaşayan Arap, Kürt, Türkmen ve Karakalpak aşiretlerinden istifade edilme cihetine gidilmişti.

Devlet, Hamidiye Alayları vasıtasıyla Doğu Anadolu bölgesine doğrudan müdahaleyi ve buradaki varlığını iyice hissettirmeyi hedeflemişti. Askerlik hizmetinin mecburî hale getirilmesiyle aşiret mensupları süvari alaylarına katılmaya sevk edilmişti. Böylece, yörede Ermeniler tarafından şikâyet konusu olan kanun ve nizam tanımazlıklar önlenmek istenmişti. Askerî disiplin altına alınacak aşiretlerle bölgede asayiş ve güvenliğin sağlanması planlanıyordu. Böylece dış müdahaleye sebep olacak en önemli sebeplerden biri ortadan kalkmış oluyordu. Zira bir yandan İngiltere, bilhassa 1877-1878 savaşıdan sonra Doğu Anadolu'da, Ermeniler lehine bazı düzenlemelerin yapılmasını talep ederken, öbür taraftan Rusya, Ermeni çetelerini silah ve cephane bakımından destekliyordu. Hamidiye Alayları projesi ile hem bölgede devletin aşiretler üzerindeki hâkimiyetinin, hem de bu mahalli birlikler sayesinde dış des-

tekli Ermeni meselesinin bir anlamda çözümünün sağlanması düşünölmekteydi.¹⁰⁶

BOMBA OLAYI

Daha önce de işaret edildiği gibi, Sultan Abdülhamid'in saltanatı çeşitli iç ve dış gailelerle devam etmekteydi. Devletin bekasını temin için çırpınan Sultan, büyük devletler arasındaki menfaat çatışmalarından alabildiğince istifade ederek ülkesinin bütönlüğünü muhafazaya çalışmakta idi. Bir tarafta Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devleti kurulmasını isteyen Taşnak ve Hınçak Ermeni komiteleri, öbür tarafta Makedonya'nın istiklalini düşönen veya buranın taksimini arzulayan Bulgar, Sırp, Rum ve Makedonyalı komitelerin emellerine sed çeken yegâne adam, Yıldız Sarayı'nda oturan "İhtiyar Politikacı"dır.

"İman, inanç ve yaşayış bakımından milletinden alakasını kesmiş, maceracı, şöhrat ve menfaat budalası bir alay tatlı su Türk'ü ve Müslüman'ından ibaret olan Jön Türk aydınlarınca da hürriyetin tek haili (engeli) Yıldız'daki "Müstebid"dir. Türk'ün imanından, devlet telakkisinden, millî şuurundan, yaşama tarzı ve zevkünden tamamen uzaklaşmış ve bu "sözde Türk" veya "Jön Türk" ile Ermeni, Bulgar, Rum, hatta "Arz-ı mev'üd" sayıklayan Yahudi, Sultan Hamid'i yıkmak için âdeta müşterek hareket etmektedirler."¹⁰⁷

21 Temmuz 1905 (18 Cemaziyelevvel 1323) günü Ermeniler tarafından Sultan Abdülhamid'e yapılan suikast, Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutar. Daha önce de temas edildiği gibi, Ermenilerin dışarıdan gördükleri teşviklere kapılmaları sonucu, Osmanlı mülkünün muhtelif noktalarında kargaşalar çıkardılar. Böylece Avrupa müdahalesini sağlayacaklarına inanıyorlardı. Bu yüzden gerek Doğu Anadolu, gerekse daha sonra İstanbul'da giriştikleri hareketler-

106. Daha geniş bilgi için bk. Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 462 - 464.

107 Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, V, 6.

den dikkate değer önemli bir sonuç alamadılar. Bununla beraber bunlar gizli emellerinden vazgeçmemişlerdi. Bu defa hedefe ulaşmak için en büyük engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamid'i ortadan kaldırmak suretiyle meydana getirecekleri kargaşadan yararlanmak istiyorlardı. Aslında o dönemde 63 yaşında olan ve 29 seneden beri tahtta bulunan Pâdişah'ın düşmanları sadece Ermeniler değildi. Zira birkaç sene önce yenmiş olduğu Yunanistan sebebiyle Rum azınlık ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın kurulmasına izin vermediği için Ermeniler tarafından nefret edilen ve mutlaka düşürülmesi icap eden bir devlet başkanı hüviyetinde idi. Abdülhamid Han'a karşı Yahudiler bile aynı fikri paylaşıyorlardı. Çünkü dünya Siyonist teşkilâtı, Pâdişah'a milyonlarca altın rüşvet teklif ettiği halde Filistin'e bir miktar Yahudi'nin göç etme müsaadesini alamamıştı. Bununla beraber devletin yönetiminde olan diğer Müslüman kavimler Sultan Abdülhamid'i çok seviyorlardı.

Ermeni komitacılarının bu seferki planları eskilerine göre çok daha büyük ve kapsamlı idi. Buna göre Sultan Abdülhamid'i öldürdükten sonra Karaköy Köprüsü'nü, Tüneli, yabancı banka ile yerli ve yabancı müesseseleri bombalarla tahrip edeceklerdi. Böylece kan gölüne çevrilecek olan İstanbul'da büyük bir anarşi ve kargaşa meydana gelecekti. Bu da batılı büyük devletlerin askeri müdahalesi için bir fırsat olacak ve böylece Ermeni meselesi halledilecekti. "Hâdiseden sonra İstanbul'un muhtelif yerlerinde yapılan araştırmalarda "Melinite" denilen müthiş infilak maddesinden tam 148 kilo bulunmuş ve Osmanlı Bankası'yla Galata Köprüsü'nü berhava etmek (havaya uçurmak) için kazılan lağımalar da meydana çıkarılmıştı. İşte bundan dolayı Sultan Abdülhamid'e atılan bomba hakikatte Türk devlet ve milletine atılmış demektir."¹⁰⁸

Ermeniler, bu defa Avrupalı anarşistlerin eylem planlayan uzmanlarından da yararlanarak mükemmel bir suikast planı hazırlamışlardı. Ünlü anarşistlerden olan Belçikalı Charles Edward Jorris'le anlaşmış ve onun aracılığı ile Avrupa'da özel bir fayton

108. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 348.

yaptırmışlardı. Bu fayton, parçalara ayrılarak İstanbul'a getirilmiş ve burada monte edilmişti. Anarşist Jorris de İstanbul'a geldi. Faytona 100 kilo ağırlığında tahrip gücü çok yüksek bir saatli bomba yerleştirildi. Bundan sonra Sultan Abdülhamid'in her Cuma tekrarlanan "Selamlık Törenleri"ni dikkatle takip ettiler. Pâdişahın geçtiği yerleri ve süreyi titiz bir şekilde belirlediler. Câmî kapısından çıktıktan kaç saniye sonra arabasına bindiğini ve nereden nasıl hareket ettiğini hesapladılar. Pâdişah, Yıldız veya o zamanki adıyla "Hamidiye Câmîi"nden çıktıktan tam 1 dakika 42 saniye sonra arabasına biniyordu. Haftalarca yapılan tesbitte bu sürenin hiç şaşmadığı görülmüştü.

Nihayet bekledikleri gün geldi (21 Temmuz 1905). Anarşistler, "Cehennem Makinesi" dedikleri saatli bombayı özel olarak yaptırılan faytona yerleştirdikten sonra, Avrupalı seyircilerin kılığına girerek arabaya bindiler. Şüphe uyandırmamak için yanlarına yine Avrupalılar gibi giyinmiş kadınları da almışlardı.

Suikastçılar, Pâdişah, câmiden çıkmak üzere iken bombanın saatini kurdular. İçine bomba yerleştirilmiş olan fayton, saltanat arabası yanından geçeceği zaman paklayacaktı. Suikastçılar, bombalı faytonu, buna göre hesapladıkları en uygun yere bırakıp gittiler. Sultan, beklenmedik bir sebeple oyalanmadan saltanat arabasına gelirse ölümü kesindi. Fakat o gün, o beklenmedik gecikme oldu. Pâdişah, câmiden çıkarken Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile ayaküstü birkaç dakika bir meseleyi konuşmaya başladı. Pâdişah, konuşmasını bitirip kapı basamaklarından ineceği sırada, Cehennem makinesi korkunç bir gürültüyle patladı. Sanki binlerce namlu bir anda boşanmıştı. Yer sarsılmış, araba ve arabalara koşulan atlar parçalanarak göğe savrulmuşlardı. 26 kişinin öldüğü ve elleri ile yüzleri kan revan içinde kalan 58 kişinin de yaralandığı olay esnasında câmiden çıkan insanlar büyük bir telaş içinde her tarafa kaçıyorlardı. Yalnız bir kişi, Sultan Abdülhamid, bu korkunç manzara karşısında tam bir Osmanlı'ya yaraşır şekilde soğukkanlılığını kaybetmeden olduğu yerde durup manzarayı seyreliyordu. O,

olayı soğukkanlılığını yitirmeden sükûnetle izlemiş, telaş ve paniğe kapılmış olan yetkilileri ise korkmayın diye yatıştırmıştı. Patlamadan hemen sonra gelen süvari takımı olay yerine at sürerken, durumu en iyi değerlendiren Pâdişah, bir işaretle onları durdurdu. Çünkü yapabilecekleri bir şey yoktu. Az sonra, Pâdişah'ın ölmediğini, ayakta ve sağlam olduğunu gören asker, sivil, yerli ve yabancı herkes, onu coşkun bir şekilde alkışladı. Abdülhamid, yanındakilere kısa emirler vererek arabasına bindi ve hiçbir şey olmamış gibi Yıldız Sarayı'na gitti. Her Cuma yaptığı gibi faytonu yine kendisi sürmüştü. Sarayda, kendisiyle görüşmek için ve önceden hazırlanmış olan programa göre yabancı elçiler bekliyordu. Bomba olayını öğrenen bu elçiler, Pâdişah'ı alkışlarla karşıladılar. Abdülhamid, programı bozmadan onlarla yirmi dakika kadar görüştüktan sonra olayla ilgili tamamlayıcı bilgileri almak üzere dairesine çekildi.

Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı adlı eserin üçüncü cildini yazmak suretiyle ikmal eden, gençliğinde ittihatçı subay olan ve "Müverrih" (tarihçi) diye anılan Ahmet Refik, patlama esnasındaki parçalanma ve ölümleri bir sahne olayı gibi anlattıktan sonra Abdülhamid'in soğukkanlılığını da "yeşil parmaklıklar bütün kanlar ve et parçaları içinde idi. Bombanın tesiri ile fırlayan insan etleri hepsi duvara ve parmaklıklara yapışmıştı. Abdülhamid, bütün bu etler arasında bir heyula-i istibdat gibi camiden çıkarak sarayına dönmüş"¹⁰⁹ diyerek Sultan Abdülhamid'in öldürülmemiş olduğuna âdeta üzölmüş görünmektedir. Nitekim eserin konu ile ilgili bölümünde bu anlayış çok daha açık bir şekilde kendini göstermektedir.

Pâdişah'a yapılan bu suikast, Müslüman ve Türk halkı üzerinde derin bir nefretle karşılanmıştı. Sultan Abdülhamid'in, Allah tarafından korunduğuna olan kanaat daha bir güç kazanmıştı. Hükümdara olan sevgi bir kat daha artmıştı. İlahî bir takdir olarak kurtulduğu bu suikasttan sonra yabancı hükümdarlar ile pek çok yönetici tarafından geçmiş olsun telgrafları geldiği gibi, İslâm dün-

109. Ahmed Refik, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327, III, 1133.

yasının muhtelif yerlerinden de bağlılık ifade eden ve afiyet dileyen mektuplar geldi. Musul taraflarının meşhur şairi Şeyh Rıza ise:

“Pâdişah, zıll-ı Hudâdır, ona neyler dinamit
Cümlelerin hâmisî Hak’dır hüve yuhyî ve yumît.”¹¹⁰

Beytini havi bir telgrafla halkın görüşüne tercüman olmuştu. Buna karşılık millet ve onun değer yargılarından uzaklaşmış bir kısım Türkler ise bunun tam aksine bir yol izlediler. Sultan Abdülhamid yönetiminin, dış baskılara karşı zarurî bir korunma siyaseti olduğunu, sosyal bünyenin ortaya koyduğu mecburiyetlerle devletin varlığını koruma için takınılmış millî bir tavır olduğunu asla idrak edemeyen bazı insanlar ise, vatani parçalamak isteyen Ermeni komitacılarının bu suikastını alkışlayacak kadar şuursuzluk örneği göstermişlerdir. Nitekim Tevfik Fikret “*Bir Lahza-i Taahhür*” (Bir Anlık Gecikme) adlı şiirinde:

“Ey şanlı avcı, dâminî beyhûde kurmadın
Attın, fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin.
Kanlarla bir cinayete benzeyen bu iş
Bir hayr olurdu, misli asırlarca geçmemiş”

Şeklinde millî şuurdan uzak, kin dolu mısralar döktürmüştür. Doğu Anadolu’da bir Ermenistan kurmak için hareket eden Ermeni komitacılar, “şanlı avcı” olarak vasıflandırılmıştır. Ne kadar hatası olursa olsun tek hedefi ülkesinin parçalanmaması ve Türk İslâm mefkûresinin ayrılmaz bir parçası olan Osmanlı hükümdarı telef edilmesi gereken bir av olarak görülmüştür. Millî açıdan gayet tehlikeli ve haince olan böyle bir düşünce, ne yazık ki Sultan Abdülhamid’e olan kin, nefret ve düşmanlık, bazı gözleri kör ettiği gibi mantıkları da çalıştırmaz hale getirmişti. Nitekim daha önce eserinden söz ettiğimiz Ahmet Refik, bomba olayını gerçekleştiren Ermenileri birer kahraman olarak görerek şöyle demektedir: “Niha-yet hakikat tamamıyla meydana çıkarıldı. Osmanlı milletini

110. Aksun, age. V, 14.

Abdülhamid'in zulmünden kurtarmak için bu hareket-i kahramanenin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icra olunduğu anlaşıldı.¹¹¹ Bir Ermeni komitacısını bile güldürecek olan bu satırlar, bir Türk müverrihinin değil, ancak komitacı bir Ermeni muharririnin kalemine yakışır. Aslında bu ifadeler, o günkü Türk münevverinin hıyanete kadar varan gafletine işaret etmektedir.

Yakalanan elebaşılar içinde Belçikalı anarşist Jorris de vardır. Bu adam, bütün yaptıklarını itiraf etmiş ve hatta sorgusu esnasında hazır bulunan Belçika elçisi önünde her türlü cezaya müstahak olduğunu söylemiştir. Suikastın bu en müthiş unsuru, pek tabii olarak idama mahkum edilmişti. Fakat iyi bir siyasetçi olan ve kan dökmekten hoşlanmayan Sultan Abdülhamid, bu adamı afetti. Hapishâne hücrelerinden saraya getirilen bu anarşist, Avrupa'daki Ermeni komiteleri ve anarşi meseleleri ile ilgili gizli bilgi vermek şartıyla affedildiği gibi, kendisine 500 altın da ihsan edilmişti. Sultan Abdülhamid'i ortadan kaldırmak için vazife almış olan Jorris, çok geçmeden Sultan Abdülhamid'in hafiyeliğini alarak Avrupa'ya döndü ve hayli hizmet etti.

Ermeni komitacılarının kanlı faaliyetleri, "Bomba Hadisesi"nden sonra da devam etmişti. Bir komitacının, başka bir komitacıya göndermek üzere masum dört Türk hocasına verdiği yaldızlı "Tefsir-i Tıbyân" kitabı, Kayseri köylerinden birinde heybeden düşüp patlayınca zavallı hocaların şehadetine sebep olmuştu. Ayrıca çeşitli yerlerde bomba ve dinamitler de yakalanmıştı. Hatta Atina'da Yunan polislerinin tevkif ettiği 10 Ermeni komitacısının evlerinde yığınlarla patlayıcı maddeler bulunmuştu.¹¹²

Halbuki bu sıralarda, yani XX. Yüzyılın başlarında Avrupa'da Müslümanlar'a ve Türkler'e karşı tam bir Haçlı zihniyeti hâkimdi. Avrupa devletleri en küçük bir meselede birleşerek Türkiye'nin karşısına dikiliyorlardı. Almanya haricinde kalan beş büyük devletin donanmaları, 26 Kasım 1905'te Midilli ve 5 Aralık'ta Limni (Mond-

111. Ahmet Refik, age. III, 1135.

112. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 350.

ros) limanlarının gümrük ve posta-telgraf merkezlerini işgal ettiler. Yıldız, bu baskı siyasetine bütün imkânlarıyla karşı koymuştu.¹¹³

MAKEDONYA MESELESİ

Günümüz siyasi coğrafyasına göre Avrupa'nın güneydoğusunda, kabaca elips biçiminde bir ülke olan Makedonya, Arnavutluk, Kosova, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan ile çevrilmiş bulunan bir ülkedir. Eski çağlarda Makedonya adı verilen kesim, güneyde Therme körfezi, batıda Haliakmon nehri ve kuzeyde Axios nehri arasındaki bölgeyi, doğuda Axios vadisinden Strymon nehrine kadar uzanan alanı ve Strymon'un doğusundaki Phillippi ovasını kapsamaktaydı. Yunan asıllı oldukları öne sürülen Makedonlar, milattan önce 1200'lerden sonra bugünkü Selanik'e yakın Aigai civarına yerleşmeye başlamışlardı. Milattan önce VII. Yüzyıldan itibaren Argead hanedanlığına mensup bir kral tarafından yönetiliyorlardı.¹¹⁴

Makedonya, 1389 Kosova Savaşı'nda Sırp ve müttefik güçlerin yenilmesinden sonra Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Makedonya kelimesi coğrafi bir terim olarak kullanılmadığı için unutuldu. Fakat Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin sarsıntıya uğramasıyla XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da yeniden kullanılmaya başlandı. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yeni kurulan Balkan ülkeleri arasında da yaygınlaşan bu isim, Osmanlı hükümeti tarafından ayrılıkçı bir anlam taşıdığı gerekçesiyle resmen kullanılmadı. Eski Makedonya'nın kapsadığı bölge, Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresi altındaki Rumeli Eyaleti'nin bir parçası durumunda idi. XIX. yüzyılda ise evliye-i selâsenin sınırları (Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri) içinde yer alıyordu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Ayastafanos Antlaşması ile kurulan Büyük Bulgaristan, Makedonya bölgesini de

113. Öztuna, age: VIII, 191.

114. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Hacısalıhoğlu "Makedonya" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVII, 437 - 439.

büyük ölçüde içine almakta idi. Daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Ayastafanos Antlaşması geçerliliğini yitirirken Büyük Bulgaristan da üçe bölünmüştü. Tuna Vilayeti'ni kapsayan kısım Bulgaristan Prensliği olarak tesis edilirken, güney bölgesi Doğu Rumeli (Rumeli-i Şarkî) adı altında muhtar bir eyalet haline getirildi. Makedonya bölgesini içeren kısım ise reformlar yapmak şartıyla Osmanlı yönetimine bırakılmıştı. Bu antlaşmaya uyularak 1880 yılında uygulanacak bir reform programı kabul edilmişti. Bulgaristan Prensliği 1885'te Doğu Rumeli vilayetini ilhak ettikten sonra gözünü Makedonya'ya dikmişti. Zira ancak bu yolla Ege'ye inebilecekti. Bunu gerçekleştirebilmek ve Makedonya'daki Yunan etkisini kırıp oradaki Bulgar varlığını güçlendirmek için Bulgar ekserhahlığı aracılığı ile aktif bir kilise ve okul siyaseti izledi. Bulgar etkisi gittikçe yayılmaya başlayınca Sırp hükümeti de benzeri bir siyaset uygulamaya başladı. Aynı şekilde Patrikhâne ve Yunan hükümeti de karşı faaliyetlerini artırmaya başladılar. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Makedonya'da bir çeşit kültür savaşı yaşanmaya başlandı. Bu üç devletin Makedonya üzerinde hak iddiasında bulunmaları, bölgenin dış devletlerin ilgisini çekmesine sebep olmuştu.

Makedonya meselesini meydana getiren en önemli etken, etnografya olmuştur. Çünkü üzerinde yaşayan halkın köklerine göre Makedonya bir etnografya müzesi gibi idi. Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırp, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler bu topraklarda yan yana yaşıyorlardı. Aslında bu kadar farklı etnik yapıya sahip toplulukları asırlarca gürültüsüz ve zırlıtsız bir şekilde idare etmek pek kolay değildi. Buna rağmen herkesin hukukunu gözeten ve adâlet prensibinden ayrılmayan Osmanlı bu başarıyı elde etmişti.

Makedonya meselesini karışık bir hale getiren faktörler arasında hudud ve nüfus yoğunluğu önemli bir rol oynamaktaydı. Gerçekte Makedonya'nın hududu nereden başlıyor ve nerede bitiyordu? Yükarıda isimleri verilen topluluklardan her biri, kendi çıkarına uygun bir Makedonya coğrafyası çizmekte idi. Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı Mülki Teşkilâtı içinde Makedonya terimi, hiçbir zaman kullanılmamıştı. Eski Çağ Makedonya'sı XIX. asırda ol-

duğu gibi millî ve dinî esaslara göre teşkilatlanmadığı için onun sınırları kimseyi ilgilendirmiyordu. Şu halde mesele yepyeni bir Makedonya hududu üzerinde anlaşmaya hasredilmişti. Sonuç olarak söylemek gerekirse Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinin (Evliye-i Selâse), XX. yüzyıl başında Makedonya'yı meydana getirdiği kabul edilmeye başlandı. Fakat bu üç vilayette yaşayan halkın ekseriyeti hakkında çeşitli ve farklı iddialar öne sürülmekte idi. Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yapılan bir istatistiğe göre nüfus durumu şu şekilde idi: ¹¹⁵

1.508.507 Müslüman

896.497 Bulgar

307.000 Rum

100.717 Sırp

99.000 Ulah.

Bu istatistiğe göre Makedonya'da Müslüman nüfus çoğunluğu teşkil etmekte idi. Bununla beraber Makedonya ile ilgili topluluk ve devletler, Müslüman nüfusun içinde Arnavut, Çerkez ve Pomak gibi unsurların bulunduğunu öne sürerek ırka dayalı etnik temellere göre yapılacak bir nüfus tasnifinde Türklerin azınlıkta kalacağını iddia ediyorlardı. Zaten Bulgarlar ile Yunanlılar, ayrı ayrı istatistikler yayınlamak suretiyle Makedonya'da çoğunluğun kendilerine ait olduğunu ilan etmekten geri kalmıyorlardı. Nitekim Bulgar Kilisesi tarafından 1905'te yapılan bir istatistiğe göre Makedonya'da 362 bin Bulgar'a karşı 180 bin Rum bulunmakta idi. Halbuki daha 1878'de Yunan Kilisesi, 438 bin Rum'a karşı 338 bin Bulgar'ın bulunduğunu ilan etmişti. Sonuç olarak söylemek gerekirse gerek kiliselerin, gerek hükümetlerin, gerek seyyahların ve gerekse gazetelerin yaptıkları istatistiklerin hiç biri diğerini tutmuyordu.

Makedonya'da Bulgar komiteleri faaliyete geçip huzuru bozmaya başladılar. Bu durumu gören Sırlar ve Rumlar da benzer komiteler

115. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Ankara 1991; Karal, **Tarih**, VIII, 148.

kurmaya başladılar. Gerçi Rusya ile Avusturya, Makedonya topraklarının üç Balkan devleti arasında taksim edilmesinde anlaşmışlardı. Fakat Bulgarlar buna karşı çıkarak kendi lehlerine olmak üzere tam bir bağımsızlık istiyorlardı. Bu istekleri reddedilen Bulgar komitacıları, 1901'den itibaren soygun, öldürme, yağma ve katliam gibi anarşik hareketlere başladılar. Bu esnada Sırbistan, Yunanistan ve Romanya da Sırp ve Rum komitelerini desteklemeye başladılar. Sultan Abdülhamid de, bir anlamda, Bulgar çetelerinin daha fazla güçlenmemesi için olaylara göz yumuyor görünüyordu. Çünkü Ruslar, Balkanlar'da kışkırtıcı yeni bir faaliyete geçmişlerdi. Böyle bir zaman ve durumda bölgeye asker sevk etmeyi Ruslara aradıkları ortamı hazırlamak demekti. Aslında Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi Makedonya'da ıslahat yapmayı öngörüyordu. Fakat Bulgar çetelerinin sebep oldukları olaylar bir ihtilal şeklini alınca, Babiâli, isyanı bastırmak için asker sevk etmek zorunda kaldı (1902).

Avrupa devletleri, Makedonya'da ıslahat yapması için Osmanlı hükümetini sıkıştırmaya başladılar. Onların istediği şekilde bir ıslahat, Makedonya'ya muhtariyet vermek demekti. Bu da Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa devleti olmaktan çıkması demekti. Sultan Abdülhamid, bu sonuca götürmeyecek bir ıslahat yapmak için tedbir aldı. Bir "*Rumeli Vilayati Islahat Komisyonu*" kurdurarak başına Konya Valisi Avlonya'lı Ferit Paşa'yı getirdi. Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı da olağanüstü yetkilerle Makedonya'nın genel valiliğine tayin etti. Selanik'teki Üçüncü Ordu da Hüseyin Hilmi Paşa'nın emrine verildi.

Bu olaydan bir yıl kadar sonra (2 Ağustos 1903/8 Cemaziyevevvel 1321)'de Bulgarlar tekrar gerilla savaşını başlattılar. Buna karşılık Üçüncü ordu ve jandarma birlikleri harekete geçirildilerse de pek başarılı bir sonuç elde edilemedi. Öbür taraftan Avusturya ve Rusya, Berlin Antlaşması'nın Makedonya'daki ıslahat ile ilgili 23. maddesinin ciddi bir şekilde uygulanması için Babiâli'ye nota verdiler.

Silahlı Bulgar-Makedon örgütlerinin faaliyetleri, Yunanistan'ın Makedonya'daki durumunu oldukça zayıflatmıştı. Daha aktif bir Makedonya siyaseti uygulayarak Makedonya'yı kendi topraklarına

katmak isteyen Yunanistan, Selanik başkonsolosu ve sözde konsolosluk memuru olarak gönderilen subaylar aracılığı ile 1904'te Makedonya'da sistematik bir Rum çete hareketi başlattı. Rum çeteleri, Bulgar-Makedon örgütlerinden zarar gören Müslüman halk tarafından ve bölgedeki memurlardan yer yer destek alıyorlardı. Aynı yıl içinde Sırp hükûmeti de Makedonya'da sistematik bir Sırp çete hareketini organize etti. Sırp ve Rum çete hareketleri, kendi içinde sağcılar ve solcular diye ikiye bölünmüş olan İç Makedon İhtilal Örgütü'ne karşı kısa sürede önemli başarılar elde etmeye başladı. Bulgar ekserhahlığına geçmiş olan pek çok köy, yeniden Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'ne döndürüldü. Ulahların, patrikhânedен ayrılma talepleri 1905'te kendi kiliselerini kurma hakkını elde etmeleriyle sonuçlandı. Bunun üzerine Rum çeteleri Ulahları da hedef aldı.

1906'da Selanik'te Jön Türkler tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kurulduğunda Makedonya'da etnik çatışmalar ve kanlı çete savaşları bütün hızıyla devam ediyordu. Makedonya Müslümanlarının Makedonya'daki gelişmelere bir tepkisi olarak kurulan bu örgüt, 1907'de Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile onun adı altında birleşerek dahili merkez-i umumî haline geldi. Makedonya'da çarpışan örgütlerle de bağlantıları bulunan örgüt, Selanik'teki Üçüncü Ordu'da çetelerin takibiyle görevli birçok subayı Jön Türk hareketine kazandırmayı başardı. Haziran 1908'de İngiliz ve Rus hükûmdarlarının Reval'de bir araya gelerek Makedonya'daki Osmanlı hâkimiyetini ortadan kaldıracağı iddia edilen yeni bir reform paketi hazırlamaya başlamaları, Jön Türkler'i, Osmanlı Devleti'nin haklarını korumakta yetersiz kaldığını iddia ettikleri II. Abdülhamid yönetimine karşı isyana sevk etti. Makedonya'da Enver Bey ve Niyazi Bey gibi subaylar tarafından yürütülen isyan, Jön Türk ihtilali olarak tarihe geçti. Bu ihtilal, 24 Temmuz 1908'de Sultan Abdülhamid'in "*İkinci Meşrutiyet*"i ilan etmesiyle sonuçlandı. Bundan sonra Makedonya'da yeni bir dönem başladı. Mürzsteg reform hareketine son verildi. Silahlı komiteler, siyasi partilere ve meşrutiyet kulüplerine dönüştürüldü. Genel seçimler yapılarak

Makedonya bölgesinden Türk, Arnavut, Rum, Bulgar-Makedon, Sırp, Ulah ve Yahudi mebuslar Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'na girdi.

Bütün bunlara rağmen Makedonya'nın hali ıslah edilemedi. Din ve ırk farklılıkları yüzünden topluluklar arasında birbirlerine karşı olan kin ve nefret artmaya devam etti. Malî kontrol sebebiyle büyük devletler arasında meydana gelen ihtilaf da gittikçe büyümeye başladı. Enver Ziya Karal'ın da işaret ettiği gibi Jön Türklerin, faaliyetlerini Makedonya'ya nakledip burayı Türkleştirmeye kalkışmaları yüzünden Makedonya meselesi daha müzmin bir hal aldı. Bu hal, değişik şekillerde Balkan Harbi'ne kadar sürdü ve bu harbin de sebebini teşkil etti. ¹¹⁶

Yeni Osmanlılar (Jön Türkler)

Jön Türkler tabiri, daha çok Sultan II. Abdülhamid dönemindeki siyasî muhalefet hareketleri ve bu hareketlere katılan kişiler ile gruplar için kullanılıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in uzun süren saltanatı ve mutlak idaresi, muhaliflerinin sayısını artırmıştı. Dünya siyasetinin o günkü durumu ile devletin içinde bulunduğu siyasî, idarî ve malî sıkıntılar gibi bazı problemler, hoşnutsuzluğu artıran başlıca sebepler olarak görünüyordu. Bu arada hürriyetçi olduğunu söyleyen bazı gençler, Paris'te toplanarak mutlakiyet idaresine karşı gizli bir cemiyet kurdular. Bunların ileri gelenleri, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Mehmed Bey, Nuri Bey, Reşad Bey ve Agâh Efendi gibi kimselerdi. Bunlar, siyasî faaliyetlerini çeşitli gazete ve dergi çıkarmak suretiyle yürütüyorlardı. Onlara gerekli parayı Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa sağlıyordu.

Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'da Maliye Nazırlığı gibi yüksek mevkilerde bulunduktan sonra Tanzimatçılarla anlaşamayarak Paris'e gitmişti. İki buçuk milyon altınlık gibi muazzam bir servete konduğu için, devrin en zenginlerinden biriydi. Paris'te rejim aleyhine çalışan

116. Bilgi için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 344-347; Karal, **Tarih**, 146-161; Hacısalihoglu, Agm. **DİA**, XXVII, 440 - 441.

Genç Osmanlıları (Jön Türkler) maaşa bağlamıştı. Onlara kitap yazdırıyor, dergi ve gazete çıkarmalarına yardım ediyordu.

Sultan Abdülhamid'den önce ortaya çıkmış olan Jön Türk kavramına benzer kavramların başka milletlerde de kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁷ Bununla beraber Jön Türk kavramı, birbirinden çok farklı gruplara atıfta bulunmak için kullanılıyorsa da bunlardan en önemlisi, hiç şüphesiz 1878 yılında Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nın tatilinden sonra II. Abdülhamid rejimine muhalefet için ortaya çıkan kişiler ve onlar tarafından kurulan örgütler ile neşredilen mecmualardır. 1889'da daha sonra "*İttihat ve Terakkî*" adını alacak olan "*İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*"nin kuruluşuna kadar Jön Türk eylemleri ferdi boyutta olmuştu. Napoli'de *İstikbâl* adlı mevkuteyi neşreden Ali Şefkatî ile Paris ve Cenevre'de çeşitli risaleler yayınlayan ve "*Gencine-i Hayal*" mecmuasını çıkaran Hakkı Bey, bu alanda önemli girişimlerde bulunmuşlardır. 1889 yılından itibaren Jön Türklük, bilhassa İstanbul'daki okullarda yüksek öğrenim gören talebelerin muhalefet hareketi haline gelmiş, 1894'te bürokrat, subay ve ulema katılımıyla geniş bir yelpazeye yayılarak 1895'ten sonra daha bir canlılık kazanmıştır. Çeşitli merhaleler geçiren ve zikzaklar çizen bu hareket, Avrupa'ya kaçan Mizancı Murad Bey tarafından yeni Osmanlı hareketine benzeyen bir bürokrat entellektüel hareketine dönüştürülmeye çalışılmıştı. Ancak 1896 yılında çok sayıda bürokratin başarısız bir darbe girişiminin ardından tutuklanması ve Mizancı Murad Bey'in 1897'de ülkeye dönüşü bu çabayı sonuçsuz bırakmıştı. 1897 yılı sonunda Yunan zaferi sebebiyle Sultan II. Abdülhamid'in prestijinin artması ve muhaliflere duyulan genel tepki sebebiyle çok zor durumda kalan Jön Türk hareketi, Ahmet Rıza ve İshak Sükûti beylerin çabalarıyla yeniden hız kazanmıştı. Fakat bu sefer de mali zorluklar baş göstermişti. 1902'de toplanan Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi, Jön Türkleri birleştiremediği gibi rejimi devirme konusunda yabancı müdahalesini talep edip

117. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türkler" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)*, XXIII, 584.

etmeme hususunda birbirine şiddetle muhalif iki grubun ortaya çıkması sonucunu doğurmuştu.

Jön Türklerin tamamını kapsayan genel bir ideolojiden bahsetmek pek mümkün değildir. Bir anlamda Jön Türklüğün ve Jön Türklerin ortak noktası II. Abdülhamid rejiminden duyulan hoşnutsuzluk ve bu rejimi devirerek yerine meşrutî bir rejim tesis etme arzusu olmuştur.

Maddî yönden Jön Türk hareketini destekleyen Mustafa Fazıl Paşa, bir süre sonra hükümetle anlaşarak İstanbul'a geri döndü. Kendisine tekrar nazırlık görevi verildi. Bununla beraber o, Paris'te kalanların maaşlarını vermeye devam etti. Sonunda Avrupa'da kalan diğer genç subaylar da hükümetle anlaşarak ve genel aften yararlanarak yurda döndüler. Hemen hemen hepsi, karşı oldukları mutlakîyet rejiminde, kendilerine verilen memuriyetleri kabul ederek çalışmaya başladılar. Sadece Ali Suavi, -daha önce Çırağan baskını olayında anlatıldığı gibi- yaratılışı gereği bir ihtilal hareketine kalkışıp sopa darbeleri altında can vermişti. Bu gelişmeler üzerine Jön Türk denilen cemiyet dağılmış oldu. Fakat ortaya attığı görüşleriyle meşrutîyet ve demokrasi taraftarlığı gibi değer anlayışları gittikçe yayıldı.¹¹⁸

Jön Türk mensuplarının daha önce Avrupa'daki yabancı güçlerle iş birliği etmeleri ve fakat yurda dönüp her birine birer memuriyet verildikten sonra II. Abdülhamid döneminde çalışmaya başlamaları, hareketin ortaya çıkışında ne kadar samimi olduğu şüphesini gündeme getirmiştir. Bu bakımdan hareket hakkında birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri, Jön Türk hareketini vatan, millet ve hürriyet uğrunda yapılan bir hareket olarak gösterirken, diğeri, bunu, "Türkiye'yi parçalamayı hedefleyen Ermeni, Sırp, Bulgar ve Rum tedhiş komiteleriyle kongreler akdederek neye ve

118. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmet Refik, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327, s. 1062 - 1072; Hanioglu, "Jön Türkler" **DİA**, XXIII, 584 - 587; Karal, **Tarih**, VIII, 510 - 513.

kime hizmet ettiği bilinmez bir körlükle devam edip gitmektedir” demektedir.¹¹⁹

İttihad ve Terakki Cemiyeti

Sultan II. Abdülhamid döneminde Yeni Osmanlılar (Jön Türk) cemiyeti dağılmış olmakla birlikte, yaydığı “hürriyet” ve “meşrutiyet” gibi görüşlerin yurt içinde yayılmasına ve taraftar bulmasına sebep olmuştu. Bu düşünce ve fikirlerden hareket edenler, İstanbul’da “İttihad ve Terakki Cemiyeti”ni kurdular. Böylece Osmanlı toplumu içinde dağınık bir şekilde belirmiş olan hürriyet fikir ve hareketleri, siyasî bir organ olarak temsil edilmeye başlandı. Osmanlı siyaset tarihinde II. Meşrutiyet denilen rejimin ilanında etkili rol oynayan “İttihad ve Terakki” ismindeki bu Balkan komitesinin tuhaf bir teşekkül tarihi vardır. Memlekette, kanlı bir hatıradan başka bir şey bırakmayan bu gizli cemiyet, şekilden şekle girerek nihayet bir “Balkan Komitesi” haline gelmişti.¹²⁰ Cemiyetin kuruluş tarihi ile ilgili farklı bilgiler verilmekle birlikte bunun, 2 Haziran 1889 günü olduğu belirtilmektedir.¹²¹ Bu arada 1889–1918 döneminde birbirinden çok farklı organizasyonlar şeklinde faaliyet gösteren, isim benzerliği dışında gerek örgütsel yapı, gerek üyelerinin niteliği ve gerekse ideolojik açıdan büyük farklılıklar gösteren cemiyetlerin olduğuna da burada işaret etmemiz gerekir.

Teşkilâtın temelleri, Ohrili İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Diyarbekirli İshak Sükûti adındaki İstanbul’daki askerî tıbbiye (Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne)’nin dört öğrencisi tarafından atılmıştı. Bunlar, İstanbul’da, “İttihad-ı Osmanî” adında bir cemiyetin kurulması için görüş birliğine vardılar. Daha sonra bu okul ile diğer eğitim müesseselerindeki çok sayıda öğrencinin katılımıyla örgütün üye sayısı hızla arttı. Bir taraftan üye sayısı artırılmaya çalışılırken öbür taraftan etkin bir örgüt yapısı oluş-

119. Bu iki farklı görüş için bk. Ahmed Refik, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, s. 1062 – 1063; Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994, V, 41 – 42.

120. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 357.

121. Farklı tarihler hakkında geniş bilgi için bk. Karal, **Tarih**, VIII, 513 – 514.

turulmaya çalışıldı. Bu alanda esas olarak Carbonari Cemiyeti ve Rus nihilistlerinin örgütlenme modelleri temel alındığı için öğrenciler hücreler biçiminde teşkilatlandırıldılar. Hareketin bu dönemdeki faaliyeti, yurt dışında basılan gizli gazetelerin eski sayılarının öğrencilere okutulması ve Namık Kemal ile bazı arkadaşlarının eserlerinin el yazısıyla çoğaltılarak dağıtılmasıydı. 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin diğer askeri mekteplerle aynı çatı altında birleştirilerek Zeki Paşa'nın yönetimine verilmesi, cemiyet hakkındaki ilk kapsamlı soruşturmanın açılmasına sebep oldu. Aynı yılın Eylül ayında cemiyetin ileri gelen dokuz üyesi okuldan uzaklaştırıldı. Ancak bu cezalar, söz konusu faaliyetleri, bir öğrenci olayı olarak mütalaa eden II. Abdülhamid'in iradesiyle affedildi. 1895 yılı içinde cemiyet liderleri bir yandan önde gelen ulema temsilcilerini örgütlerine kazandırmaya çalışırken, diğer yandan 1889 yılında gittiği Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile temasa geçtiler. Katı bir pozitivist olan Ahmet Rıza, uzun süren muhabereleden sonra cemiyetin amaç, örgütlenme ve takip edeceği siyaset konularında kendi görüşlerinin kabul edilmesini istediği gibi, cemiyetin adının da "İttihad-ı Osmanî"den Auguste Comte'un ünlü sözü "ordre et progres" in tercümesi olan "nizâm ve terakki"ye çevrilmesini istedi. Cemiyet üyelerinin "ittihat" kelimesinin muhafazası yolundaki ısrarları üzerine örgütün yeni isminin "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olmasına karar verildi.¹²²

Gizli bir cemiyet olarak kurulan ve zamanla masonların kullandığı usûl ve kaidelere benzer bir sistemle çalışmasına devam eden teşkilât, adeta gizli bir tarikat gibi çalışmalarını sürdürüyordu. Cemiyet faaliyetlerinin haber alınması üzerine üyeler hakkında soruşturma başladı. Çünkü Harbiye ve Tıbbiye talebesinin Yıldız'a karşı büyük bir gösteri yapması kararlaştırılmıştı. Gösterinin zamanında haber alınması üzerine birçok tevkifat yapıldı. 2 Temmuz 1897 (1 Safer 1315) Cuma günü Taşkışla Divan-ı Harbi'nde, ileri gelenler-

122. Geniş bilgi için bk. M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve terakki Cemiyeti" *DİA*, XXIII, 476 - 477.

den 12'si idam olmak üzere 81 mahkumiyet kararı verilmişti. Bununla beraber Sultan II. Abdülhamid, bu idam cezalarını kürek cezasına çevirmişti. Böylece cemiyet üyelerinden bir kısmı tutuklanırken, bir kısmı da Avrupa'ya kaçtı.

Sultan Abdülhamid, birkaç yıl sonra pek dürüst bir şahsiyet olarak tanınmış olan Ser. hafiye-i Hazret-i Şehriyârî (Millî Emniyet Başkanı) Orgeneral (Birinci Ferik) Ahmed Celaleddin Paşa'yı Paris'e gönderdi. Paşa'nın çalışmaları sonuç verdi. Kaçanların birçoğu verilen görevleri kabul ederek yurda döndü. Ancak Ahmet Rıza Bey, çevresindeki birkaç kişi ile Paris'te II. Abdülhamid'in aleyhinde en şiddetli muhalefetine devam etti. *"Bugün, en büyük kısmının uydurma olduğu anlaşılan bir basın propagandasına girdi. Bu zat, Meşrutiyet'te Meclis-i Mebûsân reisi oldu. Babası Ali Rıza Bey de I. Meşrutiyet'in senatörlerindendi. İşte İttihad ve Terakki'yi dağılmaktan kurtaran bu adam, II. Meşrutiyet'te İttihatçılarla bozuştı ve onların en sevimsiz hasımlarından biri haline geldi. Vaktiyle küfürler ettiği II. Abdülhamid'i, Cumhuriyet devrinde Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan hâtıralarında göklere çıkarıp överek öldü."*¹²³

Sultan Abdülhamid'in eniştesi olan Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan Abdülmecid'in kızlarından biri olan eşi Seniye Sultan'a bile haber vermeden oğulları Sabahattin ve Lutfullah Beylerle 1890 yılında Avrupa'ya kaçtı. Şairliğinden başka bir kabiliyeti bulunmayan bu adam, damatlığından dolayı 24 yaşında iken vezir pâyesiyle Adliye Nâzırı olduktan sonra uzun bir *"ma'zûliyet"* devresi geçirdi. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid'e karşı içinde bir kin ve nefret birikmişti. Hele Sultan Abdülhamid'in, bir maden imtiyazı hakkındaki usûlsüz talebini yerine getirmemesi, bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu yüzden yurt dışına kaçtı. Bir daha döne-

123. Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 212.

meden orada ölen Paşa'nın yolunda yürüyen oğlu Prens Sabahattin', Sultan Abdülhamid aleyhindeki faaliyetlerine devam etti.

Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefette bulunan ve etkileri zaman zaman canlı tutulup günümüze kadar getirilen yerli masonlar, Mithat Paşa ile Süleyman Hüsnü Paşalar (ve taraftarları), Ahmet Rıza Bey, Mahmut Celalettin Paşa, Sabahattin, Mizancı Murad Bey vb. gibi şahsiyetler vardır. Mekteb-i Tıbbîye ve Mühendishâne talebesi, karışık malzemeden mamul Balkan komitacıları, Ermeni çeteci ve anarşistleri, etnik, masonik ya da fikriyat açısından ihtilalci gruplar içinde gizli ve aşikâr her rütbeden zabitler de yer almıştı.¹²⁴

Sabahattin ve Ahmet Rıza Beyler'in önderliği ile 4-9 Şubat 1902'de Paris'te ilki (ikincisi 1907) düzenlenen kongreye (Ahrar-ı Osmaniye Kongresi), Sultan Abdülhamid'e muhalif olan bütün grupların temsilcileri katıldı. Bu kongrede Ermeni, Arnavut ve Rum azınlıkların temsilcileri de vardı. Azınlığa mensup bu temsilcilerin ısrarı üzerine alınan kararlara göre, devletin her köşesinde milliyet esasına dayalı mahallî muhtar idareler kurulacaktır. Berlin Antlaşmasının 23 ve 61. maddelerinin uygulanmasından daha kapsamlı ve devlet için daha tehlikeli olan bu karar sonucunda muhtariyet verilmeyen pek az yer kalıyordu. Bilhassa Sabahattin, "adem-i merkezîyet" dediği bu muhtariyetlerle devleti parçalama davasının en büyük propagandacısı idi. Bu kararlar Sultan Abdülhamid değil, devlet yıkılıp parçalanıyordu. Ahmet Rıza Bey, devletin, fiilen parçalanması demek olan bu karara imza koymamıştı. Çünkü katıldıkları bu ilk kongrede Ermeniler, Pâdişah'a suikast da dahil olmak üze-

*. Mahmud Celalettin Paşa, Gürcü bir kölenin oğludur. Oğlu Sabahattin de prens değildir. Böyle bir unvana sahip olmak için şehzâde olmak gerekir. Anası prenses olmakla birlikte kendisi prens değil, bir kölenin torunudur. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 358; Öztuna da: "Prens Sabahattin Bey, son yıllarda Türkiye'de komünist basın tarafından ısrarla övülen bir şahsiyet haline getirilmiştir" derken, Sabahattin'in fikriyatı bilinen belli bir kesim basın tarafından hangi maksatlarla övüldüğüne dikkat çekmek ister. Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, VII, 213.

124. Erol Özbilgen, "II. Abdülhamid'e Muhalefet" **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu**, İstanbul 1992, s. 145.

re şiddet hareketlerini sürdüreceklerini açıkça beyan etmişlerdi. Keza yine Ermenilerin yabancı desteği (Rusya) taleplerinin bazı devletler (İngiltere ve Fransa) için Sabahattin Bey tarafından da kabul edilmesi Ahmet Rıza Bey'i kızdırmıştı. İttihatçılar, ne pahasına olursa olsun Sultan II. Abdülhamid rejiminin yıkılmasını tek hedef olarak görüyorlardı. Hele meşrutiyetin ilanı ile her şeyin düzeleceğini sanıyorlardı.

"Bu kongreye, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Balkan devletlerinin paralı ajanları oldukları sonradan anlaşılan şahısların murahhas sıfatıyla katıldıklarını söylemek, II. Abdülhamid muhaliflerinin ne denli bir gafletin içinde olduklarını göstermeye yetecektir. Bu sıralarda başta Prens Sabahattin olmak üzere partizanlıkta milli şuurlarını tamamen kaybetmiş olan bazı Türklerin, Avrupa başında Sultan Abdülhamid'in Ermenileri ezdiğini beyan etmişlerdi. Bunlara göre bu şekildeki beyanlar üzerine Avrupa, Sultan Abdülhamid'i devirmek için harekete geçecektir. Hatta Sabahattin, Doğu Anadolu'da müstakil bir Ermenistan ile Türkiye'nin İşkodra, Yanya ve Kosova vilayetlerinden müteşekkil bir Arnavutluk'tan bahs eden bir makale bile yayınlamıştı.¹²⁵

İcinci Meşrutiyet

Sultan II. Abdülhamid ve rejimini devirmekten başka bir şey düşünmeyen İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları, bu hedeflerine ulaşabilmek için akla gelen her çareye baş vuruyorlardı. Bu yüzden özellikle 1905 yılından sonraki yıllarda ülkedeki genç subaylara el attılar. Kısa sürede merkezi Selanik'te bulunan III. Ordu'nun genç subayları büyük hayal ve ümitlerle İttihatçı oldular. Pâdişah, bu dönemde yabancı müdahaleleri yüzünden ayaklanma, isyan ve sa-

125. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 357 - 362; Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" *DİA*, XXIII, 477 - 482; Karal, *Tarih*, VIII, 515 - 531; Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, 10072 - 1104; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 212 - 214; A. H. Ongunsu, "Abdülhamid II" *İA*, I, 79.

vaşların eksik olmadığı Rumeli bölgesine hep iyi yetişmiş genç ve dinamik subayları gönderiyordu. Bu durumun farkına varan İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha talebelik yıllarında bu genç subayları cemiyete kazandırmaya çalışıyordu. O dönemde III. Ordu'nun merkezi olan Selanik'te 1906'da Tal'at, Tahir, Muallim Naki, Mithat Şükrü ve Ömer Naci gibi kimseler tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adı ile bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet daha sonra "İttihad ve Terakki Cemiyeti" adını almıştı. Bundan sonra cemiyet, memur ve subayları saflarına çekmeye başlamıştı. Böylece kısa sürede Üçüncü Ordu'ya mensup genç subayların neredeyse tamamı bu teşkilata katılmıştı. Üçüncü Ordu, devamlı şekilde yeni Harbiye mezunları ile besleniyordu. Çete savaşında en çok genç subaylar başarı gösterdikleri için zamanla bu orduda yaşlı subaylar azalmıştı. Bu dönemde gerek Harbiye, ve gerekse Tıbbiye-i Askeriye, bütün ihtimamlara rağmen birer ihtilalci yuvası haline gelmişlerdi.

Batıda Jön Türkler olarak isimlendirilmeye devam eden İttihatçılar arasındaki ikiliği gidermek amacıyla 1907'de toplanan II. Kongrede şiddet yanlısı olanlar Ahmet Rıza'yı ikna etmeyi başardılar. Bununla beraber Ahmet Rıza Bey, ülkeye ateş ve dehşet sokarak yabancı müdahaleyi davet edecek tedhişçiliğe karşı çıkıyor ve II. Abdülhamid'e karşı yapılacak ihtilale Ermenilerin katılmamasını istiyordu. Bununla beraber bu şahıs daha sonra fikrini değiştirecektir. Ahmet Rıza'nın fikir değiştirmesine sebep olan en büyük etken, Abdülhamid düşmanlığı ile Meşrutiyet tutkusu idi. Bu yüzden İttihad ve Terakki bir yandan yabancı konsolosluklara gönderdiği bir muhtıra ile "istibdâd-ı hâzır" ve "idâre-i müstebidâne"nin (mevcut istibdad idaresi) yıkılması için yabancı devletlerin müdahalesini isterken, öbür taraftan da Makedonya'daki Balkan komitacıları ile işbirliği yoluna gidiyordu. İttihatçılar, Sultan Abdülhamid rejimi yıkılınca devlet sınırları içinde bulunan bütün unsurlarıyla milliyetlerin kaynaşacağına inanıyorlardı. Hatta meşrutiyet ilan edilince, Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı tazyikten vazgeçeceklerine de inanıyorlardı. Ama onların bu inançları, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in kaybı ile fena halde sarsıldı.

Danışmend'in ifade ettiği gibi bütün bunlardan anlaşılacağı üzere *"İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan adına Türklüğe karşılık Bulgarlık, Sırpılık ve Yunanlılık gayretiyle yıllardan beri Makedonya'yı kan ve ateş içinde bırakan ve bilhassa Sofya, Belgrad ve Atina merkezlerinden idare edilen milli hareketlerin mahiyetini zerre kadar kavrayamadan ortaya çıkmıştır. Dünyanın en muazzam imparatorluklarından birini on senede yele verecek kafa, işte böyle bir kafadır."*

Bu sırada Cemiyet, Bulgarlık, Sırpılık ve Yunanlılık adına hareket eden ve Makedonya'yı kan ve ateş içinde bırakan çetecilerle birlik olmuştu. Bundan dolayı İttihatçılar, Balkan komitacılarından tedhiş hareketi ile ilgili pek çok şey öğrendiler. Onlar, öğrendiklerini derhal uygulamaya başladılar. Nitekim Balkanlı tedhişçiler, kendileriyle işbirliği yapmayan soydaşlarını öldürmekten ve onlara karşı tedhiş hareketlerinde bulunmaktan çekinmiyorlardı. İttihatçılar da aynı şeyi yaptılar. Devlet memurlarına baskı uyguladıkları gibi, kendilerini sıkıştıran subaylara da cephe alıp suikaste bulundular. Nitekim Binbaşı Enver Bey, Selanik merkez komutanı olan eniştesi Kurmay Albay Nazım Paşa'yı 29 Mayıs 1908 günü tabanca kurşunu ile yaraladı. Bundan sonra Manastır Polis Müfettişi Sami Bey öldürülmüş ve nihayet 12 Temmuz (12 Cemaziyelahir) Pazar günü Topçu Alay İmamı Mustafa Efendi Selanik'te bir kurşunla öldürülmüştü. Bu dönemdeki en büyük suikast ise İttihatçı teğmenlerden Âtîf Efendi'nin (milletvekili Âtîf Kamçıl), 7 Temmuz (7 Cemaziyelahir) Salı günü Manastır'da Birinci Ferik (Orgeneral) Şemsi Paşa'yı öldürmesiydi. Böylece İttihatçı hareketi bastırmak için en çok güvenilen komutanlardan biri ortadan kaldırılmış oldu. Bu hâdise, İstanbul hükümetini en çok telaşa düşüren olay olmuştu. Şemsi Paşa'nın yerine Manastır'a gönderilen Müşir Osman Fevzi Paşa da 22 Temmuz gecesi, İttihatçıların 2 bin kişilik bir çetesi tarafından konağından alınıp dağa kaldırıldı. Bu durum, hükümetin işini son derece güçleştirdi. Bu esnada Binbaşı Enver Bey, Kolağası Niyazi Efendi, Kurmay Binbaşı Hasan Tosun Bey, Kolağası Eyüp Sabri Efendi gibi kimseler, çeşitli suçlardan arandıkları için çeteleriyle

birlikte çoktan dağa çıkmışlardı. Bunlar, Manastır'a gelen telgraf hatlarını da kesmişlerdi.

Osmanlı hükümeti ile ittihatçılar arasındaki bu durum devam ederken 1908 senesinin 9-10 Haziran'ında Rusya'nın Reval limanında İngiltere kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında bir görüşme yapıldı. Reval Mülakatı denilen bu görüşmede Almanya'ya karşı Rus İngiliz ittifakı ve alınması gereken tedbirler görüşülmüştü. Fakat bu mülakat, ittihatçılar için bulunmaz bir propaganda malzemesi oldu. Konu son derece gizli ve Almanya'dan saklanmak istendiği için İngiliz ve Rus ajanları mevzuun Makedonya ıslahatı olduğunu yaymışlardı. Bunun üzerine İttihatçılar, İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamak istediklerini etrafa yayarak propagandaya başladılar. Reval Mülakatının, Osmanlı Devleti'ni bölme projesinin başlangıcı olduğunu düşünen subaylar, Temmuz 1908'de isyan bayrağını açıp dağa çıkmışlardı. Yukarıda temas edilen olayların gelişmesi sonucunda da Sultan Abdülhamid 23 Temmuz 1908 (23 Cemaziyel ahir 1326)'da Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalmıştı.

Halbuki Reval Mülakatı, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik değildi. Böyle bir şeyin olması da aslında mümkün değildi. Zira o günün devletlerarası siyasî durumu buna müsait değildi. Avrupa'da iki gruba ayrılmış bulunan büyük devletler bu konuda ittifak edemezlerdi. Ancak *"Türkiye'de ortam, bu basit siyasî meseleleri bile kavrayabilmekten uzak olduğu için, Reval'de Türkiye'nin paylaşılma kararı alındığı, hâla bazı yayınlarda geçmektedir. Halbuki Reval mülakatının zabıtları yayınlanmış ve bu zabıtlarda, Türkiye'nin paylaşılması üzerinde bir tek kelime yoktur. Sultan Abdülhamid'in bendegânından bazıları, daha sonra büyük bir cambazlıkla, yeni rejimde de koltuk kapmak için eski efendilerini alabildiğine kötölemeye girişmişlerdir. Bunlardan bazıları, Sultan Abdülhamid'i Meşrutiyet'i ilana teşvik ettikleri yalanını da yazmışlardır. Halbuki Meşrutiyet'in ilanı veya iadesi, doğrudan doğruya hükümdarın tek başına aldığı bir karardır. Meşrutiyet'in iadesinden bir gün önce II. Abdülhamid, Avlonyalı Ferit Paşa'nın*

yerine 7. defa olarak Küçük Said Paşa'yı iktidara getirdi. Böylece Said Paşa, ilk mes'ul başbakan oluyordu. 23 Temmuz 1908 (23 Cemaziyelahir 1326) de II. Meşrutiyet ilan edildi. " 126

İttihad ve Terakki Cemiyeti, bir taraftan Meşrutî idarenin dinen, aklen ve siyaseten gerekli olduğunu gazetelerle ilan ederken, öbür taraftan da Müslümanları hedef alan propagandalar yapıyordu. Bu yüzden meşrutî idare, İslâmî bir çerçevede sunulmaya çalışılıyordu. Bu bakımdan Meşrutiyet'in ilk döneminde ulemâ, yeni rejimin İslâm şeriatına uygunluğu üzerinde sayısız yazı kaleme alarak destek vermişti.¹²⁷

Meşrutiyetin ilanı, "Memâlik-i Osmaniye"nin her tarafında coşkulu tezahüratlara sebep olmuştu. İsmail Hamî Danişmend'in ifadesiyle "sarıklı hocalarla papazların kucaklaşıp öpüşmesi ve bilhassa Makedonya dağlarındaki Hristiyan çetelerinin şehirlere inip Osmanlı nümayişlerine iştirak etmesi, birdenbire ittihad-ı anâsır (Müslim, gayr-i müslim bütün unsurların birleşmesi) manzarası gibi görünmüştü. Fakat gerçekte ne Bulgar, ne Sırp, ne de Yunan vs. gibi çeteler, milli davalarından asla vazgeçmiş değillerdi. Onların sevinci, gayelerine daha kolay kavuşabilme ümidiyle izah edilir. Herhalde bu ümitleri de boşa çıkmamıştı."¹²⁸

Meşrutiyet'in ilanı, pek çok kimse tarafından tahmin edildiği gibi ülkeye bir huzur ve sükûnet getirmediği gibi arka arkaya gelen kayıplara da sebep oldu. Nitekim çok geçmeden Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan etti. Avusturya-Macaristan da Bosna Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı. Bundan bir gün sonra Girit de Yunanistan'a katıldığını ilan etti. İçeride de her türlü hürriyetin ve özellikle basın hür-

126. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hanioglu, "Meşrutiyet" *DİA*. XXIX, 388 – 392; Ahmet Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, s. 1142 – 1159; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 360 – 365; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, 214 – 218.

127. Bu konuda yazılan yazılarla ilgili geniş bilgi için bk. Hanioglu, "Meşrutiyet" *DİA*. XXIX, 391 – 392.

128. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 364.

riyetinin kanun çerçevesinin dışına taşması, toplumun, din, milliyet, kültür ve duygu bakımından hiç de mütecanis olmayan unsurları arasında ihtirasın büsbütün körüklediği bir mücadelenin doğmasına sebep oldu.¹²⁹

Bu meşrutiyet, gerçek bir demokrasi olmaktan pek çok uzak olduğu halde, millî birliği ve vatanı parçalayıcı bütün unsurları beraberinde getirdi. Gerçekte Meşrutiyet, III. Ordu ile kan dökmekten çekinen Pâdişah'ın eseri idi. Aslında Meşrutiyet, milletin eseri değildi. Zaten III. Ordu ve bilhassa bu ordunun İttihatçı subayları, Meşrutiyetin kendi eserleri olduğunu her vesileyle dile getiriyorlardı. Bunlar, küçük bir grup halinde, millî hâkimiyetin yerine, kendi hâkimiyetlerini koymuşlardı. İttihad ve Terakki istibdadının, üstelik kanlı olması bakımından, Sultan Abdülhamid istibdadına rahmet okuttuğunda, tarafsız ve az taraflı bütün tarihçiler birleşmektedirler.

İttihad ve Terakki ile ülkede çok kötü bir particilik anlayış ve hayatı başlamıştı. Gerçekten de 1908'den sonra korkunç ve hatta iğrenç denebilecek bir demagoji devresi de açılmıştı. Bu anlayış ve hareket tarzı, zamanımıza kadar Türk umumî eskârına hâkim olmuştur. Bu arada Meşrutiyet'le birlikte yeni bir tip ulemâ zümresinin ortaya çıktığını da burada belirtelim. Bu yeni sınıf ulemâ, kendilerinden öncekiler gibi sahalarında otorite olmaktan uzakta bulunuyorlardı. Bu müderrisler (Profesör), ilmi, siyasî, şahsî ve hissî maksatlarına alet ederek modern fetvalar verip ortalığı karıştırıyorlardı. Burada şunu da belirtelim ki, İttihad ve Terakki ile Türkiye'de çok kötü bir particilik hayatı başlamıştı. Bizans devri particiliğine benzeyen bir particilik anlayışı, zamanımıza kadar sürüp gelmiştir. Karşı partilerin mensupları, birbirlerine adeta aynı vatanın insanlarını olduklarını unutarak muamelede bulunmuş ve en ağır ithamları reva görmüşlerdir.¹³⁰

İttihatçılar, 23 Temmuz İhtilali ile arzuladıkları düzene kavuşmuşlardı. O zamanın anlayışına göre İttihatçılar tecrübesiz olduk-

129. A. H. Ongunsu, "Abdülhamid II" *İA*, I, 79.

130. Daha geniş bilgi için bk. Öztuna, *Tarih*, VII, 216 – 218.

ları için iktidarı bizzat ele almadılar. Yeni düzen, ilk bakışta II. Abdülhamid dönemi paşalarından “liberal” ve “İngilizci” olarak tanınanlara yer açtığı intibahı verecekti. Babıâli’nin bu eski kurtları, başlarında eski gücü elinden alınmış bir Abdülhamid ile meydanın kendilerine açılacağını umuyorlardı. Fakat büyük bir yanılgıya düşmüşlerdi. Zira İttihat ve Terakki, hangi paşaların hükümette yer alacaklarını belirlediği gibi, ne yapmaları ve neyi yapmamaları gerektiği gibi konularda da kendilerine talimat vermeye hazırlanıyordu.

“Hürriyetin ilanı”, toplumun farklı kesimlerinde farklı beklenti ve mucizevi çözümler şeklinde kendini göstermeye başladı. Mesela köylüler Meşrutiyet’i vergi ödememek diye yorumlarken, memurlar terfi ve maaş zammı olarak algıyorlardı. Basın, zembereği kopmuşçasına boşalmıştı. Ayrılıkçı örgütler, Kanun-ı Esasî’yi, Osmanlı’dan kopmanın ilk merhalesinin altın anahtarı olarak kullanacaklarını açıkça ilandan çekinmiyorlardı. Muhalefetleri sırasında Jön Türkler, Meşrutiyet’i, “her derde deva” kabilinden âdeta sihirli bir değnek gibi göstererek, kitlelerin ümitlerini hayallerle pompalamıştı. Böylece onları, güya cemiyete bağlayacaklarını zannediyorlardı. Ancak zamanla Osmanlı Türkiye’sinin karşı karşıya kaldığı iç ve dış gailer, İttihatçıların karşısında çığ gibi büyüyen bir hoşnutsuzlar ordusunu meydana getirecekti.¹³¹

Daha önce Meşrutiyet’in 23 Temmuz 1908’de ilan edildiği, anayasanın yeniden yürürlüğe gireceği ve Meclis-i Umumi’nin açılacağıın ilan edildiğine temas edilmişti. Bununla beraber uygulanabilecek durumda bir seçim kanunu henüz yoktu. Bunun üzerine I. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Meb’ûsan’da görüşülüp kanunlaşmayan “İntihab-ı Meb’ûsân Kanun Layihası”, “Takvim-i Vekay”de yayınlandı. Ayrıca “İntihab-ı Meb’ûsan Kanunnâmesinin Sûret-i İc-

131. Daha geniş Bilgi için bk. Mim Kemal Öke, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XII, 251. – 252.

rasına Dair Talimat Layihası" hazırlanarak taşraya gönderildi. Daha sonra yapılan küçük bazı değişikliklerle birlikte bu iki metin 1908, 1912, 1914 ve 1919 seçimlerine esas teşkil etti. Buna göre her sancak bir seçim dairesi ve her nahiye de bir seçim şubesi kabul edildi. Seçimler iki dereceli idi.

İlk seçimler, türlü yolsuzluk ve ibtidailikler içinde geçti. İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası'nın katıldığı bu ilk seçimde halk, bir anlamda silah zoruyla denebilecek şekilde İttihatçıları desteklemek mecburiyetinde kaldı. Zira Prens Sabahattin'in Ahrar Fırkası'na göre İttihat ve Terakki, hem daha eski ve teşkilatlı, hem küçük siyasi oyunlarda ustalık kazanmış, hem de orduya dayanmak suretiyle bir üstünlük elde etmişti. Böylece İttihat ve Terakki, orduyu siyasete alet ederek devleti temelinden sarsacak ve kısa zamanda yıkılmasında esaslı bir âmil olacaktır.

İttihatçılarla Ahrar Fırkası arasındaki mücadele, çok çetin ve kırcı olmuştu. Bu arada azınlıklar ve özellikle Rumlar daha fazla milletvekilliği almak için kavgaya giriştikleri gibi, çeşitli entrikalar çevirmekten de geri kalmıyorlardı. Nitekim Yunan hükümeti ve Fener Rum Patrikhanesi, Rum milletvekillerinin siyasetine yön vermeye çalışıyorlardı. Seçim işlerinde kendilerini en mahir ve iş bilen kabul eden Rumlar, gerek İstanbul'da, gerekse Yunanistan'da yayınlanan Rumca gazeteler vasıtasıyla Osmanlı ülkesinde 6,5 milyon Rum nüfus bulunduğundan bahsetmeye başladılar. Böylece daha fazla milletvekili çıkarmayı hedefliyorlardı. Rumlar, bu hedeflerine ulaşabilmek için de çeşitli hilelere başvuruyorlardı. Bu hilelerin ortaya çıkarılması üzerine Rum Patriği hükümete şikâyetle bulundu. Bundan sonra gösteriler başladı. Hatta Yunan basını, Patrikhane'nin imtiyazlarına dokunulmaması gerektiğinden söz ettiği gibi Rumca'nın Türkçe ile birlikte resmî dil olması gerektiğini de yazmaya başladı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası'nın katıldığı 1908 seçimlerini İttihatçılar ezici bir çoğunlukla kazandılar. Milletvekilleri İttihatçı olmakla birlikte azınlıklar, kendi milli emelleri peşinde idiler.

17 Aralık 1908 günü yapılan görkemli bir açılış töreniyle Meclis-i Meb'ûsan tekrar faaliyete geçti. Bu ikinci meclis de ilk meclis gibi Ayasofya'nın yanında sonradan yanmış olan eski Adliye binasında toplanmıştı. Sultan II. Abdülhamid, o gün, halkın tezahüratları arasında dört atlı bir saltanat arabasıyla yanında en sevgili oğlu Şehzâde Burhaneddin Efendi ile Sadrazam Kâmil Paşa olduğu halde gelip Meclisi açtı. Pâdişahın açış konuşması (nutk-ı hümâyûn) Mâbeyn başkâtibi Cevat Bey tarafından okundu. Bununla beraber Sultan II. Abdülhamid, farklı etnik unsurların birbirleriyle mücadeleleri yüzünden parlamenter sistemin Osmanlı Devleti için iyi sonuçlar doğurmayacağı kanaatinde idi. Bu yüzden, Danişmend'in de ifade ettiği gibi "o muazzam imparatorluğun on senede inkırazına (çökmesine) sebep olan bu ikinci acı tecrübe (İkinci Meclis), ile doğruluğu bir kere daha sabit olan bu kanaatinden dolayı nutkunun sonunda âdeta müstehziyâne bir cümleye tesadüf edilir." Bu cümle şöyledir: "İnşallah Meclis-i Meb'ûsanımız devletimize ve milletimize hayırlı işler görür de vatanımız saadete nail olur."

İkinci Meşrutiyet meclisindeki mebus sayısı hakkında birbirine yakın farklı rakamlar verilmektedir. Sadrazam Said Paşa'nın hatıratına göre buradaki sayı 266'dır. Bu dönem Türkiye tarihi üzerinde önemli bir eser yazmış olan ve Rusya'nın İstanbul büyükelçiliği baş tercümanı Ermeni asıllı Mandelstam'a göre mebus sayısı 275 rakamı ile ifade edilmektedir. Buradaki rakamın şu veya bu olması pek büyük bir mâna ifade etmese de burada dikkat çeken başka ve önemli bir husus vardır. O da özellikle azınlık milletvekillerinin, daha ilk celseden itibaren hangi devletin meb'ûsu olduklarını unutarak milli gayeleri için çaba sarf etmeye başlamalarıdır.¹³²

132. Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, III, 1149 – 1162; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 368 -369; Ali Akyıldız, "Meclis-i Meb'ûsan" *DİA*. XXVIII, 246 – 247.

31 MART VAK'ASI

Tarihimizde “31 Mart Vak’ası” denilen olay, sonuçları itibariyle millî ve siyâsî hayatımızda bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Rûmî takvimin 31 Mart 1325 (H. 22 Rebiülevvel 1327=M.13 Nisan 1909) tarihine tesadûf ettiği için bu isimle anılan 31 Mart Vak’ası, henüz tam anlamıyla izah edilmiş ve bütün yönleri ile açıklığa kavuşmuş değildir.

Millî ve siyâsî tarihimizde önemli bir yeri bulunan bu hadisenin meydana gelmesini hazırlayan önemli bazı gelişmeler vardır. İkinci Meşrutiyet’in kendisinden umulanı vermemesi, İttihatçıların sorsuz bir şekilde her şeye müdahale etmeleri üzerine halkın bunlardan umduğunu bulamaması, muhalefetin tahakküm ve baskı altına alınması, azınlık mebuslarının hangi devletin meb’usu olduklarını unutup gerek meclis içi, gerekse meclis dışında tahriklerde bulunmaları, Epir’de Yunan çetelerinin tekrar faaliyete geçmeleri, İstanbul Rumları’nın yaygaralı seçim nümayişleri, İttihat ve Terakki’nin “İttihad-ı anâsır” hülyasının sona ermesi, komite tarafından İstanbul’da işlenen ve faili meçhul siyâsî cinayetler sonucunda ülkede can ve mal güvenliğinin kalmaması, alaylı zabıtların ordudan çıkarılması, Babıâli ve diğer devlet dairelerindeki bir kısım memurun tasfiyesi, medrese talebelerinin askere alınmak istenmesinin dinî eğitim ve öğretime engel olacağı düşüncesi, komite mensuplarının halkın ruhî ve manevî değerlerine karşı alaycı bir tavır takınmaları gibi hareketler, toplumda bir rahatsızlığın meydana gelmesine sebep olmuştu. Özellikle halkın dinî inanç ve değerlerine karşı takınılan tavır, tasvip edilecek gibi değildi. Nitekim İttihat ve Terakki’nin bu konudaki davranışı, Batı basını tarafından bile tenkid edilmişti. Bu arada “İkdam” gazetesinin, hareketten üç gün önceki haberine göre İttihatçı subaylar askerlerine: “Hocalarla asla görüşmeyeceksiniz, askerlikte diyânet meselesi aranmaz. Allah’tan başka kimse tanınmaz. Pâdişah ve efrad-ı ahali (halk), İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin elindedir” gibi sözleri, halkın gönlünün kırılmasına ve müteessir olmasına sebep olmuştu. Ayrıca İttihat ve Terakki kurucuları ile ileri gelenlerinin masonluğu gibi şayialar, halkın galeyana

gelmesine de sebep olmuştu.¹³³ Halkın, İttihat ve Terakki'ye karşı aldığı bu tavır, başka bir yönden ve başka bir şekilde istismar edilmeye başlandı. Bu arada basından da sansür kalkmıştı. Herkes istediğini yazmaya başlamıştı. İttihatçı gazeteler muhaliflerine ateş püskürüyor, muhalif gazeteler de aynı şeyi yapıyorlardı. Muhalifler, yukarıda işaret edilen bazı sebeplerden dolayı halkı da kışkırtıyorlardı. Bununla beraber İttihatçılar, ülkeyi meşrutiyet nimetlerine kavuşturdukları ve devrimin sahibi olduklarını ilan ettikleri halde itibar görmeyişlerini hazmedemiyorlardı. Bu yüzden büyük bir tahakküm ve zorbalıkla kendilerine karşı olan muhalif basını susturmaya çalışıyordu. İttihatçılar, bu hareketlerini gerçekleştirebilmek için de her türlü tedhiş usûllerini kullanarak muhalifleri korkutmaya ve sindirmeye başladılar. Nitekim komitenin, İstanbul'da tertip ettiği siyasi cinayetler, bir tedhiş havası estirmeye başlamıştı. Özellikle katillerin yakalanmaması, hükümetin, İttihat ve Terakki Cemiyet'inden korkarak adaleti uygulamaktan çekinmesiyle izah ediliyordu. Böylece siyasi cinayet ve suikastlar devri başlamış oluyordu. Bunun bir sonucu olarak Sultan Abdülhamid'in adamlarından İsmail Mahir Paşa ile muhalif gazetecilerden Ahmed Samim ve Hasan Fehmi Beyler sokak ortasında öldürülmüşlerdi. Öldürülen bu insanların katillerinin bulunamaması, talebe ile halkın: "*Adâlet isteriz*" diye bağışarak büyük bir miting yapmalarına sebep olmuştu. Arka arkaya gelen ve faileri bulunamayan bu neviden cinayetler yüzünden büyük bir korkuya kapılan muhalifler, hep karanlıkta kalan bu Balkan usûlü cinayetlerin devam edip gideceğine kani olmuşlardı.¹³⁴ Bu hengâmede Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet gereği icraya karışmıyor ve sadece temsil görevini yerine getiriyordu.

Meşrutiyet'ten sonraki Bosna-Hersek ve Bulgaristan felaketi ile Girit buhranı yüzünden halk arasında, bu vilayetlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından "*Gâvura satılmış*" olduğuna dair bir takım şayialar yayılmaya başlandı. Ülkenin içinde bulunduğu bu durum, muhalefet ile muhafazakârlığın dinî bir karakter kazanmasına

133. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 371 – 372.

134. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 371.

sebeptir. Bu esnada toplumun hissiyatına tercüman gibi görünen ve adına "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti" denilen yeni bir cemiyet ortaya çıktı. 31 Mart'a takaddüm eden günlerde her iki tarafa ait gazeteler, gerginliği artırıcı yayınlar yapıyorlardı. Partiler, sanki bir iç savaş olacakmış gibi, fedai yazmaya başlayan cemiyetler kurmaya başladılar.

Böyle bir kargaşanın içinde bulunduğu sırada Nakşibendî Tarikatı'na mensup Kıbrıslı bir hafız olan Derviş Vahdetî ortaya çıktı. Bu zat, Memuriyete girmiş sürülmüş, İttihat ve Terakkiye girmek istemiş ama reddedilmişti. Bütün bunlardan sonra 11 Aralık 1908'de Volkan gazetesini yayınlamaya karar vermişti. Derviş Vahdetî'nin "Volkan" adlı gazetesi, bir süre sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı haline geldi. Bu gazete ile Murad Bey'in "Mizan" adlı gazetesi İttihat ve Terakkiye karşı çok şiddetli hücumlarda bulunuyorlardı. Bu yüzden halkta ve özellikle de bir yazarın ifadesiyle "sağını solundan ayıramayan Derviş Vahdetî gibi bazı dindarlarda idareye karşı bir nefret oluştu." Bilhassa bu iki gazetenin yayını, 31 Mart'ı hazırlayan en önemli etkenler arasında gösterilmektedir.

Kesin sebebi bugüne kadar aydınlanamamış olan "31 Mart Vak'ası" denen 13 Nisan 1909 hareketi, halktan gelmemiştir. Bu hareket, olaylardan bir süre önce hürriyet ve Meşrutiyet'i korumak gibi demagoji kokan isimlerle Selanik'ten İstanbul'a gönderilmiş ve Taşkışla'ya yerleştirilmiş olan "Avcı Taburları"nın askerleri tarafından gerçekleştirilmişti. Buradaki askerler, subaylarını kışlaya hapsedtikten sonra gece yarısına doğru Sultan Ahmed Meydanı'nda toplanmaya başlamışlardı. Bu arada diğer kışlalara da adamlar gönderilerek onların da katılması sağlanmıştı. Başlarında tek bir subayın bulunmadığı bu isyan hareketinin başında ArnavutHamdi Çavuş, Bölük Emni Mehmed ve kamacı ustası Arif isimlerinde üç kişi vardır. Daha sonra aralarına halktan birçok cahil, softa ve hırsızın da katıldığı bu hareketin gerçekte kimin tarafından tertip edildiği henüz gün ışığına çıkarılmış değildir. Bununla beraber bilinen bir gerçek var ki, o da Sultan II. Abdülhamid'in, bu hareketle uzaktan yakından bir ilgisinin olmadığıdır.

"Şeriat İsteriz" diye havaya kurşun sıkan asiler, Ayasofya Meydanı'ndaki Meclis-i Mebusan'a doğru yürüyüşe geçtiler. Bu arada

kendilerine yapılan hiçbir nasihati dinlemeyen asiler, Sadrazam ile Meclis Reisi Ahmed Rıza'nın istifasını istiyorlardı. Alaylı subayların orduya iadesi ve İttihatçıların sürülmesini de talep ediyorlardı. Sağa sola kurşun sıkan âsiler, Ahmed Rıza zannettikleri Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'yı öldürdükleri gibi Lazkiye Mebusu Emîr Şefik Aslan'ı da yine yanlışlıkla vurup öldürdüler. Bu ne idüğü belirsiz 11 günlük hareketin en önemli vak'alarından biri de Yıldız Sarayı'nı topa tutmak istediğinden bahsedilen "Âsâr-ı Tevfik" gemisinin süvarisi Ali Kabulî Bey'in, kendi gemisindeki bahriye erleri tarafından Yıldız'a götürülüp öldürülmesi hadisesidir.

Biraz önce belirtildiği gibi 31 Mart olayı, tam anlamıyla aydınlığa çıkmış değildir. Başta Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi olmak üzere devrin bir kısım ricali, bu olayı, Sultan II. Abdülhamid'i devirmek ve iktidarı ele geçirmek için İttihat ve Terakki'nin hazırladığını kabul etmektedirler. Bu şekilde düşünenlerin dayandıkları en önemli delil ise isyanı çıkaran "Avcı Taburları"nın, birkaç hafta önce Selanik'ten İstanbul'a getirilmiş olmalarıdır. Pâdişahın şahsına çok bağlı olan İstanbul'daki I. Ordu'ya güvenmeyen ve bu ordunun subaylarına nüfuz edemeyen İttihatçılar, merkezi Selanik'te bulunan III. Ordu'ya dayanıyorlardı. Bunlar, irtica olayını çıkaran taburları "*nigehbân-ı hürriyet*" ve "*muhafız-ı meşrutiyet*" (hürriyet ve meşrutiyetin koruyucuları) gibi demagoji kokan isimlerle İstanbul'a sevk etmişlerdi.

Konu ile ilgili iddialardan biri de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı fedai grupları tarafından işlenen cinayetler ile muhaliflere yapılan tehditler ve hatta cemiyetin reisleri tarafından muhaliflerin ölümle tehdit edilmeleri üzerine muhaliflerin, faili meçhul cinayetlerin sürüp gideceğine ve bir gün sıranın kendilerine geleceğine olan düşünceleri, muhalefetin böyle bir hareketi tertip ettiği yönündedir. Nitekim o sırada İttihat ve Terakki'nin tarihçisi durumunda ve genç bir piyade yüzbaşısı olan Ahmed Refik (Altınay) bu görüştedir.

Burada şuna da işaret edelim ki, Sultan II. Abdülhamid'in 31 Mart Vak'ası'ndan haberi olmadığı gibi, bu hareket başlayıp bitinceye kadar da isyana hiçbir şekilde karışmadığı kesin olarak anlaşılmış bulunmaktadır. Nitekim gerek İttihatçıların reisi durumundaki Talat Paşa ile bu sırada meclis reisi olan ve âsilerin başını istedikleri Ahmed Rıza Bey, Sultan Abdülhamid'in bu olayla en kü-

çok bir ilgisinin bulunmadığını kesin şekilde söylemişlerdir. Sadrazam Küçük Said Paşa da bunu bilmektedir. Fakat Sultan Abdülhamid olayla ilgisinin olup olmadığı hakkında muhakeme olunmasını istediği zaman: "Berat ederse sonra bizim halimiz ne olur" demiştir.

Sultan Abdülhamid'in 31 Mart Vak'ası esnasındaki vaziyet ve duruşu çok dürüsttür. Ortaya çıkışında hiçbir şekilde etkisi olmayan Pâdişah, hareketin kendi lehindeki seyrinden istifadeyi aklından bile geçirmemişti. Bu konudaki resmî belgeye göre âsiler, Meşrutiyet'in aleyhinde bulundukları ve hatta Derviş Vahdeti Volkan gazetesinde Meclisin kapatılmasını istediği halde Sultan Abdülhamid, yeni Sadrazam Tevfik Paşa'ya hitaben ısdar ettiği Hatt-ı Hümayûn'unda, Kanun-ı Esâsî'si'nin muhafazası ile âsâyişin devam etmesi gerektiğinden bahsetmişti. Olayın ilk günü de Mâbeyn Başkâtibi Cevad Bey'i âsilere göndererek istedikleri şeriata her zaman olduğu gibi riayet olunacağını ve isyandan vazgeçtikleri takdirde haklarında genel af ilan edeceğini bildirmişti. Bu durum, işin biraz gevşemesine sebep olmuşsa da tahrikçilerin tesiri ile âsiler ertesi gün tekrar azgınlığa başlamışlardı. Buna rağmen Sultan, asker üzerindeki nüfuzundan dolayı kabinede Harbiye Nezâreti'ne tayin edilmiş olan Teselya kahramanı Müşir Gazi Edhem Paşa'yı da nasihat için askere göndermişti. Böylece askerin teskin edilmesine çalışılmıştı. Fakat bu da bir sonuç vermedi.

11 gün devam eden isyan hareketi, mecliste büyük bir korkuya sebep olmuştu. Gazeteler, isyan hareketini ülkenin hemen her tarafına duyurmuşlardı. İttihatçıların merkezi olan Selanik ile Drama ve Serez'de Meşrutiyeti kurtarmak için hazırlıklara girişilmişti. İttihatçılar, isyanı bastırmak için Selanik'te kuvvet toplamaya ve topladıkları bu kuvvetleri trenlerle İstanbul'a sevk etmeye başladılar. Kozmopolit bir birlik olan bu kuvvet içinde muntazam birlikler küçük bir azınlıktı. Çoğunluğunu, Sırp, Bulgar, Yunan, Makedon, Arnavut çetecileriyle sözde gönüllüler teşkil ediyordu. III. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa, bu ordunun başına önce Hüseyin Hüsnü Paşa'yı geçirmiş, ilk birlikler 19 Nisan (28 Rebiülevvel) Pazartesi günü Ayastefanos (Yeşilköy) istasyonunu işgal etmişlerdi. Ortalığın sakin olduğu ve herhangi bir çatışma ile karşılaşmadığı görülünce bu sefer III. Ordu komutanı Birinci Ferik Mahmut Şevket Paşa, ordu-

nun başında Hâdi Paşa'yı bırakarak Yeşilköy'e geldi. Burada komutayı Hüseyn Hüsni Paşa'dan devraldı.

Hareket Ordusu, Yeşilköy'e gelince İstanbul'daki âyandan (senatör) bazıları ile mebusların pek çoğu birdenbire oraya gidip 22 Nisan (1 Rebiülahir) Perşembe günü Yat klübünün sonradan yanmış olan sahil binasında "Meclis-i Umumi-i Milli" adı altında ve anayasaya göre senato reisi Küçük Said Paşa'nın başkanlığında gizli bir toplantı yaptı. Daha sonra da Hareket ordusu lehinde bir beyanname yayınladı. Aslında Sultan II. Abdülhamid'in hal'ine bu birleşimde karar verilmişti. Fakat henüz ordu İstanbul'a girmediği ve girdiği takdirde sonucun ne olacağı belli olmadığı için mesele son derece gizli tutulmuştu.

Hareket Ordusu, Cuma günü akşamı çeşitli kollardan şehre girmişti. Bunlar, Sirkeci, Aksaray, Edirnekapı ve Beyoğlu kolları idi. Bu kollar, âsilerin bulunduğu noktaları hedef olarak seçip ilerlemeye başlamışlardı.

"Hareket Ordusu'nda, yıllarca Türk kanı dökmüş yağmacı Makedonya çetelerinin çoğunluk teşkil etmeleri, İstanbul'daki I. Ordu'da büyük tereddütler uyandırmıştı. Komutanlar, Sultan Abdülhamid'den Hareket Ordusu'nu dağıtmak için izin istediler. I. Ordu ile bu derme çatma kuvveti birkaç dakikada dağıtacaklarını söyleyip bu düşüncelerinde epey ısrar ettiler. Fakat Sultan Abdülhamid, yalnız Pâdişah değil, aynı zamanda Halife olduğunu, otuz küsur senedir asla kan dökmediğini, bu yaştan sonra Müslüman'ı Müslüman'a kırdıramayacağını, Cenab-ı Hak'a mütevekkil olduğunu söyleyerek paşaları huzurundan çıkardı. Ayrıca I. Ordu komutanı Nâzım Paşa'ya, Hareket Ordusu'na katiyen mukavemet etmemesi için emir verdi. O, bununla da yetinmeyerek ordu komutanı ve diğer paşalara yemin ettirdi. Sonra müsterih bir şekilde harekâtın gelişmesini bekledi."¹³⁵

135. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Refik, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, III, 1182 - 1192; Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1949, s. 34 - 36; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 370 - 373; Ongunsu, "Abdülhamid II" **İA**, I, 79; Öztuna, **Tarih**, VII, 231.

ERMENİLER'İN ADANA İSYANI

Yıllarca Müslüman Türkleri öldürmekten çekinmeyen Bulgar, Sırp, Yunan ve Ermeni çetelerini af edip onların reisleriyle sarmaş dolaş fotoğraf çektirmiş olan İttihatçıların bu tavrı, bu çeteleri siyasi görüşlerinden döndürmeye yetmedi. Aksine Ermeniler gibi bazı etnik gruplar bu durumu fırsat bilip işi daha da ileriye götürmeye çalıştılar. Sultan Abdülhamid'in, yasaklamasına rağmen Meşrutiyet döneminde silah ithalatının serbest bırakılması üzerine Ermeni çeteleri, en modern silah ve bombalarla donatıldı. Yine bu dönemde Türkiye'ye girmeleri yasaklanmış olan komitacı Rus Ermenileri ülkeye girmeye başlayarak adeta ülkeyi doldurdular. İşte böyle bir ortamda İstanbul'daki 31 Mart Vak'ası'ndan bir gün sonra yani 14 Nisan 1909 (23 Rebiülevvel 1327) günü Adana bölgesinin Ermeni Başpiskoposu Mouchegh (=Muşeg), büyük devletlerin dikkatini çekmek ve Türkiye'den bir Ermeni devleti koparabilmek için daha önceden silahlandığı binlerce Ermeni'yi harekete geçirdi.

Adana, Tarsus ve bölgedeki bütün Ermeniler 14 Nisan günü ayaklanarak zayıf gördükleri Müslüman Türk mahalle ve evlerine saldırdılar. Kadın, çocuk, ihtiyar ve hasta demeden önüne gelenleri öldürmek suretiyle ortalığı kan ve ateş içinde bıraktılar. Bunun üzerine halk, hazırlıksız olan asker ve polis kuvvetlerinin müdahalesine rağmen canlarını, ırzlarını ve ocaklarını müdafaa amacıyla karşılık vermek zorunda kalmıştı. Sonuçta 1850 şehide karşılık 10 binden fazla (17 bin olduğu söyleniyor) Ermeni katledilmişti. Durumun aleyhlerine döndüğünü gören Piskopos Muşeg, Mısır'ın İskenderiye şehrine kaçarak kurtulmuştu. Başta Piskopos Muşeg olmak üzere birçok kimse bu olayı, Avrupa basınında Türkler hakkında nakarat haline gelmiş olan zulüm ve barbarlık şeklinde aktettirdiler. Avrupa basınında Türklerin aleyhinde meydana gelen bu propaganda üzerine İttihat ve Terakki'ciler telaşa düştüler. Bunlar, ihtilali hazırlayan Ermeni canilerine dokunmayıp sırf Avrupa'ya hoş görünmek için zavallı Türkleri cezalandırdılar. Nitekim bu olay üzerine Adana valiliğine gönderilen Cemal Paşa, hatıratında sadece

Adana şehrinde 30, Erzin'de de 17 Müslüman'ı idam ettirdiğini, buna karşılık sadece bir Ermeni'yi idamla cezalandırdığını anlatır. İdam edilen Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve zengin ailelerine mensup gençler olduğu gibi, çevrede sevilen ve sayılan Bahçe kazasının müftüsü de vardı.¹³⁶

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAL'İ

Daha önce de belirtildiği gibi Sultan II. Abdülhamid Han, kendisinin sadece Pâdişah değil, aynı zamanda Halife olduğunu, otuz küsur senedir kan dökmeyi, bu yaştan sonra da Müslüman'ı Müslüman'a kırdıramayacağını söyleyerek Hareket Ordusu'na karşı I. Ordunun harekete geçmesini istemeyerek işi takdire bırakmıştı. Bunun üzerine yıllarca Türk kanı dökmüş yağmacı Makedonya çetelerinin çoğunluk teşkil ettiği Hareket Ordusu, rahat bir şekilde İstanbul'a girmişti.

Bu sırada, Sultan Abdülhamid sayesinde yükselmiş, onun ihsanlarıyla ikbal ve servet sahibi olmuş olan Küçük Sait Paşa, geleceğinin artık Sultan Abdülhamid'de değil, İttihatçılarda olduğunu sezmişti. İttihatçıların gözüne girmek ve bu yeni rejimden de bir şeyler kapabilmek için başkanı bulunduğu Meclis-i Millî'den hal' (tahttan indirme) kararını mümkün olduğu kadar çabuk çıkarmak istiyordu. Mahmut Şevket Paşa, 25 Nisan 1909'da Örfî İdaré ilan ederek İstanbul'a hakim olmuştu. Bu esnada birçok insan öldürülmüştü. Balkan çetecileri, Yıldız Sarayı'nın paha biçilmez emsalsiz zenginliklerini yağmalamaya başlamışlardı.

Meclis-i Millî, 27 Nisan 1909 (6 Reb'ülahir 1327) Salı günü Küçük Sait Paşa'nın başkanlığında Ayasofya'daki binasında toplanarak Sultan Abdülhamid'i tahttan indirme (hal') konusunu görüşmeye başladı. Bilindiği gibi Osmanlı saltanat geleneğine göre Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek (hal') için şer'î fetvâ gerekiyordu.

136. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 373 - 374.

Fakat bu fetvânın alınması kolay olmadı. Bu yüzden Mecliste uzun uzadıya görüşmeler devam etti. Sonunda Abdülhamid'i hal' için oy birliğiyle karar alındı. Ama bu kararın uygulanabilmesi için bir de fetvâ hazırlanması gerekiyordu. Bu Fetvânın ilk müsveddesini sarıklı mebuslardan Elmalılı Hamdi Efendi hazırlamıştı. Meclise davet edilen Fetvâ Emmini Hacı Nuri Efendi, dürüst ve sağlam bir kişi olduğu için İttihatçıların ileri sürdükleri hal' sebeplerinden hiç birinin geçerli olmadığını söyleyerek kendisine uzatılan fetvâyı imzalamadığı gibi, Pâdişah'a kendiliğinden istifa etme teklifinde bulunulmasının daha isabetli olacağı tavsiyesinde bulunmuştu. Bunun üzerine Fetvâ, Şeyhülislâm Mehmed Ziyaeddin Efendi tarafından imzalandı. Gerçeklerle ilgisi olmayan bu uydurma fetvâ üzerine İttihatçılar hal', hal' diye bağırmaya başlayınca, Sultan Abdülhamid sayesinde bu makamlara gelen ve onun yetiştirmesi olan Küçük Sait Paşa, başkanlık kürsüsünden ayağa kalkarak: "Efendiler, okunan fetvâ ve millet tarafından gösterilen umumî arzu üzerine Sultan Abdalhamid Hân-ı Sâni'nin Hilafet ve Saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?" diye sordu. Böyle bir soruyu tasdik edercesine eller havaya kaldırılmıştı. Fakat bu celsede Pâdişah'ın kendiliğinden feragat etmesinin daha iyi ve uygun olacağını düşünenler de vardı. Bu şekilde düşünenlerin tereddüt göstermeleri üzerine ayağa kalkılması ihtar edilmişti. Bunun üzerine herkes ayağa kalkarak ittifakla hal'e karar verilmiş oldu.¹³⁷

Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek için uydurulan fetvânın metnini dil ve yazılış formuna dokunmadan aynen buraya almak istiyoruz. Böylece o dönemin kültür özelliğini tanıma imkânını bulmuş olacağız.

"İmamü'l- Müslimîn olan Zeyd, baz-ı mesâil-i mühime-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy ve ihrac ve kütüb-i mazkûreyi men' ve hark ve jhrak ve beytü'l-malda tebzir ve israfla mesuğ-i şer'i hilafında ta-

137. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni: Suret-i Hal'i" **Tarihi Vesikalar Sultan Abdülhamid Sâni'ye Dair**, İstanbul 1918, s. 4 - 7; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 376 - 377.

sarruf ve bila sebeb-i şer'i katl ve haps ve tağrib-i raiye ve sâir gûna mezâlimi itiyad eyledikten sonra salâha rücu' etmek üzere ahd ve kasem etmiş iken yemininde hânis olarak ahval ve umûr-i müslimîni bi'l-küllîye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdasında ısrar ve mukatele ika etmekle men'a-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tagallübünû izâle ettiklerinde bilâd-ı İslâmiye'nin cevâib-i kesiresinden mezburu mahlû' tanudıklarına dair ahbar-ı mütevaliye vürûd edüp mezburun beka-sında zarar muhakkak ve zevâlında salâh melhuz olmağın Zeyd-i mezbure imâmet ve saltanattan feragat teklif etmek veya hal' etmek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall ve akd ve evliya-yı umûr tarafından ercah görülür ise icrası vâcib olur mu? el-Cevab: Olur. Ketebehû el-fakir es-Seyyid Muhammed Ziyaeddin ufiye anhu"¹³⁸

Görüldüğü gibi Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek için uydu-rulan bu fetvânın tutar bir tarafı yoktur. Güya Pâdişah, dinî bazı kitapları yaktırmış, onların emriyle hareket etmemiş, israfta bu-lunmuş, günahsız bazı kimseleri öldürtmüş veya sürgün ettirmiş, bu yüzden Osmanlı halkının büyük bir kesimi tarafından görevden alınması istenmiştir.

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesini (hal') gerektiren se-beplerin başında 31 Mart Vak'ası'nı çıkarttığı gelmektedir. Bunun, tamamen yalan ve uydurma olduğu artık kesin olarak bilinmekte-dir. Pâdişah'ın, saltanatı zamanında dinî kitapları yaktırdığı için halifelik sıfatının düşmesi gerekir. Sultan Abdülhamid ile ilgili böyle bir şey söylemek, iftiraların en büyüğü olsa gerekir. Zira Abdülhamid, ibâdetlerini ihmal etmemekle tanınan bir hükümdar-dır. Bundan başka onun devlet hazinesini israf ettiği iddia edilmiş-tir. Bu da kesin bir yalandır. Zira babası ve amcasının israfından iyi bir ders alan bu hükümdar, onların döneminden kalan devlet borç-larının büyük bir kısmını ödediği gibi, şahsî servetinden (Hazine-i Hassa) harcamak suretiyle pek çok hayır eseri meydana getirmişti. Gerileme ve çöküş döneminin en büyük pâdişahlarından biri olan

138. Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, III, 1195 – 1196.

Sultan Abdülhamid, ülkeye pek çok hayır eseri bırakmıştı. Onun kurduğu hayır eserleriyle ilgili ciltler dolusu kitap yazılabilir. En büyük tesis ve eserleri de Maarif (Milli Eğitim) alanındadır. Günümüz modern üniversite, akademi, yüksek okul, lise ve ortaokulların temeli onun zamanında ve onun gayretleriyle atılmıştı. O, ilerleme, gelişme ve buna bağlı olarak siyasi kudrete sahip olmanın temelinin bilime dayandığını biliyordu. Bu bakımdan o, Modern dünyanın teknik imkânlarından faydalanmak suretiyle ülkesini daha güçlü ve daha müreffeh bir hale getirmek istiyordu. Bu açıdan bakıldığı zaman o, ülkenin kültür seviyesini yükselten bir hükümdar olarak görünmektedir. Burada konuyu fazla detaylandırmadan şunu söyleyebiliriz ki, onun kurduğu hayır eserleri ve özellikle Maarif (Milli Eğitim) alanındaki tesisleri ile ilgili ciltler dolusu kitap yazılabilir.¹³⁹

Sultan II. Abdülhamid'i suçlayanlar, kendisini zalimlikle suçlamışlardı. Halbuki o, kan dökmekle tanınmaktadır. Şayet böyle bir şey olsaydı I. Ordunun, Hareket Ordusu'na karşı çıkmasını isteyen ve derme çatma olan Hareket Ordusu'nu birkaç dakikada dağıtacaklarını söyleyen komutanlara "Müslüman'ı Müslüman'a kırdıramam" deyip müdahale etmemelerini isteyen bir Sultan, nasıl zorba ve zalim olabilirdi?

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirildiğini kendisine tebliğ edecek Âyan ve Meb'usan heyetinin seçimi ile ilgili olarak bir tarihçimiz şunları söylemektedir: "Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ edecek âyân (Senato) ve meb'usan (Milletvekili) heyetinin intihabında İttihatçılar Türk tarihinin hiçbir zaman unutmayacağı ve daima nefret ve lânetle yâd edeceği müthiş bir şenaat irtikâb etmişlerdir. Seçilen hey'et Âyândan Ermeni Aram ve Bahriye Feriki (Koramiral) Laz Arif

139. Örnek olması bakımından şu eserlere bakılabilir: Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977; Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, İstanbul 1999; Arzu Pehlevan, **II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Öğretimi**, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005; Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim-Öğretim**, İstanbul 2004; Aydın Talay, **Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid**, İstanbul 2007.

Hikmet'le Selanik Meb'usu Yahudi Karaso ve Draç Meb'usu Arnavut Esat Toptanî'den mürekkeptir. Bunlardan Yahudi Karaso Türk düşmanlığı ile maruftur. Sultan Abdülhamid'in bendegânından ve eski yaverlerinden olan jandarmalıktan yetişme Arnavut Es'ad Toptanî, efendisinden sonra Türkiye'ye de ihanet etmiş bir haindir. Laz Arif Hikmet, Padişahın kapısında yetişmiş bir lütufdidesi ve yaveridir. Aram Efendi'nin araya katılması her halde Sultan Abdülhamid'in Ermeni ihtilallerini tenkil etmiş ve Anadolu'da bir Ermenistan kurdurmamış olmasının cezası olsa gerektir. Otuz üç sene Hilâfet-i İslâmiye makamında bulunmuş bir Türk hakanının fetvâ mucibince hal'ini ancak bir Müslüman Türk heyeti tebliğ edebilir. İttihat ve terakki denilen kanlı Balkan komitası bu şen'i ve melûn hareketiyle Sultan Abdülhamid'in şahsına değil, Türk ırkına ve o ırkın muhteşem tarihine hakaret etmiştir."¹⁴⁰ Gerçekten, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirildiğini kendisine tebliğ etmek üzere seçilen heyetteki insanlara bakıldığı zaman, bunun ne kadar büyük bir hata olduğu anlaşılır. Bu heyette, Selanik milletvekili ve İtalyan casusu Yahudi Emanuel Karaso, Ermeni komitalarının adamı senatör Ermeni Aram, bir süre sonra Arnavut isyanını kıskırtacak olan Draç milletvekili Arnavut Esat Toptanî Paşa ve Bahriye Feriki Laz Arif Hikmet Paşa vardı. Bu sonuncu isim hakkında Ali Fuad Türkgeldi: "Bu kadar sene yaverliğinde (II. Abdülhamid'in yaveri) bulunarak nân u (ekmek ve) nimeti ile perverde olmuş (beslenmiş) ve saye-i lutfunda az zamanda feriklik (koramiral) rütbesine kadar irtika etmiş (yükselmiş) bir adamdan başka hey'et-i ayân (senato heyeti) arasında bu kararı tebliğ edecek kimse yok mu idi? derken şu mısraı da terennüm etmekten kendini alamaz:

"Sana lazım mı olmak âleme cellad lâzımsa"¹⁴¹

Sultan Abdülhamid'e hal' kararını bildirmek üzere Meclis-i Millî tarafından seçilen ve yukarıda özellikleri belirtilen kimseler, 27 Nisan 1909 (6 Rebiülahir 1327) Salı günü Yıldız Sarayı'na giderek Pâ-

140. Daha geniş bilgi için bk. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 378-379.

141. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* s. 37.

dişah'a "*Bermucibi Fetvâ-yı Şerif millet sizi hal' etti*" demişlerdi. Böylece Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı saltanat tahtından indirilmiş oldu. O, ağabeyi V. Murad gibi Çırağan Sarayı'nda oturmak istiyordu. Bunu "Meclis-i Milli"ye bildirmesine rağmen bu arzusu reddedildi. İş bu reddedilmekle kalmadığı gibi, Hareket Ordusu'nun diktatör kesilen komutanı Mahmut Şevket Paşa tarafından hemen o gece 38 kişilik aile efradı ve maiyetiyle birlikte özel bir trenle Selanik'e gönderildi. Hiçbir şeyini almasına müsaade edilmeyen mahlû' Sultan, burada Alatini köşküne yerleştirildi.

Pâdişah'ın, Çırağan Sarayı'nda kalma arzusu kabul edilmediği gibi alalecele Selanik'e gönderilmesine karar verilmişti. Bu hareket, Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir hâdisedir. Zira daha önce hal' edilmiş hiçbir Pâdişah, başka bir şehre nefy edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmamıştır. Geleneklere tamamen aykırı olan bu hareket, herhalde İttihatçıların korkusundan ileri gelse gerekir. Çünkü Pâdişah, onların iddialarının aksine İstanbul halkı ve dinîdar kesim tarafından çok sevilirdi. Bu yüzden onun İstanbul'da kalmasını tehlikeli bulan İttihatçılar, onu, kendilerinin en kuvvetli oldukları yer olan Selanik'e göndermişlerdir.

Selanik'te Alatini Köşkü'ne yerleştirilen Abdülhamid, burada günlerini marangozluk ve kakmacılıkla geçiriyordu. Dış dünya ile alakası tamamen kesilmiş olarak gazete ve mecmua okumasına da imkân verilmiyordu. Abdülhamid saltanatta iken Bulgar Kilisesi'nin Rum Patrikhânesi'nden ayrılmasından beri Balkan devletleri arasında devam eden kilise mallarının aidiyeti konusundaki anlaşmazlıktan faydalanmış ve bunların Osmanlılar'a karşı ittifak oluşturmalarına engel olmuştu. Fakat İttihatçıların, 3 Temmuz 1911 tarihli bir kanunla, kilise ve mekteplerin hangi unsura ait olduğunu nüfus nisbetine göre tayin etmeleriyle aralarındaki ihtilaf kalktı. Böylece Balkan milletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek Balkan savaşlarını başlattılar. Kendisine gazete ve dergi verilmediği için bu gelişmelerden haberdar olmayan Abdülhamid'in, düşmanın Selanik'e yaklaşması üzerine İstanbul'a nakledilmesine karar verildi. Durumu, kendisini almaya gelen heyetten öğrenen Abdülhamid, Balkan ittifakına ve hükümetin bu ittifaktan haberdar olmamasına hayret etmişti. Abdülhamid, dört Balkan devletinin ittifakını duyar

duymaz kiliseler meselesinin halledilip edilmediğini sordu. Bu meselenin halledildiğini öğrenince de Balkan devletleri arasındaki bu ittifakı tabii buldu. Selanik'ten ayrılmak istemeyen Abdülhamid'e tehlikeden bahsedilince "ben de bir silah alır askerle birlikte memleketimi müdafaa ederim. Şayet ölürsem şehid olurum" cevabını verdikten sonra memleketi bu duruma düşürenlere beddua etmeye başladı. İstanbul'a gündüz girmek şartıyla Selanik'ten ayrılmayı kabul eden Abdülhamid, İstanbul'dan gönderilen ve Alman sefaretine ait Loreley savaş gemisiyle 1 Kasım 1912'de İstanbul'a getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi. O, hayatının son yıllarını burada geçirdi. Balkan Harbi esnasında Selanik'ten İstanbul'a getirilmiş olan Sultan Abdülhamid, hayatının son 5 sene, 3 ay 9 gününü Beylerbeyi Sarayı'nda geçirdi. 10 Şubat 1918 (28 Rebiülahir 1336) Pazar günü vefat ederek rahmet-i Rahman'a kavuşmuştur. Cenazesi, Topkapı Sarayı'na nakledilerek burada techiz ve tekfini yapıldıktan sonra Sultan Mehmed Reşad'ın iradesiyle ölümünün ertesi günü Pâdişahlara mâhsus müazzam bir merasimle Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmut Türbesi'ne defnedildi.

Dünya Savaşı'nın en buhranlı günlerinde hükümetin en nüfuzlu kimseleri olan Talat ve Enver paşalar, İshak Paşa'yı Beylerbeyi Sarayı'na göndererek Abdülhamid'in tecrübelerinden faydalanmak istediler. Eski Pâdişah, artık verebileceği hiçbir fikir ve tavsiye edebileceği hiçbir tedbir kalmadığını belirterek dünya denizlerine hakim devletlere karşı, kara devleti olan Almanya ve Avusturya yanında savaşa girişilmiş olmasının çok büyük bir hata ve sorumsuzluk olduğunu söyledi.

Öyle görünüyor ki, İttihad ve terakki komitasının bu memlekete yaptığı en büyük fenalık, Sultan Abdülhamid gibi Avrupa siyasetine otuz üç senelik bir tecrübeyle hâkim olmuş büyük bir hükümdarı iş başından uzaklaştırmaktır.¹⁴²

142. Daha geniş bilgi için bk. "Abdurrahman Şeref, " Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni: Suret-i Hal", s. 4-8; Ahmed Refik, "Sultan Abdülhamid-i Sâni'nin Na'sı Önünde" *Tarihî Vesikalar Sultan Abdülhamid Sâni'ye Dair*, İstanbul 1918, s. 9-16;

Abdülhamid'in kıymeti, kendisinden sonra meydana gelen olaylar yüzünden daha iyi anlaşıldı. Bu sebeptendir ki, saltanatı döneminde aleyhinde bulunan pek çok kişi, ondan sonra devletin içine düştüğü feci yıkıntı ve milletin maruz kaldığı sıkıntıları görüp onun lehinde yazılar yazmaya başladı. Nitekim Süleyman Nazif ile Rıza Tevfik'in pişmanlıklarını dile getirdikleri mısralarından çok azı bu konuda en iyi şahid olarak günümüze ışık tutmaktadırlar. Süleyman Nazif şöyle diyordu:

"Kaç zamandır gelmemişken yâda biz
İşte geldik senden istimdada biz,
Hasret olduk eski istibdada biz."

Rıza Tevfik'in, "Abdülhamid-i Sâni'nin Ruhaniyetinden İstimdad adlı uzunca manzumesinin bir kısmı dahi onun hakkında neler söylendiğini ve ona karşı bazı kesimlerin nasıl davrandığını ortaya koymaktadır.

"Tarihler adını andığı zaman
Sana hak verecek ey koca Sultan
Bizdik utanmadan iftira atan
Asrın en siyasî Pâdişahına
Pâdişah hem zalim, hem deli dedik
İhtilâle kıyam etmeli dedik
Şeytan ne dediyse "Beli" dedik
Çalıştık fitnenin intihabına
Divâne sen değil meğer bizmişiz
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz
Sade deli değil, edepsizmişiz
Tükürdük atalar kiblegâhına."

Gerek şimdiye kadar anlatılanlardan, gerek hakkında yazılan eserlerden ve gerekse döneminin bazı resimleri, onu daha yakından tanımamıza imkân vermektedirler. O, Osmanlı ailesinin bütün özelliklerini taşımaktaydı. İri burunlu, parlak ve iri gözlü idi. Soğukkanlı fakat vehimli bir mizaca sahipti. Yürürken ve otururken biraz öne doğru meylederdi. Titrek, fakat kalın bir sesi vardı. Çok dinler az konuşurdu. Herkese karşı nazik davranan Abdülhamid, hoşlanmadığı kimselere bile güler yüz gösterip sevmediğini belli etmezdi. Karşısındakinin duygu ve düşüncelerini sezmekte mahirdi. Herkesin gönlün almasını bilirdi. Fevkalade bir zekâ ve hâfızaya sahipti. Kuvvetli bir iradeye sahip olan Abdülhamid, tehlike karşısında metaneti elden bırakmazdı. Her türlü sefahatten uzak duran hükümdar, sade bir hayat yaşardı. Jimnastiğe meraklı olup kılıç kullanmada mahir idi. Çalışmayı seven bir hükümdar olarak düzenli bir program uygulardı. Devlet işlerini her şeyin üstünde tutar ve önemli haberler alındığında uykusundan dahi uyandırılmasını isterdi. Devlet işlerinde değişik karakterlere sahip kimselerden faydalanmayı iyi bilir ve onlara mizaçlarına göre görevler verirdi. Devlet için önemli olan meselelerde karar vermeden önce değişik fikirdeki devlet adamlarının görüşlerini alırdı. Sorumluluk taşıyan kararlarda konuyu meclise havale ederek kararın oradan çıkmasını sağlardı.

Daha önce verilen bilgilerden, Sultan II. Abdülhamid'in şahsiyet, karakter ve yönetimdeki durumunun ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Bu bakımdan konunun detaylarına girmemekle birlikte şunu söyleyebiliriz: Sultan Abdülhamid, halifelik makamına yakışır iffet, haysiyet, vakar ve namus timsali bir kimse idi. Dindardı, hayır yapmasını severdi. Kan dökülmesinden asla hoşlanmazdı. Otuz üç yıllık saltanatı süresince imzaladığı ölüm fermanlarının sayısı birkaç taneyi geçmez. Kimsenin rızkına mani olmak istemez, yurt dışına kaçan veya sürgüne gönderilen siyasi muhaliflerine dahi maaş bağlatırdı."

**SULTAN
MEHMED REŞAD**

SULTAN MEHMED REŞÂD

Halk arasında Sultan Reşâd olarak meşhur olan V. Mehmed Reşâd Han, Sultan Abdülmecid'in 3. oğludur. 2 Kasım 1844 (20 Şevval 1260)'da Çırağan Sarayı'nda dünyaya geldi. Annesi Gülcemal Kadın Efendi'dir. Annesinin, küçük yaşta vefatı üzerine saraydaki diğer kadınlar tarafından büyütüldü. Saray erkân ve geleneklerine göre eğitilerek yetiştirildi. Arapça, Farsça ve biraz da şer'î ilimler öğrendi. İslâm ve Doğu kültürüne vâkıf olan Mehmed Reşâd'ın Batı kültürü, aynı seviyede değildi. Bilhassa Farsça'sı çok iyi idi. Uzun süren şehzâdelik ve veliahdlık devrini İran edebiyatı ve bilhassa Mesnevî okumakla geçirdiği belirtilmektedir. Bundan dolayı genç yaşta Mevlevî'liğe intisab etmişti. Osmanlı tarihini ve ecda-dının menkıbelerini okumayı severdi. Tasavvuf ve edebiyatla da ilgilieniyordu. Hattat ve şair olan Sultan Reşâd'ın birkaç da şiiri bulunmaktadır. Nitekim Çanakkale zaferini bir gazel yazarak tebci eden pâdişahın bu gazeli, yazıldığı günlerde dilden dile dolaşarak bestelenmiş ve başta Yahya Kemal olmak üzere pek çok şair tarafından tahmis edilmişti.

Babası ve amcası Abdülaziz'in pâdişahlıkları döneminde serbest bir hayat yaşadı. Kardeşi Abdülhamid tahta geçince (1876) veliahd oldu. Kendisinden önceki iki padişahın tahttan indirilmiş olmasından dolayı endişe içinde bulunan Sultan II. Abdülhamid, veliahd olan kardeşinin saray dışında serbest bir hayat yaşamasını pek is-

temiyordu. Bu kapalı ve korkulu denebilecek olan hayat onu epey etkilemiş olmalıdır.

Abdülmecid'in, daha önce tahta geçen iki oğluna (V. Murad ve II. Abdülhamid) benzer şekilde bir darbe sonucu Osmanlı saltanat tahtına geçti. Otuz bir Mart Vak'ası'nın ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çoğunlukta bulunduğu Meclis-i Umumi-i Millî, bir taraftan Abdülhamid'i tahttan indirirken, öbür taraftan veliahd Reşad Efendi'nin tahta çıkarılmasına karar verdi. 27 Nisan 1909 (6 Rebiülahir 1327) Salı günü Osmanlı saltanat tahtına geçen Mehmed Reşad, Sultan Abdülmecid'in tahta geçen dört oğlunun üçüncüsüdür. Osmanlı pâdişahlarının otuz beşincisi olan Mehmed Reşad, ağabeyi olan II. Abdülhamid'den 2 yıl, 1 ay ve 11 gün daha küçüktü. Tahta geçtiği zaman 65 yaşının içinde idi. Buna göre tahta geçen en yaşlı Osmanlı Pâdişahı oldu. Halk tarafından "Sultan Reşad" diye meşhur olmuştu. Meclis-i Umumi-i Millî tarafından İstanbul'un ikinci fâtihi gösterilerek V. Mehmed unvanıyla tahta geçirilmişti. Sultan Reşâd'a "V. Mehmed" denilmesinin sebebi, son derece saygısız bir kararın ifadesinden başka bir şey değildir. İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamid'i tahtından indiren Hareket Ordusu'nu, Fâtihi'nin İstanbul'u fetheden askerlerine benzettikleri için Sultan Reşâd'a da Fâtihi'ye nazire olarak "V. Mehmed" denilmesini uygun görmüşlerdi. Sultan II. Abdülhamid'in hal'i (tahttan indirilmesi) konusu işlenirken görüldüğü gibi Balkan çete ve komitacılarından meydana gelmiş başıbozuk bir ordu ile Fâtihi Sultan Mehmed'in müjdelenmiş olan ordusunu birbiriyle mukayese etmek, cehaletten başka bir şeyle ifade edilemez.

Sultan V. Mehmed Reşâd, yumuşak tabiatlı idi. II. Abdülhamid döneminde katlanmak zorunda olduğu kapalı bir hayat, ondaki teşebbüs kudretini köreltmmişti. Halim selim ve merhametli bir kimse idi. Dinî hisleri çok kuvvetli idi. Allah'a karşı namaz borcunun olmamasından dolayı memnuniyetini açıkça ortaya koyardı. Hiçbir şeye karşı büyük bir ihtirası yoktu. Yakınlarına, haysiyeti ile ölmekten başka bir isteği olmadığını söylerdi. Boş zamanlarında tarih ile ilgili kitapları mütalaa ederdi. En çok Mahmud Celaleddin Paşa'nın

“Mir’at-ı Hakikat’ı”, A. Cevdet Paşa’nın “Marûzat’ı” ve Mustafa Nuri Paşa’nın “Netâyicü’l-Vukuât” adlı eserlerini okutup dinlerdi.

Saltanatı döneminde İttihat ve Terakki’nin kanunî olsun veya olmasın hiçbir işine karışmamayı Meşrutiyet hükümdarlığının bir gereği zannetmiştir. Böyle bir anlayıştan hareket edince adeta İttihat ve Terakki’nin oyuncağı durumuna gelmişti. İttihatçılardan çekinen ve tahttan indirilmek suretiyle hakarete uğrayacağından çok korkuyordu. Bu yüzden İttihat ve Terakkiye daha yumuşak görünmeyi tercih ediyordu.

Onu, dehası itibarıyla Sultan II. Abdülhamid ile mukayese etmek mümkün değildir. İttihat ve Terakki tarafından saltanata getirilen Mehmed Reşâd, kendisinden önceki hükümdarın yerini dolduracak kapasitede değildi. Ağabeyi II. Abdülhamid gibi kudretli ve ehliyetli bir insan olmadığı, saltanatının ilk gününden itibaren anlaşılmıştı. Nitekim kısa zamanda devlet yönetimi, tamamen komitacılık ruhuyla hareket eden İttihatçıların eline geçmişti. Devletin yıkılışına sebep olan akıl almaz hatalar hep onun saltanatı döneminde meydana gelmişlerdi.

Mehmed Reşâd, saltanata getirildiği gün, Harbiye Nezâreti’nde yapılan bey’at merasiminde asıl hürriyetin ilk pâdişahı olmaktan iftihar ettiğini, bütün Osmanlılarla birlikte Meşrutiyet’in ve kutsal saltanat makamının hizmetinde bulunacağını söyledi. Şeriatı, Kanun-ı Esâsî’yi meşrutiyet usûlünü, milletin haklarını ve vatanın menfaatlerini koruyacağına dair yemin etti. Bey’at merasiminden sonra bütün emel ve arzusunun devlet ve milletin refah ve saadeti olduğunu bildirdi. Usûlen istifasını sunan Sadrazam Tevfik Paşa’nın isteğini kabul etmedi. Kendisiyle birlikte çalışacağını söyleyerek baş mâbeyincilik ve baş kitâbete tayin yapılmasını istedi. Meclis üyelerinin tamamı bey’at merasiminde bulunmadıkları için yemin töreni Meclis-i Umumi-i Millî’de tekrar edildi (20 Mayıs 1909).¹

1. Daha geniş bilgi için bk. Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1949, s. 45 – 61; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul

Tahta çıktığı zaman altmış beş yaşında olan Sultan Reşâd'ın, dokuz yıllık hükümdarlık dönemi büyük buhranlar içinde geçti. On defa hükümet değişikliği oldu. Her hükümet, buhranlı bir devrede iş başına geldi ve yine bir buhran sonucu iktidardan ayrılmak zorunda kaldı. Sultan V. Mehmed Reşâd, bu buhranları önleyecek veya bunları doğru bir noktaya kanallize edecek siyasî bilgi ve tecrübeye sahip değildi. Bütün bunların dışında anayasaya göre yürütme organının başı sadrazamdı. Sadrazam ve kurduğu hükümet ya-sama meclisine karşı sorumlu idi. Bu bakımdan Meclis-i Mebûsan'ın güvenine sahip olduğu müddetçe yerinde kalabilirdi. Pâdişah'ın, sadrazamı tayin yetkisi olduğu halde icradan sorumlu değildi. Bu sebeple Pâdişah'ın siyasî rolü zayıfladığı gibi saray da siyasetin odağı olmaktan çıkmıştı. Siyasî hayatın odağı İttihat ve Terakki'nin genel merkeziyle sadrazam ve kabinesine devredilmişti. Nitekim yeni Pâdişah'ın tahta çıktığı günden itibaren bu durum açıkça görülmeye başlanmıştı. İstanbul'u kontrolü altında tutan Hareket Ordusu'nun diktatör komutanı Mahmut Şevket Paşa, eski Pâdişah'ı (İkinci Abdülhamid) Selanik'e sürmüştü. Böylece Osmanlı tarihinde görülmeyen bir ilke imza atılmış oluyordu. Bu arada, Pâdişah'ın, görevde kalmasını istediği Ahmed Tevfik Paşa, İttihatçıların baskıları sonucunda istifa etmek zorunda kaldı. Onun yerine de İttihatçıların istediği Hüseyin Hilmi Paşa sadarete getirildi (5 Mayıs 1909=14 Rebiülahir 1327). Bu şekildeki baskıların sonucunda meydana gelen istifalar sadece sadaret makamı ile sınırlı değildi. Danişmend'in ifadesiyle "İşte bu suretle İttihat ve Terakki'nin tahsilsiz ve tecrübesiz komitacıları, devletin idaresini maatteessüf artık fiilen ellerine almaya başlamışlardır."² Bu duruma bakıldığı zaman dönemde meydana gelen olayların hiç birinden Pâdişahı sorumlu tutmamak gerekiyor. Ülkenin başına gelen bütün felaketlerden so-

1955, IV, 380 - 381; Lütfi Simavi, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul 1340, I, 5 -6; Cevdet Küçük, "Mehmed V" **DİA**. XXVIII, 418.

2. Geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, s. 16; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 46 - 47; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 381

rumlu olan yegane teşkilât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir demek daha doğru olacaktır. Nitekim Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve siyasî hayatın odağı haline gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (Partisi) ülke yönetimi konusunda hiçbir hazırlığı yoktu. Bazı kimseler, hürriyet ve meşrutiyet perdesi arkasına gizlenerek şahsî çıkarlarını sağlamaya çalışıyorlardı. İktidara sahip olanlar da bunlarla işbirliği yapmak zorunda kaldıkları için ülkede arzu edilen müreffeh, istikrarlı ve âdil bir düzen kurulamadı. Fırkacılık zihniyetiyle hareket eden İttihatçılar, istemediklerini ve kendilerinden olmayanları istifaya zorladılar. İstifa etmek zorunda kalan bu insanların yerlerine kendi adamlarını yerleştirdiler. Bu yüzden ülkenin yönetimi, bilgisiz ve tecrübesiz kimselerin eline geçti. Anayasa çerçevesinde hükümdarlık etmeye çalışan Sultan Mehmed Reşâd, anayasaya dayanan veya dayanır gibi görünen iktidarların tekliflerini onların telkinleri doğrultusunda yerine getirme gayreti içine girdi. Daha önce kendileri tarafından iktidara getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların tahakkümüne dayanamayarak istifa etti. Onun yerine yine İttihatçıların isteğiyle Roma büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey tayin edildi (12 Ocak 1910=30 Zilhicce 1327).³ Vezâret pâyesi verilip sadârete getirilen İbrahim Hakkı Paşa, fırkacı olarak tanınmıyordu. Kamuyu yatıştırmak için "adl'ü ihsan" politikası izleyeceğini söyleyen Paşa, selefinden daha fazla ittihatçılara teslim oldu. İttihatçıların ülke ve dünya gerçekleriyle bağdaşmayan uygulamaları, Arnavutluk'tan Yemen'e kadar ülkenin pek çok yerinde ayaklanmaların çıkmasına sebep oldu. Arnavutluk isyanının şiddet kullanılarak bastırılması, huzursuzluğu daha da artırdı.

Balkan devletlerinin milli kiliselerini kurup Rum Ortodoks kilisesinden ayırdıkları günden beri Rumeli'de bulunan kilise ve mekteplerin aidiyeti meselesi devam ediyordu. Bu dönemde İttihatçıların iktidara getirdikleri İbrahim Hakkı Paşa hükümeti, siyasî baskı, retsizlik örneği olan bir kanun çıkardı. İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamid'in, Balkan devletlerinin Türkiye'ye karşı birleşmelerini

3. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 381; Küçük, "Mehmed V" *DİA*. XXVIII, 419.

önlemek için ustaca kullandığı bir meseleyi, 3 Temmuz 1910'da çıkardıkları bir kanunla hallettiler. Fener Rum Patriği, Pâdişahı ziyaret ederek bu kanunu tasdik etmemesini istedi. Fakat Pâdişah, Hristiyan unsurlar arasındaki ihtilafı ortadan kaldıracağına inandığı kanunu onayladı. Böylece Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmelerinin yolu açılmış oldu. Bu da Balkan Harbi'nin çıkmasına sebep oldu. Devlet idaresi ile ülkedeki siyasî ve etnik unsurlar hakkında siyasî hiçbir fikre sahip olmayan İttihat ve Terakki komitesinin, tarihi bir hamakat âbidesi olan bu kanunun resmî adı "*Rumeli'de kâin münazaun fih kilise ve mektepler hakkında kanun*"dur. Sultan II. Abdülhamid döneminden bahsederken işaret edildiği gibi Bulgar Kilisesi'nin, Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrıldığı tarihten beri Makedonya'da birçok kilise ile mektebin aidiyeti meselesinden dolayı Rumlarla Bulgarlar arasında müzmin bir ihtilaf vardı. Sultan Abdülhamid, bu durumu büyük bir maharetle kullanarak Balkan devletlerinin Osmanlı aleyhine birleşmesine imkân vermemişti. Fakat İttihatçılar, bu kadar basit bir meseleyi bile anlamaktan aciz oldukları için yukarıda işaret edilen kanunu çıkarmak suretiyle Balkan devletlerinin bir araya gelip birleşmelerine zemin hazırladılar.⁴

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte bütün ülkede başlamış olan huzursuzluk devam ediyordu. Bu durum, ülkenin çeşitli yerlerinde ayaklanmaların çıkmasına yol açmıştı. Halkla konuşmak ve ülkesini yakından tanımak isteyen Pâdişah, sık sık İstanbul içinde gezilere çıkıyordu. Bu arada sadrazam ve bazı nâzırlarla birlikte Bursa ile İzmit'i ziyaret etti. Burada din ve ırk farkı gözetmeksizin halkın çeşitli kesimleriyle görüştü. Okul ve diğer hayır kurumlarına bağışlarda bulundu. Bu gezileri sebebiyle özel olarak bastırılan paralarından hediyeler dağıttı. Meclis-i Mebûsân'ın ikinci yasama yılını açış konuşmasında (18 Kasım 1909) bu gezilerinden edindiği intibaları

4. Daha geniş bilgi için bk. Eserimizin Sultan II. Abdülhamid Dönemi; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 383.

anlattı. Bütünü vatan evlatlarında Osmanlı kardeşliği fikrinin güçlendiğini görmekten duyduğu memnuniyeti dile getirdi. ⁵

Balkanlarda karışıklıkların tekrar başlaması üzerine İttihatçılar, bölge halkını ve özellikle Makedonlarla Arnavutları sakinleştirmek ve yeniden devlete kazandırmak ümidiyle Sultan Reşâd'ı Rumeli gezisine çıkardılar. Yanında Şehzâde Ziyaeddin ve Ömer Hilmi Efendiler ile Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve valilerden bazılarının bulunduğu seyahat, 5 Haziran 1911 (7 Cemaziyelahir 1329) Barbaros zırhlısı ile İstanbul'dan başlamıştı. Çanakkale, Selanik, Üsküp, Priştine, Kosova ve Manastır şehirlerini kapsayan seyahat, 26 Haziran (28 Cemaziyelahir) Pazartesi gününe kadar sürdü. Pâdişah, sahillere dökülen halkın alkışları arasında İstanbul'a girerek seyahati sona erdirmiş oldu. Pâdişah, gerek buralarda, gerekse yol boyunca geçtiği yerlerde coşkun tezahüratlarla karşılandı. Bu seyahat esnasında Pâdişah, din ve milliyet farkı gözetmeksizin her kesimden halkla görüştü. Hayır kurumlarına bağışlarda bulundu. Bu gezi hatırasına basılan paralardan hediyeler dağıttı. Murad Hüdavendigâr (Sultan I. Murad)'ın türbesinin bulunduğu Kosova sahrasında kalabalık bir cemaatle birlikte Cuma Namazı kıldı. Sultan Reşâd'ın Rumeli gezisinin çeşitli unsurlar ve bilhassa Arnavutlar üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber Pâdişah'ın hükümete karşı pek etkili olamaması ve İttihatçıların da bu gezilerden yararlanamamaları yüzünden Rumeli'de karışıklıklar yeniden başladı. Pâdişahın bu seyahati ile ilgili tafsilatlı bilgi veren Lütfi Simavi: "Diğer cihetten Üsküp, Priştine ve Manastır seyahat-i hümâyûnlarına merkez-i umumî azasının bir kısmı resmî denebilecek bir surette iştirak ettiklerinden Sadrazam Hakkı Paşa'ya İttihat ve Terakki Fırkasının bu tavır ve hareketini ve Hünkârı âdeta inhisar altına almasını anlayamadığımı ve bu halin, ekseriyeti fırka-i mezkûreye muhalif olan Arnavutlar üzerine fena tesir yapacağını söyledim. Müşarûn ileyh, cevaben, Rumeli seyahatini tertip eden İttihat ve Terakki Fırkası olduğunu unutmamaklığımı beyan eyledi. Ben de

5. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, I, 60-61, 68-69.

“Aman Paşam, öyle olduğu takdirde mes’ele mahut kasap hikâyesine benzer” dedim. Fıkr-i kaasirânemce Pâdişah, kendisine terettüp eden vazifeyi pek ala ifa etti. Yani anasır-ı muhtelifeyi (farklı unsurları) pederâne taltif ile çocuklarını alâ melei’n-nâs (bütün insanların gözleri önünde) okşadı. Cümlesinin bir vatan evladı olup kardeş gibi geçinmeleri lüzûmunu ihtar ve tenbih eyledi. Fakat hükûmet bu seyahatin semeresini iktifat edecek (meyvelerini toplayacak) tedabir ittihaz (tedbirleri alamadı) edemedi”⁶ diyerek İttihat ve Terakki’nin bu seyahatin meyvelerini toplamaktan aciz kaldığını, bu yüzden de Rumeli’de yeni karışıklıkların baş gösterdiğini belirtmektedir.

İttihat ve Terakki’nin tekelci ve tahakküm edici uygulamaları, meclis içinde bu partiden kopmaları da hızlandırdı. Böylece mecliste muhalif bir grup ortaya çıktı. Basında, bunların yeni bir parti kurdukları, başına da İttihat ve Terakki’nin kurucularından olan Miralay Sadık Bey’in getirildiği haberleri çıktı. Sadrazamın istifa tehdidi üzerine Sadık Bey, Padişah tarafından Selanik’e sürüldü.

İTALYA NOTASI VE SAVAŞ

Batı ülkeleri arasında, Almanya gibi çok geç sömürgeciliğe başlamış ve 1870 yılında birliğini sağlamış olan İtalya, 1902’de Avusturya ve Fransa, 1904’te İngiltere ve nihayet 1909 tarihinde de Rusya ile anlaşmalar yaparak onların Bosna, Fas, Mısır ve boğazlar meselelerindeki hareket serbestisine karşılık kendisi de Trablus ve Bingazi’de aynı serbestiyi kazanmak istiyordu. Zaten Mısır’ın 1882’de İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine buranın ana-yurtla bağlantısı zayıflamıştı. Bu durumun farkında olan İtalya, günümüzdeki Libya Devleti’ni meydana getiren Trablusgarp vilayeti ile Bingazi müstakil sancağına göz dikmişti. İtalya’nın, Libya üzerinde birtakım emelleri olduğu eskiden beri biliniyordu. İtalyanların bu emellerine karşılık Sultan II. Abdülhamid sadece siyasi tedbirlerle iktifa etmemişti. O, güçlü komutanlar elinde bulundurduğu

6. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 5 – 18; Danişmend, Kronoloji, IV, 383 – 384.

Trablusgarp fırkasını silah ve mühimmat ile takviye ettiği gibi, Bingazi'deki Sunûsileri de silahlandırarak bölgeyi İtalya için kolay yutulmayacak bir lokma haline getirmişti. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi kuruluncaya kadar bu durum böyle devam ediyordu. Fakat daha sonra anlaşılması zor gaflet örnekleri verilmeye başlandı. İsmail Hami Danişmend, bu konuda şunları söylemektedir: "Sadâret makamına Roma sefirliğinden getirilmiş olan Hakkı (İbrahim Hakkı) Paşa'nın Trablusgarba karşı İtalya'nın beslediği ve bütün dünyanın bildiği emellerden bihaber (habersiz) olması kabul edilecek şey değildir. Bilhassa Avusturya'nın Bosna'yı ilhakından itibaren İtalya'nın da Trablus'a pençe atacağı gün gibi aşikârdı. Zaten o zamanki İtalya matbuatının (basın) lisaniyle ordunun hazırlıkları da mukadder âkıbetin ilk alametleri demektir. İşte bütün bunlara rağmen Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, Trablus'taki askeri kaldırıp Yemen'e sevk ettikten başka birçok ihtara rağmen mühimmatı da İstanbul'a getirterek bu son Afrika topraklarımızı bütün müdafaa esbabından (sebeup ve imkân) mahrum bırakmış ve İtalyanların teşebbüsleri üzerine Trablusgarp vali ve komutanı Müşir İbrahim Paşa da azledilerek zavallı vilayet kumandansız ve valisiz bırakılmıştır. Hakkı Paşa ile gafil kabinesinin bu affedilmez hama-kat ve cinayetlerinde "İtalya ile mesele çıkarmamak" mülahazasının âmîl olduğundan bahsedilir. Halbuki Roma hükûmeti bu vaziyetten istifade etmiştir."⁷

II. Meşrutîyet'in, dış politikadaki bu ilk sınavının başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Sultan II. Abdülhamid'in siyasi ve askerî tedbirlerle elde tutmaya çalıştığı bölge, gözü kapalı bir şekilde adeta İtalya'ya peşkeş çekildi. Müşir İbrahim Paşa, eski devrin adamıdır diye görevinden alınınca İtalya fırsatı kaçırmadı. Birtakım bahaneler ileri süren İtalya, Trablus vilayeti ile müstakil Bingazi sancağının kendisine terk edilmesi için 23 Eylül 1911 (29 Ramazan 1329) tarihli bir nota verdi. İtalya'nın bu notası, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya, jandarma müfettişliğiyle Osmanlı hizmetinde bulu-

7. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 384.

nan İtalyan Generali Robilan Paşa'nın evinde briç oynarken verilmişti. Briç partisini bozmak istemeyen Sadrazam, bir müddet zarfı açmadı. Ancak işin iç yüzünü bilen Bayan Robilan'ın ısrarı üzerine açmak zorunda kalmıştı. Bu ültimatoma bir gün sonra tatminkâr olmayan bir cevap verilmişti. Buna rağmen İtalya hükûmeti, cevap tarihine rastlayan 29 Eylül (5 Şevval) Cuma günü, Osmanlı Devleti'ne karşı ilan-ı harpte bulundu.

1 Ekimde Libya sularına gelen İtalya donanması, iki gün sonra Trablusgarb'ı bombalamaya başladı. İtalyanlar, 4 Ekimde birkaç bölük Türk askerinin bulunduğu eyalet merkezine girdiler. Şiddetli top ateşine karşı koyması mümkün olmayan Trablusgarp, Bingazi, Tobruk ve Derne gibi sahil şehir ve kasalar İtalya donanmasına bağlı filolar tarafından ayrı ayrı işgal edildi. Buralarda bulunan bir avuç Türk askeri şehirleri terk ederek iç kesimlere çekildi. Büyük bir mahrumiyet içinde bulunan bu askerler, yerli halkla birleşerek İtalyan saldırısını durdurmaya çalıştılar. Büyük iddialarla saldırıya geçen İtalyan birlikleri, bu bir avuç askerin savunması üzerine kıyı şeridinde çakılıp kaldılar. Durmadan takviye almalarına, asker, silah ve donanım bakımından üstün olmalarına rağmen iç kesimlere giremediler. İç kesimlere nüfuz etmek, İtalyanlara çok pahalıya mal oldu. Bu dönemde gizlice Libya'ya gelen ve Sunûsileri de silahlandıran Kurmay Binbaşı Enver, Kurmay Binbaşı Ali Fethi ve Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Beyler gibi genç ve ateşli subaylar, bütün güçleri ile İtalya'ya karşı koymaya başladılar. İtalyanlar, hayallerinden bile geçirmedikleri şiddette bir çete harbiyle karşılaştılar.

Türk hakimiyetinde tamamen itaatkâr ve sakin bir ülkenin insanı olan Libyanlıların, İtalya'ya karşı direnmesi yıllar sürdü. Ülke, ancak Mussolini'nin hava kuvvetlerinin desteğiyle işgal edilebilmişti. Gerçekten İtalyan birlikleri, bölgenin içine girmekte büyük zorluklarla karşılaşmışlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Şehzâde Ömer Faruk Efendi de Libya'ya giderek burada savaşıyan mücahidlerin başlarında bulundu. Mücahidlerle başa çıkamayan İtalyanlar, hınçlarını yerli halktan aldılar. Savunmasız insanları kitle halinde öldürdüler. Mücahidlerin lideri Ömer Muhtar'ın ele geçirilmesiyle

direnış sona ermiş oldu. İtalya, böyle bir sonuca ulaşmak için 20 yıl uğraşmak zorunda kalmıştı.

Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine Libya'dan ayrılıp İstanbul'a gelen subayların bölgeyi terk etmesi üzerine neredeyse sadece Türk çavuşları tarafından idare edilen birkaç bin yerli ile yıllarca başa çıkamayan İtalya ordusu, her teşebbüsünde püskürtülmüştü. Bu durum, İtalyan ordusunun Batı'da prestij kaybetmesine sebep oldu. Bu manevî hezimet, basit ve kolay başarılarla ortadan kaldırmak isteyen İtalya, yerli Rumların da yardımıyla 24 Nisan-20 Mayıs 1912 de Cezair-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) denilen Rodos, Midilli, Sakız ve Limni ile Oniki adayı ele geçirdi. Bundan sonra İstanbul'u tehdide başladı. Bu maksatla 18 Temmuz 1912 gecesi Çanakkale Boğazı'nı zorlayan İtalya, bunda da muvaffak olamadı.

Doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlı olan son Afrika ülkesinin kaybedilmesi, Türkiye'yi karıştırmıştı. İstanbul'da büyük bir memnuniyetsizlik ortaya çıktı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, bazı itiraflarda bulunduktan sonra istifa etmek zorunda kaldı.

Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Libya'da direniş sürdüren Türk subayları İstanbul'a döndükleri için oradaki savunma, büyük ölçüde Sunûsilerin başkanlık ettikleri yerli kabilelere kalmıştı. Bu, bir anlamda Libya ile Osmanlı Devleti'nin birbirleri ile olan bağlarının kesilmesi demekti. Balkan Savaşı yüzünden Osmanlı hükûmeti, İtalya ile barış yapmak zorunda kaldı. 15 Ekim 1912 (4 Zilkade 1330)'de İsviçre'nin Ouchy (Uşi) kasabasında anlaşma imzalandı. İmzalanan bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Bingazi ile bütün bir Libya üzerindeki haklarını İtalya'ya bırakıyordu. Buna karşılık Pâdişah, ülkeye bir saltanat naibi tayin edecek, hutbelerde Pâdişah'ın adı okunacak, kadılar Osmanlı Devleti tarafından gönderilmekle birlikte maaşları İtalya tarafından ödenecekti. İtalyanlar, vakıfların yönetimine karışmayacak, Oniki adayı derhal boşaltıp Osmanlı Devleti'ne teslim edeceklerdi. Ayrıca İtalya, Libya için İstanbul hükûmetine her sene 90 bin

altın vergi ödeyecekti. Böyle bir antlaşmaya rağmen İtalya, bu antlaşmada kabul edilen şartların hiç birini yerine getirmedi. ⁸

BALKAN HARBİ

Bir taraftan İtalya savaşı, bir taraftan da iç bünyede meydana gelen zayıflık, Osmanlı Devleti'ne dış bileyen Balkan devletçikleri için bulunmaz bir fırsat haline gelmişti. Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ gibi devletlerin meydana getirdiği siyasî birliğin (Balkan İttifakı) hedefi, Osmanlıyı Avrupa'dan atmak ve buradaki toprakları aralarında paylaşmaktı. 1908'den beri böyle bir düşünceye sahip olan bu devletler, kendi aralarında anlaşamadıkları gibi Osmanlı'dan da korkuyorlardı. Rusya'nın desteği ve toprakların paylaşılmasında çıkacak bir ihtilaf için Çar'ın yüksek hakemliğinin taraflarca kabulü, bu meseleyi halletti.

Beşerî coğrafya olarak farklı kültürlere sahip Balkan ülkelerinin kendi aralarındaki problem ve ihtilaflar, onların Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmelerini engelliyordu. Bunların başında Bulgar Kilisesi'nin Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrıldığı tarihten beri Makedonya'da birçok kilise ve mektebin kime ait olduğu meselesinden doğan "Kiliseler Meselesi" geliyordu. Ayrıca Sırbistan, Bulgaristan'a bırakılan Makedonya'da hak iddia ettiği gibi, Yunanistan da kuzeye doğru genişlemeye çalışıyordu.

Sultan II. Abdülhamid, tahtta kaldığı sürece ustaca kullandığı bir siyasetle Balkan devletleri arasındaki bu anlaşmazlıkların devamını sağlıyordu. Böylece onların Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurmalarını önlemeye çalıştı. Fakat Sultan Abdülhamid'i tahttan indirenler, akıl almaz bir gaffetle 3 Temmuz 1910'da meşhur kiliseler ve mektepler kanununu çıkardılar. Bu kanunla birlikte hükümet, Makedonya'daki Bulgar, Sırp ve Yunan azınlıkları arasında

8. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, **Gördüklerimiz**, II, 23 - 27, s. 117 - 133; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 384 - 386; Sırrı Erinç, "Bingazi" **DİA**. VI, 182; Bayram Kodaman, "1876 - 1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XII, 270 - 271.

hakemlik yaptı. Bu hakemlik, çeşitli, din, mezhep, dil ve kültür ayrılıklarının sebep olduğu gerginlikler, bir anlamda ortadan kaldırmış oldu. Böylece Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ arasındaki ihtilafların en büyüğü ortadan kaldırılmış oluyordu. Türk ordusundaki subayların iki partiye ayrılmaları, hele hükûmetin, Rusya'nın Balkanlar'da savaşa müsaade etmeyeceği hakkındaki yalan teminatına inanarak Rumeli'deki en iyi 120 tabur askeri terhis etmesi, Balkan devletleri için vaktin geldiğini ve fırsatın kaçırılmaması gerektiğini bildiriyordu. Yukarıda işaret edilen hamakat örneğiyle yetinmeyen Bâbüâlî, Sırbistan'ın Avrupa'dan getirttiği dönemine göre son model ağır topların Selanik limanına çıkartılarak demiryoluyla Belgrad'a nakline de müsaade etme akılsızlığında bulundu. Avusturya-Macaristan, kısa bir süre sonra Türklere çevrilecek olan bu topların kendi topraklarından geçirilmesine müsaade etmediği için, Türkiye yolu olmadan bu silahların Sırbistan'a nakli mümkün değildi.

Osmanlı Devleti'nin, iç ve dış gailelerle meşgul olduğu bir sırada Rusya, Balkan devletlerinin bir birlik içinde bulunmalarını engelleyen ve Osmanlıya ait olan Makedonya'nın taksimi konusunu ele aldı. Rusya'nın kışkırtmaları sonucunda Osmanlı Devleti'ne ait toprakların taksimi esası üzerine 13 Mart 1912'de Bulgaristan-Yunanistan, Ağustos 1912'de Karadağ-Bulgaristan ve 6 Ekim 1912'de de Karadağ-Sırbistan arasında ittifak antlaşmaları yapıldı. Böylece Sultan II. Abdülhamid'in büyük bir maharetle önlemeye çalıştığı Balkan ittifakı ortaya çıkmış oldu. Bütün bu antlaşmalara rağmen Bâbüâlî'nin, bu gelişmelerden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Said Paşa kabinesi, Fransa'nın ikazlarına ve Atina'daki Türk maslahatgüzarı Galib Kemalî Bey (Söylemezoğlu)'in ihtarlarına rağmen Balkan ittifakının kurulacağına ihtimal vermiyordu. Nitekim Sofya elçiliğinden Hariciye Nâzırlığına (Dış İşleri Bakanı) getirilmiş ve Balkan devletleri ile Bulgarların bu konudaki ihtiraslarını herkesten daha iyi bilmesi gereken Âsım Bey, 15 Temmuz 1912 (30 Receb 1330)'de Meclis-i Mebûsân'da yaptığı bir konuşmada, Balkanlar'dan imanı kadar emin olduğunu, burada Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifakın kurulup harp etme ihtimalinin bulunmadığını söylüyordu.

Böyle bir düşünce içinde olan hükümet, yukarıda sözü edilen silahların Türkiye üzerinden Sırbistan'a geçişine izin vermişti. Said Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine 22 Temmuz 1912 (7 Şaban 1330)'de kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabine" veya "Baba-Oğul Kabinesi" adı verilen yeni hükümet de Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleştiklerini fark edemedi. Bu hükümetin en büyük gafleti de Balkan ittifakını el altından destekleyen Rusya'nın, savaş olmayacağı konusunda Hariciye Nâzırı Ermeni Gabriel Noradungyan Efendi'ye verdiği teminata güvenerek Rumeli'deki 120 tabur talimli askerini terhis etmesiydi. Bu dönemde muhalefette bulunan İttihat ve Terakki, girişilecek bir savaşın mağlubiyetle bitmesi üzerine hükümetin düşmesini sağlamak için harp ve harp taraftarlığını körüklemeye başladı. Darülfünûn (Üniversite) öğrencilerini kışkırtarak savaş lehinde gösteriler yaptırdı.

Arnavut isyancıların Karadağ'a sığınmaları üzerine Osmanlı Devleti buraya asker sevk etti. 3 Ekim 1912'de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükümetleri Bâbüâlî'ye ortak bir nota vererek Türk hükümetinden üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istediler. Verilen sürenin bitiminde isteklerini tekrarlayarak yeniden üç günlük süre tanıyan Balkan devletleri, Batılı devletlere de ortak nota vererek istekleri kabul edilmediği takdirde silahla kabul ettireceklerini bildirdiler. Nihayet 8 Ekim 1912 (26 Şevval 1330)'de Karadağ Presliği'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Balkan savaşlarının birinci safhası başlamış oldu. Diğer müttefikler de 13 Ekim (2 Zilkade)'de ortak bir nota vererek Rumeli'nin milliyet esasına göre muhtar idarelere ayrılmasını istediler. Bâbüâlî buna cevap vermediği gibi, aynı gün sınırlarını tecavüz eden Sırbistan ile Bulgaristan elçilerinin pasaportlarını ellerine verdi. Ertesi gün bu iki devlet de Osmanlı Devleti'ne harp ilanında bulundular. Yunanistan da bir nota vererek bu devletlere katılmış oldu.

Balkan Savaşı, Şark (Trakya) ve Batı (Makedonya ve Arnavutluk) olmak üzere iki cephe cereyan etti. Doğu cephesinde Bulgarlarla, Batı cephesinde ise Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'la savaşıldı. Denizde de Yunan donanmasıyla harp edildi. Savaş sırasında ordu

içindeki siyasî görüş ayrılıkları yenilgide büyük rol oynadı. Osmanlı Şark Ordusu, 23 Ekim 1912'de kendisinden üç kat fazla olan Bulgar ordusuna yenilerek Çatalca'ya kadar çekildi. Garp Ordusu, 23-24 Ekimde Komanova'da Sırlara yenildiği gibi Tahsin Paşa da 35 bin kişilik ordusu ile Selanik'te Yunanlılara teslim oldu. Bu başarısızlıklardan dolayı Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi 29 Ekim (18 Zilkade) Salı günü istifa ederek yerine dördüncü defa olmak üzere Şura-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa Kabinesi kuruldu.

Yeni kurulan Kâmil Paşa kabinesi, ateşkes için büyük devletlerden arabuluculuk yapmalarını istedi. Görüşmelerin devam ettiği bir sırada Balkan yenilgisini iç politika malzemesi yapan İttihat ve Terakki Fırkası'nın mensupları, Kâmil Paşa kabinesini devirmek için müthiş bir faaliyete girişti. Bu fırka, savaşın sonu ne olursa olsun, büyük devletlerin sınır değişikliğine müsaade etmeyeceklerini, binaenaleyh devletin bir zararının olmayacağı propagandasını yaptılar. Ordudaki subayların yarısı İttihatçı, diğer yarısı ise bunların can düşmanı olan ve "*Halaskâr Zâbitân*" diye adlandırılan subaylardı. İttihatçılar, Kâmil Paşa'nın, Edirne'yi Bulgarlara bıraktığı propagandası ile işe başladılar.

23 Ocak 1913 (14 Safer 1331) günü, İstanbul, tarihinin en kara ve felaketli kışını yaşıyordu. Bulgarların, Edirne ve Çatalca önlerinde bulundukları bu kara günde o sırada 31 veya 32 yaşlarında bulunan Kurmay Yarbey Enver Bey, etrafına topladığı bir çete ile Bâbü'lî'yi bastı. Burada Sadâret Seryaveri Nafiz Bey'le Harbiye ikinci yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey adlı iki subaydan başka silahlarına davranmayan 8 nöbetçi er öldürüldü. Silah sesleri üzerine hükümet toplantısına katılmak üzere Bâbü'lî'ye gelmiş olan Nâzım Paşa, dışarı çıkmıştı. Enver Bey'le karşılaştı. Ona, "Sen siyasetle uğraşmayacağına dair bana siyasî ve askerî namusun üzerine söz vermemiş miydin? Bana verdiğin söz bu muydu? Beni aldattınız" deyince tek kurşunla öldürüldü. Bu esnada 81 yaşında bulunan Sadrazam Kâmil Paşa, Pâdişah irâdesini tebliğ için gelmiş olan Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Ali Fuad Bey (Türkgeldi) ile görüşüyordu. Talat ve Enver Beyler, silah tehdidiyle Kâmil Paşa'yı istifaya zorladılar. Tarihlerimizde "*Bâbü'lî Baskını*" diye geçen bu olaydan hemen sonra Enver Bey, Şeyhülislâm

Cemaleddin Efendi'nin arabasına binip saraya giderken, Bâbüâlî'de kalan Talat Bey de burada kendisini "*Dahiliye Nâzır Vekil*" ilan ederek bu unvanla valilere emirler göndermeye başladı. Bu emirlerle birlikte Kâmil Paşa hükümetinin Edirne ile Adalar'ı düşmana verdiği için millet ve ordu tarafından ıskat edildiğini (düşürüldüğünü) de söylemekten geri kalmıyordu. Halbuki bu ikisi (Edirne ve Adalar), daha sonra İttihatçılar tarafından düşmana terk edileceklerdir. İttihatçılar, Kâmil Paşa yerine Mahmud Şevket Paşa'yı sadâret makamına getirdiler. Böylece "*Balkan Çetesi*" kesin bir şekilde devlete hakim olmuştu. Bu hâkimiyet kendisini, örfi idare, Bekir Ağa Bölüğü, tevkifhâne, darağacı, sansür, hafiye şebekesi, sürgünler ve müthiş komitacılığı ile göstermeye başladı.

3 Şubat 1913'te savaş yeniden başladı. Yunanlılar 6 Mart'ta Yanya'yı, Mehmed Şükrü Paşa'nın kahramanca savunmasına rağmen, Bulgarlar 26 Mart'ta Edirne'yi, Esad Toptanî Paşa'nın ihaneti üzerine Karadağlılar da 23 Nisan'da İşkodra'yı işgal ettiler. Arnavutluk'taki son Osmanlı birliğinin Sırlara teslim olması üzerine Edirne'yi kurtarmak üzere kanlı bir baskınla iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Fırkası, Kâmil Paşa'nın kabul etmediği şartları kabul etmek zorunda kaldı.

Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla büyük devletlerin aracılığının kabul edileceği bildirildi. Bir ay sonra 31 Mart'ta İstanbul'daki büyükelçiler, Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa'ya verdikleri dört maddelik ortak bir nota ile antlaşma esaslarını tebliğ ettiler. Notanın, Türk hükümeti tarafından kabul edilmesi üzerine tekrar başlayan Londra Konferansı, 30 Mayıs 1913 (23 Cemaziyelahir 1331)'te Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında imzalanan 7 maddelik bir antlaşma ile sona erdi. Buna göre Midye-Enez hattı Osmanlı-Bulgar sınırı olarak kabul edildi. Böylece bu hattın batısında kalan Edirne ve Dedeağaç'la birlikte bütün topraklar Bulgarlara bırakılmış oluyordu. Selanik, Güney Makedonya ve Girit Yunanistan'a, Kuzey ve Orta Makedonya Sırbistan'a, Silistre de Romanya'ya bırakıldı.

Balkan devletlerinin, Osmanlı'ya karşı giriştikleri korkunç faaliyetleri, Selanik'teki sürgün hayatında öğrenen Sultan II. Abdülha-

mid, bu dönemdeki Osmanlı yöneticilerinin basiretsizliği karşısında büyük bir üzüntüye kapılır. Selanik şehrinin Balkan devletlerinin işgaline uğramak üzere olduğunu, bundan dolayı da kendisinin İstanbul'a nakledilmek istendiğini duyduğu zaman da: "Selanik, İstanbul'un anahtarıdır. Düşmana verilir mi? Şuradan şuraya gitmem. Bana bir tüfek veriniz. Birlikte son nefesimize kadar müdafaa edelim. Hem bizim ikinci ve üçüncü ordularımız nereye gitti, bu harbi idare eden kumandanlar kimlerdir?..." demişti.

Abdülhamid, kahrolmakta haklıdır. Zira o dönemde devletin başına çöreklenmiş olan İttihatçılar, ülkeyi bundan daha kötü günlere götürmek için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Filhakika, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yenik çıkan devlet, büyük toprak parçaları kaybettiği gibi, iç ve dış problemlerle de karşı karşıya geldi. Nitekim Meşrutiyet yılları içinde Bulgaristan, Doğu Rumeli, Bosna-Hersek, Yeni Pazar, Libya, Girit, Rodos, Ege Adaları, Selanik, Kosova ve Manastır düşmana teslim edildi.

Balkan Savaşı'na katılmamış olan ve Bulgaristan'ın büyümesinden rahatsız olan Romanya, Silistre'nin Bulgaristan'dan alınarak kendisine verilmesinden de tatmin olmadı. Ayrıca Makedonya'nın büyük bir kısmının Bulgaristan'a bırakılmasına Sırbistan ile Yunanistan da itiraz ediyorlardı. Bu rahatsızlıklar üzerine Bulgaristan, 23 Haziran 1913'te Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'la savaşa başladı. 10 Temmuz'da Romanya da Bulgaristan'a savaş ilan etti. Böylece Osmanlı mirasını paylaşamamalarından dolayı Balkan müttefikleri arasında yeni bir Balkan Savaşı başlamış oldu.

Müttefiklerin, Sofya'ya doğru ilerledikleri bir sırada İttihat ve Terakki yönetimi, fırsattan faydalanarak Edirne'yi kurtarmak üzere harekete geçti. Kâmil Paşa kabinesine iftira ederek güya Edirne'yi kurtarmak üzere Bâbü'lî baskınını yapıp iş başına geldikten sonra Londra Antlaşması'yla o tarihi Türk şehrini Bulgaristan'a terk etmiş olan İttihat ve Terakki Komitesi, milletin nefretinden kurtulmak için Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'nın tavsiyesiyle fırsattan istifade etmeye karar vermişti. Bununla beraber Çatalca istihkâmlarında ordunun durumunu teftiş eden yeni Sadrazam Mahmud Şevket Pa-

şa'ya* göre ordunun tekrar savaşıması mümkün değildi. Ancak İttihatçıların baskısı karşısında Edirne'nin kurtarılması amacıyla harekete geçme kararı alındı. Bu esnada, Londra Antlaşmasında kabul edilen Midye-Enez hattının belirlenmesine yanaşmayan Bulgaristan'ın tutumundan şikâyet edilerek 19 Temmuz 1913 (14 Şaban 1331) Cumartesi günü büyük devletlere bir nota verildi. Bu notada Meriç sınırının tecavüz edilmeyeceği belirtildi. Komşularının sürdürdüğü savaşın baskısı altındaki Bulgaristan, Trakya'daki Türk ileri harekâtı karşısında duracak halde değildi. Gerçekten de dört devletle birden savaşan Bulgaristan'ın kuvvetsiz bıraktığı Edirne, hiçbir mukavemet görülmeden 21 Temmuz'da Bulgarlardan geri alındı. Edirne'nin tekrar ele geçirilmesi, ucuz kahramanlıklarla II. Meşrutiyet'in ilanından beri kendilerine zafer destanları düzülmesine alışmış olan dönemin askerlerine iktidar yolunu açan bir manevra havasında geçti. Nitekim bu harekete Bâbü'lî baskınının meşhur kahramanı "*Mücahid-i Hürriyet*" Enver Bey de Kaymakam rütbesiyle katıldığından bütün başarılar ona mal edilmişti. Bundan dolayı da o, "*Edirne Fâtih*" olarak alkışlanmıştı. Böylece Edirne için yeni bir fâtih ortaya çıkmış oluyordu.

II. Balkan Savaşı'nda mağlup olan Bulgaristan, iki buçuk ay önce kazandığı zaferin meyvelerini toplama bir tarafa, kendi topraklarının bir kısmını da kaybetti. II. Balkan Savaşı'ndan mağlup ayrılan Bulgaristan ile Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında 10 Ağustos 1913 (7 Ramazan 1331) Pazar günü Bükreş Antlaşması imzalandı. Böylece II. Balkan Savaşı da sona ermiş oldu.

Osmanlı Bulgar Antlaşması ise 29 Eylül 1913 (27 Şevval 1331) Pazartesi günü İstanbul'da imzalandı. Yirmi maddeden oluşan İs-

* 23 Ocak 1913 (14 Safer 1331)'te sadâret makamına getirilen Mahmud Şevket Paşa, 11 Haziran 1913 günü, o dönemde Harbiye Nezâreti olarak kullanılan günümüzdeki İstanbul Üniversitesi merkez binasından otomobiliyle çıkıp sadârete doğru giderken Çarşıkapı civarında bir suikast sonucu öldürülmüştür. Yerine de Sâid Halim Paşa sadârete getirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 111 - 113; Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 98 - 99; Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa" **DİA**. XXVII, 384 - 386.

tanbul Antlaşması'na göre Edirne ile batı tarafında çapı 30 km. tutan yarım daire şeklinde bir toprak parçası Osmanlı Devleti'nde kaldı. Batı Trakya ise Bulgaristan'a iade edildi. Meriç Nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi. Antlaşmaya eklenen "*Müftülere Müteallik Protokol*"e göre Bulgaristan'da kalan Müslümanlar, kendi müftülerini seçecek, bu müftüler de kendi aralarından birini başmüftü seçeceklerdir. "*Bulgar Mezâhib Nezâreti*" başmüftünün seçilişini Sofya'da bulunan Osmanlı büyükelçisi vâsıtasıyla İstanbul'daki Şeyhülislâm'a bildirecektir. Şeyhülislâm'ın kendisine bildirilen ismi tasdik etmesi üzerine başmüftü ve ona bağlı diğer müftüler vazifelerine başlayabileceklerdir. Başmüftünün vazifesi, Bulgaristan'daki müftülerle Osmanlı Şeyhülislâmlığı ve Bulgar Mezahib Nezâreti ile olan ilişkilerde aracılık etmektir. Müftülerce verilen hükümleri Şeriat adına Başmüftü tasdik edeceği gibi, taraflar isterlerse Şeyhülislâm'a da gönderebileceklerdir. Başmüftü, nikâh, boşanma, vasiyet, verâset, vesâyet, nafaka ve yetim mallarının korunması gibi konularda diğer müftülere tavsiye ve tebligatta bulunup bu konudaki davalara bakabileceklerdir. Müftüler, İslâm vakıflarının idaresinden de sorumlu oldukları için başmüftü onlardan hesap sorabileceği gibi hesap defterlerini de isteyebilecektir. Başmüftü ve müftüler, Bulgaristan'daki İslâm mektep ve medreselerinin teftişinden de sorumlu olacaklardır. Müftülerin maaşı Bulgaristan hükümeti tarafından verilecektir. Hükümet, masrafı kendisine ait olmak üzere Müslümanlar için ilk ve ortaokul seviyesinde eğitim kurumları açacaktır. Buralarda eğitim Türkçe yapılacaktır. Fakat Bulgarca öğrenmek mecburî olacaktır.

Osmanlı-Bulgar Antlaşması'ndan sonra 14 Kasım 1913 (14 Zilhicce 1332) Cuma günü Atina'da Osmanlı-Yunan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile de Bulgaristan'da olduğu gibi, Yunanistan'da kalan Müslümanlara Rumlarla eşit haklar tanındı. Onların, İstanbul'daki Şeyhülislâmlığa bağlı müftülerle ilişkilerinde güçlük çıkarılmayacaktı. Yunanistan'daki Müslümanlar da müftülerini kendileri seçecek, vakıflar ile eğitim kurumları "*İslâm Cemaat Meclisleri*" tarafından yönetilecekti. Adalar meselesinin halli, Londra Antlaşması'nın 5. maddesi gereğince büyük devletlere havale edildi. Bu devletler de

16 Aralık 1913'te tebliğ ettikleri bir kararla İmroz, Bozcaada ve Meis'i Türkiye'ye bıraktılar. Geriye kalan diğer bütün adaları da I. Balkan Savaşı'ndan beri işgali altında tutan Yunanistan'a verdiler.⁹

Balkan Savaşı esnasında Rumeli'den İstanbul'a doğru büyük bir göç dalgası başlar. Bulgar, Yunan ve Sırp'ların Müslüman halka yaptıkları zulüm ve işkence, tahammül edilemeyecek boyutlara ulaştı. Göçün canlı şahitlerinden biri olan Stefan Lozan şöyle demektedir: "Erkek, kadın, ihtiyar, çocuk, genç yüz binlerce evet yüz binlerce masum insanın, haydutlaşmış insan kasapları tarafından boğazlandığına şahit oldum." Bu dönemde İstanbul, Rumeli'den kopup gelen muhacirlerle doldu. Dünyanın çok az yerinde göçün böylesine faciaları beraberinde getirdiğini söylemekte fazla bir mübalağa yoktur. Gelenler arasında aile fertleri tam olanlar hemen hemen yok gibiydi. Osmanlı Devleti, Balkan topraklarından çekildikçe buralardaki Müslüman Türkler de bu çekilişe paralel olarak zulüm ve katliamlara uğramamak için İstanbul ve Anadolu'ya göçüyorlardı. Bu insanların göçten başka kurtuluşları da yoktu. Zira bu insanlar, ya kudurmuş intikam süngülerine hedef olmuşlar, ya salgın hastalıklara kurban gitmişler veya yanan evlerinin enkazı altında kemik yığını haline gelmişlerdi. Balkan Savaşı esnasında zulüm ve katliamdan kurtulmak için İstanbul'a göç edenlerin bir kısmı buradaki cami, mescid ve medrese binalarına sığınırken, bir kısmı da şehrin hemen her tarafında rastlanan yangınların harabe haline getirdikleri yerlere sığınmışlardı. Bunlar, bir taraftan Kızılai, bir taraftan da yerli halkın yardımları ile büyük bir sıkıntı içinde

9. Balkan Savaşları ile ilgili geniş bilgi için bk. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 65 - 73; Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 95 - 97; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 388 - 394, 406 - 407; Kemal H. Karpat, "Balkanlar" **DİA**. V, 27; Cevdet, Küçük, "Balkan Savaşı" **DİA**. V, 23 - 24.

Stefan Lozan, **Hastanın Başucunda Kırk Gün**, İstanbul 1990, s. 50 - 80'den naklen bk. Ünlü, **İslâm Tarihi**, III, 216.

geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı. Devlet için bunların iskânı ve insanca bir yaşantıya intibak ettirilmeleri, çok zordu.¹⁰

Alman Askerî Heyeti İstanbul'da

Trablusgarp ve Balkan felaketlerinden sonra çok perişan bir hale gelen Osmanlı ordusunun bir Alman askerî heyeti tarafından ıslah edilerek modernize edilmesi fikri, Mahmud Şevket Paşa tarafından ortaya atılmıştı. Alman heyetinin gönderilmesi, Alman elçisi Baron Von Wangenheim tarafından da ısrarla destekleniyordu. Zira umumi bir savaş çıktığı zaman Türk ordusunun el altında bulundurulması, Almanya için büyük bir kazanç olacaktı. Bu kazanç fikri, ısrarın temel sebebiydi. Dönemin Almanya İmparatoru II. Wilhelm, heyetin başkanlığına General Liman Von Sanders'i getirmişti. 27 Ekim 1913 (26 Zilkade 1331) Pazartesi günü imzalanan mukaveleden sonra Aralık 1913'te Osmanlı ülkesine gelen Liman Von Sanders, hâtıralarında İstanbul'a niçin ve nasıl geldiğini uzun uzadıya anlatır. O, yola çıkmadan önce İmparator tarafından nasıl kabul edildiğini ve İmparatorun kendisine Türk yöneticileri ile askerleri hakkında verdiği bilgiye temasla: "İş başında genç Türklerin veya yaşlı Türklerin bulunması sizi ilgilendirmemelidir. Siz yalnız Türk ordusu ile meşgul olacaksınız. Türk subayları arasından politikayı çıkarıp atın. Politika ile ilgilenmek, onların en büyük hataları olmuştur." dediğini nakleder. Askerin politikaya karışmasının nasıl bir hata olduğuna işaret eden Liman Von Sanders, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim'in, Alman askerî heyetinin gelmesi için gösterdiği çabalarına da işaret eder. O, konu ile ilgili telgrafın bir bölümünü şu ifadelerle dile getirir: Buna göre dönemin sadrazamı, Alman askerî sistemine göre yeniden bir askerî teşkilâtın kurulması için bizzat Almanya'dan ricada bulunmakta idi. "Alman politikasının, Asya Türkiye'sinin kuvvetlendirilmesi ve ilerlemesi bah-

10. Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, III, 216 - 217.

sinde samimi ve dürüst olarak yürütüldüğüne inandığı için, Sadrazam, Haşmetli İmparator'dan Türk ordusunun yetiştirilmesi hususunda bir Alman generalinin gönderilmesi ricasında bulunmamı talep etmektedir.”¹¹ Bu talep üzerine model bir kolordu teşkil etmek üzere İstanbul'a gönderilen Alman generali, önce I. Kolordu komutanlığına daha sonra da geniş yetkilerle genel müfettiş olarak tayin edildi.

Alman heyetinin İstanbul'a gelmesi, İngiltere, Rusya ve Fransa (İtilaf-ı müselles) tarafından kuşku ile karşılanmıştı. Bu üç devletin, Birinci Dünya Savaşı öncesine takaddüm eden bu günlerde, Almanya ile araları açık bulunuyordu. Böyle nazik bir dönemde Osmanlı ordusunda Alman nüfuzunun artması, onları olması gerekenden daha fazla endişelendiriyordu.¹²

Almanların nüfuzu, savaşın başlamasıyla daha da arttı. Zira o dönemde Türk ordularının ellerinde yeterli miktarda teknik eleman yoktu. Bu yüzden Türkler, topçu sınıfında teknik birliklerde, harp sanayiinde ve bahriyedeki önemli vazifeleri ister istemez Almanlara bırakmak zorunda kaldılar. Almanlar, sadece danışman-uzman olarak değil, aynı zamanda çeşitli dairelerde aktif faaliyetler göstermeye başladılar. 1909-1918 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askerî ataşesi olarak Türkiye'de bulunmuş olan General Joseph Pomiankowski, Almanların bu dönemde Türkiye'de iştirak ettikleri diğer faaliyetlerine temasla: “Ayrıca fabrikalarda çalıştırılmak üzere Almanya'dan büyük çapta işçi getirtmek mecburiyetinde kalındı. Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının savunmasını, ağır bataryaların atışa hazırlanmasını, istihkâmcılığın kuvvetlendirilmesini, denizaltılara karşı müdafaa şekillerini, silah, cephane ve

11. Bilgi için bk. Liman Von Sanders, **Türkiye'de 5 Yıl**, trc. M. Şevki Yazman, İstanbul 1968, s. 11 - 14.

12. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Sanders, **Türkiye'de 5 Yıl**; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 407 - 408.

patlayıcı madde imal eden fabrikaların ve ayrıca tersanelerin faaliyetleriyle ilgili bütün görevleri Almanlar üstlendiler. Buralarda kendi personelini çalıştırdılar.”¹³ Bu ifadelerin sahibine göre askerî silah ve mühimmattan yoksun, doğru dürüst bir askerî eğitimi de bulunmayan ve büyük maddî sıkıntılar ile boğuşan bir devletin, başkalarının tesiri ile nasıl bir badireye sürüklendiğini görmüş oluyoruz.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Nüfus yoğunluğu bakımından dünyanın önde gelen toplumları olmayan Avrupa devletleri, XVIII. yüzyıldan itibaren başlattıkları sanayileşme hareketleri sonunda, büyük bir güce erişmişlerdi. Bu güç sayesinde dünyada, o yıllara kadar görülmemiş olan silah, gemi ve ekonomik kaynaklara sahip oldular. Bu konuda en ileri giden ve bu sayede büyük sömürgelere sahip olan İngiltere idi. Fransa ile Rusya dünyayı paylaşma hususunda İngiltere ile birlikte hareket ediyorlardı. Öbür taraftan Almanya ve İtalya gibi Avrupalı bazı devletler bu konuda geç kalmışlardı. XIX. yüzyıl sonunda Almanya ile İtalya da birliklerini tamamlayıp güçlendiler. Bu güçlenme ile onlar, dünyanın paylaşılmasında kendilerine de hisse verilmesini istemeye başladılar. Buna göre Birinci Dünya Savaşı'nın gerçek sebebi, sanayileşmiş ülkeler arasında dünyada iktisadî ve siyasi hâkimiyeti ele geçirme mücadelesidir denebilir. Almanya'nın Avusturya-Macaristan ile 1879'da imzaladığı “İkili İttifak”, 1882'de İtalya'nın katılmasıyla “Üçlü İttifak” halini almıştı. Bu devletler, civar bölgelerde nüfuz sahası elde etmeye, Avrupa ve Amerika kıtaları dışında sömürgeler sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat bunlar daha önce aralarında bir anlamda dünyayı paylaşmış olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşıyorlardı. Nitekim 1893'te Fransa ile

13. Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü**, trc. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990, s. 51.

Rusya arasında imzalanan anlaşmayı 1904'te Fransa ile İngiltere'nin anlaşması takip etmiş, 1907'de İngiltere Rusya ile de bir sözleşme imzalamıştı. Böylece İngiltere, Fransa ve Rusya arasında da "*Üçlü İtilaf*" meydana gelmişti. Bu "İttifak" ve "İtilaf" grupları, dünyanın her meselesinde karşı karşıya gelmeye başladılar. Bu yüzden de birbirlerine karşı hızla silahlandılar. Bu rakip devletler arasında basit bir sebeple de olsa bir savaşın çıkması bekleniyordu. Nihayet 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Veliahdı Ferdinand ile karısının Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi, savaşın başlaması için bir kıvılcım oldu. Bu kıvılcım, iki gruptaki devletlerin zincirleme olarak birbirlerine savaş açmalarına sebep oldu.

28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açması üzerine Sırbistan'ı korumak isteyen Rusya da Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etti. Avusturya-Macaristan'ı korumak isteyen Almanya da 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta da Belçika'ya savaş ilan etti. Bunun üzerine İngiltere de 4 Ağustos 1914'te anlaşmalar gereği Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece tarihe Birinci Dünya Savaşı olarak geçen mücadele başlamış oldu. Daha sonra savaşa Japonya, Osmanlı Devleti, İtalya, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan da katıldı. Savaş, Avrupa'nın batı, doğu, Galiçya, Balkanlar ve güney cephelerinde cereyan etti. Osmanlı Devleti'nin katılımıyla da Kafkasya, Filistin, Irak ve Çanakkale Boğazı cepheleri açıldı. Buralarda savaş boyunca sürekli muharebeler devam etti. Bu arada Asya ve Afrika'daki sömürgeler ile denizlerde de muharebeler başladı. Savaş, "*Üçlü İtilaf*" grubuna bağlı devletlerin "*Üçlü İttifak*" grubuna karşı zafer kazanmasıyla sona erdi.¹⁴

14. Geniş bilgi için bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 129; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 410 - 412; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/ iv, 506 - 513; Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı" *DİA*. VI, 196 - 197.

Öyle anlaşıyor ki, Birinci Dünya Savaşı, Almanya'nın yanlış hesapları sonucu, hareket serbestisi kazanan Avusturya-Macaristan'ın, Sırbistan'ı ezip cezalandırmak ve böylece dağılmak üzere olan birliğini korumak gayesiyle Sırbistan'a taarruzuyla başlamıştır. Slavlık gayreti ve Balkanlar'daki genel politikası, Rusya'yı her ne pahasına olursa olsun Sırbistan'ı korumaya sevk etmişti. Böylece Rusya, birtakım çıkar bağlarıyla Üçlü İtilaf devletlerini arkasına takarak Birinci Dünya Savaşı'nı başlatmış oluyordu. Rusların niyeti, Sırbıları himayeleri altına aldıktan sonra Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu ele geçirdikten sonra "*Şark Meselesi*"ni halletmekti.

OSMANLI DEVLETİ'İNİN SAVAŞA GİRMESİ

Yirminci yüzyıla girerken, dünyadaki ilerleme ve gelişmeleri takip edemeyen Osmanlı Devleti, hemen her an bir bölgesinde ayaklanmalar çıkan, ordusu büyük ölçüde savaş güç ve kabiliyetini kaybetmiş, ekonomisi her geçen gün daha da kötüye giden ve dış borçlarla yaşamak zorunda kalan bir duruma düşmüştü. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Avrupa'yı Asya'ya, Asya'yı da Afrika'ya bağlayan; Karadeniz'i Akdeniz'e, onu da Hint Okyanusu'na ulaştıran en önemli geçit ve su yollarına sahipti. Buralara sahip olabilecek başka bir devlete karşı diğer devletler harekete geçebilirlerdi. Bu da Osmanlı mülkünün paylaşılması veya bir dünya savaşının çıkması demekti.

Acaba bu harbi kabul etmemek, hiç değilse vakit kazanarak imkân ve şartların daha müsait olduğu bir zamanı kollamak ve siyasi manevralar yapmak suretiyle tedbirler almak mümkün değil mi idi? Halbuki tedbirden de tedarikten de gafil olan İttihat ve Terakki iktidarı, yıldırımları üstüne davet eden bir paratoner gibi, harp tehlikesini memleketin üstüne çekmek hususunda ne mümkünse yapıyordu. İleri sürülen sebepler, böyle bir savaşı kabul etmeyi zaruri ve mazûr gösterecek ölçüde değildi. Fakat Almanların tapar göründükleri tahtadan putun (Enver Paşa) canı muharebe istiyordu.

Harp fikrini tezgâha koyan Ziya Gökalp ideolojisi de bu istikameti işaretliyordu. İşte Trablusgarb'ı kaybeden, Balkan Muharebesi'yle koca bir Rumeli'yi elden çıkaran bu komiteci hükümet, ister istemez susan millet karşısında yeni bir muharebe ile itibarını kurtarmak istiyordu. Onun için de İttihat ve Terakki'nin gözü (mutedil ve küçük bir zümre hariç), topyekûn bir Alman taraftarlığı ile yeni bir cengin özleyişi içinde bulunuyordu.¹⁵

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin, ekonomik, siyasi ve askerî kargaşa içinde bulunduğu bir dönemde başlamıştı. Bununla beraber savaş başladığı zaman Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etmişti. Devletin ileri gelen yöneticilerinden bir kısmı, Balkan savaşlarının yaraları sarılmadan yeni bir savaşa girmenin büyük bir felakete sebep olacağını biliyordu. Bununla beraber Almanya, uzun zamandır Osmanlı ordusunun eğitimi için gönderdiği askerî uzmanlar vasıtasıyla Türk ordusu iyi donatıldıktan sonra Osmanlı Devleti de kendi saflarında savaşa katılırsa, yükünün büyük ölçüde hafifleyeceğini biliyordu.

II. Meşrutiyet'ten sonra devlet yönetiminde giderek büyük bir etkinlik kazanan ve yöneticilerinin çoğu subaylardan oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 yılında bir hükümet darbesi ile iktidarı tamamen ele geçirmişti. O dönemde henüz 33 yaşında bulunan Enver Bey (Paşa), rütbe atlatılarak paşa olmuş ve ordunun başkomutanlığına getirilmişti. Bu yaşta başkomutanlığa getirilen Enver Paşa, İttihat ve Terakki komitesinin himmetiyle Osmanlı hanedanına damat oldu. Sultan Abdülmecid'in oğullarından Şehzâde Süleyman Efendi'nin kızı Emine Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat olmuştu.

Osmanlı Devleti, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki siyaseti devam ettirerek tarafsız kalmaya çalışıyordu. Ancak bir süre sonra İtilaf devletlerinin gizli antlaşmalar yaparak yıkılmaya yüz tutmuş görünen Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmaya karar ver-

15. Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, İstanbul 1976, III, 150-151.

dikleri anlaşılınca,* savaş dışı kalamayacağını anlayan hükümet, müttefik arayışlarına girişti. Her ne kadar Sadrazam Said Halim Paşa, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Dahiliye Nâzırı Talat ve Adliye Nâzırı Halil Bey ile ve kısa zamanda rütbe atlatılan genç, hırslı ve tecrübesiz Enver Paşa, İtilaf devletlerinin elçilerine Osmanlı Devleti'nin harbe girmeyeceğini söylemişlerse de özellikle Enver Paşa, Almanların savaşı kazanacağına inandığı için bunların yanında yer almayı istiyordu. 1914 yılı başlarında Cemal Paşa'nın İngiltere ve Fransa, Talat Paşa'nın da Rusya nezdindeki girişimleri sonuçsuz kalmıştı. Bununla beraber devlet tarafsız olma niyetini muhafaza ediyordu.

Almanya tarafından Rusya'ya açılan savaşın ertesi günü, 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile Almanya arasında İstanbul'da gizli bir ittifak antlaşması imzalanmıştı. Bunun üzerine devlet aynı gün genel seferberlik ilan etti. Birinci Dünya Harbi'ne nasıl bir olubitti sonucu girdiğimizi, bu savaşta neler kaybettiğimizi ve buna iştirakimizin nasıl delice bir siyaset olduğunu belirten Lütü Simavi, sadece Asya'daki kayıplarımıza işaretle: *"Hicaz'ı, Yemen'i, Irak'ı, Suriye'yi ve Filistin'i kaybettiğimiz bu belaya işte böyle bir hokkabazlıkla karıştık. Geleceği karanlık gören vükelânın bir kısmı istifa etti. Ehemmiyetsiz bazı nâzırlar mevkilerinde kaldılar. Trablusgarp ve özellikle Balkan muharebesinden sonra henüz iyileşmemiş olan yaralarımıza rağmen hiçbir mecburiyet yokken ve kimse tarafından tarazuza uğramadığımız halde dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek mecnunâne (delice) olduğu kadar caniyâne bir siyaset idi"* der. Lütü Simavi, verdiği bu bilgilerle iktifa etmeyerek o dönemde Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu yokluk, sıkıntı, fakirlik, suiistimal, rüşvet ve dolandırıcılık gibi iğrenç rezaletlere temasla halkın bu dönemdeki durumunu gözler önüne serer. Bundan başka o, siyaset ve dolandırıcılıktan uzak olan namuslu, dürüst ve iyi insanlar için de şöyle demektedir: *"Bu siyasetten uzak duran*

*. Osmanlı Devleti'ni kendi saflarında harbe sokmak için Almanlar tarafından yudurulduğu belirtilmektedir.

erbab-ı namus, ahvâl-i facia-i ma'rûzanın müsebbibi olan hükümete ve yardakçularına lanet okudu."

Bu sıralarda İngiltere, Osmanlı Devleti'nin sipariş ettiği "*Sultan Osman*" ve "*Reşâdiye*" adlı iki savaş gemisinin parasını aldığı halde bu gemileri teslim etmedi. Yine bu sıralarda Almanya'nın Akdeniz'de dolaşan Goeben ve Breslau adlı iki kruvazörü, İngiliz donanmasından kaçarak 10 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'na girerek Osmanlı Devleti'ne sığındı. Devletin tarafsızlığı, Alman savaş gemilerinin Türk sularını terk etmesini gerektiriyordu. Buna rağmen kruvazörler, satın alınmak suretiyle meseleye çözüm getirildi. Ancak "*Yavuz*" ve "*Midilli*" adı verilen kruvazörler de dahil olmak üzere Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde, Osmanlı donanmasının Alman Amirali Souchon komutasında 27 Ekim'de Karadeniz'e açılıp Rus gemilerini batırması, Sivastopol ve Novorosisk limanlarını topa tutması, Rusya'nın 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesine sebep oldu. Böylece Türkler de bir oldubitti sonucunda Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın müttefiki olarak kendilerini savaşın içinde buldular. Türk harekât planı, Osmanlı ordularının, müttefiklerin Avrupa cephesinde yükünü hafifletmek maksadıyla Karadeniz kıyılarında veya Kafkasya'da Rusya'ya, Süveyş Kanalı'nda da İngiltere'ye taarruz etmesi esasına dayanıyordu.

Birçok cephede cereyan eden bu savaşın başında Osmanlı orduları silah ve mühimmat bakımından oldukça zayıf durumda idiler. Bilhassa top mermisi çok azdı. Eldeki silahlar da çeşitli tip ve çaplarda idi. Bu da ordudaki silah, mühimmat ve eğitim birliği bakımından sıkıntı meydana getiriyordu. Zira bu silahlar, siyasî mülahazalar ve şahsî menfaatler gözetilerek satın alınmışlardı. O dönemde hükümetin başında bulunan İttihat ve Terakki yöneticileri biraz akıllı davransalar, iş başına ehliyetli kimseleri getirseler, komitacılık ve particilik yapmasalar, yanlış kararlarla Anadolu insanını karlı Kafkas dağları ile Sina ve Arap çöllerinde yok etmeseler, halkı aç ve perişan bırakmasalardı, devlet, uğradığı büyük felaketi yaşamayacaktı. İttihat ve Terakki'nin dizginlerini elinde tutan En-

ver, Talat ve Cemal paşaların, Almanların safında yer almak ve bir anlamda Almanların savaşta yükünü hafifletmek için devleti ve halkı sürükledikleri maçera hiçbir şekilde affedilemez. Muhalif basının susturulduğu bu dönemde, Meclis reisi Halil de bu sergerdelerle birlikte hareket ettiği için başta Pâdişah olmak üzere kimse sesini çıkaramıyordu. Silah, mühimmat ve asker bakımından hazırlıklı olunmadığı bir dönemde girilen bu savaşın, devletin aleyhine tecelli edeceği belli idi. Devletin parçalanmasına sebep olan bu savaş, birkaç cephede başlamıştı. Biz, fazla teferruata girmeden bu ceplerle ilgili kısa bilgi vermek istiyoruz:

a) Doğu Cephesi: Savaşın ilanı üzerine Ruslar, 1 Kasım 1914'te hudut müfrezelerine saldırdılar. Sarıkamış-Erzurum istikametinde ilerleyen Rusları 3. Ordu'nun büyük kısmı karşıladı. 6-9 Kasım 1914'te Köprüköy civarında meydana gelen savaşta Ruslar yenilip geri çekildiler. 14 Aralık 1914 (26 Muharrem 1333) Pazartesi günü Köprüköy'e gelen ve Almanları tatmin için "başarının sırrı taarruzdadır" şeklinde ifade edilebilecek yegane harp nazariyesinden başka bir stratejiye sahip olmayan ve taarruz düşüncesini uygulama alanına koyan Balkan komitacısı Başkomutan vekili Enver Paşa, askeri teftiş ettikten sonra hiç gereği yokken derhal Rus ordusuna taarruz emri vermişti. Üçüncü Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'nın, "bu kış mevsiminde yapılacak bir taarruzun başarılı olamayacağı, bu bakımdan taarruzun ilkbahar mevsimine bırakılması gerektiği" şeklindeki sözleri karşısında gazaba gelen Enver Paşa, Hassan İzzet Paşa'yı derhal görevden uzaklaştırıp ordu komutanlığı görevini üzerine aldı. Bundan sonra daha hazırlıklar tamamlanmadan 22 Aralık 1914'te başlatılan ve 1915 Ocak başlarına kadar süren Sarıkamış taarruzu, 60 bin şehide mal olmuştu. Böylece Sarıkamış harekâtı, kış, soğuk ve tedbirsizce yapılan hareketten dolayı büyük bir felaketle sonuçlanmış oldu. Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon, Van ve Erzincan Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar, bu bölgelerde bir taraftan Rus Ermenileri, diğer taraftan da yerli Ermenileri silahlandırıp serbest hareket etmelerini sağladılar. Bu silahlandırma ve ser-

bestlik, savunmasız kalan Müslüman halka karşı katliamların başlamasına sebep oldu.

b) Kanal Harekâtı: İngilizler, Birinci Dünya Savaşı'na kadar belli antlaşma şartlarıyla geçici olarak Mısır ile Kıbrıs Adası'nı işgal etmişlerdi. Savaşın başlaması üzerine de buraları tamamen kendi topraklarına kattıklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Mısır'ı tekrar ele geçirmek için Cemal Paşa komutasında bir ordu harekete geçti.

6 Aralık 1914'te Şam'a varan Cemal Paşa, 10 gün sonra ilk birlikleri Ali Fuad (Cebesoy) komutasında Süveyş Kanalı üzerine sevk eder. Sarıkamış mağlubiyetinden sonra meydana gelen bu Kanal harekâtında çok az bir imkânla 35 bin kişi, Kanal'a doğru çölü aşmak için yürümeye başladı. Harekete geçen Osmanlı ordusu, karşısında bol cephanesi olan, savaş gemileri ve her türlü nakil vasıtalarına sahip, önünde de Kanal gibi 100 metre genişliğinde bir savunma mevzii bulunan ve kendisinin iki katı sayıdaki bir orduya taarruz için ilerliyordu. Cemal Paşa, Mısır Hıdivliği hayali görürken Sarıkamış harekâtında Enver Paşa'nın yaptığı gibi bir kumar oynamak istiyordu. Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalı sahillerinde görünmesiyle bütün Mısır'ın ayaklanıp istilacı İngilizleri kovacağı rüyalarını görüyordu. Bahriye Nâzırı Cemal Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri 3 Şubat 1915'te kanalı geçmeye çalıştılsa da büyük bir kayıpla geri çekilmek ve geldikleri yere dönmek zorunda kaldılar.

Bu felakette şehid, kayıp ve yaralı sayısı 1410'dur. Bu kadar tedbirsiz ve düşünülmeyen yapılan harekâtın ciddiyetsizliğini anlayan İngilizler, Mısır'da toplamış oldukları ordunun büyük bir kısmını başka cephelere kaydirdılar. Bu çöl seferi hiç yapılmayıp veya ciddi tedbirler alındıktan sonra teşebbüs edilseydi, İngilizler Kanal'da ve Mısır'da daha fazla asker bulundurma mecburiyetini hissedeceklerdi.

c) Çanakkale Cephesi: Alman ve Avusturya ordularının Avrupa cephelerinde karşılaştıkları baskıyı azaltmak gayesiyle Türklerin Doğu Anadolu ve Süveyş Kanalı bölgesinde yaptıkları harekât, sonuçsuz kalmıştı. Daha önce kısaca temas edildiği gibi Alman savaş

gemilerinin Çanakkale'ye sığınmaları üzerine İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almıştı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, 27 Eylül 1914'te ticaret gemilerinin de Boğaz'dan geçişini yasakladı. İngiltere bu karara karşı olan tepkisini 3 Kasım'da Boğaz tahkimatını topa tutarak gösterdi. İngiliz savaş kabinesi, 1914 senesinin sonunda yaptığı toplantılarda dönemin Deniz Bakanı Churchill'in ısrarıyla, Çanakkale'yi denizden zorlama kararı aldı. Aslında İngiliz ve Fransızlar, hem Ruslara yardım etmek, hem de İstanbul'u almak suretiyle Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakmak için Churchill tarafından ortaya atılan bu düşüncüyü benimsediler. Hazırlıklar tamamlanınca 19 Şubat'ta Boğaz'ın dış tabyaları topa tutuldu. İtilaf donanması, 18 Mart 1915 yılında bütün gücü ile Çanakkale Boğazı'na yüklendi. Ancak Türk topçusu ile denizcisinin kahramanca direnişi karşısında büyük bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İngiliz savaş kabinesi, Çanakkale Boğazı'nı denizden ve karadan sürdürülecek ortak bir harekâtla ele geçirmeyi kararlaştırdı. İngilizlerin yanı sıra Anzak denilen Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadasının Arıburnu kıyısına çıktılar. Çıkarma, 19. Tümen komutanı Yarbay Mustafa Kemal'in, düşmanı Conkbayırı'nda püskürtmesi neticesinde hedefine ulaşmadı. Bu başarı, cephenin kaderini değiştirmişti. Ancak dar bir kıyı şeridinde tutunabilen istilacı kuvvetler, Türk askeriyle siper savaşına giriştiler. İngilizler ile Anzaklar takviye aldıktan sonra 6/7 Ağustos gecesi yarımadanın Anafartalar bölgesinde taarruza geçtiler. İngiliz kuvvetlerinin ilerleyişini Anafartalar grubu komutanı Albay Mustafa Kemal 9/10 Ağustos'ta durdurarak onları kıyıya doğru sürdü. İngilizlerin, 20-27 Ağustos'ta tekrarladıkları İkinci Anafartalar Taarruzu da sonuç vermeyince düşman kıyıda mevzilenmek zorunda kaldı. Bütün sıkıntılara, malzeme ve mühimmat eksikliğine rağmen Türk askerinin fedakârlığı sayesinde İstanbul işgal ve istiladan kurtulmuş oldu.

Çanakkale muharebeleri esnasında bir ara İstanbul işgal tehlikesiyle karşılaşınca hükümet Eskişehir'e taşınmaya karar verdi. Bu karara uyarak Eskişehir'e gitmek için hazırlıklara başlayan Pâdi-

şah, o sırada Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet etmekte olan ağabeyi II. Abdülhamid'i de götürmek istedi. Eski Pâdişah bu teklifi kabul etmediği gibi Sultan Reşad'ın da gitmemesini tavsiye etti. Şayet İstanbul terk edilecek olursa bir daha buraya dönülemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Pâdişah, İstanbul'da kaldı. (Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 130-131), bu konuda daha tafsilatlı bilgiler verdikten sonra şöyle der:

"Hükümetin muvakkaten İstanbul'dan Eskişehir'e nakli takarrur ve Zât-ı Şâhâne de hâh-u nahâh (ister istemez) muvafakat etti... Hakan-ı sâbıkı (II. Abdülhamid) İstanbul'da yalnız bırakmak istemediklerinden o da birlikte götürülecekti. Sultan Reşad, Başmâbeynci Tevfik Bey'i Beylerbeyi Sarayı'na i'zam ile müşarünileyhin hazırlanması için haber gönderdi. Kendisi azimet etmek istemeyip Zât-ı Şâhânenin dahi İstanbul'dan müfakat etmemesini tavsiye ve bir kere İstanbul'dan çıkacak olursa bir daha avdet edemeyeceğini ihtar etmiş ve "Benim zamanında da Rusya muharebesi esnasında vükelâ hükümetin Gelibolu'ya nakline karar vermişlerdi. İhtiyar bir Namık Paşa vardı; onu göndererek bu kararlarını bana bildirdiler. Ben de bir temenna ederek "buyurun ! Ben şuradan şuraya gitmem" diye suret-i kat'ıyyede muhalefet gösterdim" demiştir." Gerçi takdirin nasıl tecelli edeceği bilinmemekle birlikte günümüzde İstanbul ile Trakya bölgesinin düşmana terk edilmeyip elimizde bulunuşu, Sultan II. Abdülhamid'in bu tavsiyesi sayesinde olmuştur denebilir.

Çanakkale savunması, Türk askerinin gücünü bütün dünyaya gösterdi. İngilizler, Fransızlar ve diğer müttefikleri, her türlü yeni savaş araç, silah, mühimmat ve takviye birlikleri ile yüklendikleri Çanakkale cephesinde bir sonuç elde edemedikleri gibi, büyük kayıplar vererek çekildiler. Bu cephede Türk tarafı yüz binlerle ifade edilen şehitler verdiği gibi, düşman da yine aynı rakama yakın bir sayıda ölü bıraktı. Türk ordusu burada büyük bir zafer kazanarak Çanakkale'nin geçilemeyeceğini bütün dünyaya ispatladı. Bu sayede Boğazlar'a ve İstanbul'a yönelmiş olan tehlike önlenmiş oldu.

d) Arabistan Cephesi: Osmanlı Devleti'nin harbe katılmasından hemen sonra İngiliz kuvvetleri, büyük bir mukavemetle karşılaş-

madan Irak'ın kilidi olan Basra'yı 23 Kasım 1914'te işgal ettiler. Dicle Nehri boyunca ilerleyen İngilizler, yerli aşiretlerin de yardımıyla Kurna'yı kuşattılar. Burada bulunan ve devletten yardım alamayan 38. tümen kaderiyle baş başa kalmıştı. İhanet içinde olan Ablaş aşiretinin saldırılarını da karşılamaya mecbur kalan Türk birlikleri cephanesiz kalmışlardı. 1100 esir ve 9 topla kayıtsız şartsız teslim oldular. İngiliz kuvvetleri komutanı General Frey, 9 Aralık 1914 günü 38. Tümen komutanı Kurmay Albay Suphi'nin kılıcını iade ederken Türk esirlerine şunları söyledi: "Bir avuç Türk askeriyle ve dört adi topla en son sistem silahlara sahip ve kuvvetçe çok üstün İngiliz kuvvetlerine karşı günlerce kahramanca savunmanızdan dolayı hepinizi tebrik eder ve hiçbir hakkım olmayarak elimde tutmuş olduğum bu kılıcı cesur komutanınıza geri vermekle büyük bir şeref duyuyorum" der. Basra ve Kurna'nın işgalinden sonra İngilizler Dicle nehri boyunca ilerlemeye başladılar. 1915 Eylülü sonunda Kutu'l-Amâra'yı ele geçirdiler. Ancak 6. Osmanlı ordusu beş ay süren bir kuşatmadan sonra 28 Nisan 1916'da buradaki İngiliz birliklerini teslim aldı. Bu esnada İngilizler Mekke Şerifi Hüseyin b. Ali ile gizlice haberleşip onu isyana teşvik ediyorlardı. Şerif Hüseyin, kendisine Arapların bağımsızlığını sağlayacağını iddia eden İngilizlerin sözlerine inanarak, bağlı bulunduğu Padişah-Halife'ye karşı 27 Haziran 1916'da ayaklanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin, Hristiyanlar tarafından bölünmesine yardımcı oldu. İngilizler tarafından maddî olarak desteklenen Arap isyanı, Hicaz, Filistin ve Suriye'de yayıldı. Aynı zamanda Halife olan Osmanlı Padişahı'nın 15 Kasım 1914'te ilan ettiği "*Cihad-ı Mukaddes*" İngiliz ve Fransız propagandaları sonucunda etkisiz kalmıştı. 11 Mart 1917'de Bağdad'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Irak'ın da Türklerin elinden çıktığını gösteriyordu. Filistin cephesinde de durum İngiltere ve müttefikleri lehine gelişmekteydi. General Allanby komutasındaki İngiliz ordusu, Alman Mareşali Falkenhayn'ın başında bulunduğu yıldırım orduları grubuna karşı 31 Ekim 1917'de bir taarruz başlatmış ve 9 Aralık 1917'de Kudüs'e girmişti. Arapların da yardımcı olduğu harekât sonunda Türk kuvvetleri 1 Ekim 1918'de Şam'ı terk etmek suretiyle Suriye'yi boşalttılar. Güneydeki bu çekilmeye rağmen

Türkler Doğu Anadolu'da başarı sağlamışlardı. Meydana gelen ihtilal üzerine Rus orduları savaşı bırakınca Van bölgesinde Ermeni çeteleri Müslüman halka zulüm yapmışlardı. 3. Ordu'nun 1918 başında Ermenileri yenmesi üzerine vatan toprakları kurtarılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın Sonucu: Bu savaşta Almanya, 1916 yılında gücünü kaybetmeye başladı. Hatta yenileceği bile ortaya çıkmıştı denebilir. Bu durumu, 1917 yılında Veliahd Vahdeddin Efendi ile birlikte Almanya'ya resmî bir ziyarette bulunan Mustafa Kemal (Atatürk), açık bir şekilde görmüştü. O, bu konudaki görüş ve düşüncelerini devrin yetkililerine aktarmıştı. Zaten Almanya'nın yenileceği ortaya çıktıktan sonra İtilaf devletleri bütün güçleriyle Osmanlı Devleti'ne yüklenmeye başladılar. Böylece savaş, Birinci Dünya Savaşı olmaktan çıkmış adeta "*Osmanlı Devleti'ni yıkma ve topraklarını paylaşma savaşı*" haline gelmişti. Nitekim İtilaf devletlerinin bu anlayışı kısa zamanda kendisini ortaya koydu. Savaş sonunda Türk orduları Filistin ve Irak cephelerinde yenilip geri çekildiler. İtilaf devletlerinin 15 Eylül 1918'de Makedonya'da Bulgarlara karşı başlattığı taarruz, 29 Eylül'de Üsküp'ün işgaliyle sonuçlandı. Bunun üzerine Bulgaristan İtilaf devletleriyle mütareke imzalayarak savaştan çekildi. Böylece Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ulaşım kesilmiş oldu. Bu durum, Osmanlı hükümetini de mütareke istemek zorunda bıraktı. Bu yüzden 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalandı. Yenilgiyi kabul eden Avusturya 3 Kasım'da, Almanya da 11 Kasım'da silahları bıraktılar. Bu esnada Osmanlı Devleti'nde hükümet değişikliği oldu. Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar, yurdu terk ederek her biri bir tarafa gitti.

"*Meşihat Fetvası*"yla gâzilik unvanı almış olan Sultan Reşâd, eski Pâdişah II. Abdülhamid'in tavsiyesi üzerine İstanbul'dan ayrılmadı. Pâdişah, meclisin 1916 yılı açılışında Çanakkale ve Irak cephelerinde elde edilen başarılarından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Fakat 1917 yılı açış nutkunda artık zaferlerden söz etmiyordu.

Meclisin cevabı arzında da ilk defa “harb-i umumî” yerine “İstiklâl Harb” tabiri kullanılmıştı.

İtilaf devletlerinin galibiyetiyle biten Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Barış Konferansı 18 Ocak 1919’da Paris’te toplandı. 28 Haziran’da Almanya ile Versailles, 10 Eylül’de Avusturya ile Saint-Germain, 27 Kasım’da Bulgaristan ile Neuilly, 4 Haziran 1920’de Macaristan ile Trianon ve 10 Ağustos’ta Osmanlı Devleti ile Sevr antlaşmaları imzalandı. Ancak uygulanmayan bu son antlaşma, Türk Milli Mücadelesi’nin zaferle sona ermesi üzerine yerini 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşmasına bıraktı.

1914 yılında başlayan ve dört yıl üç ay onbir gün süren Birinci Dünya Savaşı’nda pek büyük maddî hasar meydana gelmişti. İnsan kaybı da tahminleri aşıyordu. İngiltere ve müttefikleri 5.152.115, Almanya ve müttefikleri de 3.386.200 ölü vermişlerdi. Bu savaşta Türklerin verdiği şehid sayısı ise 325.000’i buluyordu.

I. Dünya Savaşı sonunda Ortadoğu, galip devletlerin menfaatine göre yeniden düzenlendi. İngiltere, savaşın çıktığı ilk günden itibaren Osmanlı Devleti’ni parçalamak için bütün Arap alemini Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandırmak istemiş ve bunun için de bazı Arap kabile reislerinden (şeyh) faydalanmıştı. İngiltere, daha Osmanlı Devleti’ne resmen savaş ilan etmeden iki gün önce 3 Kasım 1914’te Kuveyt Emirliği’ni himâyesine aldığını, 5 Kasım’da Kıbrıs’ı ilhak ettiğini ve 18 Aralık’ta da 1882’den beri işgal altında tuttuğu Mısır’dan, Pâdişahın hükûmranlık haklarının kaldırıldığını ilan etmişti. Temmuz 1915’te Mekke Şerifi Hüseyin ile başlattığı gizli temaslarda Şerif Hüseyin, Pâdişah’a karşı ayaklanmak için Hicaz Emirliği’nden başka kendisine Arabistan Krallığı ve İslâm Halifeliği’nin verilip tanınmasını şart koştu. Başlangıçta buna yanaşmayan İngiltere, savaşın kızışması üzerine Ocak 1916’da bunu kabul etti. Buna göre Lübnan hariç bütün Arap Yarımadası ile Suriye ve Irak’ı içine alacak bağımsız bir Arap Devleti kurulacaktı. Bu yeni devletin başına da Şerif Hüseyin getirilecektir. Şerif Hüseyin ile böyle bir an-

laşmaya varan İngiltere, aynı zamanda Necid Emiri İbn Suûd ve Fransa ile de aynı bölge konusunda gizli görüşmeler yapıyordu. İbn Suûd ile İngiltere arasında Aralık 1915'te varılan gizli anlaşmaya göre İngiltere, Necid toprakları ve Basra körfezinin güney kıyısında (Kuveyt hariç) İbn Suûd'un bağımsızlığını ve egemenliğini tanıyordu. Halbuki aynı topraklar üzerinde Şerif Hüseyin'in bağımsızlığını da tanımıştı. Öbür taraftan 9 ve 16 Mayıs 1916'da İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşmasına göre, Suriye'nin Akka'nın kuzeyinde kalan kıyı bölgesiyle Adana ve Mersin Fransa'nın, Bağdat-Basra arasındaki Dicle ve Fırat bölgesi de İngiltere'nin olacaktı. Geri kalan topraklarda da bir Arap devleti veya Arap devletleri federasyonu kurulacaktı. Kurulacak bu devletin Akka-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı Fransız, güney kısmı da İngiliz nüfuz alanlarına ayrılacaktı. Ayrıca İskenderun serbest liman ve Filistin de milletlerarası bölge olacaktı. İngiltere'nin ikiye bölünmüş bir politika ile kendisine oyun oynadığından haberi olmayan Şerif Hüseyin, 1916 Haziran'ında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etti. 1916 Ekim'inde de kendisini Arabistan kralı ilan etti. İngiltere, bunu hemen tanıdı. İbn Suûd ise Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmedi. Fakat Basra körfezinde İngiltere'yi rahat bıraktığı için İngiltere'nin Irak harekâtını çok kolaylaştırmış oldu. İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, 2 Kasım 1917'de Siyonist Federasyonu başkanı zengin bankacı Lörd Rothschild'a gönderdiği bir mektupta, İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi anavatanının kurulmasını kabul ettiğini resmen bildirdi. Balfour deklarasyonu adını alan bu belge, 1918 yılı içinde Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından da kabul ve destek gördü. Bütün bu işler olurken Şerif Hüseyin ve oğulları savaşın sonuna kadar İngiltere ile işbirliğini sürdürdüler. Fahreddin Paşa'nın savunduğu Medine hariç bütün Arabistan yarımadası düşmanın eline geçti. Medine de Mondros Mütarekesi'nden sonra teslim oldu.¹⁶

16. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili geniş bilgi için bk. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**,

SULTAN MEHMED REŞÂD'IN VEFATI

Hükümdarlığı, Osmanlı Devleti'nin en buhranlı ve hazin dönemine rastlayan Sultan V. Mehmed Reşad, ağabeyi II. Abdülhamid'den 4 ay yirmi bir gün sonra hayata gözlerini yumdu. 24 Ramazan 1336 (3 Temmuz 1918)'de 74 yaşında ve 9 sene iki ay 6 gün süren bir saltanattan sonra vefat eden Mehmed Reşad, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu felaketleri yaşamıştı. Bununla beraber ülkenin istilasını görmeden bu dünyadan göçtü.

Sadrazam Said Halim Paşa'nın 3 Şubat 1917'deki istifası üzerine Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e vezâret rütbesi verilerek sadârete getirildi. Enver ve Cemal Paşalar, kabinedeki yerlerini korudular. Talat Paşa hükümeti, Sultan Mehmed Reşad'ın birlikte çalıştığı onuncu ve sonuncu hükümet oldu. Bundan sonra sarayına kapanan Pâdişah, sadece hükümetin istediği protokollerde göründü. Savaş münasebetiyle Türkiye'yi ziyaret eden müttefik devletlerin temsilcilerini kabul etti. Eylül 1917'de Alman İmparatoru'nu, Mayıs 1918'de de Avusturya-Macaristan İmparatoru'nu ağırladı.

Uzun süre şeker hastalığından şikâyetçi olan Pâdişah, daha önce de prostat ameliyatı geçirmişti. Avusturya-Macaristan İmparatoru için düzenlenen yoğun program kendisini yorduğundan rahatsızlığı daha da ilerledi. Ramazan ayının 15. günü (24 Haziran) gerçekleştirilen mutat "Hırka-i Saâdet" ziyaretini güçlkle yapabildi. Bundan sonra tamamen sarayına çekildi. Vefatına kadar dışarı çıkmadı. Baş kâtibinin getirdiği evrakı yatağında imzaladı. Bir süre böyle devam ettikten sonra 3 Temmuz 1918'de vefat etti. Nâşi, Topkapı Sarayı'na nakledildi. Kendisinden öncekiler gibi techiz ve tekfini Hırka-i Saâdet dairesinde yapıldı. Bundan sonra cenazesi, sağlığın-

s. 126 - 135; Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 100 - 120; Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, s. 47 - 354; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 410 - 439; Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı" **DİA**, VI, 196 - 200; Küçük, "Mehmed V" **DİA**, XXVIII, 418 - 422; Nezihi Fırat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Irak - İran Cephesi)**, Ankara 1979, III, 105.

da yaptırdığı Eyüp'teki türbeye defnedildi. Kendi cenazesinin masraflarını yedi yıl önce hazırlamış olan Pâdişah, masrafları karşılamak üzere hazırladığı parayı Hazine-i Hassa Müdürü Hacı Fevzi Efendi'ye teslim eder ve: "Ben öldükten sonra cenazemin irâde-i seniye ile kaldırılmasını arzu etmem. Alâyiş ve nûmayiş de istemiyorum. Ahad-ı nâstan ve efrad-ı milletten (halktan herhangi bir fert) huzur-i İlâhî'ye çıkmak isterim. Orada ne pâdişahlık, ne hademelik farkı vardır. Rica ederim bu vasiyetime dikkat ediniz" demişti.

Hayatının büyük kısmı baskı altında geçen, saltanatı döneminde büyük ve acı buhranlar yaşayan Sultan V. Mehmed Reşâd, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığını görmeden vefat etti. Kendileri, halim selim, merhametli, dindar, mütevekkil ve nazik bir hükümdardı. Özellikle hakşinaslığı ile tanınan bu hükümdardan kötü sözlerin sadır olduğu işitilmemiştir. Mağlubiyetleri haber aldıkça üzüntüsünden ağlayıp gözyaşı dökerdi. Zaferleri de duydukça hemen dua ya başlayıp gâzi ve şehidlerin ailelerine ihsanlarda bulunurdu. Konya 'da kendi adını taşıyan bir câmii bulunmaktadır.

Sultan V. Mehmed Reşâd, Meşrûtiyet pâdişahlığını hiçbir şeye karışmamak şeklinde anladığından devlet işlerine hemen hiç karışmazdı. Anayasanın kendisine tanıdığı yetkileri dahi pek kullanmak istemezdi. Bu konuda kendisini eleştirenlere, "Meşrûtiyet idaresinde ben her işe karışacaksam biraderin suçu ne idi ?" diye cevap verirdi. Saltanatının büyük kısmı sevmediği İttihatçıların kontrolü altında geçti. Onun dönemi, Osmanlı Devleti'nin devamını sağlamak için yapılan son deneme oldu.¹⁷

17. Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, s. 148-151; Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 132-133; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 439-440; Küçük, "Mehmed V", **DİA**, XXVIII, 421-422.

**SULTAN
VAHIDÜDDİN**

SULTAN MEHMED VAHİDÜDDİN

Osmanlı Devleti'nin son Pâdişahı olan VI. Mehmed Vahidüddin, 2 Şubat 1861 (21 Receb 1277) Cumartesi günü¹ Dolmabahçe Sarayı'nda dünyaya geldi. Halk arasında daha çok Sultan Vahidüddin olarak tanınıyordu. Babası Sultan Abdülmecid, annesi Gülistü Kadın efendidir. Altı aylıkken babası, dört yaşında iken annesi öldüğünden üvey annesi Şâyetse Hanım tarafından büyütüldü. Özel hocalardan dersler aldığı gibi Fâtih Medresesi'nde verilen bazı derslere devam ederek kendisini yetiştirdi. Aldığı eğitim sayesinde zekâ ve fikrî yapısında gelişmeler görölüyordu. Nitekim hem Sultan Reşâd'ın, hem de Sultan Vahidüddin'in baş kâtipliğinde bulunmuş olan Ali Fuad Bey (Türkgeldi), "*Görüp İştiklerim*" adlı hatıratında "Sultan Vahideddin, cin fikirli ve seriü'l-intikal olup yanına girince insanın ruhundaki inbisat ve inkıbazı gözlerinden hisseder ve bugün sizin canınızın bir sıkıntısı var derdi"² demektedir. Aynı kaynak, bir sonraki sayfada da onun zekâ ve kültürüne işaret ettikten sonra İslâm Hukuku (Fıkıh) ile ilgili bilgisinden bahsederek "Fıkha

1. Sultan Vahdeddin'in doğum tarihi ile ilgili farklı tarihler verilmektedir.

2. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1949, s. 297.

intisabı vardı. Okuduğunu iyi anlardı. Kitâbeti ve imlası düzgündü. Fikirlerini kâğıt üzerine koymakta zahmet çekmezdi” der.

Sultan Vahidüddin, ileri seviyede edebiyat, musiki ve hat sanatlarıyla uğraşmıştı. Besteleri, tahtta bulunduğu yıllarda sarayda icra edilmişti. Taif’te iken arka arkaya bestelediği şarkıların güfteleri daha çok vatan hasretini ve geride bıraktıklarından haber alamamanın acılarını terennüm etmektedir. Ona ait altmış üç eser tespit edilmekle birlikte ancak kırk bir eserinin notaları mevcuttur. Şairliğe örnek teşkil edebilecek şiirleri sadece şarkılarının yine kendisine ait olan güfteleridir. Aynı zamanda iyi bir hattat idi.³

Sultan VI. Mehmed, şehzadeligi döneminde kendi gayretleriyle eğitimde epey mesafe kat etmesine rağmen bunu pek beğenmez. Hatta kendisinin Pâdişahlığı hiçbir zaman düşünmediğini de söyleyen bir kimsedir. Nitekim Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, cülûstan sonraki Kadir Gecesi’nde Pâdişahla aralarında geçen bir konuşmayı şöyle nakleder: “Sultan Vahidüddin, Ben, bu makam için hazırlanmadım. Çocukluğumdan beri vücutça rahatsız olduğumdan lâıkyıyla tahsil edemedim. Sinnim (yaşım) kemâle erdi, dünyadan bir emelim kalmadı. Biraderle hangimizin evvel gideceğimiz malûm olmadığından bu makama intizarda (bekleme) değildim. Fakat takdir-i İlâhî teveccüh etti. Bu ağır vazifeyi deruhte eyledim. Şaşmış bir haldeyim, bana dua ediniz” demiş. Bunun üzerine Musa Kâzım Efendi de şu cevabı vermiş: Efendimizin iktidarlarına bu sözler en büyük delildir. Umum ehl-i İslâm, bâ husus ulemâ dâileriniz, efendimize dua etmekle mükelleftirler.”⁴ Bu ifadeler, Sultan VI. Mehmed’in, gerek kendisi, gerekse halkı için nasıl bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. O, özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği günlerde nasıl bir yükün altına girdiğinin farkındadır.

3. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, İstanbul 1982, IV, 2100 – 2104; Cevdet Küçük, “Mehmed VI” **DİA**, XXVIII, 429.

4. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, IV, 2095 – 2096.

Sultan II. Abdülhamid'in bu küçük kardeşine karşı özel bir ilgisi vardı. Çocukluğu ve gençliği Osmanlı saraylarında geçen Mehmed Vahidüddin, ağabeyi Sultan II. Abdülhamid'in kendisine hediye ettiği Çengelköy'deki köşkte yaşıyordu. Pâdişah oluncaya kadar burada kaldı. Kendisinden önce üç ağabeyi sıra ile tahta geçmişlerdi. Aslında kendisinden önce sırada Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi vardı. Fakat onun (1 Şubat 1916)'da intiharı üzerine Vahidüddin resmen veliahdlığa yükselerek Osmanlı tahtının vârisi ilan edildi. İki yıl sonra Sultan Reşâd'ın 3 Temmuz 1918'deki vefatı üzerine VI. Mehmed adıyla tahta çıkarıldı. Her Pâdişah'ın tahta çıkışında halk, yeni bir atılım umuduyla "Pâdişahım çok yaşa" diye alkış tutardı. Ama halk bu defa umutsuzdu. Zira daha önce başlamış ve bir oldu bitti ile Osmanlı'nın girdiği Birinci Dünya Savaşı'ndaki cephelerden bozgun haberleri geliyordu. Pâdişah'tan beklenen tek şey, ülkeyi bu hale getiren İttihat ve Terakki diktatörlüğüne son vermesiydi. Gerçekten, onun gençliğinden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı amansız bir kin ve nefret beslemekte olduğu rivayeti yayılmıştı. Bu rivayet, İttihatçıları sinirlendirdiği ve telaşa düşürdüğü gibi, yıllardan beri memleketin dört bir köşesinde sürgünde olan ve İttihatçılardan yaka silken muhaliflerin yüreklerine su serpiyordu.⁵ Yeni Pâdişahın tahta çıktığı günlerde Birinci Dünya Savaşının sonucu da az çok belli olmuştu. Bir buçuk ay kadar sonra Almanlar da artık savaşın kazanılamayacağına kanaat getirmişlerdi.

Sultan Vahidüddin, 25 Ramazan 1336 (4 Temmuz 1918) Perşembe günü, VI. Mehmed ismiyle ve 58 yaşının içinde bulunduğu sırada Osmanlı tahtına geçti. Aynı gün Topkapı Sarayı'nda bey'at merasimi icra edildi. Bu esnada toplanarak "Cülûs-ı Hümâyûn" ilan edildi. Yeni Padişah, Sadrazam Talat Paşa'yı görevinde bıraktı.⁶ Zira o günün şartlarında İttihatçı bir meclisi ve hükümeti derhal bertaraf edip ortadan kaldırmak mümkün değildi. Vahidüddin, ik-

5. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Pâdişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1994, s. 12.

6. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 153 - 154.

tidarı ellerinde tutanların ülkeye hâkim oldukları bir zamanda tah-ta geçmişti. İktidarda bulunan İttihat ve Terakki, ülkeyi şuursuz bir biçimde zamansız bir ortamda savaşa sokmuştu. Bu savaş, halkı büyük bir yokluk ve fakirlik içine sokmuştu. Ancak hükümet, taraf-tarları olan bazı vurguncu ve soyguncu takımının alabildiğince zen-ginleşmesine de yardımcı olmuştu. Sultan Vahidüddin, halkın gön-lünü almaya ve halkın koruyucusu görünmeye çalışıyordu. Bunun-la birlikte ilk anda İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin de düşmanlı-ğını üzerine çekmek istemiyordu. Bu ve benzeri davranışlar, halkta ülkeyi ezen bir iktidarla uğraşacak bir Pâdişahın işbaşına geldiği duygusunu uyandırmıştı. İşbaşına gelir gelmez, atalarının mezarla-rını ziyaret etmeye başlayan Sultan Vahidüddin, halkını seven bir hükümdardı. Birkaç bin evin yandığı Vefa-Zeyrek yangın mahalline giderek yangını söndürenleri mükâfatlandığı gibi halka da büyük miktarda bağışlarda bulunmuştu. Zaman zaman halkın arasında tebdil-i kıyafetle gezdiği rivayetleri yanında Kızılay'ı himayesine al-ması da halkın ona karşı daha büyük bir sevgi ile bağlanmasına vesile olmuştur.⁷

Sultan Vahidüddin, cülüsundan 58 gün sonra (31 Ağustos=24 Zilkade) yapılan son kılıç kuşanma alayı için Dolmabahçe Sara-yı'ndan 10 çift saltanat kayığına binerek deniz yolu ile Eyüb'e git-mişti. Daha önceleri ya Nakibu'l-Eşraf, ya Şeyhülislâm veya Konya Mevlevî Dergâhı çelebileri, tarafından kuşatılması gelenek haline gelmiş olan kılıcı bu sefer bazı sebeplerden dolayı Bingazi'den İstan-bul'a gelmiş olan Şeyh Seyyid Ahmed Şerif es-Sünûsi kuşatmıştı.⁸

Yeni Pâdişah, halkın kendisine olan güvenini boşa çıkarmamıştı. Milli Meclis önünde yemin ettikten sonra Talat Paşa hükümetini gö-revinde bırakan VI. Mehmed, ilk iş olarak sarayda özel bir kurmay teşkilâtı kurup savaşı buradan izlemeye başladı. Kıtık, yokluk ve pahalılıkla mücadele edileceğini açıkladı. Ayrıca savaş alanı dışın-

7. Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 142 – 152.

8. Geniş bilgi için bk. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 160; Lütfi Simavi, **Gördük-lerim**, II, 152 – 154.

daki sıkıyönetim mahkemelerinin kaldırılmasını istemesi, halk arasında memnuniyet uyandırmıştı. Bununla beraber savaşın seyri iyi değildi. Filistin ve Suriye elden çıktığı gibi, Anadolu da tehdit altına girmişti. Pâdişah'ın fahri yaveri unvanı verilmiş olan Mustafa Kemal (Atatürk) 7 Ekim 1918'de Pâdişah'a çektiği telgrafta barıştan başka yapılabilecek bir şey kalmadığını bildirmişti.

Pâdişah, Talat Paşa'nın başında bulunduğu İttihat ve Terakki hükümetinin istifasını istemişti. Hükümet, 8 Ekim'de istifa etti. Fakat Londra Sefiri Ahmed Tevfik Paşa, yeni hükümeti kuruncaya kadar istifanın açıklanmaması kararlaştırıldı. Talat Paşa, istifa etmekle birlikte kabineye iki İttihatçı nâzır alınmasını şart koşmuştu. Bunun üzerine Ahmed Tevfik Paşa, kabineyi kurmaktan vazgeçmişti. Beklenmeyen bu durum karşısında yeni hükümeti kurma görevi, Ahmed İzzet Paşa'ya verilmişti (14 Ekim 1918). Harbiye Nâzırlığı'nı da üzerine alan Ahmed İzzet Paşa, kabineye Mustafa Kemal Paşa'nın grubundan Rauf (Orbay) ve Fethi (Okyar) beyleri de aldı.⁹

MONDROS MÜTAREKESİ

1918 yılına gelindiğinde Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu İttifak devletlerinin aleyhine gelişmeye başlamıştı. 1917 Bolşevik İhtilali'nin ardından Rusya'da başlayan iç savaş, İtilaf devletlerinin askerî gücüne büyük ve önemli bir darbe vurmuştu. Bu durum, İttifak devletlerinin savaşın seyrine dair ümitlerini artırmışsa da aynı yıl Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf devletlerinin yanında savaşa katılması, yenilgiyi kaçılmaz hale getirmişti. Savaş kaybetmekte olduklarını anlayan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti barışın sağlanması için İtilaf devletleriyle temasa geçmenin yollarını aramaya koyulmuşlardı. Savaş sonrası ile ilgili olarak kurulacak yeni dünya düzeni hakkında Ocak 1918'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından yayımlanan bildiri, Osmanlı Devleti ile müttefiklerini savaşın mağlupları olarak kendilerine dikte edilecek barış

9. Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, II, 164; Türkkeledi, *Görüp İşittiklerim*, s. 168; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 448 - 449.

şartları konusunda iyimserliğe sevk etmişti. Gerek Wilson prensiplerinde, gerekse İngiltere ve Fransa'nın yayımladıkları mesajlarda Türklerin çoğunlukta oldukları bölgelerde bağımsız ve egemen bir devletin varlığına dokunulmayacağı ifade edilmekle beraber müttefikler bunda samimi değillerdi.

Eylül 1918'de Osmanlı Devleti için savaş, İtilaf devletlerinin beklentilerine uygun bir gelişme göstermeye başladı. Bulgaristan'ın 29 Eylül'de ağır şartlar taşıyan bir ateşkes antlaşması imzalayarak savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti ile müttefikleri arasındaki kara bağlantısını kesmişti. Böylece Trakya ve İstanbul her türlü düşman saldırısına açık hale geldi. 5 Ekimde İtilaf kuvvetleri Bulgaristan üzerinden Trakya'ya taarruza hazırlanırken Osmanlı Devleti barış teklifinde bulundu. Aynı günlerde Almanya ve Avusturya da benzer girişimlerde bulundular. Ülkenin, yüz yüze geldiği bu ağır siyasi ve askerî tablo sebebiyle Padişah'ın da isteğiyle Meclis-i Mebûsan, Talat Paşa hükûmetine güvensizlik oyu verdi. Yeni hükûmet, 14 Ekim'de Ahmed İzzet Paşa tarafından kuruldu. Ahmed İzzet Paşa hükûmetinin ilk işi uygun şartlarla barışı sağlamaya çalışmak oldu. Ahmed İzzet Paşa, böyle bir teşebbüste tamamen haklıdır. Çünkü artık ne Suriye'yi istila eden İngiliz ordusuna karşı Anadolu'nun, ne de Bulgar mütarekesinden itibaren İstanbul yoluna hakim olan Fransız ordusunun Selanik üzerinden gelecek istila hareketine karşı Trakya'nın müdafaası kabil değildir. Bu yüzden Padişah bile Meclisin yeni yasama yılını açış nutkunda Wilson prensiplerine göre barış için başvurulduğunu, devletin şeref ve haysiyetine yakışır bir barış istediğini, vatanın çok kıymetli yerlerinin işgal edilmediğini, ordunun kahramanca başladığı görevini şerefle tamamlayacağı kanaatinde olduğunu söylüyordu.

Padişah, mütareke heyetinin başına eniştesi Damat Ferit Paşa'yı getirmek istiyordu. Bu görüşe karşı çıkan ve Padişah'ı ikna eden Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, onun yerine Bahriye Nâzırı Rauf Bey'i (Orbay) getirdi. Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey de delege olarak görevlendirildiler. Türk heyeti bir harp gemisi ile 24 Ekim 1918'de Galata rıhtımından hareket edip Midilli Adası'nın Mondros limanına vardı. Burada İngiltere'nin Agamemnon adlı savaş gemisinde görüşmeler başladı. Beş oturum

olarak devam eden görüşmelerde İngiliz Amirali, Osmanlı heyetine adeta mütareke hükümlerini dikte ettirmişti. Osmanlı heyeti, İstanbul'a gönderdiği telgrafta mütareke şartlarının çok ağır olduklarından, İtilaf devletlerinin kendi aralarında bu şartları daha önceden belirledikleri ve müzakereye yanaşmadıkları anlatılıyordu. Devletin, şartların biraz hafifletilmesi ile ilgili cevabî telgrafını dikkate almayan İngiliz Generali Calthorpe, 30 Ekim günü akşam saat 9'a (21,00) kadar mütarekenin ya imza veya reddedilmesini istemesi üzerine heyet İstanbul'dan yeni bir talimat beklemeden mütarekeyi imzalamak zorunda kalmıştı (30 Ekim 1918=24 Muharrem 1337).

Tamamı 25 maddeden oluşan mütarekenin bazı maddeleri şöyledir:

1. Çanakkale ve İstanbul boğazları açılıp müttefiklerin işgaline terk edilecektir.
2. Türk donanması ve ordusu torpillerin temizlenmesine yardım edecektir.
3. Hudutların muhafazası ile iç güvenliği sağlayacak emniyet güçlerinin dışında kalan bütün asker terhis edilecektir.
4. Müttefikler, kendi emniyetlerini tehlikede gördükleri takdirde istedikleri stratejik merkezleri işgal edebileceklerdir. (7. madde)
5. Toros tünelleri müttefikler tarafından işgal edilecektir.
6. Hükümet muhaberesi hariç olmak üzere telsiz, telgraf ve kablolar müttefik memurlarının gözetiminde olacaktır.
7. Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaları en yakın İtilaf komutanına teslim olacaklardır.
8. Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitleri en yakın İtalyan garnizonuna teslim olacaklardır.
9. Beşinci maddede belirtildiği gibi terhis edilecek Osmanlı ordusunun silah, cephan ve malzemelerinden başka nakil vasıtaları da müttefik kuvvetlerin talimatına uygun şekilde kullanılacaktır.
10. Altı vilayetin (Ermeni nüfusun bulunduğu) herhangi birinde karışıklıklar çıkarsa İtilaf devletleri orayı işgal etme hakkına sahiptirler.

11. Türk esirlerinin esarette kalmalarına karşılık İtilaf devletleriyle Ermeni esirleri iade edilecektir.

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesi demek olan ve kelimenin tam anlamıyla devlet yere serildikten sonra böyle bir muahedeyi imzalamayıp da ne yapılabilirdi? İmzanın ertesi günü öğle vaktinden itibaren uygulamasına karar verilen bu feci mukavele, Osmanlı tarihinde imzalanmış mağlubiyet belgelerinin en ağırlarından biridir. Devletin yalnız istiklâli değil, haysiyeti bile kalmamıştı. Aslında buna bir mütareke demek de pek doğru değildir. Çünkü mütareke, iki tarafın askerî vaziyetlerini muhafaza etmek şartıyla ateş kesmesi demektir. Onun içindir ki, Mondros'ta imzalanan belge, bir mütarekenâme değil, bir teslimnâme olmuştur. Devletin geleceği bakımından en ağır maddeleri de galiplerin, stratejik önemi haiz yerleri istedikleri zaman işgal edebilme imtiyazına sahip oldukları 7. madde ile Doğu Anadolu'daki 6 vilayetin işgal edilme hakkının verildiği 24. maddedir. Genel anlamda mütarekenin şartlarına bakıldığı zaman bunun, Osmanlı Devleti'nin yok olmasını hedefleyen, Türkiye'yi Orta Anadolu'da denizlerden mahrum bir devletçik haline getirmeye çalışan Sevr adlı meş'um antlaşmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir.

Mondros Mütarekesi, bazı sivillerde ve askerlerde ülkenin geleceği bakımından büyük bir tedirginlik meydana getirmişti. Özellikle 7. ve 24. maddeler, İtilaf devletlerinin emperyalist emellerini tatmin etmede kullanacakları tehlikeli birer araç olarak görülmüştü. Nitekim mütarekenin imzalanmasından birkaç gün sonra İngiliz kuvvetlerinin 7. maddeye dayanarak Musul'u işgal etmesi, kuşkuvarın hiç de yersiz olmadığını göstermiştir. İtilaf devletleri, Kasım 1918'den itibaren 7 ve 24. maddeleri istismar ve ihlal ederek ülkenin birçok bölgesinde işgal hareketlerine giriştiler.¹⁰

Saltanatının daha dördüncü ayını bile doldurmadan zor duruma düşen VI. Mehmed, zaman kazanmaya çalışıyordu. Devletin, içinde

10. Mondros Mütarekesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 170 - 174; Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s. 168 - 173; Danişmend, **Kronoloji**, IV, 450 - 451; Göztepe, age. s. 25 - 26; Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi" **DİA**, XXX, 271 - 273.

bulunduğu durumdan kurtulabilmesinin ancak İngiltere ve Fransa'nın kazanılmasıyla mümkün olabileceğine inandığından İngiliz dostluğu ve Fransız yakınlığı politikasını benimsedi. İtilaf devletleri, ısrarla savaş suçlularının cezalandırılmalarını istiyorlardı. Pâdişah'a göre bu suçlar ne ölçüde İttihatçıların sırtına yüklenirse o ölçüde devlet, İtilaf devletlerinin gözünde temize çıkabilirdi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti bakımından, şartları daha hafif bir barış antlaşması yapılabilirdi. Bununla beraber Pâdişahın, İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinin gizlice yurt dışına kaçmalarına (2-3 Kasım gecesi) göz yumduğu belirtilmektedir.

İTTİHATÇILAR ÜLKEYİ TERK EDİYOR

İttihatçılar, devletin, Birinci Dünya Savaşı'na girmesine ve bu savaşın sonunda da neredeyse yok olma durumu ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuşlardı. Halk ve bunların aleyhindeki kesim, koskoca bir devletin parçalanmalarına sebep oldukları için bunları tenkit etmeye başladı. Aleyhteki bu tenkitlerin dozu gittikçe artıyordu. Şu da bir gerçek ki, yeryüzündeki son Türk devletinin çöküşünden doğrudan doğruya sorumlu olan Talat, Enver ve Cemal Paşalardır. Bunlar, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından üç gün sonra yani 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece, ülkemizi henüz terk etmemiş ve İstanbul limanında bulunan Alman gemileriyle ve Alman üniformalarıyla yurt dışına kaçtılar. Bunlardan üç gün önce de savaş esnasında askerî suiistimallere karışmış ve hatta bu suiistimallerle şöhret bulmuş olan Harbiye Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa kaçmıştı. Bundan başka İttihat ve Terakki komitesinin üyelerinden olan Doktor Nazım ile Doktor Bahattin Şakir de kaçmışlardı. Kaçanlardan birçoğu ülke topraklarını bir daha hiç görmeyeceklerdi. Lütü Simavi'nin hatıratında belirttiğine göre herkes, bilhassa Talat Paşa'nın kaçmasına hayret etmişti. Çünkü "İlim, irfan ve tecrübesinin eksikliğine, İttihat ve Terakki'ye intisabından başka bir meziyeti olmayan birtakım cühelâyı (cahilleri) kabinesine dahil etmek ve parti yaranının ihtikârına göz yummak gibi sayısız

hatalarına rağmen müşarun ileyh, halk nazarında cesur ve vatanperver olarak tanınıyordu. İtiraf-ı zünüb (hatalarını itiraf) ile hakkında verilecek karara inkiyad edeceği zan olunuyordu. Paşaların firarı dolayısıyla birçok dedikodu oldu.”¹¹

DÜŞMAN ASKERLERİ İSTANBUL'DA

Harp sorumlularının bir şekilde yurt dışına kaçmalarına fırsat verilmiş olması, efkâr-ı umumiyenin, Ahmet İzzet Paşa kabinesinin aleyhine dönmesine sebep olmuştu. İtilaf devletleri temsilcilerinin İstanbul'a gelmesi kararlaştırıldığı için kabinede hala İttihatçı nâzırların bulunması hoş karşılanmıyordu. Bu durumu hoş karşılamayanlardan biri de bizzat Pâdişah'tı. Bu yüzden Pâdişah, İzzet Paşa'ya haber gönderip İttihat ve Terakki ile bağları olan Adliye Nâzırı Hayri Efendi, Maliye Nâzırı Selanikli Cavid ve Dâhiliye Nâzırı Fethi Beylerin değiştirilmesini tavsiye etmişti. İzzet Paşa, bu ihtara karşı önce işi ağırdan almışsa da üst üste gelen “İrâde”ler karşısında 8 Kasım gününü istifa etmeyi tercih etmişti. İtilaf güçlerinin İstanbul'a geldiği ve ülke asayişinin tehlikeye girdiği bir dönemde bu istifa, gerçekten şayan-ı teessüf idi. Bu istifadan sonra Tevfik Paşa, 11 Kasım'da ikinci defa sadârete getirilerek kabineyi kurması emredildi.¹²

Sultan VI. Mehmed, yetmiş üç yaşındaki Tevfik Paşa'ya tarafsız kişilerden meydana gelecek bir hükümet kurdurdu. Yeni hükümetin kuruluşundan iki gün sonra (13 Kasım), 60 gemilik İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan filolarından oluşan İtilaf devletlerinin donanması büyük bir gövde gösterisiyle İstanbul limanına girdi. Karaya çıkan askerler önemli yerleri işgale başladılar. İstanbul'daki Rumlar, ellerinde Yunan bayraklarını sallayarak karşıladıkları Yunan askerleri lehinde sevinç gösterileri yapmaya başladılar.

11. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 176 - 177; Ayrıca bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 451 - 453.

12. Geniş bilgi için bk. Lütfi Simavi, **Gördüklerim**, II, 179 - 182; Türkgeldi, **Görüp İştittiklerim**, s. 173 - 178.

Tevfik Paşa hükümetinin meclisten güven oyu almasından sonra basına bir demeç veren Pâdişah, savaş sırasında yaşananların sorumluluğunun halka değil, İttihat ve Terakki yönetimine ait olduğunu söyledi. Hükümetten de İttihatçıları yargılamak üzere olağan üstü bir mahkeme kurmasını istedi. Hükümet de “*Divan-ı Harb-i Örfî*”nin kurulmasına karar verdi. Fakat “*Meclis-i Mebûsân*” anayasaya göre olağan üstü mahkeme kurma yetkisinin kendisinde olduğunda ısrar ederek böyle bir mahkemenin kurulmasına karşı çıktı. Böyle karışık ve siyasî buhranların devam ettiği dönemlerde parlamenter sistemle işlerin düzelemeyeceğine inanan Pâdişah, anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak 21 Aralık 1918’de Meclis-i Mebûsân’ı feshetti. Konu ile ilgili irade şöyledir: “Esbâb-ı zarure-i siyasiyeden nâşi, Meclis-i Mebûsân’ın feshi iktiza etmesine ve “*Kanun-ı Esasî*”mizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince lede’l-iktiza hey’et-i mebûsânın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binaen meclis-i mezkûrun bu günden itibaren ber muceb-i kanun feshini irâde eyledim.”¹³

Pâdişah, anayasaya göre dört ay içinde yenilenmesi gereken seçimleri de ülkenin işgal altında olduğu gerekçesiyle barıştan sonraya erteledi. Onun, mutlakıyete yönelmesinde dış gelişmelerin de etkisi büyüktü. Müttefiklerinden Bulgaristan Kralı oğlu lehine tahtı terk etmişti. Alman İmparatoru tahtından feragat etmiş ve Cumhuriyet kurulmuştu. Avusturya-Macaristan İmparatoru da tahttan çekildiği için Avusturya ve Macaristan diye iki ayrı cumhuriyet ortaya çıkmıştı. Pâdişahın korkusu, İstanbul’un elden çıkması, hilâfet ve saltanatın kaldırılması idi. Resmî olmayan temaslarla İngilizlerin dostluğunu ve desteğini sağlamak istedi. İngilizlerin, İttihatçıları konusundaki baskılarına karşı kendisinin de İttihatçılardan çok çektiğini İttihat ve Terakki’ye karşı elinden geleni yapacağını, İngilizlerin istediği kişileri tutuklatıp yargılamaya hazır olduğunu, an-

13. Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, II, 202; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 184.

cak bir ihtilal sonucu tahtından, hatta hayatından olmaktan korktuğunu, bütün müttefiklerle dost olmayı arzu ettiğini ve İngiltere'den yardım istediğini bildiriyordu.¹⁴ İcraat ve hayat hikâyesinden anlaşıldığına göre Pâdişahın, burada hayatından korktuğunu söylemesi, kendisinin gerçek hayatı ile ilgili değildir. Onun esas korktuğu hayat, ülkenin ölüm kalım savaşı demek olan hayatı idi.

Bir süre sonra Rumeli'deki düşman ordularının başkomutanı Fransız General Franchet d'Esperey, parlak bir zafer alayı ile İstanbul'a girdi. Beyaz bir ata binmiş olan general, eski Roma usûlüne uyarak atının dizginlerini iki askere tutturmuştu. Caddelerde onun lehine gösteri yapan Rum, Ermeni ve Yahudi gibi azınlık mensuplarının naraları arasında dolaşarak Fransız elçiliğine giden d'Esperey, İstanbul fâtihisi rolüne heveslenmişti. Pâdişah ve hükûmetinin oyalama taktiğinden yakınan d'Esperey, bir tabur askerle saraya gidip istediklerini yaptırmakla tehditlere başladı. Sadrazamı ziyaret etmeden elçilik tercümanını gönderip kendisi ile sefarethânede görüşmek istediğini bildirerek onu elçiliğe çağırdı. Türkiye'yi savaşa sokanlar hakkında sert uygulamalara girilmediği takdirde Osmanlı Devleti'ne dair verilecek kararın ağır olacağını söyledi. Hükûmet ise İngilizlerin teslimini istedikleri yirmi üç kişiyi veremeyeceğini bildirdi. Fransızlar, tutuklanmalarını istedikleri otuz altı kişilik bir listeyi hükûmete verdiler. İtilaf devletleriyle anlaşabilecek bir hükûmet kurmak isteyen Pâdişah, Bâbıâli'ye gönderdiği tezkerede hükûmetin üç buçuk aydır bir şey yapamamasından şikâyet etti. Pâdişahın sert üslubu karşısında Tevfik Paşa istifa etti. Yerine Damat Ferit Paşa sadârete getirildi (4 Mart 1919).¹⁵

14. Bilgi ve kaynaklar için bk. Cevdet Küçük, "Mehmed VI" *DİA*, XXVIII, 423.

15. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 202 – 211; Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, II, 218 – 220; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 455 – 456.

VATAN TOPRAKLARI İŞGALE UĞRUYOR

Yeni hükümet, eski sadrazamlardan Said Halim Paşa dahil İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerini tutuklamaya başladı. Bu esnada meydanı boş bulan Ermeni Patrikhânesi, ve komitacıları, diledikleri kimselerin yok edilmesi için gayret sarf ediyorlardı. Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey, sırf İtilaf devletlerine hoş görünmek için Ermeni soykırımı ile suçlanarak yargılandı. İdam cezasına çarptırılan Kemal Bey, 8 Nisan 1919 (7 Receb 1337) günü Beyazıt Meydanı'nda idam edildi. Halkın "*Millî Şehid*" unvanını verdiği Kemal Bey'in naşının üniversite öğrencilerinin elleri üzerinde bayrağa sarılı olarak taşınması, İtilaf devletlerinin sertleşmesine sebep oldu. Nitekim bu yüzden Bâbüâlî'nin, Paris Konferansı'na temsilci gönderme isteği reddedildi. Bundan sonra İtilaf devletleri, hükümetin her işine müdahale eder oldular. Öte yandan Pâdişah, biri 16 Nisan'da Şehzâde Abdurrahim Efendi başkanlığında Anadolu'ya, diğeri de 29 Nisan'da Şehzâde Cemaleddin Efendi başkanlığında Rumeli (Edirne)'ye olmak üzere nasihat heyetleri göndermek suretiyle halkı sakinleştirmeye çalışıyordu. Fakat özellikle Hıristiyan vatandaşlarımız Patriklerinden aldıkları talimat üzerine nasihat ve halkı sakinleştirme toplantılarına katılmadılar. Bu da istenilen durumun hâsıl olmasına engel oldu.¹⁶

1919 İlkbaharında anavatan toprakları yavaş yavaş ve ardı ardına işgale uğramaya başladı. Kars Ermenilerin, Ardahan Gürcülerin, eline geçti. İtalyanlar Antalya ve Kuşadası'nı, Yunanlılar da Fethiye'yi işgal ettiler. 15 Mayıs'ta limana giren Yunan gemileri, karaya asker çıkararak İzmir'i işgale başladılar. Bu çıkarma saat sekizde Patris Vapuru ile olmuştu. Bu vapur ilk asker yükünü Kordon'a boşalttı. Bundan sonra başka gemiler ve kabileler birbirlerini takip etmeye başladı. Artık İzmir'in Kordon kıyıları bir tek kelime ile konuşuyor ve "zito" (yaşa) diye çın çın ötüyordu. Varlıklarını, Osman-

16. Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, II, 232; Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 226 - 228; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 457 - 458; Göztepe, age. s. 144.

lı'nın geniş hoşgörüsüne borçlu olan ve bu devletin idaresinde oldukları için Latin-Katolik taarruzundan kurtulmuş bulunan Yunanlılar, başında fes gördükleri veya "Zito Venizelos" demeyen masum ve silahsız insanları öldürmeye başladılar. Kaptanlar, bu kanlı faciayı, gemilerinin güvertelerinden görecektir İngiliz ve Amerikan bahriyelilerinden bazıları denize atılıp insanlık namına Türklerin imdadına yetişebilirler endişesiyle gemilerin şehre bakan taraflarına perde vazifesini görecektir tenteler çekmişlerdi. Böylece gemilerdeki askerlerin karadaki zulüm ve katliamı görmelerine mani oluyorlardı. On yedinci Kolordu Askerlik Dairesi Reisi Albay Süleyman Fethi Bey'in, Türk ordusu tarihine şeref veren şanlı şehâdeti, tam bu sıradadır. Yunan vahşileri bu Türk askerine "Zito Venizelos" diye bağırmasını teklif edince, Süleyman Fethi Bey: "Ben Türk askeriyim öyle şey söyleyemem" dediği için Ortaçağ barbarlarına rahmet okutacak bir vahşetle şehid edilmişti. O sırada 30 kadar Türk subayı daha şehid edildikten başka halktan da bazı ihtiyarlar denize atılmışlardı. Bu esnada dükkânlar da yağmalanmaya başlanmıştı. "İlk kurşun" da bu esnada atılmıştı. İşgal faciası, sadece İzmir'le bitmemişti. Bundan sonra Batı Anadolu'da bir taraftan İtalyanlar, bir taraftan da Yunanlılar, bölgenin bütün şehir ve kasabalarını işgale başladılar. Mondros Mütarekesi'nden itibaren ordu dağılmış, İstanbul işgal edilmiş, Pâdişah ile hükümet esir vaziyetine düşmüşlerdi. Bundan dolayı bir "devlet mukavemeti"ne imkân kalmamıştı.

İzmir'in işgali üzerine Damat Ferit Paşa hükümeti istifa etmişti. Ancak o kadar vahim ve sıkıntılı bir günde sadâretten istifa eden bu şahsa yeniden hükümeti kurma görevi verildi (19 Mayıs). Milli galeyânı teskin etmek için partilere ve saraya bağlı olmayan ve milliyetçi tanınan on kişi kabineye sandalyesiz nâzır olarak alındı. Hükümet, tutuklu bulunan 23 kişiyi serbest bıraktı. Daha önce İttihatçıların tutuklanmaları durdurularak yargılanmaları ertelenmişti. Pâdişahın, sarayda topladığı Saltanat Şûrası'nda (26 Mayıs) konuşanların tamamı, tam bağımsızlığı ve âcilen bir millet şûrası kurularak milletin mukadderatının bu olağan üstü şûraya havale edilmesini savundu. Bu gelişmelerden rahatsız olan İtilaf devletleri, Bekir Ağa

Bölüğü'ndeki altmış yedi tutukluyu Malta'ya sürdüler (27 Mayıs). Müttefiklerin, hükümeti Paris Konferansı'na davet etmesi üzerine İttihatçıların yargılanmasına ve tutuklanmalarına yeniden başlandı. Konferansa katılacak kişileri bizzat belirleyen Pâdişah, Damat Ferit Paşa'ya pek güvenemediği için Tevfik Paşa'yı da heyete dahil etti.¹⁷

MUSTAFA KEMAL ANADOLU YOLUNDA

İstanbul'da bulunan genç komutanlar, burada hiçbir iş yapılamayacağını, İtilaf devletleri donanmasının gölgesi altında yaşamının mümkün olmadığını görerek birer birer Anadolu'ya gitmek için tayinlerinin çıkarılmasını istiyorlardı. Damat Ferit Paşa hükümetinin itimadını kazanmış olan Mustafa Kemal Paşa da böyle bir istek içinde idi. Bu sıralarda Karadeniz bölgesinde ve özellikle Samsun, Vezirköprü, Merzifon gibi yerlerde Pontus Rum çetelerinin Müslüman halka olan saldırıları artmıştı. Bu saldırıları yapan Rumlar, Müslümanların kendilerine saldırdığı propagandası yapıyorlardı. İngilizler, bu bölgelerde tedbirler alınmasını istiyorlardı. Buna benzer sebeplerden dolayı İtilaf devletleri, ülkede asayişin sağlanması için subayların Anadolu'daki birliklerin başına tayin edilmelerine izin verdiler. Halbuki bundan önce Sultan Vahidüddin, Mustafa Kemal Paşa'yı davet ederek kendisiyle görüşmüş ve ordu müfettişliği sıfatıyla Anadolu'ya gönderebileceğini söylemişti. Bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa, Dokuzuncu Ordu müfettişliğine tayin edildi (30 Nisan 1919). Görevi, İngilizlerin şikâyet ettikleri asayişin sağlamaktır. Ancak kendisine verilen talimatnâmeye göre o, mülki ve idari personele de emir verme yetkisine sahipti. Ayrıca yetkileri sadece Dokuzuncu Ordu bölgesiyle sınırlı olmayıp neredeyse bütün Anadolu'yu kapsıyordu. Yola çıkmadan nâzırlarla vedalaşan Mustafa Kemal, Yıldız Sarayı'na gidip Pâdişah tarafından kabul edildi.

17. Daha geniş bilgi için bk. Lütfi simavi, *Gördüklerim*, II, 234 – 238; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 227 – 232; Danişmend, *Kronoloji*, VI, 459 – 461; Göztepe, age. s. 153 – 158; Küçük, "Mehmed VI", *DİA*. XXVIII, 423.

Burada Pâdişah, hiçbir girişe lüzum görmeden ona: “Paşa! Paşa! şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. (yanındaki kitabı işaret ederek) Bunların tamamı artık bu kitaba girip tarihe geçmiştir, bunları unutun. Asıl şimdi yapacağın hizmet, hepsinden mühim olabilir. Paşa! Paşa! devleti kurtarabilirsin” demişti. Pâdişah, Mustafa Kemal Paşa’dan ülkenin kurtarılmasını istiyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa da: “Merak buyurmayınız efendimiz, nokta-i nazar-ı şâhânenizi anladım” demişti.¹⁸ Bu görüşme, Pâdişah ve sadrazamın Mustafa Kemal Paşa’ya ne kadar güvendiklerini göstermektedir. 16 Mayıs 1919 günü Galata rıhtımına gelen Mustafa Kemal Paşa, 17 kişilik maiyeti ile Bandırma vapuruna binip 19 Mayıs 1919’da Samsuna ayak basmıştı.

Yunan işgaline karşı “Müdafaa-i Hukuk” cemiyetlerinin başlattığı silahlı direniş, giderek yayılıyordu. Bunun yanında bir de sivil hareket ortaya çıktı. Bu hareket, başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerindeki mitinglerle kendini göstermeye başladı. Zira İzmir’in işgali, bütün milleti üzmüştü. Hele Yunanlılar ile yerli Rumların İzmir ve çevresinde yaptıkları taşkınlıklar, zulümler, cinayet ve azgınlıklar, Müslüman Türk milletinin heyecan ve nefretini artırmıştı. İşgalden sonra ülkenin hemen her tarafında protestolar yapıldığı gibi, bildiriler yayınlanmış ve mitingler tertiplenmişti.¹⁹ İngilizler, millî akımların gerisinde İttihatçı ideolojinin olduğunu iddia ediyor, Pâdişaha ve hükümete baskı yaparak Mustafa Kemal’in geri getirilmesini istiyorlardı.

Siyasî eğilimlerini dışa vurma konusunda son derece ihtiyatlı davranan Pâdişah, Mustafa Kemal Paşa’yı geri getirme çabalarına ilgisiz kaldı. Hükümet, bir genelgeyle Mustafa Kemal’in azlını ilan ettiği (23 Haziran 1919) halde Pâdişah sessiz kalmayı tercih etmişti. III. Ordu müfettişi imzasıyla Pâdişah’a çektiği telgrafiyle Mustafa Kemal, hükümetin tutumundan şikâyet etmiş, zorlanırsa görevin-

18. Daha geniş bilgi için bk.G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, trc. C. Köprülü, Ankara 1991, s. 96 – 97, 107 – 112; Ünlü, *İslâm Tarihi*, III, 350.

19. Mitinglerle ilgili geniş bilgi için bk. Ünlü, *age*, III, 351 – 353.

den istifa edip milletin sinesinde kalarak mücadeleye devam edeceğini bildirmişti. Pâdişah da verdiği cevapta, İngilizlerin hükümete baskı yaparak kendisine haysiyet kırıcı muamelede bulunmalarından çekindiğinden istifa edip İstanbul'a gelmesini doğru bulmaktaydı. Bununla birlikte azlini de doğru bulmayan Pâdişah, harbiyeden iki ay izin alarak durum açıklık kazanıncaya kadar istediği bir yerde dinlenmesini tavsiye etmekteydi.

İngiliz istihbaratı, Anadolu'da gelişen millî direnişin arkasında Pâdişah ile hükümetin olduğunu kabul ediyordu. Samsun'da İngilizlerle Refet Bey arasında bir gerginlik yaşanmıştı. Bunun üzerine İngilizler sert bir nota vererek Mustafa Kemal'in tutuklanıp İstanbul'a getirilmesini ve Refet Bey'in de azlini istediler. Pâdişah, Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekti. Telgrafta İngilizlerin, Paşa'nın İstanbul'a gelmesini istediklerini, kendisine haysiyet kırıcı bir muamelede bulunmayacaklarına dair garanti verdiklerini belirtti. Bu telgrafın cevabını beklemeden gönderdiği ikinci telgrafta ise Paşa'nın III. Ordu Müfettişliği görevinden azledildiğini ve İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa da Pâdişahı ve hükümeti daha fazla sıkıntıya sokmamak için askerlik mesleğinden istifa ettiğini, sivil olarak millet ve Pâdişah için çalışmaya devam edeceğini beyan etti.²⁰

SULTAN VAHİDÜDDİN VE ANADOLU HAREKÂTI

Daha önce de belirtildiği gibi İstanbul, İzmir ve çevresinin işgal edilmesi, ülkede büyük bir infiale sebep olmuştu. Pâdişahın bilgisi dahilinde Anadolu'ya geçmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa da İngiliz baskısına karşı hem Pâdişahı, hem de hükümeti rahatlamak için askerî görevlerinden istifa etmişti. Bu arada İngilizler ile Fransızlar, Anadolu'da başlayan millî kıyâmı önleyip baltalamak için başta propaganda olmak üzere yoğun faaliyetlere giriştiler. Bu cümleden olarak İstanbul hükümetini tazyik etmeye başladılar. Bir süre son-

20. Küçük, "Mehmed VI", **DİA**: XXVIII, 424.

ra yine İngilizlerin tazyiki ve bazı mebusların tevkifi üzerine 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebûsân feshedildi. Meclisin feshi üzerine muhtelif şekil ve vâsıtalara Anadolu'ya geçen mebuslar, Ankara'da toplandılar. Bunun üzerine "Hey'et-i Temsiliye"nin öncülüğünde 23 Nisan 1920'de Ankara'da "Büyük Millet Meclisi" açıldı. Bu meclis, milletin yegâne temsilcisinin sadece kendisi olduğunu bütün dünyaya ilan etti. İstanbul'dan kaçıp Ankara'ya gelen Fevzi Paşa (Çakmak) mecliste yaptığı konuşmada hilâfet ve saltanat makamının büsbütün tehlikeye düşmemesi için İstanbul'da işgalcilerin suyundan gidildiğini anlattı. Pâdişahın, elli yıllık kötülüklerin kendisi ve hükümeti üzerine yıkıldığını görmekten üzüldüğünü, enkazın altında ezildiğini, "Aman Anadolu ile irtibatı sağlayın" dediğini ifade etti. Paşa'nın konuşmasından sonra Pâdişaha bir bağlılık telgrafi çekildi. Meclis, Anadolu'daki hareketin esir Pâdişahı kurtarmak için yapıldığını açıkladı.²¹ Meclisin açılışı sebebiyle Mustafa Kemal'in, Hey'et-i Temsiliye nâmına bütün vali, komutan ve belediyelere çektiği telgrafta bu husus açıkça belirtilmekte ve " ...Cuma Namazının edasından sonra da ikmal-ı hatim edilerek makam-ı mualla-yı hilâfet ve saltanatın ve bi'l-cümle aksam-ı vatanın halâs-ı maksadıyla vuku bulan mesai-i millîyenin ehemmiyet ve kudsiyeti ve her ferd-i milletin kendi vekillerinden mürekkep olan bu Büyük Millet Meclisi'nin tevdi eyleyeceği vazife-i vataniyeyi ifaya mecburiyeti hakkında mev'izeler irad olunacaktır. Ba'dehû halife ve pâdişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halâsı, selâmeti ve istiklali için dua edilecektir" denilmekte idi.

Büyük Millet Meclisi açılmakla birlikte Anadolu'da henüz yeterince düzenli bir ordu mevcut değildir. Bunun içindir ki, yurdun işgale uğrayan yerlerinde halk, direnişe geçerek ilk kurşunları sıkmaya başlamıştı. Böylece düşmanın beklediği ve tasavvur bile edemediği milli kuvvetler (Kuvâ-yı Millîye) kurulmuş oluyordu. İzmir'de Yunanlılara karşı sikılan ilk kurşundan sonra her tarafta bir hareket başlamıştı. Yurdun güneyinde Adana, Antep, Maraş ve Urfa

21. Geniş bilgi için bk. Küçük, "Mehmed VI", *DİA*. XXVIII, 424 – 426

Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Fransızlar bölgedeki Ermenileri de silahlandırarak 10 bin kişilik bir Ermeni kuvvetini kendi ordularına katmışlardı. Ermenilerin, Fransızlardan aldıkları güçle asırlarca birlikte yaşadıkları Müslüman Türk köylerine saldırarak zulüm ve işkencelerde bulunmaları, bağışlanacak bir şey değildi. Fransızların işgaline karşı Maraş, Urfa ve Antep halkı şehirlerini işgalci Fransızlardan kurtarmaya karar verip savaşımaya başladılar. Bu üç şehrimizin halkı, verdiği mücadelenin sonunda başarılı oldu. Onun içindir ki günümüzde bu şehirler Gaziantep, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa diye haklı olarak unvan aldılar.

Sultan Vahidüddin'in şiddetle muhalefet edip istemediği Sevr Antlaşması, 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştı. Bu meş'um muaheadeyi imzalayan Osmanlı murahhasları Hâdi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşat Halis beylerdir. Pâdişah tarafından tasdik edilmeyen bu muahide sadece Yunanistan tarafından imzalanmıştı.

Ülkeyi, Birinci Dünya Savaşı'na sokanlar, daha sonra birer birer yurt dışına kaçtılar. Nihayet Damat Ferit Paşa da 22 Eylül 1922'de ülkeden kaçarak Fransa'nın Nice şehrine gider. Buna rağmen hâlâ İstanbul'da bulunan Pâdişah, Anadolu'da meydana gelen olayları büyük bir dikkat ve ümitle takip etmektedir. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtarıldığını ve Yunan sürülerinin denize döküldüğünü öğrenen Osmanlı Pâdişahı, öylesine büyük bir sevinç duyar ki hemen Ayasofya Câmii'nde bir mevlid tertip edilmesini emreder. Oysa bugünlerde Ankara hükümetinin artık kendi aleyhine faaliyete geçmiş olduğunu da bilmektedir. Gerçekten, Sultan Vahidüddin'in, Anadolu'daki Milli Mücadele hareketleriyle olan ilişkisi çok yakın bir geçmişe sahip olmakla birlikte hâlâ tam anlamıyla aydınlatılabilmemiş değildir. Bu konuda çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bununla beraber ilk bakışta zafere kadar İstanbul ve Anadolu iki düşman pozunda karşı karşıya gelmiş görünmektedirler. Hatta İstanbul hükümeti "*Kuva-yı İnzibâtiye*" adı altında ordular hazırlatarak Bursa üzerinden Anadolu'ya sevk etme faaliyetindedir ki, bu, sözde te'dib kuvvetleri, silahları, cephâneleri ve bütün ağırlıkları ile beraber milli kuvvetlere iltihak edeceklerdir. Diğer taraftan da İstanbul Hükû-

meti, bu danışıklı dövüşten haberi olmayan İstanbul halkının büyük heyecanını düşmana karşı bir koz olarak kullanacaktır. Filhakika o dönemlerde babası emekli bir asker olan ve Maçka Silahhânesini nasıl boşaltıp büyük tehlikeleri göze alarak nasıl Anadolu'ya gönderdiklerini kendisine anlatan aşağıdaki satırların yazarı babasının anlattıklarına dayanarak şunları söylemektedir: "İşte bu pazarlık gereğince, Kuva-yı Milliye'ye silah çeker görünen İstanbul, hakikatte tam bir iman, heyecan ve el birliği ile mühimmat ve silah depolarını boşaltıp, karadan denizden Anadolu'ya sevk etmenin hummalı faaliyeti içinde, her türlü tehlikeyi göze alarak canını dışına takmış bulunuyordu.

"İstanbul'un milli ruhu, düşman süngüsü altında dahi vakarlı, kararlı, gün görmüş ve cefalara göğüs germiş bir olgunlukla muhtesem ve muazzam mitingler yapıyordu. Yüzbinlerce kişinin toplandığı meydanlarda son haddini bulan heyecan ve ıstıraba rağmen, taşkınlıklar, yolsuzluklar olmuyor, minarelerden dalga dalga yayılan Salâlar, Dualar ve Tekbirler göz yaşlarıyla dinleniyor, yekpâre bir heyecan ve asâletle, işgalin çilelerine dayanan halk, işgali protesto ediyor ve canıyla malıyla da Anadolu'yu destekliyordu.²²

SALTANATIN KALDIRILMASI

Mudanya Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gelen Refet Paşa (19 Ekim 1922), yakında toplanacak Konferansa İstanbul hükümetinin katılmamasını ve pâdişahın bir bildiriyle Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını ilan etmesini istedi. Hükümet, Pâdişaha haber vermeden bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Refet Paşa, bizzat Pâdişahla görüşerek Ankara hükümetinin bir gerçek olduğunu, düşmana karşı savaşıp vatani kurtardığını ve ülkenin tek meşru gücü olduğunu ispatladığını söyledi.

Pâdişahın, Ankara hükümetini tanımaması ve İstanbul hükümetinin Lozan Konferansı'na katılma kararı alması üzerine Büyük Mil-

22. Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1976, III, 191-192.

let Meclisi 1 Kasım 1922 (11 Rebiülevvel 1341) Çarşamba günü çıkardığı 307 sayılı ve iki maddelik bir kanunla saltanatı kaldırdı. Buna göre İstanbul hükümeti, İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920'den itibaren tarihe intikal etmiş sayıldı. Hilafet makamının Türkiye Devleti'ne dayandığı, halifelüğün Osmanlı hânedanına ait olduğu ve Halifenin, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Osmanlı şehzâdelerinden "ilmen ve ahlâken erşed ve aslâh olan" birine verileceği ilan edildi. Bu kanuna göre Halife, Meclis tarafından tayin edilmiş oluyordu.

Sultan Vahidüddin, saltanatsız hilafetin olamayacağını ileri sürerek karara tepki gösterdi. Meclisin kararını tebliğ eden Refet Paşa'ya icra yetkisi olmayan böyle bir hilâfetin varlığı kabul edilse bile kendisinin bunu kabul edemeyeceğini söyledi. Saltanatın 1 Kasım 1922'de kaldırılması üzerine Osmanlı Devleti'nin 623 sene süren saltanat hayatına son verilmiş oluyordu. 2 Şubat 1861'de Cumartesi günü dünyaya gelmiş olan son Osmanlı Pâdişahı VI. Mehmed Vahidüddin, 58 yaşının içinde bulunduğu sırada saltanat tahtına oturmuştu. 4 Temmuz 1918 (25 Ramazan 1336) Perşembe günü tahta çıkmış olduğuna göre saltanat müddeti, 4 sene üç ay 28 gün tutmaktadır.

GURBET VE VEFAT

Türkiye Büyük Millet Meclisi bir taraftan saltanatı kaldırırken, öbür taraftan da hilâfeti yeni şartlara bağlamıştı. Bu dönemde gazeteler Pâdişahın ihanetine dair haberler yayınlamaya başladılar. Meydanlarda Pâdişah tel'in edilirken tahtından feragat ettiği ve hatta kaçtığı dahi söyleniyordu. Dönemin ruh hali ve düşüncesini ortaya koyması bakımından Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü'nün 30 Ekim 1922'de meclise verdiği takdir dikkat çekicidir. O, takririnde şöyle diyordu: "Şeytandan, Lloyd George'den daha şeni alçak (olan) ... Vahdeddin'in besmele ile taşınmasını teklif ederim" diyordu. Meclise sunulan bu teklif üzerine Pâdişah hakkında kanunî muamele yapılması kabul edilmişti (Zabıt Ceridesi XXIV, 291, 294).

Pâdişaha karşı böyle bir öfkenin yaygınlık kazandığı bir sırada Ali Kemal'in, İstanbul'dan alınıp yargılanmak üzere Ankara'ya götürülürken İzmit'te linç ettirilmesi, İstanbul'da bomba tesiri yaptı. Bunun üzerine Anadolu harekâtına karşı sarayın yanında yer alanlar büyük telaşa kapıldılar. Hayatlarından endişe etmeye başlayan bu insanlardan vize alabilenler kaçıyor, alamayanlar da İngiliz askerlerine sığınıyorlardı. Kaçacak parayı tedarik etmek için saraya gelenlerden bunalan Pâdişah, Harem'den dışarı çıkmıyordu. Saltanatın ilgasından sonra ilk defa Cuma Selamlığı'na çıkan (10 Kasım 1922) Pâdişahın adı hutbede zikredilmedi. VI. Mehmed bu merasimde yalnız bırakılmasından ve basında aleyhine çıkan yazılardan artık hayatının da tehlikede olduğunu kabul ederek memleketten uzaklaşmaya karar verdi.

Pâdişah'ın, 17 Kasım 1922 Cuma sabahı Malaya adlı bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan çıkarılması kararlaştırıldı. VI. Mehmed Vahidüddin, o geceyi Cihannüma Köşkü'nde geçirdi. Şahsî eşyası dışında değerli eşya ve mücevherat almamaya özen gösterdi. Bazı evrakla birlikte bir gün önce saray hazinesine iade ettiği çok kıymetli mücevher çekmecesinin makbuzunu yanına aldı. Zeki Bey'in, hilâfete ait "*Mukaddes Emânetler*"in birlikte götürülmesi teklifini, bunların Türk milletine ecdadının armağanı olduğunu söyleyerek reddetti. Hatta o, baba yadigârı murassâ saatine kadar nesi var, nesi yoksa hazineye teslim edip makbuzunu cebine koyduktan sonra parasız deniecek kadar küçük bir cep harçlığı ile memleketini terk etmiş bir talihsizdir.

Ayverdi, hanedan mensuplarından biri ile bu konuda yaptığı görüşmeyi naklederek şöyle demektedir: "Sultan Vahidüddin'in kız kardeşi Mediha Sultan'ın torunu ve kendisinin de yeğeni Rûkneddin Sami bey'le Londra'da mülaki olduğum bir sırada aramızda bu mesele de konuşulmuştu. Geleceğe tarafsızca ışık tutmanın bir vatan borcu olması bakımından Pâdişahın bir yakîninden dinlediklerimi de belirtmek zarureti duymuş bulunuyorum. Rûkneddin Sami Bey, Pâdişahın, memleketi kendi arzusu ile terk etmek çaresizliğinde kaldığını; son derece vatansever ve hamiyetli bir kimse olmasına rağmen, gerek fikirlerine itimad etmek gafletinde bulun-

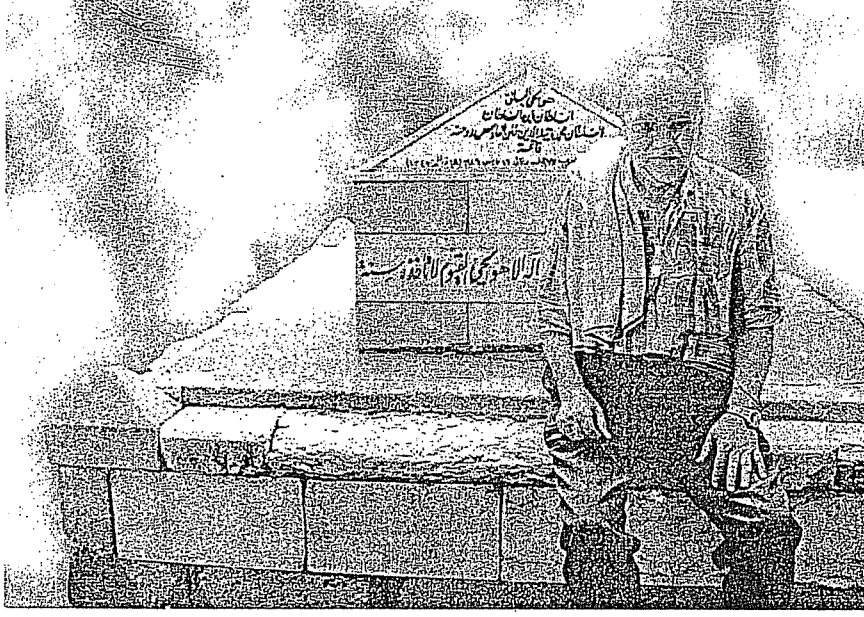
duğu Ferid Paşa'nın hatalı kışkırtmalarının, gerek gösterdiği bütün iyi niyetlerine, Anadolu'dan sert ve menfi bir karşılık gelmiş olmasının, hatta Millî Mücadele'ye iştirak için gönderdiği şehzâdelerin geri çevrilmiş bulunması gibi sebeplerin onu, bu hazin karara sevketmiş olduğunu söylemiştir."²³

Sarayın değerli eşyasına dokunmayan Sultan Vahidüddin'in bundan sonraki hayatı son derece acılı ve hüzünlü geçmiştir. Malaya adlı zırhlı ile önce Malta'ya gelen ve bir süre burada ikamet eden Pâdişah, oradan Mekke'ye gitmişti. Oradan da Taife geçen VI. Mehmed, hastalığı yüzünden İtalya'ya geçip San Remo'ya yerleşmişti. İstanbul'dan ayrılışından tam 3 sene 5 ay 28 gün sonra San Remo'da 16 Mayıs 1926 (4 Zilkade 1344) gecesi kalp sektesinden vefat etti.

Mehmed Vahidüddin, 20 bin İngiliz lirası ile İstanbul'dan çıkmıştı. Gurbette büyük bir para sıkıntısı çektiğinden elinde nesi var nesi yoksa satıyordu. En son pâdişahlık nişanını da satışa çıkarmış, madalyanın sahte olup para etmediğini öğrenince, daha tahta çıktığı günlerde kendisine bu oyunu oynayanları hatırlayarak üzülmüştü. Öldüğünü duyan alacaklılar, kapıya dayandılar. San Remo esnafına 60 bin liralık borcu vardı. Haciz memurları, Villa Mamolya'da buldukları bütün eşya ile birlikte eski Pâdişahın cenazesini de bir odaya kilitleyerek kapıyı mühürlediler. İtalyanlar, borçların tamamı ödeninceye kadar cenazenin defnine izin vermediler. Alacaklılara verilecek para ancak bir ayda temin edilebildi. Borcu ödendikten sonra cenazenin defnedileceği bir Müslüman toprağı arandı. Şam'da Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılan Selimiye Câmii'nin haziresine gömülmesine karar verildi. Uzun bir yolculuktan sonra cenaze 3 Temmuz 1926 günü buraya defnedildi.²⁴

23. Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, III, 195 - 196.

24. Bütün bu bilgiler için bk. Danişmend, **Kronoloji**, IV, 461 - 469; Küçük, "Mehmed VI", **DİA**, XXVIII, 426 - 429; Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, İstanbul 1976, III, 194 - 196; Ahmed Akgündüz - Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s. 299 - 302; Ünlü, **İslâm Tarihi**, III, 430 - 434

Prof. Dr. Ziya Kazıcı, Sultan Vahidüddin Han'ın kabrinde,

Mayıs 2007

Şam/ Suriye

BİBLİYOGRAFYA

A. Kaynaklar

- Abdurrahman Şeref, **Tarih Müsahabeleri**, İstanbul 1339
- , "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı, Katl mi?" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1340), XIV. sene, nr. 6/83.
- , "Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni: Suret-i Hal'i" **Tarihî Vesikalar Sultan Abdülhamid Sâni'ye Dair**, İstanbul 1918.
- , "Topkapı Saray-ı Hümayûnu" **Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, I.
- Ahmed Cevad, **Tarih-i Askeri-i Osmanî**, İstanbul 1297.
- Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'ruzât**, nşr. Yûsuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- , **Tezâkir**, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1986.
- Ahmed Lütfî, **Tarih**, İstanbul 1302, VI.
- Ahmed Lütfî Efendi, **Tarih**, nşr. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, X, XI.
- Ahmed Râsim, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1330.
- Ahmed Refik, "1284 Bulgar İhtilali" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, (1341), IX.
- , "Sultan Abdülhamid-i Sâni'nin Na'sı Önünde" **Tarihî Vesikalar Sultan Abdülhamid Sâni'ye Dair**, İstanbul 1918.
- , "Sultan Abdülmecid Han'ın Sarayında (Dr. Şipitser'in Hatıratı)", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası** (1331), 5. sene VI.
- Ahmed Saib, **Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis**, (tarihsiz, Kahire Hindiye Matbaası, ikinci baskı).
- Ali Fuad, **1293 - 1294 Osmanlı Rus Seferi**, İstanbul 1326.
- Balikhâne Nazırı Ali Rıza Bey, **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, nşr. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001.
- BOA., Ali Emiri, **Fâtih**, nr. 22.
- , Y. A. Nr. 703.
- Engelhardt, Ed., **Türkiye ve Tanzimat**, trc. Ali Reşad, İstanbul 1328.
- Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, **Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî**, İstanbul 1328.

- Hayrettin Bey, **Kırım Harbi**, (Tercüman 1001 Temel Eser), nşr. Şemsettin Kutlu.
- İncicyan, P. G., **XVIII. Asırda İstanbul**, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976.
- Jorga, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, trc. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.
- Kâmil Paşa, **Hatırât-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa**, İstanbul 1329.
- Liman Von Sanders, **Türkiye'de 5 Yıl**, trc. M. Şevki Yazman, İstanbul 1968.
- Lütfi Simavi, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul 1340.
- M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, İstanbul 1313.
- Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, İstanbul 1326.
- Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İstanbul 1338.
- Mahmud Muhtar Paşa, **Maziye Bir Nazar**, İstanbul 1341.
- , **Mir'at-ı Şuûnât**, sadeleştirme, Hayati Develi, İstanbul 1990.
- Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, İstanbul 1328.
- Mehmed, Şerif "Sultan Selim Han-ı Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında" **TOEM**. Sene 8, sayı 43.
- Moltke, H. Von, **Türkiye Mektupları**, trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuât**, İstanbul 1294, III.
- Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327.
- Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul 2007.
- Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1949.
- , **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye**, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.
- Yorga, **Osmanlı Tarihi**, trc. B. Sıtkı Baykal, Ankara 1948.

B. Araştırmalar

- Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat**, İstanbul 1999, I.
- Ahmed Refik, "Fener Patrikhânesi ve Bulgar Kilisesi" **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, (1341) XV / 8.
- , "Türkiye'de Katolik Propagandası" **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, (1340) sene 14.

- Akarlı, Engin, "II. Abdülhamid Hayatı ve İktidarı" **Osmanlı**, Ankara 1999, II.
- Akgündüz, Ahmed - Öztürk, Said, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999.
- Aksun, Ziya Nur, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994.
- Akyıldız, Ali, "Mahmud Nedim Paşa" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVII.
- , "Meclis-i Meb'ûsan" **DİA**, XXVIII.
- Akyüz, Kenan, **Encümen-i Dâniş**, Ankara 1975.
- Alasya, Halil Fikret, "Kıbrıs" **DİA**, XXV.
- Ali Rıza, **1897 Türk Yunan Seferi**, İstanbul 1927.
- Aydın, M. Akif, "Kanun-ı Esâsi" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXIV.
- Ayışığı, Metin, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 2002, III.
- Avverdi, Samiha, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, İstanbul 1976, III.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1991.
- Beydilli, Kemal, "Âli Paşa Mehmed Emin" **DİA**, II.
- Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti, **Tanzimat I**, İstanbul 1940.
- Bozkurt, Gülnihal, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, Ankara 1989.
- Buzpınar, Şit Tufan, "Lübnan" **DİA**, XXVII.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat" **Osmanlı**, Ankara 1999, VI.
- Danışmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1955, IV.
- Djurdjev, Branislav, "Bosna - Hersek" **DİA**, VI.
- Doğan, İlyas, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar" **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Konya 2000.
- Eraslan, Cezmi, "Hamidiye Alayları" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XV.
- Erdemgil, Osman Senai, **Osmanlı Yunan Seferi - Dömeke Meydan Muharebesi**, İstanbul 1314-1315.
- Eren, A. Cevad, "Tanzimat", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, XI.
- Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977.
- Erinç, Sırrı, "Bingazi" **DİA**, VI.
- Eyicil, Ahmet, **Siyasî Tarih**, Ankara 2005.
- Fırat, Nezihi, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Irak - İran Cephesi)**, Ankara 1979, III.

- Gencer, Ali İhsan, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI.
- Görgün, Hilal, "Mısır" **DİA**. XX.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Pâdişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul 1994.
- Gülsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)** XIX.
- Hajek, A., "Sırbistan" **İslâm Ansiklopedisi (İA.)**, X.
- Hanioglu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" **DİA**, XXIII.
- , "Jön Türkler" (**DİA.**), XXIII.
- , "Meşrûtiyet" (**DİA.**), XXIX.
- Hotinli, Rauf Ahmed, "Arâbi Paşa", **İslâm Ansiklopedisi**, I.
- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, "Sultan Abdülaziz'e Dair" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1341, 15. sene).
- , **Son Sadrazamlar**, İstanbul 1982.
- Jaeschke, G., **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, trc. C. Köprülü, Ankara 1991.
- Karal, Enver Ziya **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1977, VII.
- , **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983 V, VIII.
- Karaman, Hayreddin, "Efgâni Cemaleddin" **DİA**, X.
- Karamursal, Ziya, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara 1989.
- Karpat, Kemal H., "Balkanlar" **DİA**. V, 27.
- Kazıcı, Ziya, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 2006.
- , **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)**, İstanbul 1997, XI.
- , **Osmanlı'da Eğitim - Öğretim**, İstanbul 2004.
- , **Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)**, İstanbul 2006.
- Kocabaş, Süleyman, **Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm**, İstanbul 1986.
- Koçu, Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1300 - 1920 ve Lozan Muahedesi**, İstanbul 1934.
- Kodaman, Bayram, "1876 - 1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XII.
- , **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, İstanbul 1999.
- Kopar, Metin, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası (1683 - 1918)" **Türk Dünyası Araştırmaları** (2005).

- Köprülü, Orhan F., "Fuad Paşa, Keçecizâde" **DİA**. XIII.
- Kuran, Ercüment, "Birinci Dünya Şavaşı" **DİA**. VI.
- Küçük, Cevdet, "Balkan Savaşı" **DİA**. I.
- , "Abdülaziz" **DİA**. I.
- , "Abdülhamid II" **DİA**. I.
- , "Abdülmeçid", **DİA**. I.
- , "Mehmed V" **DİA**. XXVIII.
- , "Mehmed VI" **DİA**. XXVIII.
- Lapidus, Ira M., **Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası**, trc. İ. Sefa Üstün, İstanbul 1996.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, trc. Metin Kıratlı, Ankara 1984.
- Ma'oz, Moshe, **Ottoman Reform In Syria and Paletsine (1840 - 1861)**, Oxford 1969.
- Mahmud Şakir, **et-Tarihu'l-İslâmî**, Beyrut 1987, VIII.
- Moacanin, Nenad, "Karadağ" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)**, XXIV.
- Ongunsu, A. H., "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", **Tanzimat**, İstanbul 1999, I.
- Öke, Mim Kemal, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XII.
- Özbilgen, Erol, "II. Abdülhamid'e Muhalefet" **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu**, İstanbul 1992.
- Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, VII.
- Öztürk, Cemil, "Mondros Mütarekesi" **DİA**. XXX.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1971, II.
- Palmer, Alan, **Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, trc. Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul 1995.
- Parmaksızoglu, İsmet, "Eksarhâne" **Türk Ansiklopedisi**
- Pehlevan, Arzu, **II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Öğretimi**, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Pilehvarian, Nuran Kara, "Bezm-i Âlem Vâlide Sultan'ın Eğitim Islahatlarındaki Rolü ve Vâlide Mektebi/Dârülmaarif" **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim**, İstanbul 2001.
- Pomiankowski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü**, trc. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.
- Sarıkaya, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984.

- Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, II.
- Sun, Selim, 1897 (1313) **Osmanlı Yunan Harbi**, 1965.
- Suvla, Refii Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar" **Tanzimat I.**, İstanbul 1945.
- Şahin, M. Süreyya, **Fener Patrikhânesi ve Türkiye**, İstanbul 1999.
- Şentürk, M. Hüdei, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850 – 1875)**, Ankara 1992.
- Talay, Aydın, **Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid**, İstanbul 2007.
- Taner, Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza hukuku" **Tanzimat İstanbul 1999**, I.
- Tukin, Cemal, "Girit", **Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)**, XIV.
- , **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul 1947.
- Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa". **DİA.** XXVII.
- Uçarol, Rifat, "Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI.
- Uçman, Abdullah, "Ali Şuavi" **DİA.** II.
- , "Encümen-i Dâniş", **DİA.** XI.
- Upton – Ward, Judy, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", **Osmanlı**, Ankara 1999, II.
- Uzeyr, Abdülkerim, **et-Teşkilâtü'l-Merkeziyetü'l-Osmaniye ve'l-İdâretü'l-Mahalliye fi'l-Yemen**, San'a 2003.
- Uzun, Ahmet, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler (Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme 1841)**, İstanbul 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "V. Murad Tedavisine ve Ölümüne Dair" **Belle-ten** (1946), nr. 6,
- Ünlü, Nuri, **İslâm Tarihi**, İstanbul 1994, III.
- Walker, J., "Süveyş" **İA.** XI.
- Yavuz, Celalettin, "Sultan Abdülaziz donanması-Yelkenli Teknelerden Buhar Makineli Gemilere Geçiş, Bitmeyen Reform İhtiyaçları" **XIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 2002, III.
- Yusuf Sami, **Tarihu Filistin**, Dımaşk 1989.

İNDEKS

I. Abdülhamid, 34
 I. Ahmed, 232, 234
 I. François, 157, 170
 I. Mahmud, 34
 I. Nicola, 83, 84, 86, 96
 I. Nicolás, 71, 76, 77, 78, 80, 86
 I. Wilhelm, 158, 187
 II. Abdülhamid, 115, 156, 190, 194, 225, 252, 253, 257, 258, 260, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 273, 274, 277, 278, 279, 283, 286, 287, 288, 290, 291, 302, 306, 312, 328, 331, 333, 335, 337, 338, 341, 345, 350, 352, 354, 355, 359, 361, 363, 366, 371, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 396, 399, 401, 404, 405, 407, 409, 412, 413, 414, 417, 421, 422, 423, 425, 428, 429, 432, 433, 437, 446, 452, 454, 457, 463
 II. Aleksandr, 96, 165, 308
 II. Gennadios, 176
 II. Katerina, 76
 II. Leopold, 158
 II. Mahmud, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 22, 32, 33, 34, 112, 114, 185, 224
 II. Mahmut Türbesi, 415
 II. Meşrutiyet, 272, 389, 391, 397, 426, 429, 438, 446
 II. Nikola, 396
 II. Osman, 26
 II. Selim, 168
 II. Wilhelm, 441
 III. Ahmed, 27
 III. Cumhuriyet, 184
 III. Mustafa, 34, 168
 III. Napoleon, 154, 155, 157, 186, 287
 III. Napolyon, 81, 82, 93, 111, 143, 152
 III. Selim, 20, 30, 31, 32, 33, 34, 219, 222
 IV. Murad, 26, 81
 IV. Mustafa, 32
 VII. Edward, 158, 233, 396

A

A'sar, 200
 Abbasi, 168

Abdullah Cevdet, 389
 Abdurrahman Sâmî Paşa, 167
 Abdurrahman Şeref, 264, 273
 Abdülkerim Nadir Paşa, 251, 306
 Abdülkerim Paşa, 210, 273, 304, 305
 Ablaş aşireti, 453
 Ablove, 308
 Abraham Lincoln, 127
 Adâletnâme, 25
 Adana, 51, 408, 456, 478
 Aden, 196, 198
 Adliye Nezâreti, 113
 Adriyatik Denizi, 332
 Afrika, 347, 369, 429, 431, 444, 445
 Agâh Efendi, 386
 Ahilkelek, 316
 Ahkâm-ı Adliye, 14, 25, 38, 112, 146, 162
 Ahkâm-ı Kur'aniyye, 24
 Ahmed Arabî, 350
 Ahmed Arslan, 66
 Ahmed Celaleddin Paşa, 391
 Ahmed Cevdet Paşa, 116, 117, 118, 149, 166, 201, 236, 242, 296
 Ahmed Eyüp Paşa, 357
 Ahmed Fevzi Paşa, 15, 16, 50
 Ahmed İzzet Paşa, 465, 466, 470
 Ahmed Lütîfî, 54
 Ahmed Muhtar Paşa, 297, 315, 319, 320, 321, 322, 323, 326
 Ahmed Refik Paşa, 189
 Ahmed Saib, 232, 275
 Ahmed Samim, 403
 Ahmed Tefîk Paşa, 424, 465
 Ahmed Vefîk Efendi, 318
 Ahmed Vefik Paşa, 291
 Ahmet Mithat Paşa, 36
 Ahmet Refik, 107, 378, 379
 Ahmet Refik Bey, 107
 Ahmet Rıza, 387, 390, 391, 392, 394
 Ahmet Rıza Bey, 392, 394
 Ahmet Vefik Bey, 136
 Ahrar Fırkası, 400
 Ahrar-ı Osmaniye Kongresi, 392
 Akdeniz, 15, 32, 61, 63, 66, 76, 94, 139, 140, 144, 156, 168, 170, 260, 276, 334, 339, 340, 352, 368, 431, 445, 448
 Akka, 53, 55, 456

- Aksaray, 228, 407
 Alacadağ, 324, 325
 Alatinî Köşkü, 414
 Alay İmamı, 395
 Albert Vandal, 259, 373
 Aleksandr Kara Teodori Paşa, 342
 Alemdağı, 211
 Ali Emîri, 259
 Ali Fethi, 430
 Ali Fuad, 186, 189, 313, 413, 435, 461
 Ali Fuad (Cebesoy), 450
 Ali Kabuli Bey, 405
 Ali Kemal, 482
 Ali Mahvi Efendi, 262
 Âl-i Mithat, 287, 289
 Ali Paşa, 97, 142, 143, 145, 146, 153, 154, 155, 159, 162, 163, 165, 166, 177, 179, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 214
 Ali Saib, 303
 Ali Suavi, 194, 335, 336, 337, 338, 386, 388
 Ali Şefkati, 387
 Allanby, 453
 Almanya, 66, 75, 127, 158, 184, 187, 198, 203, 204, 206, 218, 277, 294, 298, 299, 300, 331, 334, 341, 345, 346, 352, 354, 362, 367, 368, 371, 380, 396, 415, 428, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 454, 455, 465, 466
 Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn, 73
 Amerika Birleşik Devletleri, 127, 373, 444, 456, 465
 Amerikalı Protestan misyonerler, 66, 367
 Amman Körfezi, 196
 Amr b. As, 168
 Anadolu, 15, 33, 39, 42, 54, 76, 78, 90, 93, 94, 97, 106, 159, 161, 260, 278, 297, 300, 302, 303, 314, 315, 316, 325, 326, 328, 332, 333, 340, 343, 344, 353, 365, 366, 369, 371, 373, 374, 375, 379, 393, 413, 440, 445, 448, 450, 454, 465, 466, 468, 473, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 482, 483
 Anadolu Ordu-yi Hümâyûnu, 314
 Anafartalar, 451
 Anglo-Saksonlar, 330
 Ankara, 478, 479, 480, 482
 Ansiklopedist'ler, 115
 Antalya, 473
 Antep, 478
 Arabistan, 42, 106, 452
 Arabistan Krallığı, 455
 Arap, 123, 196, 215, 227, 268, 273, 349, 374, 448, 455
 Arap isyanı, 453
 Arapça, 12, 19, 115, 164, 185, 227, 262, 263, 286, 421
 Ardahan, 315, 316, 317, 318, 320, 333, 344, 473
 Arnavut, 211, 383, 386, 392, 406, 434
 Arnavut Esat Toptanı, 413
 Arnavut Hamdi Çavuş, 404
 Arnavutluk, 64, 129, 332, 381, 393, 425, 434, 436
 Arz-ı mev'ûd, 375
 Asakir-i Mansûre-i Muhammediye, 306
 Âsâr-ı Tefvik, 405
 Ashab-ı alaka, 200
 Âsum Paşa, 352
 Asir, 467
 Âsitâne-i Saâdet, 81
 Asya, 168, 339, 345, 368, 441, 444, 445, 447
 Asya, 339, 368
 Âşir Paşa, 136
 Atanasyos, 83
 Ateş Mehmed Paşa, 148, 242
 Atina, 92, 359, 361, 380, 395, 433, 439
 Auguste Comte, 390
 Augusto Lombardi, 232
 Avam Kamarası, 158, 368
 Avcı Taburları, 404, 405
 Avlonyalı Ferit Paşa, 396
 Avratalan, 181
 Avrathisar, 205
 Avrupa, 11, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 39, 40, 42, 43, 44, 51, 52, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 87, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 105, 106, 108, 110, 111, 117, 119, 127, 129, 131, 133, 136, 137, 146, 147, 150, 152, 154, 155, 159, 160, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 179, 182, 184, 186, 192, 198, 201, 202, 203, 204, 207, 221, 227, 228, 232, 233, 241, 246, 251, 259, 260, 262, 263, 269, 273, 275, 276, 277, 280, 283, 291, 294, 295, 298, 299, 301, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 356, 358, 359, 360, 364, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 380, 381, 384, 387, 388,

391, 393, 394, 396, 408, 415, 432,
433, 443, 444, 445, 448, 450
Avrupa Komisyonu, 133
Avrupa'nın Hasta Adamı, 257
Avustralya, 330, 451
Avusturya, 29, 30, 39, 51, 52, 54, 58,
62, 63, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76,
83, 86, 87, 92, 96, 97, 100, 111,
127, 129, 130, 131, 132, 137, 142,
143, 159, 160, 170, 185, 187, 198,
199, 201, 202, 203, 204, 206, 277,
294, 299, 300, 332, 334, 339, 341,
343, 345, 346, 352, 361, 362, 363,
368, 371, 384, 393, 397, 415, 428,
433, 442, 443, 444, 445, 450, 454,
455, 457, 466, 471
Avusturya İmparatoru, 159
Avusturya-Macaristan, 299, 444, 448,
465
Axios, 381
Ayasofya Câmii, 479
Ayasofya Meydanı, 318, 404
Ayastefanos, 331, 332, 333, 334, 339,
340, 341, 342, 345, 354, 406
Ayastefanos Antlaşması, 339, 341, 343,
344, 365, 381
Ayastefanos Antlaşmasının, 334
Azak, 59
Azak Denizi, 183
Azak kalesi, 59
Aziz-i Mısır, 152

B

Baba-Oğul Kabinesi, 434
Bâb-ı Fetvâ, 214
Bâb-ı Meşihat, 24
Bâb-ı seraskerî, 49, 217
Bâb-ı Seraskerî'den, 108, 236
Bâbü'lî, 38, 44, 73, 75, 76, 78, 85, 87,
88, 89, 90, 92, 107, 108, 111, 112,
128, 131, 132, 133, 134, 136, 137,
140, 141, 143, 147, 150, 151, 152,
153, 164, 169, 172, 173, 174, 175,
179, 181, 182, 185, 191, 192, 196,
197, 198, 199, 200, 202, 203, 204,
206, 207, 209, 240, 249, 270, 271,
272, 277, 281, 298, 299, 326, 327,
335, 340, 343, 346, 347, 351, 352,
355, 359, 360, 362, 365, 366, 367,
384, 399, 402, 433, 434, 435, 437,
472, 473
Bâbü'l-Mendep, 196
Bâbü's-saâde, 266

Bağdad, 241, 244, 453
Bağdat, 188, 456
Bahattin Şakir, 469
Bahçe, 409
Bahkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, 13, 27
Balkan, 132, 154, 171, 181, 193, 203,
210, 248, 269, 278, 294, 298, 299,
300, 303, 304, 305, 307, 308, 309,
314, 334, 337, 339, 345, 354, 363,
381, 384, 392, 393, 395, 403, 409,
414, 422, 425, 431, 432, 433, 434,
435, 436, 437, 438, 440, 441, 446,
447, 457
Balkan Çetesi, 436
Balkan Harbi, 386, 415, 426
Balkan İttifakı, 432
Balkan komitacıları, 394
Balkan komitacısı, 449
Balkan komitesi, 413
Balkan Komitesi, 389
Balkan Savaşı, 431, 437, 438, 440
Balkan Savaşları, 344, 434, 446
Balkan Yarımadası, 301
Balkanlar, 32, 62, 75, 76, 78, 93, 99,
127, 129, 133, 147, 179, 195, 201,
203, 277, 278, 281, 294, 298, 299,
300, 302, 304, 309, 314, 328, 331,
333, 334, 341, 344, 345, 356, 357,
358, 368, 381, 384, 433, 444, 445
Balta limanı, 73
Baltık Denizi, 183
Barbaros Hayreddin Paşa, 157
Bardo Antlaşması'nı, 347
Basarabya, 84, 299, 301
Basiret Gazetesi, 194
Basra, 61, 76, 334, 368, 453
Basra Körfezi, 61, 76, 368, 456
Başbozruk, 181
Başmüftü, 439
Baştınah Çiftlikât, 200
Batı Trakya, 439
Batum, 90, 301, 315, 316, 333, 344
Bedel-i Askerî, 143
Bekir Ağa Bölüğü, 436, 475
Belçika, 63, 158, 380, 444
Belçikalı, 376, 380
Belgrad, 135, 136, 137, 147, 188, 277,
395, 433
Belgrat Muahedesi, 71
Berlin, 158, 187, 199, 203, 204, 277,
332, 334, 339, 341, 342, 343, 344,
345, 346, 348, 352, 354, 355, 356,
357, 366, 371, 373, 382, 384, 437
Berlin Antlaşması, 345, 384, 392

Berlin Kongresi, 339, 344, 365
 Berlin Memerandumu, 205
 Berlin Muâhdesi, 355, 367
 Bernard Lewis, 281
 Besarabya, 332, 343
 Besmele, 313
 Beşiktaş, 215, 221, 223, 338
 Beşiktaş Sarayı, 221
 Bey'at, 125, 215, 216, 234, 237, 247, 252, 265, 266, 423
 Bey'at merasimi, 125, 216, 234, 237, 265, 463
 Beyazıt Meydanı, 282, 473
 Beykoz Kasrı, 116
 Beylerbeyi Sarayı, 228, 236, 415, 452
 Beylerbeylik, 349
 Beyoğlu, 407
 Beyrut, 54, 55
 Beytül-Lahim, 81, 82, 85
 Bezm-i âlem Vâlide Sultan, 11
 Bezmîâlem Sultan, 15
 Bezmîâlem Vâlide Sultan, 116
 Bingazi, 127, 428, 429, 430, 431, 464, 467
 Bir Lahza-i Taahhür, 379
 Birinci Ermeni Patirtısı, 371
 Birinci Meşrutiyet, 19
 Bismark, 187, 199, 276, 294, 299, 331, 334, 341, 342
 Bitlis, 366, 367, 449
 Bizans İmparatorluğu, 127
 Boğazi'na, 51, 448, 451
 Boğazlar Antlaşması, 63, 78, 92
 Boğazlar Meselesi, 50, 75
 Boğazlıyan Kaymakamı, 473
 Boğdan, 32, 147
 Bosna, 41, 68, 127, 129, 188, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 249, 269, 277, 288, 293, 295, 299, 303, 332, 339, 343, 345, 394, 397, 403, 428
 Bosna-Hersek, 41, 68, 127, 199, 201, 202, 204, 249, 269, 293, 339, 343, 345, 397, 437
 Boşnaklar, 163
 Boyabatlı Mehmet, 226
 Bozcaada, 440
 Bögürdelen, 138
 Breslau, 448
 Budapeşte, 159
 Budin, 69
 Budin Beylerbeyliği, 159

Buğdan, 68, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 86, 88, 93, 98, 132, 133, 179, 181, 197, 201
 Buhara, 194
 Bulgar, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 205, 206, 209, 234, 248, 269, 293, 298, 305, 331, 354, 355, 357, 366, 375, 382, 383, 384, 386, 388, 397, 406, 408, 414, 426, 432, 435, 436, 438, 439, 440, 466
 Bulgar Eksarhhânesi, 173
 Bulgar Gizli İttihad Komitesi, 175
 Bulgar İhtilalci Merkez Komitesi, 181
 Bulgar isyanı, 248, 298
 Bulgar Kilisesi, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 383, 414, 426, 432
 Bulgar Mezahib Nezâreti, 439
 Bulgaristan, 64, 80, 127, 172, 177, 180, 181, 199, 207, 210, 295, 304, 309, 326, 332, 333, 334, 339, 343, 346, 354, 356, 369, 381, 394, 395, 397, 403, 432, 433, 434, 437, 438, 439, 444, 454, 455, 465, 466, 471
 Bulgarlar, 163, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 300, 305, 354, 358, 382, 383, 384, 426, 436
 Bursa, 111, 161, 336, 364, 426, 479
 Bursalı Mehmed Emin Bey, 156
 Bursalı Said Paşa, 188
 Bükreş, 32, 71, 134, 363
 Bükreş Antlaşması, 438
 Bükreş Muâhdesi, 32
 Büyük Bulgaristan, 127, 334, 354, 382
 Büyük Millet Meclisi, 478, 481

C

Cağaloğlu, 190
 Calthorpe, 467
 Câmi Dersleri, 336
 Carbonari Cemiyeti, 390
 Cebel-i Lübnan, 64
 Cebelitarık, 61
 Cebraîl, 217
 Cehennem Makinesi, 377
 Cemal Paşa, 408, 447, 450, 454
 Cemaleddin Efendi, 377, 405, 436
 Cemaleddin el-Afgânî, 194
 Cemil Paşa, 157
 Cenevre, 387
 Cevat Bey, 401
 Cevdet Paşa, 115, 118, 120, 124, 169, 201, 216, 219, 221, 225, 237, 244, 279, 282, 288, 296, 423

Cezair-i Bahr-i Sefid, 431
 Cezair-i Seb'a, 140
 Cezayir, 68, 127, 346
 Cezayirli Ali Rıza Paşa, 138
 Cezayirli Mustafa, 226
 Charles Edward Jorris, 376
 Charles Mismar, 187
 Charles Napier, 55
 Churchill, 451
 Cibali, 242
 Cidde, 188
 Cihad-ı Mukaddes, 453
 Coblenz, 158
 Conkbayırı, 451
 Cubital, 226
 Cuma Selamlığı, 249, 268, 482
 Cuza, 133, 134

C

Çan Sesi, 369
 Çanakkale, 15, 40, 50, 59, 60, 64, 92, 111, 372, 421, 427, 431, 442, 448, 450, 451, 452, 454, 467
 Çanakkale Boğazı, 86, 156, 290, 371, 444, 451
 Çankırı, 335
 Çar Aleksandr, 313
 Çarlık Rusya'sı, 341
 Çatalca, 326, 435, 437
 Çekmece, 228
 Çengelköy, 338, 463
 Çengelköy mason locası, 338
 Çengelöğlu Tahir Paşa, 164
 Çerkes Hasan, 241, 242, 243, 244, 245, 272
 Çerkez, 119, 137, 181, 383
 Çernayef, 249
 Çeşme faciası, 33
 Çetine Vladikası, 129
 Çırağan Sarayı, 227, 231, 252, 253, 293, 337, 414, 421
 Çırağan Vak'ası, 335
 Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa, 303
 Çırpıcı Çayırı, 208
 Çifte Kaymakamlık, 66
 Çin, 369

D

Dağıstan, 315
 Damad-ı Şehriyari, 297
 Damat Ferit Paşa, 472, 475, 479
 Damga pulu, 42

Danimarka, 63
 Danişmend, 191, 213, 225, 258, 278, 311, 335, 356, 395, 401, 424
 Dâr-ı Şûra-yı Askeri, 25, 112, 251
 Dârülfünûn, 113, 115, 291
 Dârülmaarif Mektebi, 115
 Dârülmuallimîn, 114
 Dârüssaade Ağası, 217
 Davud Paşa Rüştîyesi, 336
 Defter-i Hâkani, 242
 Deli Yani, 357, 360
 Deliorman, 308
 Derne, 430
 Dersaadet, 42, 50, 169, 201, 323
 Dersaadet Yoklama Kalemi, 336
 Derviş Paşa, 131, 202, 315
 Derviş Vahdeti, 404, 406
 Devr-i Hindî, 123
 Dicle, 61, 334, 456
 Dicle Nehri, 453
 Disraeli, 337, 368
 Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 146
 Divan-ı Harb, 243, 306, 319, 351, 471
 Divan-ı Hümayûn, 33, 156
 Divân-ı Hümayûn Kalemi, 185
 Divan-ı muhasebat, 136
 Diyardin, 319
 Diyarbakır, 367, 371, 373
 Diyarbakır, 366, 481
 Diyarbakırlı İshak Sükûti, 389
 Dizbağı Nişanı, 158
 Doğu Akdeniz, 171
 Doğu Anadolu, 300, 345, 366, 374, 376
 Doğu Rumeli, 354, 355, 356, 382, 437
 Doğubeyazıt, 315, 316, 333, 334, 344
 Doğulu İzdanya, 370
 Dolmabahçe Sarayı, 116, 125, 148, 155, 214, 216, 219, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 250, 267, 268, 290, 461, 464
 Dolmabahçe'nin Çılgını, 126
 Dorys, 258
 Dover'e, 158
 Duvel-i Mutehabbe, 57
 Dürzi, 64, 66, 67
 Dürziler, 44, 66, 127

E

Eastern Express, 338
 Ebe Mektebi, 115
 Ebû Eyüp el-Ensârî, 268
 Edhem Paşa, 232, 277, 290, 318, 324, 359, 360, 406

Edirne, 60, 77, 90, 174, 268, 304, 305,
307, 326, 327, 328, 331, 355, 356,
357, 435, 436, 437, 439, 473
Edirne Antlaşması, 60
Edirne Fâtihî, 438
Edirnekapı, 268, 407
Eflak, 32, 68, 72, 73, 74, 75, 78, 80,
86, 88, 93, 98, 132, 133, 147, 179,
180, 181, 197, 201
Ege Adaları, 437
Ege Denizi, 332, 334
Eğinli Said Paşa, 279, 284
Ekanim-i selâse, 245
Ekberiyet, 12, 151, 232
Eksarh, 176, 177
Eksarhhane, 177
Elena Pavlovna, 79
Eleşkirt, 319, 322, 344
el-Hizbül-Vatani, 350
Elmalılı Hamdi Efendi, 410
Elysee Sarayı, 157
Emâret, 152
Emine Naciye Sultan, 446
Emir Kasım, 65
Emir Şefik Aslan, 405
Emirgan, 153
Emirül-mü'minin, 213
Encümen-i Dâniş, 115, 119, 166
Endonezya, 369
Engelhardt, 21, 162, 191, 217
Enver Paşa, 445, 446, 447, 448, 449,
450
Enver Ziya Karal, 386
Epir, 92, 357, 402
Erkân-ı Erbaa, 212, 213, 214, 220,
221, 231, 246
Erkân-ı hal, 218
Erkân-ı Müttafika, 234
Erkân-ı Selâse, 186
Ermeni, 18, 29, 107, 153, 173, 259,
283, 292, 315, 331, 333, 344, 345,
353, 358, 363, 364, 365, 366, 367,
369, 370, 371, 372, 373, 374, 375,
376, 379, 380, 388, 392, 401, 408,
434, 467, 468, 472, 473, 479
Ermeni Aram, 412
Ermeni çeteleri, 408, 454
Ermeni komitacıları, 259, 372, 376,
370, 379, 380
Ermeni Meselesi, 344
Ermeni Patrikliği, 364
Ermeniler, 35, 43, 44, 332, 344, 363,
364, 365, 366, 367, 368, 369, 370,

371, 372, 373, 374, 375, 376, 392,
408, 473, 479
Ermenistan, 260, 368, 369, 376, 379,
393, 413
Erzin, 409
Erzincan, 373, 449
Erzurum, 297, 314, 315, 320, 321,
322, 325, 326, 327, 366, 367, 373,
449, 477
Esad Toptani Paşa, 436
Eski Zağra, 305, 307, 327
Eskişehir, 451, 452
Etniki Eterya, 356, 358
Evliye-i Selâse, 383
Evrensel Sergi, 155
Eyüp, 267, 303, 357, 395, 458
Eyüp Sultan, 267

F

Fahreddin Paşa, 456
Falkenhayn, 453
Farsça, 12, 115, 152, 164, 262, 286,
421
Fatih Camii, 243, 268
Fâtih Divânı, 259
Fâtih Medresesi, 461
Fâtih Sultan Mehmed, 83, 102, 129,
268, 364, 422
Fatma Sultan, 114
Fener Patrikhânesi, 107
Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi, 171
Fener Rum Patrikhânesi, 177, 400
Fer'iye Karakolu, 222
Fer'iye Sarayı, 219, 222, 223, 225, 226,
244
Ferdinand, 70, 76, 169, 185, 444
Ferdinand de Lesseps, 169
Ferit Efendi, 232
Ferit Paşa, 212, 384, 466
Fesli Bey, 352
Fethi (Okyar), 465
Fethiye, 473
Fetvâ, 213, 218, 244, 246, 251, 252,
267, 409, 413
Fetvâ Emîni Hacı Nuri Efendi, 410
Fetva-emîni Kara Halil Efendi, 213
Fevz-i cihad, 148
Fevzi Paşa, 16, 50, 395, 478
Fırat, 61, 334, 456
Filibe, 178, 181, 182, 337, 355
Filibe isyanı, 355
Filibe Rüşdiyesi, 337
Filipin, 369

Filistin, 376, 444, 447, 453, 454, 456, 465
 Finlandiya, 84
 Franchet d'Esperey, 472
 François Joseph, 70, 71, 76, 159, 170
 Fransa, 17, 23, 27, 29, 31, 36, 40, 44, 51, 52, 53, 55, 56, 59, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 72, 75, 78, 81, 82, 83, 85, 87, 91, 94, 96, 97, 99, 108, 109, 111, 127, 131, 133, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 149, 152, 154, 156, 157, 160, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 183, 198, 204, 206, 218, 277, 294, 298, 299, 300, 334, 341, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 362, 363, 367, 371, 393, 428, 433, 442, 443, 444, 447, 456, 466, 469, 479
 Fransız, 31, 43, 52, 65, 67, 68, 85, 86, 92, 95, 96, 100, 111, 113, 115, 129, 137, 139, 154, 156, 157, 160, 164, 166, 169, 187, 198, 206, 232, 259, 260, 262, 346, 347, 350, 356, 361, 372, 453, 456, 466, 469, 470, 472
 Fransız İhtilali, 31, 115, 139, 356
 Fransızca, 11, 21, 164, 185, 232, 233, 262, 313
 Fransızlar, 80, 161, 169, 451, 452, 472, 477, 479
 Franz Joseph, 187
 Frenk, 41, 81
 Frenk görmeliği, 267
 Fuad Efendi (Paşa), 71, 72
 Fuad Paşa, 22, 106, 110, 148, 150, 151, 154, 164, 165, 166, 167, 179, 186

G

Gabriel Noradungiyan, 434
 Galata Köprüsü, 116, 376
 Galatasaray Lisesi, 166, 195, 337
 Galib Kemalî Bey, 433
 Galler, 157, 233, 330
 Galler Prensi Edward, 157, 233
 Ganetzky, 313
 Gavril Paşa, 355
 Gâvura satılmış, 403
 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 297, 300, 320, 322, 325, 326, 434, 435
 Gazi Osman Paşa, 300, 312, 313, 314, 326, 338
 Gelibolu, 93, 96, 111, 451, 452
 Gencine-i Hayal, 387

George, 79, 361, 362, 363
 George Hamilton, 79
 Gerdankuran Ömer Efendi, 232, 262
 Germen, 184
 Girit, 41, 64, 80, 108, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 154, 156, 160, 162, 166, 188, 201, 242, 278, 297, 333, 343, 346, 357, 358, 361, 362, 363, 397, 403, 434, 436, 437
 Girit isyanı, 145
 Giritli Ahmed Fevzi Paşa, 15
 Gladstone, 260, 368
 Goeben, 448
 Gorçakof, 86, 88, 94, 184, 199, 204, 294, 301
 Gospodar Mihail Sturza, 73
 Görüp İştiklârim, 452, 461
 Grandük Nicolas, 302, 304, 313
 Grandük Nicolas Nicolaivitch, 302
 Grandük Nikola, 308
 Granville, 184
 Grek Ortodoksları, 67
 Guatelli, 232, 262
 Guatelli Paşa, 232
 Gurabâ, 42
 Gurebâ Hastahânesi, 116
 Gurko, 304, 305, 307, 308, 312
 Gülcemal Kadın Efendi, 421
 Gülhâne Hattı, 23, 35
 Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu, 18, 19, 34, 36, 43, 57, 100, 172, 280
 Gülhâne Köşkü, 18
 Güney Afrika, 330
 Gürcistan, 90

H

H. Bulwer, 109
 Hac yolu, 168
 Hacı Fevzi Efendi, 458
 Hacı Râşid Paşa, 325
 Haçlı, 65, 77, 81, 82, 310, 333, 380
 Haçlı Seferi, 65, 82, 310
 Haklı Paşa, 189, 425, 429, 431
 Haklı Tarık Us, 331
 Halaskâr Zâbitân, 435
 Halep, 108
 Hâlet Paşa, 242
 Haliakmon, 381
 Halife, 30, 35, 148, 155, 168, 227, 369, 407, 409, 453, 481
 Halife-i Müslimin, 212
 Halil Bey, 447

Halil Hamid Paşa, 30
 Halil Paşa, 14
 Halil Rifat Paşa, 372
 Halim Paşa, 211
 Hamidiye Alayları, 371, 374
 Hamidiye Câmii, 377
 Hanya, 140, 142, 143, 361
 Harbiye, 42, 350, 390, 394, 423, 429, 435, 465, 469
 Harbiye Mektebi, 42
 Harbiye Nezâreti, 406
 Harekât, 66, 131, 198, 208
 Haremağaları, 151, 264
 Haremeyn, 195
 Harem-i Hümayûn, 221, 264
 Hariciye Nezâreti, 42
 Harput, 366, 371
 Harun Reşid, 168
 Hasan Fehmi, 123, 148, 156, 403
 Hasan Fehmi Efendi, 123, 148, 156
 Hasan Hayrullah Efendi, 209, 212, 213, 271
 Hassa, 42, 128
 Hasta adam, 79
 Hasta Adam, 84
 Hatt-ı Hümayûn, 14, 18, 21, 36, 40, 100, 107, 108, 128, 141, 191, 238, 239, 240, 261, 275, 406
 Haydar Ebû'l-Lam, 66
 Haydarpaşa, 161
 Hayrullah Efendi, 209, 246, 252
 Hazine Mukataat Defterdarı, 38
 Hazine-i Âmire, 38
 Hazine-i Hassa, 411, 458
 Helenizm, 177
 Hersek, 128, 129, 130, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 234, 248, 277, 288, 292, 295, 298, 299, 303, 307, 332, 394, 403
 Hey'et-i Meb'usan, 285
 Hıdiv, 152, 153, 352, 353
 Hınçak, 367, 369, 375
 Hırka-i Saâdet, 265, 457
 Hırka-i Şerif Dairesi, 252
 Hırvat, 70
 Hırvatistan, 129, 201
 Hırvatlar, 207
 Hicaz, 447, 453, 455, 467
 Hıdiv, 117, 153, 170, 273, 349, 351
 Hıdiv Abbas Hilmi, 351
 Hıdiv İsmail Paşa, 153, 349, 350
 Hilâfet, 14, 111, 147, 245, 285, 286, 348, 369, 410, 471, 478, 481
 Hilâfet-i İslâmiye, 413

Hilal, 368
 Hilaryon Makariopolski, 172, 180
 Hindistan, 32, 61, 66, 169, 194, 277, 330, 334, 339, 340, 369
 Hiva, 194
 Hive, 212
 Hocend, 212
 Hollanda, 59, 68
 Hudud Asayışı, 346
 Hünkâr İskeleyi Antlaşması, 60, 62, 63, 78
 Hünkâr İskeleyi Muahedesi, 40, 51, 52
 Hünkâr Köşkü, 281
 Hüseyin Avni Paşa, 131, 146, 189, 190, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 222, 223, 224, 225, 226, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 253, 317
 Hüseyin Hami Paşa, 321
 Hüseyin Hilmi Paşa, 383, 384, 424
 Hüsnü Paşa, 190, 406
 Hüsnü Paşa, 14, 15, 18, 35, 50, 51
 Hz. İsa, 81
 Hz. Ömer, 83, 168, 268
 Hz. Yusuf, 152

I

İhlamur Köşkü, 117
 Irak, 41, 349, 444, 447, 453, 454, 455, 467
 İslahat Fermanı, 36, 99, 100, 105, 106, 108, 109, 119, 146, 187, 280

İ

İlâm-ı Şerî, 214
 İbn Suûd, 456
 İbnülemin, 260
 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 288
 İbrahim Edhem Paşa, 295
 İbrahim Hakkı Bey, 425
 İbrahim Hakkı Paşa, 427, 429
 İbrahim Müteferrika, 70
 İbrahim Paşa, 54, 55, 56, 65, 147, 429
 İcâzet Merasimleri, 111
 İdadî Mektepleri, 42
 idâre-i müstebidâne, 394
 İgnatiev, 178, 207, 281, 294, 332, 365
 İgnatiev, 199
 ihtisâb, 33
 İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi, 33
 ihtisâb emini, 33
 İhtisâb Nâzırı, 33

İhtisâb Nezâreti, 33
 İhtiyar Politikacı, 375
 İkdâm, 260, 402
 İkdâm Gazetesi, 260
 İkili İttifak, 443
 İkinci Meşrutiyet, 19, 258, 385, 393, 401, 402
 İlmiye Sınıfı, 24, 164, 193
 İltizam usûlû, 101, 204
 İmamül-Müslimin, 410
 İmparatoriçe Eugenie, 157, 170
 İmroz, 440
 İngiliz, 36, 40, 43, 52, 54, 55, 56, 65, 78, 79, 80, 85, 86, 91, 92, 95, 96, 100, 109, 158, 160, 161, 164, 194, 206, 240, 245, 276, 335, 337, 340, 350, 351, 352, 353, 354, 361, 372, 385, 396, 448, 451, 452, 456, 466, 467, 468, 469, 470, 474, 477, 482, 483
 İngiliz donanması, 260
 İngiliz gizli servisleri, 240
 İngilizce, 330, 338
 İngilizci, 399
 İngilizler, 61, 66, 67, 69, 80, 169, 275, 298, 340, 351, 353, 428, 450, 451, 452, 453, 475, 476, 477
 İngiltere, 16, 17, 23, 32, 39, 44, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 75, 78, 79, 80, 85, 87, 91, 94, 96, 97, 99, 109, 127, 131, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 154, 156, 157, 160, 168, 169, 171, 176, 179, 183, 184, 196, 198, 204, 218, 233, 249, 260, 270, 276, 277, 279, 281, 283, 294, 299, 300, 327, 330, 334, 339, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 357, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 374, 393, 396, 428, 442, 443, 444, 447, 448, 451, 453, 455, 466, 469, 472
 İntihab-ı Meb'ûsân Kanun Layihası, 399
 İran, 344, 369, 421
 İrlanda, 68, 330
 İrlanda,, 68
 İsevi, 298
 İsfakya,, 142
 İshak Paşa, 415
 İskenderiye, 15, 50, 55, 56, 147, 148, 149, 350, 408
 İskenderun, 76, 368, 456

İskoçya, 330
 İslâm Cemaat Meclisleri, 439
 İslâm Halifeliği, 455
 İsmail Hakkı Paşa, 469
 İsmail Hami Danişmend, 212, 397, 429
 İsmail Mahir Paşa, 403
 İsmail Paşa, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 170, 190, 273, 322, 349, 350
 İsmaili, 65
 İspanya, 68
 İspanya Kraliçesi Elizabeth, 164
 İstanbul, 11, 16, 18, 21, 27, 35, 39, 40, 41, 42, 51, 53, 54, 57, 59, 62, 64, 71, 72, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 90, 91, 100, 108, 111, 112, 114, 117, 133, 136, 138, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 159, 164, 166, 170, 172, 174, 176, 177, 178, 180, 185, 187, 188, 189, 190, 194, 195, 201, 202, 204, 207, 208, 210, 211, 220, 233, 235, 241, 249, 251, 252, 266, 267, 270, 273, 274, 275, 277, 278, 281, 283, 286, 287, 289, 290, 293, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 305, 306, 307, 308, 316, 317, 318, 319, 326, 327, 328, 329, 331, 335, 337, 338, 340, 351, 352, 354, 355, 356, 360, 361, 363, 364, 365, 371, 372, 375, 376, 377, 386, 387, 388, 389, 395, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 414, 422, 424, 426, 427, 429, 431, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 447, 451, 452, 454, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 483
 İstanbul Ermenileri, 372
 İstanbul Kadısı, 252
 İstanbul Kaymakamı, 155
 İstanbul Konferansı, 360
 İstanbul Patrikliği, 176
 İstanbul Protokolü, 137
 istibdâd-ı hâzır, 394
 İstikbâl, 387
 İstikdâl Harbi, 455
 İsveç, 63
 İsveçre, 369, 431
 İškodra, 132, 190, 303, 393, 436
 İtalya, 68, 96, 127, 131, 137, 142, 143, 184, 204, 206, 277, 290, 294, 299, 300, 334, 341, 346, 352, 362, 363, 371, 393, 428, 429, 430, 431, 432, 443, 444, 456, 483

İtalyanlar, 71, 76, 430, 431, 473, 483
 İtilaf, 442, 444, 445, 446, 455, 467,
 468, 470, 473, 474, 475
 İtilaf devletleri, 447, 454, 465, 467,
 468, 469, 473, 475
 İtilaf donanması, 451
 İtilaf-ı müselles, 442
 İttifak, 444, 465
 İttihad-ı anâsır, 402
 İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, 404
 İttihad-ı Osmanî, 387, 389
 İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 387
 İttihat ve Terakki, 387, 390, 394, 395,
 399, 400, 402, 403, 404, 405, 408,
 422, 423, 424, 426, 427, 428, 434,
 435, 436, 437, 445, 446, 448, 463,
 464, 465, 469, 470, 471, 473
 İttihat ve Terakki Cemiyeti, 402, 425,
 463
 İzmir, 149, 166, 189, 331, 473, 474,
 476, 477, 478, 479
 İzmirliyan, 371, 372, 373
 İzmit, 70, 107, 111, 161, 228, 426, 482
 İzzeddin vapuru, 288, 290
 İzzet Mehmet Paşa, 54
 İzzet Paşa, 54, 449, 466

J

Joseph Pomiankowski, 442
 Jön Türk, 375, 385, 387, 388
 Jön Türkler, 163, 233, 385, 386, 387,
 388, 394, 399

K

Kabakçı Mustafa, 34
 Kabulî Paşa, 145
 Kabzımalzâde Said Efendi, 242
 Kaçilova, 308
 Kadınefendi, 220, 231, 241, 244, 261
 Kadırga, 371
 Kadir Gecesi, 462
 Kafkas, 90, 96, 97, 261, 314, 448
 Kafkas cephesi, 90, 96
 Kafkaslar, 76, 301
 Kafkasya, 315, 369, 444, 448
 Kafkasyalı Mehmet Reşit, 389
 Kâğıthâne, 228, 263
 Kahire, 147, 148, 149, 351
 Kaim-i mutebere-i nakdiye, 41
 Kal'a-i Sultani, 59
 Kalafat zaferi, 89
 Kalafat., 89

Kalas, 304
 Kalfa, 261
 Kamame, 81, 85
 Kâmil Paşa, 352, 355, 401, 435, 436;
 437
 Kanada, 330
 Kandiye, 139, 142
 Kanun-ı Esâsi, 240, 248, 251, 271,
 273, 274, 279, 280, 282, 284, 285,
 286, 288, 290, 292, 330, 406, 423
 Kanunî Sultan Süleyman, 28, 81, 168,
 346
 Kapı Yoldaşı, 151, 349
 Kapitülasyonlar, 195
 Karadağ, 32, 78, 128, 129, 130, 131,
 132, 152, 154, 180, 199, 201, 202,
 203, 204, 248, 250, 269, 273, 277,
 280, 284, 292, 293, 295, 297, 298,
 303, 318, 332, 343, 345, 432, 433,
 434, 437, 438
 Karadağ isyanı, 128, 147
 Karadeniz, 32, 59, 60, 63, 74, 84, 90,
 91, 96, 97, 99, 159, 183, 184, 269,
 301, 332, 369, 445, 448, 475
 Karakalpak, 374
 Karaköy Köprüsü, 376
 Karapınar, 458
 Karlofça Muahedesi, 70
 Karol, 134, 159, 310
 Kars, 96, 97, 315, 316, 320, 321, 322,
 324, 325, 333, 344, 473
 Kasap Hüseyin Paşa, 317
 Kasımpaşa, 228, 269
 Kasr Said Muahedesi, 347
 Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa, 314,
 315
 Katolik, 29, 44, 65, 82, 173, 174, 175,
 200, 367, 474
 Katolik Kilisesi, 82
 Katolik Mezhebi, 174
 Kavaim-i nakdiye, 250
 Kavalalı Mehmet Ali, 39, 148
 Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 39, 40, 148,
 150, 196
 Kavanin-i Şer'iyye, 24
 Kayseri, 380
 Kayserili Ahmed Paşa, 215, 242, 243
 Keçecizâde Fuad Paşa, 148, 156, 164
 Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa, 165
 Kelanti Skaliyeri, 338
 Kemal Paşa, 114, 217, 232, 236, 465,
 475, 476, 477
 Kerkük, 456

Kıbrıs, 335, 339, 340, 341, 342, 345, 348, 352, 450, 455
 Kıbrıslı Mehmet Paşa, 128
 Kıbrıslı Tevfik Bey, 435
 Kıla-ı Erbaa Ordusu, 303
 Kıla-ı Hakaniye, 138
 Kılıç Alayı, 249, 266, 267
 Kırım, 28, 32, 34, 50, 59, 69, 74, 75, 80, 88, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 110, 111, 118, 130, 132, 179, 180, 181, 212, 293, 306
 Kırım Müharebesi, 28, 88, 110, 130, 146
 Kırım Savaşı, 97, 100, 132, 160, 169, 280, 292, 294
 Kızanlık, 307, 331
 Kızıl Sultan, 260, 373
 Kızıldeniz, 168, 170, 195, 198
 Kızıltepe, 323, 324, 325
 Kiliseler Meselesi, 432
 Koçi Bey Risâlesi, 26
 Koltuksuz Nâzır, 209
 Komanova, 435
 Konstantin, 358, 359
 Kont Andraşi, 199, 203, 204
 Konya, 220, 331, 384, 458, 464
 Kosova, 381, 383, 393, 427, 437
 Kosova Savaşı, 381
 Kotel, 180
 Köprüköy, 449
 Köprülü Kütüphanesi, 14
 Köprülü-zâde, 145
 Kuban, 316
 Kubbealtı, 125
 Kudüs, 66, 80, 81, 82, 373, 453
 Kudüs Patriklığı, 83
 Kurbâğahdere, 124, 232
 Kurd İsmail Paşa, 315, 326
 Kuşadası, 473
 Kutsal Yerler Meselesi, 130
 Kuva-yı İnzibâtiye, 479
 Kuva-yı Milliye, 480
 Kuveyt, 455
 Kuveyt Emirliği, 455
 Kuzey Afrika, 347
 Küçük Kaynarca, 30, 34, 60
 Küçük Kaynarca Antlaşması, 76, 83
 Küçük Said Paşa, 397, 406, 407, 409, 410
 Küçük Yahni, 324
 Küçükkaynarca Antlaşması, 59
 Küçüksu Kasrı, 116
 Kürt, 369, 374

L

Lahiç, 198
 Lâle Devri, 27, 34
 Larissa, 92
 Laşit, 142
 Latin, 474
 Layoş, 70, 76
 Laz Arif Hikmet, 413
 Lazkiye, 55, 405
 Le Sultan Rouge, 260, 373
 Legion d'honneur, 111
 Leh, 71, 76, 137
 Leidersdorf, 249
 Libya, 428, 430, 431, 437
 Liman Von Sanders, 441
 Limni, 380, 431
 Liva, 317
 Lloyd George, 481
 Lom suyu, 308
 Lombardi, 262
 Londra, 15, 17, 40, 52, 53, 54, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 78, 154, 158, 164, 184, 185, 197, 221, 276, 283, 294, 295, 296, 300, 328, 330, 334, 337, 344, 356, 363, 367, 436, 437, 465, 482
 Londra Antlaşması, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 97, 100, 110, 133, 135, 137, 140, 184, 187, 204, 298, 299, 327, 331, 332, 333, 334, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 352, 354, 356, 384, 437, 438, 439, 479
 Londra Konferansı, 436
 Londra Protokolü, 140, 299
 Lord Dufferin'in, 351
 Lord Fişer, 260
 Lord Ponsonby, Palmerston, 36
 Loreley, 415
 Loris Melikof, 315, 316, 322, 323
 Louis Napolyon, 82, 83
 Louis Philip, 68
 Lozan Konferansı, 480
 Lui Philip, 53
 Lübnan, 41, 44, 50, 54, 64, 65, 66, 67, 75, 78, 108, 117, 127, 165, 188, 201, 278, 455
 Lütfi Simavi, 427, 447, 469

M

Ma'rûzat, 201
 ma'zûliyet, 391

- Mâbeyn, 14, 150, 151, 219, 264, 289, 291, 338, 435
 Mâbeyn Başkâtibi, 190, 401, 406
 Mâbeyn Başkâtibi Emin Bey, 190
 Mâbeyn başkâtipliği, 186
 Mâbeyn Müşiri, 224, 279
 Mâbeyn Müşirliği, 221
 Mâbeyn-i Hümâyûn, 14, 219, 291, 435
 Macar, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 199, 338
 Macar ihtilalinde, 70, 71
 Macar Ömer Paşa, 65, 66
 Macaristan, 68, 69, 70, 71, 75, 132, 159, 170, 187, 199, 203, 299, 368, 371, 393, 397, 433, 442, 443, 444, 445, 455, 457, 471
 Maçın, 304
 Maçka Silahhânesi, 480
 Madrid, 164, 165
 Mahalle Mektebi, 185
 Mahmud Celaleddin Bey, 242
 Mahmud Celaleddin Paşa, 202, 221, 228, 234, 242, 244, 251, 265, 279, 280, 305, 310, 319, 320, 323, 336, 340, 391, 392, 422
 Mahmud Nedim Paşa, 188, 190, 191, 192, 207, 214, 269
 Mahmud Şevket Paşa, 318, 436, 438, 441
 Mahmut Nedim Paşa, 207, 208
 Mahmut Şevket Paşa, 295, 406, 409, 414, 424, 429
 Makedon, 331, 384, 386, 406
 Makedonya, 172, 343, 357, 358, 375, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 394, 395, 396, 397, 407, 409, 426, 432, 433, 434, 436, 437, 454
 Malaya, 482, 483
 Mâliye Nezâreti, 38, 107, 200
 Malta, 61, 65, 338, 475, 483
 Malta Köşkü, 338
 Manastır, 381, 383, 395, 427, 437
 Mandelstam, 401
 Manş Denizi, 158
 Maraş, 51, 108, 188, 478
 Mârko Paşa, 224
 Marmara, 148, 161, 183, 269, 335
 Marûni, 64, 66, 67, 331
 Marûniler, 43, 44, 64, 67, 127
 Marûzat, 423
 Maslovski, 366
 Mecidiye, 94, 116, 119
 Mecidiye Câmii, 116
 Meclis-i Âli-i Tanzimat, 112, 113
 Meclis-i Âli-i Umumi, 113
 Meclis-i Bahriye, 113
 Meclis-i Has, 112
 Meclis-i Maarif-i Muvakkat, 115
 Meclis-i Maarif-i Umumiye, 112, 113, 115
 Meclis-i Mahsus-i Vükelâ, 296
 Meclis-i Maliye, 113
 Meclis-i Mebûsân, 318, 328, 329, 330, 331, 387, 391, 399, 401, 424, 426, 433, 471, 478
 Meclis-i Milli, 409, 413
 Meclis-i Tanzimat, 189
 Meclis-i tophane-i Âmire, 112
 Meclis-i Umumi, 285, 290, 291, 292, 399
 Meclis-i Umumi-i Milli, 407, 422, 423
 Meclis-i Umur-ı Nafia, 42
 Meclis-i Vâlâ, 111, 112, 146, 148, 162, 189, 239
 Meclis-i Vükelâ, 112, 242, 298
 Meclis-i Zaptiye, 113
 Meclis-i Ziraat, 113
 Mediha Sultan, 482
 Medrese Talebesi, 182
 Megalo İdea, 140, 356, 357
 Mehd-i Ulya-yı Saltanat, 262
 Mehmed Ali Paşa, 15, 306, 308, 342, 386
 Mehmed Arif, 317, 320
 Mehmed Emin Âli Paşa, 101, 185, 186, 188, 192
 Mehmed Emin Rauf Paşa, 14
 Mehmed Kâmil Bey, 156
 Mehmed Re'fet Paşa, 206
 Mehmed Rüştü Paşa, 251, 338
 Mehmed Şekib Efendi, 164
 Mehmed Şükrü Paşa, 436
 Mehmed Ziyaeddin Efendi, 410
 Mehmet Ali Paşa, 15, 39, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 65, 78, 111, 140, 151, 169, 280, 308, 349
 Mehmet Arif, 315
 Mehmet Hulusi Paşa, 304
 Mehmet Rüştü Paşa, 217, 238, 246, 247, 249, 270, 271, 273, 274
 Mekâtib-i Umumiye Nezâreti, 113
 Mekke, 289, 453, 455, 483
 Mekteb-i Sultani, 195
 Mekteb-i Tıbbiye, 115, 164, 389
 Melikof, 316, 322
 Melinite, 376
 Melkit, 65
 Memâlik-i Mahrûse, 275

- Memâlik-i Osmaniye, 397
 Memleketeyn, 73, 74, 76, 86, 87, 132, 154, 159
 Memlûk Devleti, 83
 Mençikof, 84, 84, 86
 Meriç Nehri, 439
 Mersin, 456
 Merzifon, 475
 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 164
 Meslûbu's-şuûr, 251
 Mesnevî, 421
 Meşihat, 209, 269
 Meşihat Fetvası, 454
 Meşrutiyet,, 330, 398
 Metternich, 51, 70
 Mevlevî, 421
 Mevlevî Dergâhı, 464
 Mısır, 12, 15, 17, 32, 39, 40, 41, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 65, 75, 80, 111, 117, 127, 140, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 185, 194, 195, 196, 211, 227, 263, 273, 280, 339, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 408, 428, 450, 455
 Mısır gezisi, 233
 Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı, 56
 Midilli, 156, 380, 431, 448, 466
 Midye-Enez, 436, 438
 Milano muharebesi, 359
 Millet Askeri, 287, 289
 Millet Kütüphanesi, 259
 Millet-i sâdika, 363
 Millî Mücadele, 479, 483
 Milli Şehid, 473
 Miloş Obrenoviç, 135
 Mir'at-ı Hakikat, 423
 Mir'at-ı Hayret, 214
 Mir'at-ı Şuûnât, 220
 Mirsky, 304
 Mithat Paşa, 159, 161, 179, 180, 181, 193, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 225, 233, 238, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 265, 270, 271, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 302, 392
 Mizan, 404
 Mizancı Murad Bey, 387, 392
 Mohaç zaferi, 69
 Moltke, 364
 Mondros, 286, 381, 454, 456, 458, 466, 468, 469
 Mondros Mütarekesi, 286, 454, 456, 458, 468, 474
 Monroe Doktrini, 127
 Mora, 32, 139, 156, 175
 Moskof, 293, 338, 363
 Mouchehgh, 408
 Muallim Naki, 394
 Muallim-i Sultani, 148, 156
 Muallim-i Sultanîleri, 259
 Muâyede, 250, 290
 Mudanya, 111, 161, 480
 muhafız-ı meşrutiyet, 405
 Muhammed Sadık Paşa, 346
 Muhammedî, 298, 404
 Muharrer imtiyaz, 21
 Muhassıl-ı Emvâl, 37, 39
 muhtesib, 33
 Mukaddes Emânetler, 482
 Mukaddes Yerler, 80, 81, 84
 Murad Hüdavendigâr, 427
 Murad Locası, 233
 Musa Hulusi Paşa, 95
 Musa Kazım Efendi, 462
 Musavva, 151
 Mustafa Fazıl Paşa, 211, 386, 388
 Mustafa İzzet Efendi, 266
 Mustafa Kemal, 430, 451, 454, 465, 475, 476, 477
 Mustafa Nuri Paşa, 423
 Mustafa Reşid Paşa, 17, 18, 110, 164, 169, 172, 185, 186, 188
 Mustafa Reşit Paşa, 15, 18, 21, 22, 23, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 105, 106, 115
 Musul, 190, 379, 468
 Musurus Paşa, 296
 Muş, 370, 449
 Mücahid-i Hürriyet, 438
 Müdafaa-i Hukuk, 476
 müderrisler, 398
 Müftülere Mûteallik Protokol, 439
 Mühendishâne, 392
 Mültezimler, 200
 Mümtaz Efendi, 107
 Müntehabât-ı Âsâr, 23
 Müslüman,, 12, 33, 67, 142, 293, 330
 Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa, 209, 239, 242, 245, 249, 265, 271, 273, 274, 282
 Mütercim Rüşdü Paşa, 179, 212, 220, 224
- N**
 Naib-i Saltanat, 155, 249

Nakibü'l-eşraf, 266, 464.
 Namık Kemal, 95, 193, 231, 271, 282, 286, 287, 289, 337, 386, 390
 Namık Paşa, 452
 Napoli, 153, 156, 387
 Napolyon Bonapart, 32, 59, 61, 168
 Narda, 92
 Navarin Vak'ası, 91
 Navarin, 16, 33
 Nazım Paşa, 395
 Necid, 456
 Nedimof, 191
 Nelidof, 332, 355
 Neofit Bozveli, 180
 Neofit Hilandarski Bozveli, 172
 Neş'erek Kadın efendi, 241
 Netâyicü'l-Vukuât, 423
 Nevesin, 202
 Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, 27
 Nicksitch, 295
 Nico Çorbacı, 182
 Nigehbân-ı hürriyet, 405
 Niğbolu, 304, 305, 311
 Nil nehri, 168
 Niş, 41, 89, 161, 180, 289, 332
 Niyazi Bey, 385
 Nizâm-ı Cedid, 31, 34
 Nizam-ı Mahkeme-i Ticaret, 39
 Nizamiye mahkemeleri, 113
 Nizip, 15, 16, 39, 50, 51, 280
 Norveç, 63
 Novorosisk, 448
 Nubar Paşa, 153
 Nuri Bey, 386
 Nusayrî, 65

O

Odyan Efendi, 284
 Ohrili İbrahim Temo, 389
 Omladina, 135
 Orman Mektebi, 114
 Orta Asya, 194, 212
 Ortadoğu, 32, 44, 52, 81, 455
 Ortaköy Câmii, 155
 Ortodoks, 44, 82, 85, 86, 93, 129, 130, 171, 172, 173, 176, 200, 278, 364, 425
 Ortodoks Kilisesi, 77, 81, 174, 426
 Ortodoks Mezhebi, 174, 177
 Ortodoks Rum, 364
 Osman Nuri, 210, 268, 291
 Osman Paşa, 90, 277, 300, 303, 308, 309, 310, 311, 312, 313

Osmanlı akvarı, 281
 Osmanlı Bankası, 221, 372, 376
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 385, 394
 Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi, 387
 Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, 385
 Othon, 92
 Otluk köyü, 181, 182
 Ouchy, 431

Ö

Ömer Lütfi Paşa, 88, 89, 95
 Ömer Muhtar, 430
 Ömer Naci, 394
 Öztuna, 223, 225, 240, 288, 295, 330, 368

P

Pâdişahım çok yaşa, 463
 Palmerston., 52, 368
 Pan-İslavist, 174
 Panislavizm, 314
 Panslavist cereyan, 278
 Panslavizm, 298
 Papa XIII. Leon., 260
 Papalık, 43
 Papashâne, 173
 Paris, 17, 27, 42, 52, 85, 97, 98, 99, 100, 110, 133, 135, 137, 143, 144, 145, 146, 154, 155, 157, 165, 184, 185, 186, 187, 204, 276, 298, 327, 337, 339, 341, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 455, 475
 Paris Antlaşması, 100, 101, 105, 110, 108, 132, 135, 146, 184, 201, 277, 298, 327, 339, 341
 Paris Barış Antlaşması, 183, 187
 Paris Konferansı, 144, 184, 473
 Pasarofça Muahedesi, 70
 Paşalimanı, 215
 Patrikhâne, 171, 173, 174, 175, 176, 382
 Patris Vapurı, 473
 Patrona Halil, 28, 34
 Pazarcık, 181
 Perestû, 261
 Perikli Lazari, 205
 Pertevniyal, 123, 217, 223, 228, 263
 Pertevniyal Vâlide Sultan, 123
 Peşte, 159, 299

Petersburg, 72, 73, 79, 185, 199, 295, 296
 Peykhâne, 167
 Phillippi, 381
 Piemonte, 127
 Pire limanı, 92
 Piriştine, 427
 Piva Zaferi, 131
 Piyemonte, 96, 97, 133
 Plevne, 300, 303, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 338
 Pomak, 383
 Pontus Rum, 475
 Port Said, 170
 Portekiz, 195, 196
 Prens Karol, 134
 Prens Sabahattin, 392, 393, 400
 Protestan Ermeniler, 44
 Protestan Kilisesi, 66, 367
 Protestan Misyoner Merkezi, 197
 Protestanlar, 43
 Prusya, 40, 51, 52, 54, 58, 62, 63, 87, 92, 96, 97, 127, 131, 134, 137, 142, 143, 157, 160, 170, 183, 187
 Prut Savaşı, 59

R

Rakoçzi Ferenc, 70
 Rakovski, 180
 Rauf (Orbay), 465
 Rauf Paşa, 14, 261
 Redif Paşa, 215, 217, 241, 251, 269, 273, 279, 296, 297, 302, 318
 Refet Paşa, 480, 481
 Resm-i bey'at, 125, 217, 236
 Resmo, 142
 Reşad Bey, 386
 Reşadiye, 448
 Reşat Hikmet Bey, 466
 Reşid Bey, 264
 Reval, 385, 396
 Reval Mülakatı, 396
 Rıza Paşa, 126, 138, 242, 251
 Rıza Tevfik, 416, 479
 Robilan Paşa, 430
 Rodos, 431, 437
 Roma, 174, 184, 425, 429, 472
 Romanya, 132, 133, 134, 152, 159, 165, 300, 301, 302, 310, 311, 313, 332, 343, 346, 384, 436, 437, 444
 Romen, 74, 133, 174, 180, 311, 331
 Rothschild, 456
 Rönesans, 20, 26

Ruhban sınıfı, 35, 41
 Rum, 18, 33, 65, 81, 82, 92, 107, 172, 175, 178, 180, 206, 208, 220, 292, 331, 366, 375, 376, 383, 384, 385, 386, 388, 392, 425, 472
 Rum Ortodoks Kilisesi, 172, 174, 432
 Rum Ortodoks Patrikhânesi, 174, 385
 Rum Patriği, 81, 173, 400, 426
 Rum Patrikhânesi, 177, 414
 Rumca, 143, 400
 Rumeli, 33, 42, 69, 75, 90, 93, 94, 108, 109, 111, 159, 199, 208, 251, 279, 302, 303, 306, 309, 311, 314, 326, 332, 333, 334, 343, 354, 356, 357, 381, 382, 384, 394, 425, 427, 433, 434, 440, 446, 472, 473
 Rumeli Ordusu, 306
 Rumeli Vilayati Islahat Komisyonu, 384
 Rumeli-i Şarkî, 382
 Rûmî takvim, 300
 Rumlar, 35, 43, 106, 140, 141, 382, 383, 400, 470, 475
 Rus, 30, 32, 36, 40, 43, 52, 60, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 86, 88, 89, 90, 92, 94, 97, 98, 109, 129, 138, 139, 158, 161, 178, 179, 180, 182, 191, 193, 194, 199, 202, 204, 206, 207, 212, 218, 249, 257, 276, 277, 278, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 335, 337, 340, 355, 357, 361, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 372, 374, 381, 385, 390, 408, 448, 449, 454
 Rus Çarı, 72, 92, 166, 173, 294, 296, 310, 355, 360, 396
 Rus Çarı II. Aleksandr, 294
 Rusçuk, 159, 303, 304, 308, 311
 Rusya, 29, 32, 34, 40, 44, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 96, 97, 98, 109, 127, 129, 130, 132, 133, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 146, 154, 165, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 183, 184, 194, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 212, 228, 248, 250, 269, 270, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 284, 288, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 310, 314, 315, 323, 326, 327, 328, 331, 332, 333, 334, 339, 342, 343, 344,

345, 346, 354, 355, 360, 362, 363,
364, 365, 366, 367, 368, 369, 371,
374, 384, 393, 396, 401, 428, 432,
433, 442, 443, 444, 445, 447, 448,
452, 465
Rükneddin Sami Bey, 482
Rüşdiyye, 114
Rüştiye Mektepleri, 43

S

Saatli Câmî, 206
Sabahattin, 392, 393
Sadâret Kaymakamlığı, 166
Sadâret Mektubî Kalemi, 188
sadâret mektupçusu, 100
Sadâret Seryaveri, 435
Sadawa, 203
Sadık Paşa, 145, 338
Sadık Rifat Bey, 53
Sadık Rifat Paşa, 23
Sadullah Bey, 231, 252, 332, 342, 466
Safvet Paşa, 277, 281, 295, 296, 297,
332, 340, 342
Said Halim Paşa, 436, 447, 457, 473
Said Paşa, 14, 147, 151, 169, 190, 278,
279, 288, 289, 291, 329, 338, 401,
409, 433
Sakız, 156, 431
Salibi, 368
Salisbury, 277, 278, 339, 368
Saltâne-i Devlet-i Aliye, 261
Saltanat Şûrası, 474
Sami Paşa, 107
Samsun, 475, 477
San Remo, 483
Saraybosna, 444
Sarıkamış, 449, 450
Sason, 370
Sayda, 55, 66, 189
Sciences Politiques, 186
Selamlık Törenleri, 377
Selanik, 127, 205, 206, 207, 334, 381,
383, 384, 385, 393, 395, 404, 405,
406, 413, 414, 415, 424, 427, 428,
433, 435, 436, 437, 466
Selanik vak'ası, 207
Selanikli Musa Paşa, 94
Selimiye Câmîi, 483
Semendire, 138
Semerkant, 194, 212
Sen Petersburg'a, 73
Senih Efendi, 245
Ser hafiye, 391

Seraskelik, 148
Serasker Kapısı, 214
Serasker Kaymakamı, 251, 279
Serdar-ı Ekrem, 89, 95, 112, 131, 201,
251, 303, 305, 306
Serhad, 321
Sevakin, 151
Seyyid Ahmed Şerif es-Sünûsî, 464
Sırbistan, 80, 135, 136, 137, 138, 152,
154, 179, 180, 181, 199, 201, 202,
203, 204, 248, 250, 251, 269, 270,
273, 277, 280, 292, 293, 298, 303,
332, 343, 345, 346, 381, 384, 395,
432, 433, 434, 436, 437, 438, 444,
445
Sırp, 70, 129, 135, 136, 137, 138, 177,
249, 277, 308, 331, 355, 357, 366,
375, 381, 382, 383, 384, 385, 386,
388, 397, 406, 408, 432, 444
Sırlar, 32, 89, 135, 137, 300, 303,
382, 383, 435, 436
Siirt, 370
Silistre, 94, 95, 161, 303, 436, 437
Sina, 448
Sinn-i rüşd, 12
Sinop, 90, 91
Sinop limanı, 90
Sirkeci, 407
Sisam, 278
Sivas, 164, 331, 366, 367, 373
Sivastopol, 91, 97, 96, 448
Siyonist Federasyonu, 456
Siyonist teşkilâtı, 376
Slav, 127, 130, 180, 181, 199, 201,
278, 295, 298, 299, 302, 334, 339
Sofya, 89, 161, 304, 355, 395, 433,
437, 439
Souchon, 448
Stefan Lozan, 440
Stefanaski, 172
Strukof, 313
Strymon, 381
Sultan Ahmed Câmîi, 235
Sultan II. Mahmud Han, 34
Sultan Mahmud Han, 14, 291
Sultan Mahmud Türbesi, 115, 243
Sultan Osman, 448
Sultaniye, 155, 159
Sunûsîleri, 429, 430, 431
Suphi Bey, 107
Sur, 55
Suriye, 39, 40, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
64, 65, 67, 75, 78, 127, 215, 227,
349, 447, 453, 455, 465, 466, 467

Suriyeliler, 163
 Süleyman Fethi Bey, 474
 Süleyman Hüsnü Paşalar, 392
 Süleyman Nazif, 416
 Süleyman Paşa, 215, 237, 282, 303, 307, 308
 Süleymaniye haziresi, 186
 Süveyş Kanalı, 147, 153, 168, 169, 170, 339, 349, 448, 450

Ş

Şam, 108, 188, 450, 453, 483
 Şanlı avcı, 379
 Şapsih Çerkez, 261
 Şark Meselesi, 155, 199, 203, 269, 270, 275, 298, 301, 333, 341, 344, 365, 445
 Şark ordusu, 314
 Şarkın Hasta Adamı, 127
 Şâyetse Hanım, 461
 Şehremâneti, 305
 Şehzâde Abdülhamid, 148, 156, 218, 250, 261, 262, 265
 Şehzâde Abdülmecid, 11, 12
 Şehzâde Burhaneddin Efendi, 401
 Şehzâde Cemaleddin Efendi, 473
 Şehzâde Kemaleddin Efendi, 291
 Şehzâde Mehmed Reşad, 148
 Şehzâde Murad, 124, 126, 148, 193, 208, 211, 215, 232, 233, 237, 246, 247
 Şehzâde Ömer Faruk Efendi, 430
 Şehzâde Süleyman Efendi, 446
 Şehzâde Yusuf, 126, 148, 247
 Şehzâdebaşı Câmîi, 336
 Şekib Efendi, 66, 67
 Şemsi Paşa, 395
 Şer'-i Şerif, 14, 24, 47
 Şerif Hüseyin, 242, 453, 455
 Şerrullah, 209
 Şevk-efzâ, 231
 Seyh Rıza, 379
 Şeyhülislâm, 18, 81, 100, 209, 212, 213, 216, 246, 252, 265, 271, 285, 377, 405, 410, 435, 439, 462, 464
 Şıpka, 304, 307, 308, 311
 Şıpka geçidi, 307
 Şihab, 65, 66
 Şihabî ailesi, 65
 Şipitser, 119
 Şirvanizâde Ahmed Hulusi, 208
 Şirvanzâde Mehmed Rüşdü Paşa, 190
 Şumnu-Vidin, 96

Şûra-yı Askerî, 241
 Şûrâ-yı Devlet, 146, 179, 162, 190, 239, 242, 435

T

Ta'limhane-i harbi, 139
 Tabsıra-i İbret, 214
 Tahsin Paşa, 435
 Taif, 91, 213, 284, 462, 483
 Takvim-i Vekayi, 21, 399
 Talat Paşa, 405, 447, 457, 463, 464, 465, 466, 469
 Talebe-i ulûm, 88, 208, 233, 279, 318
 Tanzimat, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 64, 65, 75, 80, 100, 102, 105, 113, 115, 119, 128, 161, 164, 172, 173, 181, 186, 187, 188, 191, 193, 194, 231, 232, 280, 292, 364
 Tanzimat Dönemi, 18
 Tanzimat Fermanı, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 34, 35, 36, 38, 75, 100, 105, 161, 172
 Tanzimat-ı Hayriye, 17, 18, 19, 21, 34, 35, 37, 42, 65, 80, 102, 292
 Tarabya, 263
 Tarsus, 408
 Taşkent, 194, 212
 Taşkılla, 215, 390, 404
 Taşnak, 367, 369, 375
 Tatar, 181
 Tebdil-i kıyafet, 464
 Tebea, 21, 29, 30, 32, 35, 43, 49, 78, 93, 101, 139, 214, 239, 292, 294, 369
 Tebea-i Sâdika, 363, 364
 Tefsir-i Tıbyân, 380
 Tekbir sesleri, 313
 Tekirdağ, 70
 Telgraf Mektebi, 114
 Tellûl-kebir, 351
 Tepedelenli Ali Paşa, 140
 Tercüme Odası, 185
 Tergukasof, 316, 319
 Tersâne Konferansı, 277, 281, 283, 288, 293, 294, 299, 300, 302
 Tersane-i Âmire, 107
 Teselya, 92, 165, 357, 360, 363, 406
 Teşkil-i Vilayet, 161
 Teşrifat, 235, 268
 Teşvikiye Câmîi, 116
 Tevfik Fikret, 379

Tevfik Paşa, 153, 309, 350, 360, 406,
423, 436, 470, 471, 472, 475
Tezâkir, 169, 216, 219, 296
Thiers., 187
Thököly İmre, 69
Tıbbiye-i Askeriye, 394
Tırhala, 359
Tırnova, 175, 304
Tırnova Patrikliği, 175
Ticaret mahkemesi, 39
Ticaret Nâzırlığı, 250
Tir-i müjgân, 261
Tobruk, 430
Tophane, 13, 149, 235, 281, 297
Tophane Kasrı, 13, 360
Tophane müşiri, 251, 293
Topkapı Sarayı, 18, 19, 216, 217, 218,
219, 222, 224, 234, 251, 264, 265,
267, 415, 457, 463
Toros, 467
Toskana, 63
Toulon, 156, 157
Trablusgarp, 127, 164, 189, 428, 430,
431, 437, 441, 446, 447, 457, 467
Trablusşam, 55
Trabzon, 326, 373, 449
Trakya, 434, 438, 452, 466
Tuileries Sarayı, 157
Tuna, 88, 89, 93, 97, 98, 156, 159,
179, 180, 274, 295, 300, 303, 305,
306, 307, 308, 310, 332
Tuna Eyaleti, 159
Tuna Gazetesi, 178
Tuna Nehri, 303, 344
Tuna Ordusu, 303
Tuna Vilayeti, 161, 382
Tunus, 127, 346, 347, 348, 351, 352
Tunus Beyi, 346, 347
Türk, 28, 30, 59, 69, 74, 89, 90, 91, 92,
94, 95, 99, 116, 131, 135, 136, 137,
142, 143, 153, 155, 156, 158, 159,
180, 181, 182, 194, 198, 199, 212,
224, 257, 259, 270, 273, 275, 276,
277, 283, 284, 288, 295, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 311, 312, 313,
315, 324, 325, 326, 328, 330, 333,
348, 356, 357, 359, 362, 363, 364,
366, 368, 369, 370, 371, 372, 373,
375, 376, 378, 379, 380, 385, 388,
389, 398, 407, 408, 409, 412, 430,
431, 433, 434, 436, 437, 441, 442,
446, 448, 450, 451, 452, 453, 454,
455, 466, 467, 468, 469, 474, 476,
479, 482

Türk bayrağı, 289
Türk halkı, 341
Türk matbaası, 28
Türk ordusu, 313, 441, 452
Türkçe, 116, 143, 195, 215, 232, 260,
262, 283, 284, 286, 292, 331, 366,
400, 439
Türkgeldi, 413, 435, 452, 461
Türkiye, 79, 80, 166, 207, 224, 225,
259, 276, 278, 284, 294, 295, 330,
331, 335, 337, 338, 356, 361, 365,
366, 368, 370, 380, 388, 393, 396,
398, 399, 401, 408, 425, 431, 433,
434, 440, 441, 442, 457, 468, 472,
481
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 480, 481
Türkiye Ermenileri, 370
Türkler, 86, 89, 90, 92, 97, 135, 136,
140, 178, 181, 278, 298, 303, 306,
310, 327, 328, 364, 367, 370, 379,
380, 382, 385, 408, 440, 442, 448,
450, 453, 454, 455, 466, 474
Türkmen, 374

U

Ulah, 177, 383, 386
Ulahlar, 43, 382
Ulemâ,, 18, 282, 291, 397, 398
Ulûm Gazetesi, 336
Urfa, 478

Ü

Üç İmparator Ligi, 203
Üçlü İttifak, 443, 444
Ümit Burnu, 168, 170
Üsküdar Komitesi, 337
Üsküp, 427, 454

V

Vadina, 205
Vak'a-i hayriye, 33
Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi, 149,
177
Vak'ânüvis Lûtfi Efendi, 259, 262
Vâlide Câmii, 228
Vâlide Kethûdası, 212
Vâlide Mektebi, 114
Vâlide Sultan, 14, 42, 217, 220, 223,
228, 231, 252, 262
Valide Sultan Kethudası, 252

Vâlîde Sultan Kethüdâlığı, 14
 Van, 319, 366, 370, 373, 449, 454
 Van Ordusu, 319
 Vatan Yahut Silistre, 95, 193
 Vefa-Zeyrek, 464
 Velediyet, 151
 Veliahd Vahdeddin Efendi, 454
 Venizelos, 474
 Vezirköprü, 475
 Victoria, 93, 154, 157, 158
 Vidin, 71, 89, 156, 159, 161, 303, 308, 309
 Vilâyet Kanunu, 179
 Villa Mamolya, 483
 Viyana, 23, 27, 69, 70, 76, 85, 87, 97, 145, 158, 159, 160, 185, 199, 249, 250, 306, 345
 Viyana Görüşmeleri, 87
 Viyana Kongresi, 68
 Von Wangenheim, 441
 Vülkelâ Heyeti, 42

W

Whigs Partisi, 260
 Wilson, 465
 Wilson prensipleri, 466

Y

Yahudi, 82, 173, 331, 375, 376, 386, 456, 472
 Yahudi Karaso, 413
 Yahudiler, 35, 82, 86, 376, 382
 Yahya Efendi, 81
 Yahya Kemal, 421
 Yanya, 94, 357, 393, 436
 Yaver-i Ekrem, 166
 Yavuz, 81, 83, 117, 120, 148, 168, 195, 348, 448
 Yavuz Sultan Selim, 81, 83, 117, 120, 148, 168, 195, 348, 483
 Yavuz Sultan Selim Dönemi, 348
 Yedi çifte kaynak-ı hümayûn, 159
 Yemen, 195, 196, 198, 384, 425, 429, 447, 467
 Yeni Câmi, 253, 261
 Yeni Osmanlı, 193
 Yeni Osmanlılar, 186, 189, 232, 335, 336, 386, 389

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 189, 335
 Yeni Osmanlılar Tarihi, 336
 Yeni Pazar, 437
 Yeni Zağra, 305
 Yeni Zelanda, 330, 451
 Yenibahçe, 42
 Yeniçeri ocağı, 34
 Yeniçeriler, 28
 Yenipazar, 303, 345
 Yeşilköy, 328, 331, 332, 337, 339, 354, 406, 407
 Yıldız Evrakı, 283
 Yıldız Sarayı, 269, 338, 359, 375, 378, 405, 409, 413, 475
 Yirmisekiz Mehmed Çelebi, 27
 Yorgi, 361, 363
 Yozgat, 473
 Yozgathı Mustafa, 226
 Yunan, 77, 89, 92, 127, 129, 140, 141, 142, 143, 144, 155, 171, 197, 338, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 380, 381, 382, 383, 387, 397, 400, 402, 406, 408, 432, 434, 439, 440, 470, 473, 476, 479
 Yunan isyanları, 197
 Yunanistan, 44, 92, 140, 141, 142, 143, 144, 180, 343, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 376, 381, 384, 395, 397, 400, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 439, 444, 479
 Yunanistan Krallığı, 140
 Yusuf İzzeddin, 156, 212, 241
 Yusuf İzzeddin Efendi, 241, 463
 Yusuf Kâmil Paşa, 148, 223
 Yusuf Paşa, 123, 223, 242

Z

Zabıt Ceridesi, 481
 Zeki Paşa, 373, 390
 Zemzem, 220
 Zeydi, 196
 Ziraat Mektebi, 114
 Zıştoy, 304
 Zito, 473, 474
 Ziya Gökalp, 446
 Ziya Paşa, 145, 211, 282, 286, 287, 289, 337, 386

